

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Oriental series

№4(79)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 4(79)

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Көптілеуова Д.Т., филол.ғ.к., доцент
(Қазақстан)

Телефон: +77075005595

E-mail: dina0028@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жұбатова Б.Н.,

филол. ғ.д. – ғылыми редактор,
(тел.: 8-727-2438335) (Қазақстан)

Надирова Г.Е.,

филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Алдабек Н.А.,

т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ким Г.Н.,

т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Авакова Р.А.,

филол. ғ.д., профессор (Қазақстан)

Балақаева Л.Т.,

т.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Ақтаулова Б.Ж.,

т.ғ.к. (Қазақстан)

Ким Ф.Г.,

ИНХА университетінің профессоры
(Оңтүстік Корея)

Ауэзова З.М.,

Амстердам университетінің профессоры
(Голландия)

Арслан М.,

Ыстанбұл университетінің профессоры (Түркия)

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТИ
БА С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №10346

Басуға 22.12.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 15,8 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс №120. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

Арзыкулов А.А.,
Оразбекова Г.Р.

**Қазақстан мен ҚХР
арасындағы әскери
ынтымақтастықтың
қалыптасуы**

XX ғасырдың соңында КСРО-ның ыдырауымен оның кең-байтақ территориясында жаңа тәуелсіз мемлекеттер пайда болды. Осындай мемлекеттердің бірі – Қазақстан Республикасы. Қытай Қазақстанның тәуелсіздігін алдыңғылардың бірі болып таныды және тең дәрежеде дипломатиялық қатынас орнатты. Жұмыста ҚР мен ҚХР арасындағы әскери саладағы ынтымақтастық қатынасының қалыптасу үдерісіне талдау жасалды. Тәуелсіз мемлекеттерде нөмірі бірінші мәселе қауіпсіздік десек, мемлекеттер арасындағы қауіпсіздік-әскери саладағы ынтымақтастық бөрінен маңызды болып табылады. Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы олардың ұлттық қауіпсіздігі, Орталық Азиядағы бейбітшілікті мүдделері үшін әскери-техникалық ынтымақтастығының қалыптасуы мен дамуы қарқынды жүріп келеді. Екі мемлекеттегі әскери реформалар жағдайында қалыптасқан қарулы күштердің өзара селбестігі, олардың түрлері мен бағыттарының алуан түрлілігі қызығушылық туғызады. Қазақстан мен Қытай арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастықты объективті бағалау достық елдерінің азаматтық тұрғындары мен әскери мамандарының дұрыс тарихи санасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Ұжымдық қауіпсіздік туралы келісім ұйымы, әскери стратегия, әскери-техникалық ынтымақтастық, әскери доктрина.

Arzykulov A.A.,
Orazbekova G.R.

**Formation of a military
cooperation between
Kazakhstan and the People's
Republic of China**

At the end of the XX century with disintegration of the Soviet Union the new independent states appeared. The Republic of Kazakhstan is one of them. China one of the first recognized independence of Kazakhstan and established equal diplomatic relations. In work process of forming of a cooperation in military area between PK and People's Republic of China is considered. Objective assessment of a military and technical cooperation between two countries allows to create the correct istorichesy representations of civil inhabitants and military specialists of the friendly countries.

Key words: Organization of the agreement on collective security, military strategy, military and technical cooperation, military doctrine.

Арзыкулов А.А.,
Оразбекова Г.Р.

**Становление военного
сотрудничества между
Казахстанаом и КНР**

В конце XX века с распадом Советского Союза появились новые независимые государства. Республика Казахстан является одним из них. Китай одним из первых признал независимость Казахстана и установил равноправные дипломатические отношения. В данной работе рассматривается процесс формирования сотрудничества в военной области между РК и КНР, т.к. объективная оценка военно-технического сотрудничества между двумя странами позволяет сформировать правильные исторические представления гражданских жителей и военных специалистов дружественных стран.

Ключевые слова: Организация договора о коллективной безопасности, военная стратегия, военно-техническое сотрудничество, военная доктрина.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚХР АРАСЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ ЫНТЫМАҚТАС- ТЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қазақстан Республикасының халықаралық әскери және әскери техникалық ынтымақтастығы сыртқы саяси және экономикалық мақсаттылық үшін ұлттық заңнамаға және Қазақстан Республикасының халықаралық келісімдеріне сәйкес, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз етудің міндеттерін байыпты шешу, өз әлеуетіне сай жаңа халықаралық деңгейге шығу, аймақтық көшбасшы позициясын нығайту мақсатында жүзеге асырылады. Бұл мақсатқа жету үшін көпұлтты негізде сенім мен серіктестік шараларын ұлғайту мен нығайту арқылы ұжымдық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру шарт. Қазақстан Республикасы халықаралық әскери және әскери-техникалық ынтымақтастықты өзара теңдік, өзара табыс пен тату көршілік негізінде халықаралық тұрақтылық, ұлттық, аймақтық және жаһандық қауіпсіздік мүдделері үшін жүзеге асырады. Ол қару-жарақты экспорттауды, әскери мақсаттағы өнімдерді, тауарлар мен техниканы бақылау бойынша халықаралық міндеттемелерін мүлтіксіз орындайды [1].

Халықаралық әскери ынтымақтастық саласында Қазақстан Республикасы үшін басымды бағыттар:

- Ұжымдық қауіпсіздік туралы келісім ұйымының (ҰҚКҰ) мүше-мемлекеттерімен бірыңғай қорғаныс кеңістігін құру және ұжымдық әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша күш біріктіру қажеттілігіне қарай әскери және әскери-техникалық ынтымақтастықты арттыру;
- Ресей Федерациясымен, Қытай Халық Республикасымен аймақтағы ортақ әскери-саяси мүдделер негізінде стратегиялық серіктестікті тереңдету;
- «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасы аясында аймақтық орталықтар құру;
- әскери құрылымдардың БҰҰ аясында бейбітшілікті қолдау операцияларына қатысу және т.б.

Қазақстан ұлттық қауіпсіздіктің тиімді және заманауи жүйесін қалыптастыра отырып, аймақтық және жаһандық қауіпсіздік жүйелерімен өзара белсенді әрекеттеседі.

Қазақстан Республикасы Ұжымдық қауіпсіздік келісімі ұйымының мүше-мемлекеттерімен ынтымақтастығын өзара қауіпсіздік пен ұжымдық қорғанысты қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылатын коалициялық әскери құрылыс аясында

нығайта түседі. Коалициялық әскери құрылыстың негізгі міндеттері:

- ҰҚКҰ аясында әскери сала бойынша ынтымақтастықты кеңейту;

- әскери сала бойынша нормативтік құқықтық базаны үйлестіру;

- ҰҚКҰ мүше-мемлекеттерінің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша міндеттерді жүзеге асыруға дайын болу.

Коалициялық әскери құрылыстың басымды бағыттары ретінде Қазақстан Республикасы мыналарды қарастырады:

- ҰҚКҰ мүше-мемлекеттерінің ұжымдық әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ішараларды жоспарлау және жүзеге асыру;

- коалициялық (аймақтық) әскери топтарды (күштерді) және оларды басқаратын органдарды құру мен дайындау, оларға қажетті әскери дайындық деңгейін ұстап отыру;

- ҰҚКҰ мүше-мемлекеттерінің қарулы күштерін ортақ қауіпсіздік пен ұжымдық қорғанысты қамтамасыз ету мақсатында пайдалануды жоспарлау;

- ұжымдық қауіпсіздік жүйесі күштерінің өзара әрекеттесуі мәселесін жетілдіру, біріккен қимылдардың мазмұнын, түрі мен тәсілдерін айқындау;

- келісілген бағдарламалар мен жоспарлар бойынша ортақ қауіпсіздік пен ұжымдық қорғанысты қамтамасыз ету мақсатына арналған міндеттерді орындауға әскерлерді дайындау;

- халықаралық лаңкестікпен, діни экстремизммен, сепаратизммен, наша бизнесімен күресте біріккен талпыныстарды арттыру және жаппай қыру қаруын таратпау үдерісіне атсалысу;

- ұжымдық қауіпсіздік туралы Келісімнің қатысушы-мемлекеттері арасындағы 1992 жылғы 15 мамырдағы Әскери-техникалық ынтымақтастықтың негізгі принциптері туралы Келісімі аясында өзара тиімді әскери-техникалық ынтымақтастық;

- әскери ғылымның дамуы, әскери мамандарды даярлау [2].

Қазақстан Республикасы бітімгершілік шараларын өзінің ұжымдық және ұлттық қауіпсіздігін нығайту бойынша саясатының маңызды бөлшегі ретінде қарастырады, оны туындап келе жатқан әскери-саяси дағдарыстар мен әскери жанжалдарды ерте айқындау және саяси шаралар арқылы дер кезінде алдын алудың басты құралдарының бірі санайды. Бітімгершілік шараларының мақсаты қарулы қақтығыстарды тоқтату және оны саяси реттеуге әсер ететін жағдайлар жасау болып табылады. Бітім-

гершілік халықаралық істердегі Қазақстанның әскери-саяси ұстанымдары мен мүдделерін жылжыту үшін үлкен маңызға ие, сонымен бірге халықаралық аренадағы ел беделін едәуір көтереді. Сол үшін де Қазақстан Республикасы БҰҰ аясында өзіне берілген мандаттың негізінде бітімгершілік операцияларына белсене қатысады.

Қазақстан үшін бітімгершілік әрекеттердегі ең бастысы – аймақтық және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі шешімдеріне және жалпыға бірдей құқық нормаларына сәйкес ұжымдық талпыныстарды біріктіру ісіндегі мемлекеттің өз ұстанымын көрсету. Бітімгершілік әлеуетті дамытудың тиімді құралдарының бірі күшейтілген инженерлік-саперлық және медициналық құрылымдар бар аймақтық бітімгершілік орталығын құру болып табылады.

Бейбітшілікті қолдау мен қалпына келтіру бойынша операцияларда міндеттерді орындау Қазақстан Республикасының халықаралық стандарттар бойынша арнайы дайындалған Қарулы күштер бөлімдеріне, басқа әскерлер мен әскери құрылымдарға жүктеледі. Олардың бітімгершілік операцияларға қатысуы Ата заңға, Қазақстан Республикасының заңнамасына және ратификацияланған халықаралық келісімдерге сай қабылданған Қазақстан Республикасының парламентінің шешімімен жүзеге асады.

Бөлінген құраманы жеке құраммен жасақтау ерікті түрде жүргізіледі. Жасақталған құрам бітімгерлік операциясы кезінде төмендегідей міндеттерді жүзеге асырады:

- халықаралық қауымдастық қабылдаған санкциялардың орындалуын қамтамасыз ету мақсатында дау-жанжал ауданын қоршауға алу;

- жанжалдасушы тараптардың қарулы топтарын бөлектеу және қарусыздандыру;

- оқ атуды тоқтату және бейбітшілікті орнату жүйесін қамтамасыз ету, әскери қимылдардың қайта жандануының алдын алу;

- аумақты минадан тазарту, қорғаныс орындарын және жаппай жою қаруын қолдану салдарларын жою;

- тасымалдарды бақылау, әскери техниканы, қаруды, оқ-дәріні және жарылғыш заттарды заңсыз кіргізу мен шығаруды болдырмау;

- бөлектеу аумағындағы жер мен тұрғындар әрекеттерін бақылау, тәртіпсіздіктерге қарсы тұру;

- жергілікті билік орындарына (құқық қорғау органдарына) тәртіп орнатуға көмектесу, тұрғылықты жеріне қайтып оралған тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

– гуманитарлық көмек жүктерін күзету және жеткізу;

– дау-жанжалды реттеу бойынша келіссөздердің ресми кездесулерінің қауіпсіздігін және бітімгершілік миссияларының адамдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету [3].

Қытай Халық Республикасының халықаралық ынтымақтастық саясаты қалай жүргізіледі, қандай басымдылықтарға жол беріледі, сол мәселені қарастырып көрелік. Қытай басшылығының әскери-стратегиялық көзқарастарының өзгеруі 1980 жылдардың ортасында орын алды, бұл кезде Қытайда жүргізіліп жатқан экономикалық реформалар едәуір шетелдік инвестицияларды қажет ететіні айқын болды, демек дамыған елдермен жанжалсыз қатынастар қажеттігі көрінді. 1982 жылы өткен ҚКП-ның XII съезінен кейін ҚХР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жаңа кезеңі басталды. Бұл стратегияның маңызды элементі – ірі державалармен достық қатынастарды ұстап тұруға ұмтылу және Қытайды сақтап тұратын халықаралық кепілдіктер жүйесін құру.

1985 жылы маусымда ҚКП ОК Саяси бюросының және ҚКП ОК Әскери кеңесінің ұсынысымен, ҚХР Орталық әскери кеңесі шешім қабылдады, ол бойынша ҚХР әскери құрылыспен стратегия саласында жалпы ортақ және немесе ядролық соғысқа дайындығын тоқтататыны атап көрсетілді. Оның орнына ҚХР болжалды жергілікті соғыстарда әдеттегі қарулы күштермен-Қытайдың шегінде қатерлер мен әскери жанжалдар шыға қалған жағдайда соғыс жүргізу үшін ҚҰАА-ның модернизациясы мен дайындығын жоспарлайды және жүзеге асырады. Қытай әскери сарапшылары Қытай үшін мәні бар жергілікті соғыстардың бес түрін атап көрсетеді:

– таласты шекаралық территориялардағы ұсақ көлемді жанжалдар;

– теңіз акваториясы мен аралдарға талас үшін жанжалдар;

– кенеттен ауадан шабуыл жасалу;

– қытай территориясына қасақана шектеулі шабуылдар;

– басып кірудің алдын алатын, егемендікті қорғау үшін немесе әділдікті орнатып және қатерді жою үшін қарсыластың территориясына Қытай тарапынан жасалатын «жазалаушы қарсы шабуылдар» [4].

Осылайша, 1980 жылдардың ортасынан ҚХР басшылығы дүниежүзілік соғыстың сөзсіздігі тұжырымдамасынан бас тартты. Әскери-саяси стратегия басты назарды тікелей Қытайдың мемлекеттік шекарасының шегінде пайда болуы

мүмкін жергілікті және шектеулі соғыстарға бұрды. Бұл стратегияның негізгі пункті елдің экономикалық құрылысы болып табылады, ал әскери қауіпсіздіктің басты мақсаты – реформаларды жүргізуге қолайлы қоршаған ортаны сақтау. Бұл жерде ҚХР басшылығы Қытайдың іргелі мүдделері оның ішкі дамуы және тұрақтылығымен, бейбітшілікпен және Қытайды қоршаған аймақтардың гүлденуімен, қауіпсіздік саласы бойынша бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципіне негізделген жаңа аймақтық тәртіпті орнату және ұстап тұрумен байланыстылығын ескерсе қажет. Басқаша айтқанда, қытайлық ұлттық қауіпсіздік стратегиясы ішкі дамудың міндеттерімен байланыстырылды, ал бұл қытай авторларының пікірінше келешекте қауіпсіздікті қамтамасыз етуде әскери-күштік бөліктің төмендеуіне, ал керісінше экономиканың, ғылыми-техникалық ойдың даму деңгейі және т.б. артуына алып келеді.

Жалпы барлық жағдайларды ескере келгенде, қазіргі уақыттағы Қытайдың әскери қауіпсіздік саласы бойынша стратегиясы Қытай төңірегіне қолайлы жағдайлар туғызу мен тұрақсыздық факторларын азайтуға бағытталған саяси, дипломатиялық, экономикалық және әскери сипаттағы превентивті шараларды жүзеге асыруға негізделеді.

Қазіргі кезеңде Пекиннің әскери стратегиясы әскери одақтарға (блоктарға) қатыспау, бірінші болып ядролық қару қолданбау, ядролық қарудан азат аудандар құруды қолдау, БҰҰ аясында бейбітшілік орнату операцияларына қатысудан өзге шетел территориясында қарулы күштерін орналастырудан бас тарту секілді принциптерден тұрады. Сонымен бірге Қытай мемлекетаралық сенімге негізделген жаңа типтегі қауіпсіздік тұғырнамасын жүзеге асыруға бет бұрған, ол келесі жағдайлардан тұрады:

– өзара сенімге және ынтымақтастыққа негізделген тең дәрежелі қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

– басқа мемлекеттердің ішкі ісіне араласпай және үшінші елдерге зиян келтірмей отырып қауіпсіздік мәселесі бойынша өзара әрекеттесуді жүзеге асыру;

– басқа мемлекеттердің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына әскери күшпен қатер тигізуге немесе зиян келтіруге жол бермеу; қорғаныс әскери саясатын жүргізу;

– екіжақты негізде шекаралық және таласты аудандарда сенімділікті орнату үшін ықтималды шараларды қабылдау;

– қарулы күштер арасында достық қатынастарды сақтау [5].

Қытай әскери доктринасының бір тармағы – «Қытайдың бейбіт дамуына қолайлы қауіпсіздік ортасын қалыптастыру» болып табылады. «Қытай қашан да алдыңғы орынға егемендікті, бірлікті, территориялық тұтастық пен елдің қауіпсіздігін қояды, социалистік модернизацияны жүзеге асыру үшін қолайлы халықаралық және шекара маңындағы бейбіт жағдайды орнатуға бар күшін жұмсайды».

Әскери құжаттарда көрсетілгендей, «...Қытай гегемонизм саясатынан үзілді-кесілді бас тартады, ешбір әскери топтарға қатыспайды, ықпал ету аумағына ұмтылмайды, соғыс, интервенция және экспансия саясатына түбегейлі қарсы, қару-жарак жарысына қатыспайды». ҚҰАА бірізділікпен мемлекеттік сыртқы саясатты жүргізеді, блоктарға қосылмауға, теке-тірестен бас тартуға және үшінші елдерге бағытталмаған негіздегі әскери ынтымақтастық қатынастарын дамытады. БҰҰ-ның бейбітшілік орнату акцияларына және халықаралық лаңкестікке қарсы ынтымақтастыққа қатысады, әскери салада әртүрлі формадағы алмасуларды атқарады, өзара сенім мен өзара пайдаға негізделген әскери қауіпсіздік жағдайын және әскери қауіпсіздік бойынша диалог тетіктерін құрады [6].

Басқаша айтқанда, қазіргі уақытта әскери қауіпсіздікті қамтамасыз етуде Қытай тек қарулы күштерді ғана емес, сонымен бірге әскери дипломатияны қолдануды қалайды. ҚҰАА-ның сыртқы байланыстары қарулы қақтығыстардың алдын алудың, ең алдымен шекаралас елдермен қатынастарындағы, қосымша дипломатиялық шарасы ретінде қарастырылады. Бүгінгі күні Қытай 150-ден астам елмен әскери қатынас орнатқан, ҚХР-ның жүзден аса елшілігінде әскери атташе аппараты жұмыс істейді, ал 85 шет мемлекет Пекинде әскери атташе ұстап отыр, оның ішінде Қазақстан да бар. ҚҰАА-ның оқу-жаттығуларына шетелдік бақылаушыларды шақыру кейінгі кезде кең қолданылып жүр.

Қарулы қақтығыстардың алдын алуға бағытталған әскери дипломатияның негізгі формалары:

- Азия елдеріне «қытайлық әскери қауіп» тұжырымнамасының негізсіз екенін түсіндіруге жіберілетін жоғарғы дәрежелі ҚҰАА делегацияларының жиілігі;
- шекаралас мемлекеттермен әскери сала бойынша мемлекетаралық келісімдерді дайындауға және бекітуге ҚҰАА-ның қатысуы;
- ҚҰАА өкілдерінің БҰҰ аясындағы қару-жаракқа бақылау жасау және қарусыздану мәселелері бойынша халықаралық форумдарға қатысуы.

Шетелдік бағалар бойынша, ҚҰАА-ның қандай-да бір елге қатысты әскери-дипломатиялық қызметінің сипаты екі критериймен айқындалады. Біріншіден, ол елді Пекин серіктес ретінде әлде бәсекелес ретінде қарастыратындығына байланысты. Екіншіден, ол елдің үш категорияның қайсысына жататындығына қарай: шекаралас елдер, дамушы елдер, Батыс елдері.

Әсіресе шекаралас елдерге баса назар аударылады, өйткені ол қолайлы сыртқы орта құруға тікелей байланысты. Қазақстан Республикасы дәл осы топқа жатқызылады. Бұдан ары қарай екі елдің әскери ынтымақтастығының қалыптасу жолдарын қарастыралық.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы әскери ынтымақтастықтың құқықтық негізін 1995 жылы 11 қыркүйекте Пекинде қол қойылған «Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігі мен Қытай Халық Республикасының Қорғаныс министрлігі арасындағы ынтымақтастық туралы Меморандум» қалайды. Бұл меморандумға территориялық тұтастықты және мемлекеттік егемендікті өзара құрметтеу принципінен келе отырып, тараптар мен екі елдің Қарулы күштері арасындағы достық қарым-қатынасты дамыту мақсатында қол қойылды [7].

Меморандумның бірінші бабында былай делінген: «тараптардың объективті қажеттілігі мен сәйкесінше мүмкіндіктеріне сүйене отырып, әскери салада достық ынтымақтастықты дамыту және оны үшінші елдерге қарсы қолданбау». Екінші бапта ынтымақтастық жолдары қарастырылады:

- әскери-техникалық ынтымақтастық;
 - әскери мамандарды дайындау;
 - тәжірибе және ақпарат алмасу;
 - әскери саладағы біріккен ғылыми зерттеулер;
 - Тараптар арасындағы келісім бойынша басқа салаларда да ынтымақтасу.
- Үшінші бапта ынтымақтастықтың жүзеге асыру шаралары көрсетілген:
- қорғаныс министрлерінің және өзге де ресми әскери тұлғалардың ресми сапарлары;
 - Тараптар өкілдерінің жұмыс барысындағы кездесулері;
 - әскери және әскери-техникалық ынтымақтастық мәселелерін талқылау үшін әртүрлі деңгейдегі әскери делегациялардың сапарларымен алмасу;
 - әскери делегациялардың Тараптар өткізіп отырған мәдени, спорттық және басқа шараларына қатысуы;
 - Тараптардың келісімімен ынтымақтастықтың басқа да формалары.

Төртінші бап қабылдаушы тараптың міндеттерін қарастырады, яғни тамақтануға, тұруға, көлік және қажетті медициналық қамтамасыз етуге қажетті шығынды қабылдаушы жақ толықтай көтереді.

Әскери саладағы алмасу мен ынтымақтастықтың мазмұнын, формалары мен бағытын Тараптардың өкілетті өкілдерінің жеке құжатқа қол қою арқылы белгілейтінін және оны әскери ведомствалардың сыртқы байланыс органдары және тиісті елшіліктері қадағалайтыны бесінші бапта айтылған.

Алтыншы бапта қорғаныс саласындағы алмасу мен ынтымақтастықтың айрықшалығын ескере отырып, тараптар алмасу мен ынтымақтастықтың мазмұнының құпиялылығын сақтауға жауапкершілікті мойнына алады; әскери ынтымақтастыққа жататын мәліметтерді жариялау қажеттілігі туындағанда, ол тараптардың өзара алдын ала келісімі бойынша жүзеге асады.

Меморандум қол қойылған күннен бастап күшіне енген [8].

Әскери сала бойынша тағы бір құжат – 2002 жылы 23 желтоқсанда Пекинде қол қойылған «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы қауіпті әскери әрекеттің алдын алу туралы Келісімі». Онда былай делінген: «Қазақстан Республикасының Үкіметі және Қытай Халық Республикасы Үкіметі тату көршілік, достық қатынастарын қолдауға және дамытуға, екі ел қарулы күштерінің өзара сенімі мен ынтымақтастығын нығайтуға ұмтылыстарын дәлелдей отырып, егемендік пен территориялық бүтіндікті өзара құрметтеу, мемлекеттердің ішкі ісіне қол сұқпау, тең құқықтық пен өзара сенім принциптеріне сүйене отырып, қауіпті әскери әрекеттің алдын алу қажеттігін және қауіпті әскери әрекеттен туындайтын инциденттерді бейбіт шаралармен шешу керектігіне сенімді бола отырып, 1996 жылы 26 сәуірде қол қойылған «Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Ресей Федерациясы, Тәжікстан Республикасы және Қытай Халық Республикасы арасындағы шекара ауданындағы әскери сала бойынша сенімді нығайту туралы Келісімге» негізделі отырып, бейбіт кезеңде бір-біріне жақын жерде әрекет еткенде өз қарулы күштерінің персоналының (техниканың) және азаматтық тұрғындар мен нысандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Келісімге қол жеткізілді» [9].

«Қауіпті әскери әрекет» дегеніміз Тарап мемлекеттерінің қарулы күштерінің персоналының (техникасының) бейбіт кезеңде шекара

ауданындағы форс-мажорлық жағдайларға байланысты немесе қасақана емес адам шығынына немесе мемлекетке басқа Тараптан материалдық шығынға немесе Тарап мемлекеттері арасындағы қатынастарда қиындықтарға алып келетін әрекеттерді білдіреді. Оның мынадай түрлері болады:

1. Форс-мажорлық жағдайларға немесе басқа да қасақана емес себептермен бір Тараптың мемлекеттік қарулы күштерінің персоналының (техникасының) екінші Тараптың мемлекет территориясы аумағына кіруі.

2. Тараптардың бірінің лазер қолдануы нәтижесінде оның сәулесінің келесі Тараптың мемлекетінің персоналына, азаматтық тұрғындарына, техникасы мен нысандарына зиян келтірген жағдайда.

3. Айрықша назар аудару аумағында бір Тараптың мемлекеттік қарулы күштерінің персоналының (техникасының) әрекетінің қиындауы нәтижесінде келесі Тараптың мемлекетінің персоналына немесе азаматтық тұрғындарына, болмаса техникасы мен нысандарына зиянын тигізсе.

4. Басқару жүйелеріне кедергі жасау арқылы келесі Тараптың мемлекетінің персоналына немесе азаматтық тұрғындарына, болмаса техникасы мен нысандарына зиян жасаған жағдайда.

Қауіпті әскери әрекеттердің алдын алу үшін Тараптар келесі қадамдарға баруы қажет:

– Тарап мемлекеттерінің қарулы күштерінің персоналының өзара қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында бір-біріне жақын арада жүргізілген әрекеттер барысында абай болу қажет;

– Тарап мемлекеттерінің қарулы күштерінің персоналы әскерлердің әдеттегі қызметінің барысында (әскерлердің орын алмасуы, жаттығулар, әскери оқ ату, ұшақтардың ұшуы және басқалары) барысында қауіпті әскери әрекеттердің және одан келетін салдарлардың алдын алу үшін қауіпсіздіктің тиімді шараларын қолдануы тиіс;

– қауіпті әскери әрекеттерден келіп шыққан инциденттер туындағанда, Тараптар күш көрсетуге қоқан-лоқы жасамай немесе оны қолдануға жүгінбей олардың тарамауы мен тоқтауын қамтамасыз етуге шаралар қабылдайды және де кеңесулер арқылы бұл инциденттерді шешеді.

Бұл Келісім күшіне енген күннен бастап бір жыл ішінде Тараптар оның шарттарының жүзеге асуын қарастыру үшін, сондай-ақ өз қарулы күштерінің қауіпсіздігін одан да ары қамтамасыз етудің мүмкіндікті жолдарын іздеу үшін кездесулері қажет. Кейіннен мұндай кездесулер екі жылда бір рет өткізілетін болады, ал шұғыл

жағдайларда Тараптар өзара келісіп кездесу өткізі алады.

Бұл келісімді Қазақстан Республикасы 2004 жылдың 11 маусымында ратификациялады. [10]

Әдебиеттер

- 1 <http://base.zakon.kz/doc/lawyer>
- 2 ТАСС. Қытаймен әскери ынтымақтастықтың жаңа тарауы ашылады // Егемен Қазақстан. – 1997. – 7 қазан. – 1 б.
- 3 Галямова В. Усиление Китая и ожидания для Казахстана// Аналитик. – 2010. – №4. – С.22-27.
- 4 Айтбаев М.С. Безопасность и региональное сотрудничество: сборник материалов международной конференции. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – С. 4-5.
- 5 Сыроежкин К.Л. Казахстан-Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. В трех книгах. – Алматы: КИСИ, 2010.
- 6 Федосеев С.Г. Военная безопасность Республики Казахстан. – Алматы, 2006. – С.106.
- 7 Каштанов В. Китай впервые направит истребители J-10 и танки тип 99 на совместные военные учения.http://www.periscope2.ru/?digest_id=21257. 30.Смирнов С. М. АТР и западная модель коллективной безопасности. – Владивосток, 2009. – С. 67.
- 8 Чжан Вэньвэй. Шанхай хэцзо цзуджи чэнцзю цзихуй юй. Чжунго вайцзю сюэюань. – Пекин: Бэйцзин чубаньшэ, 2004. – 78 с.
- 9 China's National Defense in 2006, Information Office of the State Council PRC December 29, 2006, <http://www.fas.org/nuke/guide/china/doctrine/wp2006.html#4>
- 10 <http://moikompas.ru/compas/k50>

References

- 1 <http://base.zakon.kz/doc/lawyer>
- 2 TASS. Kytaimen askery yntymaktastyktyn jana tarauly ashylady // Egemen Kazakstan. – 1997. – 7 kazan. – B.1
- 3 Galyamova V. Usilenye Kitaya I ozhydanya dlya Kazakstana// Analytyk. 2010. – №4. – С.22-27.
- 4 Aitbayeva M.C. Bezopasnost I regionalnoye sotrudnychestvo. Sbornik materialov mezhdunarodnoy konferencyi. – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2010. – С. 4-5.
- 5 Syroezhkin K.L. Kazakstan-Kitay: ot prigranichnoy trgovli k strategicheskomu partnerstvu. V treh knigah. – Almaty: KISI, 2010.
- 6 Fedoseyev S.G. Voyennaya bezopasnost respubliky Kazakstan.-Almaty, 2006. С.106.
- 7 Kashtanov V. Kitay vpervye napravlyat istrebiteli J-10 I tanky typu 99 na sovmestnye voennye uchenya.http://www.periscope2.ru/?digest_id=21257.
- 8 Zhan Wenwei. Shanhai hezuo zuzhi chenzyu thihui yu. Zhunguo waijiao xueyuan. // Pekin: Baithin chubanshi, 2004. 78 s.
- 9 China's National Defense in 2006, Information Office of the State Council PRC December 29, 2006, <http://www.fas.org/nuke/guide/china/doctrine/wp2006.html#4>
- 10 <http://moikompas.ru/compas/k50>

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ. اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Асыл М.Б.
**Орталық Азиядағы Қытай
факторы**

Бұл мақалада Қытайдың Орталық Азияда жүргізіп отырған саясатын қарастыру арқылы Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан арасындағы қырам-қатынасқа сараптама беріледі. Геосаяси жағдайларға баға беріліп, екі ел арасындағы шекара және экономикалық мәселелер де қарастырылады. Сонымен қатар ҚХР-ға қатысты этникалық мәселелер де қозғалып өтіледі.

Түйін сөздер: ҚХР, Қазақстан, геосаясат, ШЫҰ, экономика, қарым-қатынас.

Assyl M.B.
Chinese factor in Central Asia

In this paper the author investigate the Chinese factor in Central Asian countries. Through the prism of the geopolitical situation in Central Asia, the author evaluates the relationship of China and the RK. The author also reviewed the internal problems of China that may have an impact on China's policy in Central Asia.

Key words: CPR, Kazakhstan, geopolitics, SCO, economy, relationship.

Асыл М.Б.
**Китайский фактор
в Центральной Азии**

В данной статье автор рассматривает китайский фактор в странах Центральной Азии. Через призму геополитической ситуации в ЦА автор дает оценку взаимоотношениям КНР и РК. Также автор исследует внутренние проблемы Китая, которые могут оказать влияние на политику Китая в ЦА.

Ключевые слова: КНР, Казахстан, геополитика, ШОС, экономика, взаимоотношения.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚЫТАЙ ФАКТОРЫ

Қазіргі Қытай Халық Республикасы қарқынды дамып келе жатқан мемлекет, күшті саяси орталық. Бүгінде ол әлемдік экномиканың даму тізімінде АҚШ пен Жапониядан кейінгі үшінші орында болса, сыртқы сауда көлемі бойынша төртінші орынды иеленген. ХХІ ғасырдың ортасына қарай ҚХР алдыңғы қатарлы әлемдік держава болатынын түсіне отырып, онымен ынтымақтастықты дамытуға мүдделі мемлекеттер саны да барған сайын артуда. Қазіргі саясатта Қытайдың көзқарасымен санаспай халықаралық қатынастардың ешбір ойыншысы әрекет ете алмайды. Біріншіден, Қытай БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі. Екіншіден, ҚХР аумақ, халық, табиғи ресурстар, индустриалдық және ғылыми база, ядролық қару, әлемдік мұхит пен ғарышқа ғаламдық дәрежеде қатысу сияқты маңызды факторларға ие. Үшіншіден, Қытай өз мүдделерін қорғауда принципті түрде халықаралық ынтымақтастыққа, халықаралық құқыққа және БҰҰ-ның беделіне сүйенеді. ҚХР үшін айнымас қағида ретінде халықаралық мәселелер мен қайшылықтарды шешуде күштеу және біржақты қабылданатын әдістерді қолданбау қала бермек. 2015 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев мемлекеттің сыртқы саясатының басымды бағыттарын анықтай келе, ҚХР-мен қатынасты бірінші орынға қойғаны белгілі. Осы орайда ҚХР Орталық Азия мемлекеттері арасындағы тарихи қатынастарды сараптау мен бүгінгі геосаясатты анықтаудың маңызы зор болып отыр [1]. 1996 жылы сәуірде Шанхайда ҚХР, РФ, ҚР, Қырғызстан Республикасы және Тәжікстан арасында КСРО-ның бұрынғы республикалары мен Қытайдың арасындағы көпжылдық өзара түсініспеушілік пен сенімсіздіктің негізіне нүкте қойылды. Шанхай кездесуі, сол кездегі, КСРО-дан қалған территориялық, шекаралық мәселелерді шешті. Қазақстандық сарапшылардың пікірінше, Қытайдың Қазақстандағы және Орталық Азиядағы саясатына өткен тарихтың әсері әлі де сезілуде. Бұл жағдайды ҚХР қазіргі қалыптасып отырған жаңа геосаясатта да пайдаланып отыр [2].

Қырғи-қабақ соғыс кезіндегі қалыптасқан жағдайды, Қытайдың ішкі және сыртқы саясатын сараптай келе, белгілі геосаясатшы М. Лаумулин былай деп атап көрсетеді: «Шығыс Түркістандағы Қытай саясаты туралы алғашқы ірі ғылыми ең-

бекті жазған Р. Проис пен Г. Лиас. Олардың еңбектерінде Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысты талқандаушы және қазақ ауылдарының Үндістан мен Пәкістанға көшуі баяндалған. Сол сияқты Дж. Дрейер және С.Э. Уимбуш еңбектерінде Шыңжаңдағы мұсылмандардың ассимиляциясы және бейімделуі үрдістері сарапталған. Бұл авторлар Қытай үкіметінің мәдени саясатына және аз ұлттарға репрессиясы, Шыңжаң, кеңес-қытай қатынастарына да назар аударады.

Автордың пікірінше, XX ғасырдың 70-80 жж. жарық көрген еңбектерде негізінен КСРО-Қытай қатынастарындағы Шыңжаң факторы басым болған [3]. Ал, И.Сванберг және И.Бенсон еңбектерінде 1930-1950 жылдардағы Шығыс Түркістандағы, 1944-1949 жылдардағы Іле аймағындағы Осман батыр бастаған қазақтардың көтерілісі және оның жасақтарының Оңтүстік Азия мен Түркияға шегінуі баяндалған. Жалпы Батыс зерттеушілерінің бұл жылдардағы еңбектеріндегі негізгі концепциясы, Қытай коммунистерінің Шыңжаңда жүргізген модернизация үрдістері, КСРО-ның Орта Азиядағы саясатына қарағанда өзгеше болды. Шыңжаңда дәстүрлі исламды насихаттау, хандық Қытайдың ассимиляция үрдісіне қарсы күрес тамырын терең жайып, дәстүрлі қоғам өз сипатын сақтап қалды. Ал, КСРО-ның саясатының нәтижесінде Орта Азиядағы орыстандыру (кеңестендіру) үрдісінің қаншалықты болғаны белгілі. Дегенмен де КСРО ыдырағанға дейін Қытайдың ресми саясатына түркі-мұсылмандық халықтардың қарсылығын болжап, баға беруге арналған еңбектер саны аз. Орта Азияда жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы аймақтағы геосаяси жағдайды өзгертті [4]. Күн тәртібінде Орталық Азияға Қытай тарапынан келетін қауіп, түрік сепаратизмі, Орталық Азия мемлекеттерінің Ресеймен, Қытаймен байланысы, ҚХР мен Орталық Азия арасындағы демографиялық, экономикалық факторлар зерделеніп, өзектілігі артты. Америкалық зерттеуші Т.Фуллердің пікірінше, өзгерген геосаяси жағдайда ҚХР үшін Орталық Азия мемлекеттерімен қатынастарының маңыздылығы артады. Мәселен, Қытай Қазақстанға байланысты ұстамды саясат жүргізіп отыр. Оның басты себебі ұйғыр сепаратизмі. Қытай өзінің сыртқы саясатында этникалық мәселеге көп көңіл бөліп, бұл факторды Қытай-Ресей, Қазақстан-Қытай, Қазақстан-Ресей қатынастарының негізгі факторы ретінде қарастырады деп есептейді [5]. Ресми Пекин, егер ҚХР – Ресей арасындағы қатынастар қарқынды дами берсе, Қазақстаннан да ұстамды этникалық саясат жүргізуді талап етуге болады

деп есептейді. Сонымен бірге, ҚХР посткеңестіктегі орны оның көрші мемлекеттермен шекара мәселесін реттеумен анықталды. Мысал ретінде Қазақстан мен Қытай арасындағы шекараны анықтау мәселесіне тоқталып өтейік. Бұл үрдіс 1992 жылы басталып, 1998 жылы аяқталды. Шекара мәселесі 1992 жылы ҚР премьер-министрі С. Терещенконың Қытайға сапары кезінде, 1994 жылы ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің төрағасы Ли Пэнның Орталық Азия мемлекеттеріне сапары барысында, 1996 жылы Цзян Цзяминнің, 1997 жылы Ли Пэннің Алматыға сапарлары кезінде, сол сияқты Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылы ақпандағы және ҚР экс-премьер министрі болған Н. Балғымбаевтың 1997 жылы мамыр айындағы Қытайға сапарларында, сондай-ақ Цзян Цзяминнің 1997 жылы қыркүйектегі Алматы сапарларында талқылады. Осы кездесулердің нәтижесінде 1997 жылы 29 қыркүйекте «Қазақстан-Қытай» арасындағы шекара мәселесіне байланысты қосымша келісімге қол қойылды. Қосымша келісім бойынша Чогон обо және Баймұрза аймағында Қазақстан саур қыратының оңтүстік бөлігі Чоган-оба өтпеліне дейін, Жүрек және Чогон-оба, Керегенты өзендерінің бір бөлігі (жалпы ұзындығы 442 кв.км.), Қытай – Адырбай және Талдыойрық өзендерінің жоғары ағысы, Баймұрза өтпелінің Тарбағатай қыратының оңтүстік бөлігі (ұзындығы 187 кв.км.), Сарышелді аймағында Қазақстанға 95 кв.км. жер Сарышелді өзенінің сол жақ бөлігі, Шопак өтпеліне дейінгі жер, Қытайға-Сарышелді өзенінің оң жақ бөлігі, жалпы ұзындығы 220 кв.км. өтті [6]. Бүгінгі таңда Қытай мен Қазақстан арасындағы шешімін таппай отырған мәселе «Қара Ертіс» трансшекаралар өзендері мәселесі. Бұл мәселе әлі де өз шешімін күтуде. 2013 жылғы Си Ципиннің Астанаға сапары барысында, Қытай басшысы бұл мәселені өз бақылауына алатындығын баса айтқан болатын.

Сондай-ақ, Орталық Азиядағы жаңа геосаяси жағдайды анықтаудағы шешуші фактор ретінде, Қазақстан мен Қытайдың арасындағы экономикалық мәселелер деп тұжырым жасауға болады. Біздің ойымызша, Қытайдың Орталық Азиядағы және Қазақстандағы сауда-экономикалық қатынастарының қарқынды дамуы екі жақ үшін де тиімді болады. ҚХР бүгінгі өзінде жүргізілген реформалардың нәтижесінде әлемдік алпауыт мемлекетке айналып отыр. Өзінің ішкі өнімі бойынша жылдық өсімі 1980-1997 жж. 9% болса, қазір бұл көрсеткіш үш еседей өсіп отыр. Егер де Қытайдың 30 провинциясын бір мемлекет деп алып қарастыратын болсақ, ал

ондағы адам саны кейбір дамушы елдердегі адам санынан асып түседі, 1978-1995 жж. қарқынды дамып отырған 20 мемлекетке осы провинциялар ғана парапар. Сарапшылардың пікірінше, 2020 жылы Қытай ішкі өнім бойынша АҚШ-ты қуып жетеді деп жоспарлануда. ҚХР экономикалық өркендеуіне тағы мына мысал дәлел бола алады. 1995 жылы өнеркәсіптегі өндіріс құралдарының 90%, 1980 жылдан кейін шығарылған, ірі және орта өнеркәсіп орындарындағы өндіріс құралдарының 26%-ы дүние жүзінің алдыңғы қатарлы стандарттарға сәйкес келеді. 1997 жылы ҚХР сыртқы сауда көрсеткіші 325,1млр. долларды құраса, бүгінде бұл сан екі есе өсіп отыр [7].

Қытайдың Орталық Азиядағы жаңа геосаяси орны туралы айтқан кезде, біз этникалық мәселені айналып өте алмаймыз. Мәселен, АҚШ-тың Миссурий университетінің профессоры Р. Дж. Кайзер Қытайдан Қазақстанға көшетін эмигранттардың легі, Қазақстандағы этно-демографиялық ахуалды өзгертеді деп есептесе, ал М. Олкоттың пікірінше Қазақстан үшін ұйғыр ұлтшыл күштерін қолдау Қазақстан-Қытай қатынастарына кері әсер етіп қана қоймай, ұйғыр ұлтшылдығының Қазақстанда таралуы да мүмкін деп есептейді [8].

Біздің пікірімізше, Қытай болашақта, Орталық Азия мен Қазақстанда өзінің экономикалық қуаттылығын барынша кең пайдаланады. Бұл ҚХР-дың Орталық Азиядағы негізгі стратегиясы. ҚХР және Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы дипломатиялық, сауда-экономикалық, мәдени қатынастардың дамуына, тарихтан қалған кейбір күрделі мәселелердің шешілуіне қарамастан, бүгінде жалпы Орталық Азиядағы жағдайды өзгерте алатын мәселелер бар. Бұл ғаламдық және Қытайдың «ішкі» даму мәселелері. Орталық Азия мемлекеттері үшін, бұл өздерін егемен мемлекет құқында сақтап қалу және әлемдік өркениеттегі өз орнын алу болса, ҚХР үшін, ол 2015 ж. дейін алдыңғы қатарлы мемлекеттер қатарына қосылу, экономикасының өсу динамикасын төмендетіп алмау. Сондықтан да алдағы уақытта Қытай бірнеше қиындықтармен кездесуі мүмкін. ҚХР-дың даму қарқынына сараптама жасай келе қазақстандық зерттеуші К.Л. Сыроежкин негізгі қиындықтарды атап көрсетеді. Олардың қатарында:

1. Халық санының өсуі, қызмет атқаратын адамдардың санының азаюы, қарттардың санының көбеюі;
 2. Ауыл шаруашылығының төмендеуі;
 3. Қоршаған ортаны жақсарту мен экологиялық мәселе;
 4. Тұтылатын заттарды қарқынды өндірудің қажеттілігі, астық өндірудің тиімділігі мен өнімділігі;
 5. Ұлттық аймақтағы сепаратизм, Орталық пен ауылдар арасында қатынастардың шиеленісуі;
 6. ҚХР жоғарғы билік басындағы саяси дағдарыстың шиеленісуі, фракциялық саяси дағдарыс;
 7. Қалалық жердегі экономикадағы мемлекеттік сектордың дамуы мәселесі;
 8. Экономикалық реформалардың әлеуметтік зардаптары, топтардың және ауылдық жерлердегі жұмыссыздықтың көбеюі;
 9. Әлемдегі геосаяси жағдайдың тұрақсыздығы.
- Оның ішінде Орталық Азия, Азия-Тынық мұхит аймағындағы жағдайға байланысты. Сол сияқты әлемдік қаржы дағдарысының салдары және т.б. [9].
- Бұл факторлардың бәрі ҚХР мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы жағдайға тікелей әсер етеді. Өзінің демографиялық, табиғи географиялық және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктеріне сәйкес және дүние жүзілік геосаяси жағдайдың өзгеруі Қытай алдында үлкен мәселелерді қойып отыр. Алдағы уақытта Қытай негізінен екі мәселені шешуі қажет деп есептейді.
- Біріншіден, ҚХР жалпы адамзат алдында тұрған ғаламдық мәселелерді шешуге атсалысуы мүмкін, немесе ол «шиеленіс» заманына қайта бой ұрып, Қытай идеологиясын, территориялық бақталастық геосаясатына оралуы мүмкін. Ол жағдайда «территориялық кеңейту» саясатын Қытай Қазақстаннан бастамайтынына кім кепілдік бере алады?
- Қытайдың геосаяси кеңістіктегі алатын орны және ондағы реформалардың барысы туралы өз пікірін білдіре келе, ҚР Сенат мүшесі, ҚР-дың ҚХР-дағы бұрынғы елшісі Қ. Сұлтанов ҚХР-дағы экономикалық реформалар өзіне тән ерекшеліктермен дамуда деп атап көрсетті. Оның пікірінше, Қытайдағы реформалар барынша саяси үрдісті сақтай отырып жүргізілді және реформалар қоғамды біріктіріп, халықты аштық пен кедейліктен сақтап қалды.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев рассказал об отношениях с Китаем // <https://kapital.kz/economic/20892/nazarbaev-rasskazal-ob-otnosheniyah-s-kitaem.html>

- 2 Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: глобальные, региональные и национальные проблемы. – Алматы: Кайнар, 1998. – 280 с.
- 3 Лаумулин М.Т. Китайско-центральноазиатские отношения: геополитика и безопасность (взгляд с Запада) // Казахстан-Спектр. – Алматы, КИСИ, 1998. – С. 64-95. – №2(4).
- 4 Бжезинский. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 2000. – 254 с.
- 5 Фуллер Т. «Новый Шелковый путь» – ключевой элемент в стратегии Вашингтона по Афганистану, Клинтон
- 6 Сапанов С.Ж. Делимитация и демаркация казахстанско-китайской границы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С 17.
- 7 Там же. – С 30.
- 8 Олкот М. Ислам в Узбекистане всегда был «живым организмом» // <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1331260260>
- 9 Сыроежкин К.Л. Китай и Центральная Азия: политические отношения и торгово-экономическое партнерство// Казахстан – Спектр. – 1997. – № 1-2. – С.102-112.

References

- 1 Nazarbaev rasskazal ob otnoshenijah s Kitaem // <https://kapital.kz/economic/20892/nazarbaev-rasskazal-ob-otnosheniyah-s-kitaem.html>
- 2 Kasenov U.T. Bezopasnost' Central'noj Azii: global'nye, regional'nye i nacional'nye problemy. – Almaty: Kajnar, 1998. – 280 s.
- 3 Laumulin M.T. Kitajsko-central'noaziatskie otnoshenija: geopolitika i bezopasnost' (vzgljad s Zapada) //Kazakhstan-Spekt. – Almaty, KISI, 1998. – S. 64-95. – №2(4).
- 4 Bzhezinskij. Velikaja shahmatnaja doska. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2000. – 254 s.
- 5 Fuller T. «Novyj Shelkovyj put'» - kljuchovoj jelement v strategii Vashingtona po Afganistanu, Klinton
- 6 Sapanov S.Zh. Delimitacija i demarkacija kazahstansko- kitajskoj granicy. – Almaty: «Қазақ университети», 2016. – S 17.
- 7 Tam zhe. – S 30.
- 8 M.Olkot. Islam v Uzbekistane vseгда byl «zhivym organizmom» // <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1331260260>
- 9 Syroezhkin K.L. Kitaj i Central'naja Azija: politicheskie otnoshenija i trgovoj-jeekonomicheskoe partnerstvo// Kazakhstan – Spekr. – 1997. – № 1-2. – S.102-112.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Ем Н.Б., Абейбекова Г.

**Образ мигрантов на
телевидении Южной Кореи
(на примере брачных
мигрантов)**

В работе определено понятие образа социальной группы, формирующегося в СМИ, о брачных мигрантах в частности. Показаны основные постулаты, которые пытается донести телевизионная программа правительственных СМИ Республики Корея до общественности. В работе ставится вопрос о важности соответствия демонстрируемой информации действительности путем выявления существующих парадигм о социальной природе группы брачных мигрантов.

Ограничения в рассматриваемом материале дают новые направления для последующих исследований мигрантов в целом, и брачных мигрантов в частности.

Ключевые слова: Южная Корея, брачные мигранты, СМИ, телевидение, женщины.

Em N.B., Abeibekova G.

**The image of the marital
migrants (As marital
migrant's example)**

The author research the reasons and conditions of perception of marital migrants in South Korean society. The author showed the basic postulates which television program of governmental Mass Media try to deliver to society. The image cultivated by TV programs telecast on the governmental level as the author supposes does not reflect the situation in relation to marriage migrants in South Korea. In spite incongruity of the fact of the uprising of some marital migrant sin the society, there is a real problem with the real situation of marital migrants.

Key words: South Korea, marital migrants, Mass Media, television, women.

Ем Н.Б., Абейбекова Г.

**Солтүстік Кореяның
теледидардағы
мигранттардың бейнесі**

Бұл жұмыста солтүстік корей қоғамы некелік мигранттарды қабылдау мәселелерін зерттейді. Жұмыстың авторы Корея Республикасының үкіметтік БАҚ теледидар бағдарламасы жұртшылыққа жеткізуге тырысатын негізгі постулаттарын көрсетеді. Автордың пікір бойынша, үкіметтік деңгейдегі теледидар бағдарламалары көрсететін бейнелері некелік мигранттардың нақты жағдайын көрсетпейді. Некелік мигранттардың саны көбейіп бара жатса да теледидардағы көрсетілетін бейнесі олардың нақты өмірлік жағдаймен сәйкес келмейді.

Түйін сөздер: Оңтүстік Корея, некелік мигранттар, БАҚ, теледидар, әйелдер.

**ОБРАЗ МИГРАНТОВ
НА ТЕЛЕВИДЕНИИ
ЮЖНОЙ КОРЕИ
(НА ПРИМЕРЕ
БРАЧНЫХ
МИГРАНТОВ)**

Данная работа осуществлялась при поддержке проекта грантового финансирования МОН РК 2015-2017гг. 2498/ГФ4 «Современная диаспорология и казахстанский опыт межэтнического согласия и толерантности»

Мигранты и СМИ: теоретический аспект

Роль средств массовой информации в жизни корейских иммигрантов была изучена на примере американских корейцев. Корейское спутниковое телевидение внесло большой вклад в укрепление этнической идентичности зрителей. Просмотр корейских телепередач для корейцев в США обеспечивал чувства удовольствия и комфорта, а также близости к корейской культуре. Кроме того, спутниковое телевидение заменило другие корейские этнические СМИ в условиях реального времени доставки информационных новостей [1].

В Южной Корее увеличение иммиграции привело к еще большему освещению средствами массовой информации мигрантов и трудящихся. Однако корейские средства массовой информации сохраняют традиционные рассуждения о чистой крови и национализме. В связи с этим, исследователями поднимался вопрос о телевизионных программах, созданных самими мигрантами, которые отличаются относительно подхода к мигрантам, их роли в корейском обществе. Контент-анализ программ Migrant Worker's Television MWTV показал, что программы MWTV сосредоточены на трех важных темах: миграция, общее и особенное среди мигрантов и вклад в общество, также то, что MWTV имеет две основные задачи: консолидация общин мигрантов и преодоление различий между ними и между корейцами и мигрантами [2].

Признавая основные теории коммуникации, современные авторы пытаются исследовать процессы коллективных коммуникативных действий рабочих-мигрантов в Корее. Социальные движения и активность средств массовой информации для рабочих-мигрантов показали, что асимметричные отношения власти и мигрантов обеспечивают условия для угнетения и сопротивления. Отсюда проявляется картина о мигрантах, которую хотят видеть в СМИ правительственные структуры. С

другой стороны, исследования альтернативных медиа о мигрантах рассматривают их коммуникативные мероприятия в другом формате. Как правило, СМИ мигрантов главным образом сосредотачиваются на посреднической роли средств массовой информации иммигрантов.

Отношения между альтернативными СМИ и правительственной массовой информацией кажутся, более сложными, так как доминирующие СМИ обеспечивают лишь официальные источники информации для мигрантов.

Напряженность и противоречия, которые существуют между двумя противоположными СМИ, являются центром рассмотрения других авторов. Появление многоэтнического средства массовой информации в Южной Корее Migrant Worker's Television (MWTV) было уникальным экспериментом. Тем не менее, правительство Южной Кореи работает над «выравниванием ее институтов с реальным более разнородным обществом и продолжает изолировать такие модели организаций, как MWTV. Тем не менее, автор считает, что «изучение мультикультурного общения начинается и заканчивается информацией, подготовленной средствами массовой информации. В Южной Корее «мультикультурализм» до сих пор является открытым и весьма спорным явлением» [3].

Основываясь на теоретических дискуссиях, исследователи изучают процессы коммуникации рабочих-мигрантов в их производстве программ средств массовой информации, направленных на поощрение социальных преобразований в интересах рабочих-мигрантов в Южной Корее. В частности, на примере мигрантов работников телевидения (MWTV) в Корее обсуждаются коммуникативные процессы рабочих-мигрантов посредством анализа интервью, СМИ текстов и документов, собранных от полевых исследований на MWTV. Они являются посредником информационного потока доминирующего общества через свои сообщения в СМИ, а также выступают в качестве альтернативного голоса движения доминирующей культуры [4].

Формирование образа брачных мигрантов

В последние два десятилетия социально-демографическая картина южнокорейского населения стала значительно меняться. Причиной тому зачастую послужил постоянный поток мигрантов на территорию корейского государства в поисках лучшей жизни. Среди традиционных лиц дипломатического корпуса, представителей совре-

менных бизнес-структур, студенческого и академического обмена наибольшей численностью отличалась трудовая миграция. Однако, начиная с конца 1990-х годов, значительный рост претерпевает только появившаяся группа брачных мигрантов, в основном женщин из развивающихся стран. Причины таких союзов нашли свое объяснение во многих работах авторов. Увеличение численности таких браков повлекло за собой рост интереса в научной среде и появление оригинальных работ по выявлению причин, состояний и проблем в перспективе таких браков.

Однако, брачным мигрантам в реальности необходимо было принять корейское общество, а обществу нужно было принять их. Такое взаимопонимание и совместное принятие требовало много усилий. С одной стороны, авторы писали о трудностях адаптации в силу слабого владения корейским языком (а зачастую и его отсутствия), с другой стороны, исследователи отмечали различные уровни мотивации брака и инструмента транспортировки потоков в силу деятельности брачных агентств как частного характера, так и государственного и религиозного.

Исследователи ставили вопросы, какое место должна была занять женщина из другой страны в браке с южнокорейским мужчиной? Какими навыками должна обладать такая женщина? Какие трудности может испытывать женщина в брачной миграции? Анализируя этнический состав брачных мигрантов, статистические данные официально фиксировали представительство женщин в основном из стран с развивающейся экономикой. Это поддерживало теорию социального обмена, когда женщина в обмен на брак меняла свое социально-экономическое положение, а мужчина обретал жену, семью, человека, который будет ухаживать за его престарелыми родителями. Несмотря на то, что такие женщины попадали в корейские семьи с низким социальным уровнем, тем не менее, в сравнении с ее бывшим положением в стране она все же поднимала свой социальный статус, учитывая уровень жизни в Корее. Такая ситуация примерно была характерна в отношении брачных мигрантов в южнокорейском обществе. Сначала восприятие азиатских жен было несколько скептическим. Не все корейские холостяки, оказавшиеся в положении аутсайдера в семейной жизни, не имея возможности покинуть сельскую местность и находясь в традиционных обязательствах ухаживать за своими родителями или их могилами, решались на этот шаг. Кроме того, в условиях и без того трудного экономического положения им еще необходимо было под-

готовить определенную сумму денег для обеспечения всех расходов, связанных со встречей и приездом такой невесты. К тому же, религиозные организации и недобросовестные брачные агентства в погоне за быстрой выгодой стали злоупотреблять доверием и знакомить такие брачные пары, скрывая недостатки, заболевания, возраст, реальное социальное и экономическое положение жениха, что снижало вероятность оправдания ожиданий стороны невесты. Часто такими знакомствами стали заниматься практически все, кому было хотя бы интересно. Но уже скоро, уже к 2008 году вопрос создания семьи в сельской местности для мужчин, которые остались вне брака, встал на уровень решения правительства и общественных организаций. Финансирование деятельности провинциальных органов было значительным, и это придавало веру в правильность выбора такого брака потенциальным женихам в брачной миграции. В результате на обыденном уровне создавалось впечатление о брачных мигрантах как представителей бедных стран, вышедших замуж за сельских мужчин, как правило, по знакомству или по фотографии.

Восприятие таких семей оставалось все еще скептическим. Опыт международных браков корейское общество испытало на себе в период военного присутствия американских солдат в Южной Корее. Брак с американским военнослужащим ассоциировался с бедной корейской девушкой, которая уехала из своей страны в США в результате «порочной связи» с солдатами. Теперь картина менялась, присутствие американцев, представителей европейских государств на Корейском полуострове делало Корею значительным продвинутом обществом в условиях глобализации. Брак корейца или кореянки с европейцем или американцем «повышал социальный статус» в глазах корейского общества. В свою очередь, брак с представителем азиатских государств, к тому же экономически менее развитых по сравнению с Кореей, воспринимался в противоположном статусе.

Со временем опыт первых семей, когда девушка по брачной миграции прибывала в корейскую деревню, показывал многие трудности, с которыми стали сталкиваться такие семьи. Все чаще стали слышать в корейском обществе: «невестка из Китая развелась с мужем и уехала в город на заработки»; «невестка из Вьетнама убежала из дома»; «молодая жена из Филиппин поссорилась с мужем и якобы покушалась на жизнь свекрови» и прочее. Конечно, были и «образцовые» случаи, когда девушки терпеливо справлялись с

трудностями в понимании менталитета страны, новой семьи, обычаев и традиций. Однако в целом, проблемы существовали, и представление о таких семьях складывалось именно так.

Нужно сказать, что со временем утвердился стереотип о том, что такие брачные пары появлялись не только в сельской местности, но и с мужчинами с очень низким социальным доходом. Требования к таким бракам постепенно повышались, и услугами таких брачных агентств стали пользоваться не только аутсайдеры из сельской местности. Считается, что такие браки все чаще стали появляться и повсеместно, были зафиксированы даже случаи, когда такие браки заключались в Сеуле. Таким образом, в результате отдельного внимания со стороны правительства, финансирования программ по брачным знакомствам, а также создания условий для адаптации иностранных жен численность таких браков постепенно росла.

Отражение образа брачных мигрантов в СМИ

Так, общество со временем принимало этот небольшой процент приезжих жен, которые все чаще стали заметны в современном корейском социуме. В 2014 году общая численность жен-мигрантов составляла около 300 тысяч женщин. Адаптация их и социализация детей, рожденных в «мультикультурных семьях», требовали большего внимания со стороны правительства. При этом, согласно исследованию Института политических исследований Asan (Сеул), в 2014 году 32% корейцев рассматривали мультикультурные семьи как «угрозу социальной сплоченности» [5]. Появление нового облика моноэтнической Кореи все чаще стало называться мультикультурным, а иностранным женам нужно было пройти путь интеграции в корейское общество.

Образ таких женщин зачастую был сформирован южнокорейскими средствами массовой информации. Идея мультикультурной Кореи пропагандировалась активно еще с начала 2000-х годов. Показательны истории некоторых из них. В 2008 г. в парламент баллотировалась филиппинка Джудит Эрнандес, в 2012 г. так же бывшая филиппинка Жасмин Ли выиграла выборы и стала первым законодателем, не имеющим корейских корней (обе вдовы корейцев). Нельзя сказать, что они являются акторами большой политики, однако именно они выступали за изменение отношения корейского общества к себе подобным. Основными задачами в парламенте-

кой деятельности они видели оказание помощи женщинам-мигрантам, внесение изменений в законодательство, внесение вклада в понимание брачных мигрантов и их семей.

Одной из ведущих представительниц брачных мигрантов, женщин из Филиппин, которые добились успеха в Корее, была Жасмин Ли. О ней знала практически каждая женщина в брачной миграции, которая попадала в случайную выборку респондентов по исследованию брачной миграции автора. В возрасте 17 лет, обучаясь на первом курсе колледжа в Филиппинах, она познакомилась с моряком Ли Донг-хо. Несмотря на разницу в возрасте, их романтические отношения через полтора года привели к браку. Непонимание со стороны родителей и родственников жениха, а также языковой барьер привели к огромным трудностям в ежедневной жизни в традиционной расширенной корейской семье. Но самое трудное было в том, что её не понимали в обществе, на улице. С рождением сына в родовой книге семьи была сделана запись о сыне, в то время, как запись о ней так и не появилась. Тогда она поняла, что ей необходимо принять гражданство, выучить корейский язык, изменить имя на корейское, – еще до того, как ее сын пойдет в детский сад. В период ожидания гражданства она не могла встречать и провожать в школу сына, так как дети дразнили его, что его мать была «обезьяной». Но она поняла, что нельзя оставаться в тени и постоянно прятаться. Она должна изменить социальное окружение. Люди должны узнать о ней и других женщинах, об их странах, о существовании проблем детей в таких семьях [6]. В результате она стала заметной на телевизионных программах, а позже получила постоянное место работы на одной из них. Сегодня она может в полной мере встать на защиту интересов женщин мигрантов в стране мужа, чью фамилию и гражданство она носит с гордостью, в память об умершем супруге.

С 1990-х годов в Южной Корее наблюдается процесс постоянного увеличения иностранцев путем притока трудовых и брачных мигрантов – представителей различных культур. Средства массовой информации культивируют образ мультикультурного общества, к которому якобы переходит исторически моноэтническая страна. Восприятие нового общества происходит именно через СМИ, в частности именно телевидение выполняет эту важную функцию. В результате инициативы СМИ огромную роль в формировании этого образа и на сегодняшний день играют телевизионные программы южнокорейского те-

левидения.

История телевидения в Южной Корее началась в 1956 году. Однако официальный правительственный телецентр «KBS TV» начал свою работу в 1961 году. Постепенно появлялись частные телеканалы, которые распространяли свое вещание на территории Сеула и его окрестности. К 1969 году в стране было уже три телестанции, затем наряду с частными телекомпаниями сформировалась сеть телевещания по всей стране. После 1990 г. в результате структурных реформ стали появляться частные телестанции, и в декабре 1991 г. начала вещание частная фирма «SBS TV» [7].

Начиная уже с 2005 года (11 ноября вышел в свет первый выпуск) в Южной Корее появляется еженедельная телевизионная программа *Любовь в Азии* (Love in Asia) на телеканале KBS, финансируемая правительственными организациями. Программа просуществовала до 2015 (2 февраля была официально закрыта). В программе были продемонстрированы более 55 стран и истории 465 человек. С 2015 года EBS вывела другую программу о жизни и трудностях взаимопонимания между свекровями и девушками.

Программа демонстрирует примеры корейско-азиатских браков как образец связующего звена между Кореей и Азией. Это очень красочная и в то же время трогательная часовая передача, когда в аудитории в качестве зрителей находятся около 10 женщин из разных стран в ярких национальных костюмах. Девушки выглядят счастливыми и успешными женами в Корее. Главная героиня программы в студии находится со своей семьей. Телевизионное шоу фокусируется на историях семейной жизни иностранных жен в Корее, трудностях адаптации и аккультурации в новой семье. В результате складывается представление о трудностях азиатских пар в корейских браках.

В результате появлялись отклики об этой программе, которые в целом отражали официальные стереотипы в отношении «мультикультурных брачных пар»: «Это шоу дает представление о жизни других азиатов, состоящих в браке с корейцами. ... действительно, это не легкая вещь, чтобы быть замужем за корейца ... как они говорят, вы не только вышли замуж за своего мужа, но и за его семью. К тому же существует реальная ситуация дискриминации по отношению к смешанным корейцам в Корее. Существующие предрассудки о том, что многие выходят замуж за корейцев, чтобы повысить статус и уровень жизни, особенно в современных эконо-

мических условиях в Корее. Но шоу показывает, что это не всегда так... один раз, я увидел эпизод бангладешской девушки, чья семья владеет фабрикой одежды в ее родной стране ... и другой пример – девушки из Кыргызстана, которая хорошо жила в своей стране» [8].

В программе демонстрируются сюжеты из повседневной жизни героини, трудности быта, жизни с семьей, общения на улице, ухода за детьми в связи с незнанием корейского языка и трудностями нового жизненного уклада. Во второй части программы героиня с супругом и детьми в сопровождении съемочной группы телепередачи отправляется в свою родную страну. Здесь их встречают родители и родственники, в течение двух-трех дней они общаются. В результате демонстрируется очень трогательная история. По прошествии определенного времени героиня приезжает домой с подарками, и в итоге формируется образ непростой, но все же благополучной жизни в новой семье. В результате беседы с супругами и их детьми программа завершается идеей о том, что мультикультурные семьи имеют как трудности, так и радости совместной семейной жизни.

Обсуждая данную программу, будет целесообразным отметить, что программа всецело показывает успешность таких браков. Однако, среди иностранных жен бытует мнение, что не все так и отлично в жизни таких брачных пар. Достоверность таких историй подлежит сомнению, а театральность и зрелищность передачи могут оправдывать только цель, преследуемую телепрограммой. Счастливая жизнь на экране, возможность поехать в свою родную страну за счет телепередачи зачастую подталкивают молодые семьи на такие съемки. В последние годы отмечается еще предложение телевизионных передач взамен съемок о личной жизни мультикультурной семьи бесплатно провести дорогостоящую фотосессию с изготовлением семейных альбомов. Наряду с финансовой стороной участия есть еще и тот фактор, что многих иностранных жен буквально выталкивают на такие телепередачи представители организаций, в которых могут работать иностранные жены. Для любой организации факт присутствия среди штатных сотрудников иностранной жены из мультикультурных семей является презентабельным. Это своего рода отличный «промоушен» для любой организации, которая «правильно реализует мультикультурную политику государства».

Тот факт, что дискриминация все же существует, подтверждается нежеланием женщин

участвовать в таких телепередачах. Кроме того, что им бы «не хотелось раскрывать подробности частной жизни», зачастую им «не хотелось бы просто выделяться и снова обращать на себя внимание». На самом деле, такой пиар для них не привлекателен. На их взгляд, гораздо ценным была бы реальная помощь в изучении корейского языка, что остается дорогостоящим для средней мультикультурной семьи. Уровень экономического дохода такой семьи отмечался в пределах 900000 – 1200000 корейских вон, в то время как уровень средней заработной платы в Корее составлял 2500000-4000000 корейских вон.

Хотя нужно отдать должное, что некоторым девушкам интересно вернуться в свою страну и продемонстрировать «успешное осуществление корейской мечты». Очевидно, что на общем фоне ситуации экономического развития Корея по сравнению с азиатскими странами, откуда приехали невесты, является страной с более высоким уровнем жизни.

В последних работах исследователи анализируют реальную ситуацию мультикультурного общества и политику мультикультурализма, проводимую правительством [9]. Каким образом население воспринимает информацию телевидения относительно иммигрантов, было изучено в исследованиях. Так, на примере данных интернет-ресурсов, телевизионных шоу, кинофильмов были изучены подробные сведения о стереотипах азиатских девушек – брачных мигрантов.

Выделяя азиатских женщин как брачных мигрантов из азиатских стран, авторы констатируют, что средства массовой информации рассматривают женщин вне корейского общества, выделяя их и формируя стереотипное отношение. Процесс стигматизации может быть как позитивным, так и негативным. Зачастую это зависит от автора передачи, режиссера кинофильма, шоу-программы. В зависимости от различных телевизионных программ образ азиатских женщин изображается по-разному; существует много моментов реальности, которые не показывают редакторы телевизионных программ. Кинофильмы формируют браки азиатских мигрантов, основанных на «судьбоносной встрече и большой любви» в виде красивой мелодрамы [10].

На основе качественных методов анализа авторы констатируют, что телевидение пропагандирует политику ассимиляционизма, телевизионные программы содействуют поддержанию предрассудков относительно другой культуры. В современном телевидении отсутствуют программы для мультикультурных семей, способствующих культурной

интеграции в обществе. В стране необходимы программы в качестве просвещения корейского общества относительно представителей иной

культуры. При этом в данных программах, а также их организации непременно должны принимать участие сами иммигранты.

Литература

- 1 Lee Changho Korean immigrants' viewing patterns of Korean satellite television and its role in their lives // Asian Journal of Communication. – 2004. – №14 (1). – P.68-80
- 2 Lee Hun-Yul. Bonding and Bridging Migrant Workers to Korean Society: A Study of Migrant Workers' Television as a Counter public Sphere // International Journal of Communication. – 2013. – №7(1). – P.2609-2629
- 3 Prey Robert. Different Takes: Migrant World Television and Multiculturalism in South Korea // Global Media Journal: Canadian Edition. – 2011. – №4(1). – P.109-125
- 4 Chae Young-Gil. Critical Development Communication in the Era of Globalization: Immigrant Media Activists and Social Changes in Korea // Conference Papers International Communication Association. 2008 Annual Meeting, p1. 34p. http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/3/4/0/1/pages234017/p234017-1.php
- 5 Маслов В. Демографические изменения в Южной Кореи в свете миграции // <https://cont.ws/post/140390> 28 октября 2015. Дата обращения 17.07.2016г.
- 6 Garcia Cathy Rose. Tragedy fails to shake Filipinas belief in Korea // http://www.koreatimes.co.kr/www/news/biz/2010/09/123_72724.html
- 7 Ким Г.Н. Республика Корея. Научно-справочное издание. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – 589с.
- 8 Love in Asia by Betchay · April 18, 2006<http://www.buhaykorea.com/2006/04/18/love-in-asia/> Дата обращения: 18.08.2016
- 9 Heo, Chanhaeng, Shim, Young Sub. A Study on Represented Multi-cultural Society and Societal Integration by Television: Center for Cognition of Multi-cultural Family and Exports //언론과학연구제15권1호(2015.3). – P.325-363
- 10 Soo-Jung Kim, Eun-Yi Kim. Media Discourse on Asian Women's International Marriage. The Korean Case // «한국언론정보학보» 2008년 가을, 통권 43호, 한국언론정보학회. – P.385-444

References

- 1 Lee Changho Korean immigrants' viewing patterns of Korean satellite television and its role in their lives // Asian Journal of Communication. – 2004. – №14 (1). – R.68-80
- 2 Lee Hun-Yul. Bonding and Bridging Migrant Workers to Korean Society: A Study of Migrant Workers' Television as a Counter public Sphere // International Journal of Communication. – 2013. – №7(1). – R.2609-2629
- 3 Prey Robert. Different Takes: Migrant World Television and Multiculturalism in South Korea // Global Media Journal: Canadian Edition. – 2011. – №4(1). – R.109-125
- 4 Chae Young-Gil. Critical Development Communication in the Era of Globalization: Immigrant Media Activists and Social Changes in Korea // Conference Papers International Communication Association. 2008 Annual Meeting, p1. 34p. http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/3/4/0/1/pages234017/p234017-1.php
- 5 Maslov V. Demograficheskie izmeneniya v Juzhnoj Koree v svete migracii // <https://cont.ws/post/140390> 28 oktjabrja 2015. Data obrashhenija 17.07.2016g.
- 6 Garcia Cathy Rose. Tragedy fails to shake Filipinas belief in Korea // http://www.koreatimes.co.kr/www/news/biz/2010/09/123_72724.html
- 7 Kim G.N. Respublika Koreja. Nauchno-spravochnoe izdanie. – Almaty: Dajk-Press, 2010. – 589s.
- 8 Love in Asia by Betchay · April 18, 2006<http://www.buhaykorea.com/2006/04/18/love-in-asia/> Data obrashhenija: 18.08.2016
- 9 Heo, Chanhaeng, Shim, Young Sub. A Study on Represented Multi-cultural Society and Societal Integration by Television: Center for Cognition of Multi-cultural Family and Exports //언론과학연구제15권1호(2015.3). – R.325-363
- 10 Soo-Jung Kim, Eun-Yi Kim. Media Discourse on Asian Women's International Marriage. The Korean Case // «한국언론정보학보» 2008년 가을, 통권 43호, 한국언론정보학회. – R.385-444

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Есбосынов Е.З., Махсұтова А.

История турецкой прессы

Целью статьи является выявление причин, которые способствовали появлению, развитию и становлению прессы как полноценного и обязательного социального института современного общества. Сбор новостей как средство для достижения цели в древние времена, пресса использовала для объявления народу извещений через различные средства информации, как известно, они стали ровесниками истории человечества. Во времена расцвета Османской Империи Венецианская газета была настоящим прорывом в журналистике, которая способствовала развитию профессионализма в сфере печати.

Ключевые слова: Османская Империя, Турецкая Республика, пресса, Таквим и Викайе, печать, газета.

Esbosynov E.Z., Mahsutova A.

History of turkish press

The aim of the article is to identify the reasons that contributed to the emergence, development and establishment of the press as a complete and mandatory social institutions of modern society. Syndicate as a means to an end, in ancient times, the press used to declare people of different notifications, through various media, as we know, they have the same age of human history. During the peak of the Ottoman Empire, Venice newspaper was a real breakthrough in journalism, which contributed to the development of professionalism in the field of printing.

Key words: Ottoman Empire, the Turkish Republic, the press, and Takvim Vikaye, printing, newspaper.

Есбосынов Е.З., Махсұтова А.

Түрік баспасөзінің тарихы

Мақаланың мақсаты баспасөздің пайда болуына, қалыптасуына және дамуына қазіргі қоғамның толыққанды және міндетті әлеуметтік институтының ықпал еткен себептерін анықтау болып табылады. Адамзат шығу тарихымен бірге дамыған, жаңалықтар жинау құралы ретінде ежелгі заманда, баспасөз, яғни бұқаралық ақпарат құралдары әр түрлі хабарламаларды адамдарға мәлімдеу үшін пайдаланылған. Осман Империясының гүлдену кезінде, Венеция газеті баспа саласындағы кәсіби дамуына үлес қосқан журналистикада серпінді болды.

Түйін сөздер: Осман империясы, Түрік Республикасы, баспасөз, Таквим және Викайе, баспа, газет.

ИСТОРИЯ ТУРЕЦКОЙ ПРЕССЫ

Пресса всегда являлась одним из значимых видов Средств массовой информации (СМИ), который на сегодняшний день влияет на деятельность человека и, общества в целом. Само происхождение слова «пресса» происходит от названия первой газеты «La Presse» (франц. слово *presse*, от лат. *pressio* – нажимать, давить – подразумевает процесс печатания). Пресса – часть СМИ, которая издается еженедельно, ежемесячно, с определенным или неопределенным интервалом, например, газеты, журналы, брошюры и другие виды изданий. Выходят в письменной форме и воспроизводятся через печатные машины, предоставляя возможность легко достичь массовой аудитории.

В социологии о прессе сложились два подхода, первый рассматривает прессу как общественный институт, который работает по вектору «снизу вверх» и структурируется под воздействием таких факторов, как потребительский спрос, конкуренция между различными источниками информации и ценности общества в целом. Согласно второму подходу, пресса есть общественный институт, работающий по вектору «сверху вниз» и являющийся, по сути инструментом контроля: структурируется этот институт под воздействием интересов собственника, рекламодателя, государства и культурной элиты. Согласно традиционной либеральной философии, пресса в обществе является собой независимый от государства институт, представляющий гражданам возможности влиять на развитие общества, дающий им власть в обществе [1, с. 105].

Как и всякий общественный институт, пресса прошла сложный исторический путь, прежде чем занять свое сегодняшнее положение в обществе. Она возникла, совершенствовалась и росла под влиянием того или иного общества, которому была призвана служить. Сбор новостей как средство для достижения цели, как и в древние времена, пресса использовала для объявления народу извещений через различные средства информации, как известно, они стали ровесниками истории человечества.

Газета – печатное периодическое издание, в котором публикуются материалы о текущих событиях; одно из основных средств массовой информации и самый распространенный вид прессы, и они различаются: по периодичности выхода – ежед-

невные, еженедельные, ежемесячные; по остальным издательским характеристикам – формату, объему издания; по масштабам аудитории, или региону распространения – общенациональные, региональные, местные (городские, районные, многотиражные); по целевому назначению – общеполитические, ведомственные, рекламные, коммерческие, по типу учредителя – частное лицо, редакция, коммерческая или властная структура [2, с. 99].

Согласно историческим данным, официальная газета Египта вышла в свет в восемнадцатом веке до н.э., а также Римляне выпускали публичное объявление – газету «Acta Diurna» («Ежедневные события»), в то время как в Китае, согласно исследованиям историков, пресса появилась в XII веке до н.э., а коммерческая продажа рукописных новостей и идей была замечена в Венеции в XIV и в начале XV века. В других странах, например, в Японии, до возникновения печатной техники существовали «газеты» – оттиски с обожженных глиняных досок. Известна самая старая «газета» – «Йомиури Каварабан» 1615 г. «выпуска» В Англии распространялись рукописные листки «News Letters».

Ранее газеты, которые не были ежедневными, начиная с XVII-XVIII веков опубликовывались в Германии, ежедневные газеты выпускались в европейских странах, таких как Англия и Франция. Развитие транспортных и коммуникационных средств способствовало распространению газет, а также увеличению тиража [3].

Турецкая пресса связана с существующей в стране системой власти. Во времена расцвета Османской Империи Венецианская газета была настоящим прорывом в журналистике, которая способствовала развитию профессионализма в сфере печати. Тем не менее, деятельность прессы до XVII века до тех пор оставалась в зачаточном состоянии. Однако, развитие прессы в Османской Империи началось во времена правления Ибрахим Мутеферрика (Ибрахим Мутеферрика (Коложвар, совр. Румыния 1674 – Стамбул 1745) – мусульманский первопечатник, государственный деятель Османской империи, дипломат, переводчик, картограф и астроном, основатель первой типографии) [4]. В 1727 г. газета вышла в обращение в виде брошюр. После столетия использования печатного станка Мехмед Али-паша, губернатор Египта в Каире, в 1828 году опубликовал газету *Vakayî-i Misriye* на турецком и арабском языках.

Во времена правления Махмуд Хана второго (Махмуд II Адлы, турецкий хан (Стамбул 1784-1839), сын Накшидил Султана) [5] – 11

ноября 1831 г. в Стамбуле вышла официальная газета «Takvim-i Vekayî». В Стамбуле издание газет производилось на разных языках, таких как арабский, французский, греческий и армянский. В этих газетах освещались не только еженедельные новости страны, но и имелись краткие бюллетени, резюмирующие новостные ленты зарубежных стран. Эсад Эфенди был назначен в качестве главного редактора. После смерти султана Махмуд-хана второго в газете печатались только официальные новости. Влиятельные лица при дворе – между ними и Мидхат-Паша, искусственно создавали ажиотаж – старались склонить султана к реформе государственных порядков и добились некоторого ослабления репрессий на устный и печатный обмен информацией. Вследствие этого быстро возникли некоторые листки, такие как: «Bassiret» («Убеждение»), «Vakit» («Время»), «İttihad» («Уния») и «Hakikat» («Правда»), принимавшие в большинстве случаев сатирический тон. Впоследствии к ним присоединились: «KırkAmbar», «Tagerdjik», «Hayal», и др. Появились журналы «Hazine – i Evrak» («Литературный архив»), «Bahçe» («Сад»), «Mekteb» («Школа»).

Vekdyî – i Misriye – первая турецкая газета, которая начала издаваться в 1828 году в Каире. В 1831 году *Takvim – i Vekayî* была опубликована и выпущена по запросу Махмуд Хана Второго. Спустя некоторое время, в Османской Империи, данная газета опубликовалась на языке меньшинства, например, на арабском, персидском, греческом, армянском, болгарском, французском языках. В соответствии со своим характером газета содержала преимущественно декреты, распоряжения султана и описания придворных празднеств. Только через два десятилетия к этой первой газете присоединилась вторая – «*Ceride i Navadis*» («Сборник новостей»), которая начала свою публикацию в 1840 году и также была полуофициальной газетой. Здесь отводилось много места официальной части, но доставлялись также и сообщения о политических делах на западе и, что стало некоторым шагом вперед.

Первая газета выпустила частную инициативу *Tercüman-ı Ahval*. В 1860 году была опубликована под управлением Шинаси Агах Эфенди (Ибрахим Шинаси Эфенди – (Стамбул 1826-1871 г.), известный турецкий поэт, писатель публицист, общественный и политический деятель, журналист, основатель турецкой драматургии) [6]. Издание газеты во время Режаизаде Экрем и Намик Кемаль продолжало существование. В 1867 году Али Суави опубликовал газету «Мух-

бир», она стала первой газетой, которая публиковалась за пределами Турции. Однако через некоторое время она подверглась резкой критике. Али Суавив в результате поездки в Европу начал публикации в Лондоне и она стала первой зарубежной газетой. В течение этого периода было опубликовано большое количество иноязычных газет в османских землях. Кроме того, в 1869 году он начал издавать газету под названием Мумеййиз.

В качестве альтернативы под влиянием зарубежной прессы османами в 1860 г. началось усиление местной прессы. Первая турецкая газета, опубликованная частным предприятием, в том числе, при поддержке Агах Али и писателей, поэтов как Шинаси, также была выпущена в 1860 г. За ней следуют несколько газет, как İkdâm, Sabah, Yeni Tasvir Efkâr, Servet-i Fünûn и другие газеты в 1860-66 годах. В это время не было газет на французском языке в Стамбуле. После того, как закон о печати был принят в 1865 году, она начала терять свою силу в первый период французской прессы. Новый закон, создание новой газеты и ее содержание были подчинены центральному органу.

Расцвет турецкой журналистики достиг своего апогея приблизительно в 1876 г. По официальным данным, в этом году в Константинополе выходило не менее 72 газет, в том числе 16 на турецком, одна на арабском, одна на персидском, одна на немецком, одна на английском, 12 на греческом, 13 на армянском, четыре на болгарском, две на еврейско-испанском, одна на итальянском и 29 на французском языке. В наши дни в Константинополе выходит всего лишь шесть турецких газет, из которых некоторые являются наиболее востребованными, как – «İlk adım», и, кроме того, три иллюстрированных еженедельника.

В Салониках выходила газета «Asır»; такие города как Адрианополь, Ангора, Бурса, Бейрут, Кония, Сивас, Трабзон и Синоп имеют свои печатные издания. Кроме того, в Швейцарии и в Париже издаются несколько революционных листков, из которых наибольшим темпераментом отличается «Meschveret». Из большого числа инородческих газет, выходящих в Турции, наиболее распространенной является «Levant Herald» в Константинополе, с французским и английским текстами.

В период репрессии Абдулхамида (1876-1908) число газет было сокращено из-за строгой цензуры. В 1908-09 годах число ежедневных газет, издаваемых в стране, превысило 200. В период освободительной войны газеты были разделены на два лагеря: первый лагерь издательства газеты находился под покровительством падишаха, в то время как второй поддерживался правительством. После государственного переворота в 1928 г. газеты потеряли много своих подписчиков. Но уже к 1930 году производительность газет достигла до 50000 экземпляров. Но вскоре редакция закрылась. В 1931 году вступил в силу «Закон о печати», вопреки общей политике страны в плане содействий местным газетам и журналам. В 1930-х годах публиковались такие газеты и журналы, как Ülkü, Fikir Hareketleri, Varlık, Yeni Adım, Yedi Gün и Yüce. В 1946 г. журналисты Стамбула и Анкары создали свои Ассоциации. Крупными представителями СМИ этого периода были Hürriyet, Milliyet, Zafer, Büyük Doğu, Dünya, Vatan, Tercüman, Ulus и др. [7].

Современные газеты Турции, как Bugün, Cumhuriyet, Dünya, Fotomaç Fotospor, Yeni Günaydın, Hürriyet, Milli Gazete, Milliyet, Ortadoğu, Sabah, Son Havadis, Süper Tan, Tercüman, Türkiye, Yeni Asır, Yeni Asya, Yeni Nesil, Zaman и др., являются наиболее профессиональными представителями турецкого масс-медиа. На сегодняшний день в Турции газеты выпускаются еженедельно, ежедневно, ежемесячно, раз в два месяца и ежеквартально. В Турции 3450 постоянных изданий газет, половина которых являются еженедельными. Тираж местных газет в среднем колеблется от 1000 до 15000 [8, с. 409].

История газеты, ее возникновение и развитие тесно связаны с историей той или иной страны. Кроме того, в основе всего лежала потребность людей в информации о том, что их окружало, с чем они встречались, и она возникла как средство удовлетворения потребности людей в общении. Велика роль газеты и других средств массовой информации как средства, устанавливающего связи со всеми частями и элементами общества. Кроме того, чтение газет становилось одним из факторов социальной мобильности и средством политической социализации местных жителей, рядовых читателей [9, с. 6].

Литература

- 1 Под редакцией Адама Бритца и Поля Кобли. Медиа второе издание. – М.: Юнити, 2005. – 534 с.
- 2 Ворошилов В.В. Теория и практика массовой информации / В.В. Ворошилов. – СПб: Издательство Михайлова В.А., 2006. – 494 с.
- 3 www.turkcebilgi.com
- 4 Büyük lugat ansiklopedi 11-kilt, Meydan-Larousse, Meydan Yayınevi, Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul
- 5 Büyük lugat ansiklopedi 8-kilt, Meydan-Larousse, Meydan Yayınevi, Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul
- 6 Büyük lugat ansiklopedi 9-kilt, Meydan-Larousse, Meydan Yayınevi, Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul
- 7 www.tarihgazetesi.net
- 8 Турция. – Анкара: Типография Нуrol А.О., 2002.
- 9 Гуревич. С.М. Газета вчера сегодня завтра/ С.М.Гуревич. – М.: Аспент пресс, 2004. – 286 с.

References

- 1 Pod redakciej Adama Britza i Polja Kobli. Media vtoree izdanie. – М.: Juniti, 2005. – 534 s.
- 2 Voroshilov V.V. Teorija i praktika massovoj informacii / V.V. Voroshilov. – SPb: Izdatel'stvo Mihajlova V.A., 2006. – 494 s.
- 3 www.turkcebilgi.com
- 4 Büyük lugat ansiklopedi 11-kilt, Meydan-Larousse, Meydan Yayınevi, Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul
- 5 Büyük lugat ansiklopedi 8-kilt, Meydan-Larousse, Meydan Yayınevi, Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul
- 6 Büyük lugat ansiklopedi 9-kilt, Meydan-Larousse, Meydan Yayınevi, Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul
- 7 www.tarihgazetesi.net
- 8 Turcija. – Ankara: Tipografija Nurol A.O., 2002.
- 9 Gurevich. S.M. Gazeta vchera segodnja zavtra/ C.M.Gurevich. – М.: Aspent press, 2004. – 286 s.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Жумадилова Г.Т.

**Место и роль «Сельджукнаме»
в культурном наследии
Казахстана и Центральной
Азии**

«Сельджукнаме» в культурном наследии Казахстана и Центральной Азии является насущной научной задачей, прежде всего в связи с необходимостью исследовать основные социально-экономические и политические процессы в странах указанного региона на основе историко-культурного источника. Памятники являются связующей нитью между поколениями через сохранение и приумножение традиций и ценностей самобытной культуры. Изучение вопросов культурного наследия через призму исторических источников в наше время является актуальным.

Ключевые слова: культурное наследие, источник, сельджуки, носитель культуры, эволюция, трансформация.

Zhumadilova G.

**Place and role of «Seljuk
Name» in the cultural heritage
Kazakhstan and Central Asia**

«Seljukname» in the cultural heritage of Kazakhstan and Central Asia is an urgent scientific task, primarily because of the need to explore the basic socio-economic and political processes in the countries of this region on the basis of historical and cultural source. Monuments are the link between generations through the preservation and augmentation of the traditions and distinctive cultural values. Study on cultural heritage through the prism of historical sources in our time is important.

Key words: Cultural Heritage, the source, the Seljuks, culture media, evolution, transformation.

Жумадилова Г.Т.

**Қазақстан және Орталық
Азияның мәдени
мұрасындағы
«Селжұқнаменің»
орны мен рөлі**

«Селжұқнаме» Қазақстан мен Орталық Азияның мәдени мұрасында ғылыми зерттеуді қажет ететін басты құнды еңбектердің бірі. Аталған аймақтағы елдердің әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістері осындай тарихи-мәдени ескерткіштер арқылы зерттеледі. Жазба ескерткіштер – мәдени құндылықтар арқылы дәстүрді сақтау және оны келешекке жеткізуші құрал. Қазіргі уақытта тарихи дереккөздер арқылы мәдени мұраны зерттеу маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: мәдени мұра, дереккөздер, селжұқтар, мәдениет иеленуші, даму, түрлендіру.

**МЕСТО И РОЛЬ
«СЕЛЬДЖУКНАМЕ»
В КУЛЬТУРНОМ
НАСЛЕДИИ
КАЗАХСТАНА И
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Казахстан и Центральная Азия всегда представляли собой достаточно целостное и своеобразное культурно-историческое пространство, сформировавшееся благодаря общности исторических судеб населяющих его народов, географических условий и действию общих культурных закономерностей. Причем особую роль в этом феномене играло не только единство этнокультурных процессов, но и отсутствие внутренних границ, обуславливающих постоянные широкомасштабные контакты внутри региона. Центральная Азия была своеобразным «местом встречи» мировых религий: христианства, ислама и буддизма, взаимовлияния культур тюрко-монгольских, индоевропейских народов.

Этнокультурные процессы играли чрезвычайно важную роль в общеконтинентальных процессах этногенеза, в формировании языков многих древних, средневековых и современных народов Евразии.

История и культура Казахстана на протяжении многих столетий развивались в тесном взаимодействии с восточными цивилизациями. Китайские, тюркские, монгольские, иранские и арабские древние и средневековые письменные памятники являются ценными источниками для изучения Центрально-Азиатского региона. В современную эпоху все большее значение для объективного понимания сложных исторических процессов, происходивших и происходящих в обширном регионе Евразии, имеет разработка проблем историко-культурных взаимосвязей народов с древности и до наших дней, их евразийского родства и самобытности.

Памятники являются связующей нитью между поколениями через сохранение и приумножение традиций и ценностей самобытной культуры. Они как одна из важнейших составляющих культурного наследия выполняют важные социальные функции, служат целям развития науки, образования и культуры, формированию чувства патриотизма, идейно-нравственного и эстетического воспитания.

Изучение вопросов культурного наследия через призму исторических источников, через язык, культуру, историю и право в наше время является актуальным, так как комплексный метод изучения определенного объекта вышел на новый уровень.

Исходной точкой исследования данной проблематики является культура народов Центральной Азии и Ирана в общем. На территории Центральной Азии разные эпохи существовало несколько крупных государств, которые стали фундаментом государственных образований в последующую эпоху. Самые крупные из таких государств это – Караханидское государство и государство огузо-сельджуков. Таким образом, мы рассматриваем историю развития и образования Сельджукских государств на территории современного Ирана и Турции на основе исторического источника «Сельджукнаме».

Вторая половина X – первая половина XII вв., период трансформации, в политическом плане является наиболее ярким проявлением на территории Ирана государств Бундов, Саманидов, Газневидов и Сельджукидов. При этом наибольшие изменения в политической и социально-экономической областях в названный период истории Ирана имели место при Сельджукидах (1038-1194 гг.). Если в государствах Бундов, Саманидов, Газневидов, как правило, объединялась только часть исторического Ирана, то в государстве Сельджукидов, кроме собственно иранских (в историко-географическом аспекте) земель, были объединены и большая часть Средней Азии, Закавказья, Передней Азии, Месопотамии, Аравии и Палестины. Поэтому данная тема исследования нацелена в направлении изучения истории Сельджукского государства в целом на основе средневекового исторического письменного наследия «Сельджукнаме». Изменения в социальной структуре и феодальных отношениях на территории государства Сельджукидов были столь значительны и многоплановы, что многие институты, возникшие в этот период, сохранились (иногда в чисто внешних формах) вплоть до XX века уже более поздних государствах Центральной Передней Азии.

Следует отметить, что становление государства так называемых «великих сельджуков» происходило на территории исторического Ирана в течение 1040-1092 гг., когда, разгромив в битве у Данданакана военные силы Газневидской державы, сельджуки вышли на Иранское плоскогорье и за короткий срок не только создали, но и упрочили здесь свое государство. Надо сказать, что для иранцев создание сельджукского государства на территории Ирана и сопредельных стран было своего рода возрождением национальной государственности под тюркской эгидой сельджуков.

Видимо, этому способствовало и то обстоятельство, что в плане государственной орга-

низации с ее институтами тюрки-сельджуки по существу находились под влиянием иранского начала и, как правило, пользовались традиционно иранскими методами. Кроме того, значительное количество иранцев-персов находилось на службе у сельджукских султанов и естественно, что иранцы, стоявшие на более высоком уровне социально-экономического развития, чем кочевники-сельджуки, перешедшие от дофеодального периода к развитым феодальным отношениям в течение с 1040 по 1092 гг., оказывали решающее влияние на все сферы политической, социальной и духовной жизни сельджукского государства, несмотря на военное преобладание тюркского (сельджукского) этнического элемента в рамках нового государства и формальное главенство тюркской династии сельджуков в пределах созданной ими державы.

Даже после принятия ислама в X веке тюрки (сельджуки) продолжали придерживаться своих доисламских традиций. Михаил Сириец пишет: «Ввиду того, что они [тюрки] всегда провозглашали единое божество, то и объединились с арабами в религии и приняли ислам».

История Ирана в сельджукский период в советской востоковедной медиэвистике изучена мало. Вопросы развития Ирана в сельджукский период затрагивались в общих пособиях, а также в исследованиях по истории Средней Азии и Закавказья.

Место и роль «Сельджукнаме» в культурном аспекте нужно рассматривать в двух аспектах:

1) как теоретический конструкт, способ репрезентации и идеализации объекта исследования как важный источник истории культурных традиций;

2) как этнографический источник, идентичное к понятию «культурное наследие».

В первом случае «Сельджукнаме» – это как источник исторического среза социального бытия через соотнесение представителей огузо-сельджукских правителей и представителей с себе подобными и остальным миром. Во втором – это самоотождествление автора источника с той или иной государственной, культурной и религиозной принадлежностью через осознание того, что он разделяет культ и организационные формы культурного самосознания.

Основным источником является «Сельджукнаме». Хроника написана на персидском языке Эмиром Хусейн Мухаммеда Али Джафери Ругади, более известного под именем Ибн Биби. Полный текст хранится в библиотеке Святой Софии (Ayasofya) в Стамбуле. Этот текст был пе-

реведен на турецкий язык Мюрселем Озтюром и в 1996 г. опубликован в Анкаре в двух томах.

«Сельджукнаме» написана в XIII в. и является уникальным и основным источником по истории Сельджуков Малой Азии, дающим основательные сведения по политической, военной и социальной истории сельджукского государства в период с 1192 по 1280 гг. Ибн Биби располагал обширной информацией о различных сферах жизни государств и военно-политической обстановке в регионе.

Автор труда «Сельджукнаме» аль-Биби как носитель исторических ценностей культуры и языка. На основе его источников мы будем проводить анализы через культурное понятие «свой-чужой», культурный компонент ими описанных народов в ходе изложения им исторических сведений.

Чтобы выявлять причины таких конфликтов актуальным является изучение народа через понимание человека, сформированного исламской традицией. К этому мы можем прийти только через комплексное антропологическое исследование концепта человека в религии.

«Сельджукнаме» в культурном наследии Казахстана и Центральной Азии является насущной научной задачей, прежде всего, в связи с необходимостью исследовать основные социально-экономические и политические процессы в странах указанного региона на основе историко-культурного источника.

Выявить как общее в развитии феодальных отношений, объединяющее страны Центральной Азии и Ирана в рамках феодальной общественно-экономической формации, так и особенности социально-экономического и политического развития государства сельджукидов.

Для исследования проблем образования государственности и ее институтов разработка вопросов, связанных с сельджукским завоеванием ряда стран, имеет особое значение, хотя бы потому, что сельджукское завоевание явилось наиболее крупным завоевательным движением со времен арабских завоеваний с VII-VIII вв. В современной зарубежной историографии история сельджукского периода, при всем различии оценок различных исследователей, освещается с позиций единства развития всего домусульманского мира, его эволюции и лишь в последнее время период 950-1150 гг. обозначается, впрочем без достаточной определенности, как «эпоха трансформации». При этом трансформация в социально-экономических отношениях изучается в общем плане, без достаточного внимания к экономическим и социальным явлениям, обусловившим перемены в сфере религиозной жизни и культурного развития.

В целях детального исследования историю государств огуз-сельджуков будем учитывать исторические сведения из труда аль-Биби «Сельджукнаме» сравнительно другими источниками, будем обращать внимание на тюркский синтез, который изначально был переплетен ценностями иранских народов в сочетании с исламскими правовыми канонами «икта». Современное течение ислама отражается не только на политической арене, но и внутри культуры, внутри традиции тюркских народов. Поэтому данные процессы считаем важным рассматривать через институты государственности Центральной Азии как носителя и транслятора культуры и ценностей между государствами и нациями Ирана и Турана.

Литература

- 1 Агаджанов С.Г. Некоторые проблемы истории огузских племен Средней Азии // «Тюркологический сборник». – М., 1970.
- 2 Гордлевский В.В. Государство Сельджукидов Малой Азии. – Л.: Академии Наук СССР, 1941.
- 3 Еремеев Д.Е., Мейер М.С. Государство Сельджукидов Малой Азии в первой половине XIII века. – М.: Изд-во МГУ, 1992.
- 4 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, 1969.
- 5 Le Coq A. Turkische Manichaica aus Chotscho. – «Abhandlungen des Konigl.
- 6 Гинзбург В.В., Фирштейн Б.Ф. Материалы к антропологии древнего населения Западного Казахстана. // «Сборник Музея антропологии и этнографии». – Вып. 28. – М., 1958.

References

- 1 Agadzhanov S.G. Nekotorye problemy istorii oguzskih plemen Srednej Azii // «Tjurkologicheskij sbornik». – М., 1970.
- 2 Gordlevskij V.V. Gosudarstvo Sel'dzhukidov Maloj Azii. – L.: Akademii Nauk SSSR, 1941.
- 3 Eremeev D.E., Mejer M.S. Gosudarstvo Sel'dzhukidov Maloj Azii v pervoj polovine XIII veka. – М.: Izd-vo MGU, 1992.
- 4 Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX-XIII vv. – Ashhabad, 1969.
- 5 Le Coq A. Turkische Manichaica aus Chotscho. – «Abhandlungen des Konigl.
- 6 Ginzburg V.V., Firshtejn B.F. Materialy k antropologii drevnego naselenija Zapadnogo Kazahstana. // «Sbornik Muzeja antropologii i jetnografii». – Vyp. 28. – М., 1958.

Кабделова У.С.

**Инклюзивное образование как
феномен социокультурной
реальности общества**

В статье освещены основные идеи, принципы и понятия такого международного явления, как инклюзивное образование. Успешная реализация модели инклюзивного образования зависит от многих факторов, ключевым среди них является изучение социокультурных особенностей общества. Также в статье рассмотрены зарубежный опыт внедрения и реализации инклюзивного образования и их особенности в разных развитых странах, таких как Норвегия, США и Южная Корея.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзия, социокультурная реальность, равноправное общество, интеграция, социально-культурная стратегия, образование для всех.

Kabdelova U.S.

**Inclusive education as a
phenomenon of sociocultural
reality of society**

The article highlights the main ideas, principles and concepts of such international phenomenon as inclusive education. Successful implementation of the inclusive education model depends on many factors; key among them is the socio-cultural characteristics of the society. The article also discussed the introduction of foreign cases and their experience and features of implementation of inclusive education in different developed countries, such as Norway, the USA and South Korea.

Key words: inclusive education, inclusion, sociocultural realty, equal society, integration, sociocultural strategy, education for all.

Қабделова Ұ.С.

**Инклюзивті білім беру
қоғамның әлеуметтік және
мәдени болмысының
құбылысы**

Мақалада соңғы жылдары өзекті мәселелердің біріне айналған инклюзивті білім беру жүйесінің негізгі идеялары, қағидалары және түсініктері қарастырылады. Инклюзивті білім беру жүйесінің сәтті жүзеге асуы көптеген факторларға байланысты, соның ішінде қоғамның әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін ескеру болып табылады. Сонымен қатар мақалада АҚШ, Норвегия және Оңтүстік Корея сынды дамыған мемлекеттердің тәжірибесі және ерекшеліктері қамтылған.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, инклюзия, әлеуметтік және мәдени болмыс, тең құқылы қоғам, интеграция, әлеуметтік және мәдени стратегия, барлығына тең білім беру.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФЕНОМЕН СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ РЕАЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА

Одними из актуальных и центральных проблем, стоящих перед мировым сообществом, являются проблемы реализации права на образование для всех и обеспечения равноправного общества. Право на образование для всех, в том числе для лиц с особыми потребностями и ограниченными возможностями, – одно из наиболее существенных конституционных социальных прав человека, которое создает предпосылку для развития как его личности, так и всего общества. Всеобъемлющее глобальное понятие «право» ориентирует, узаконивает и наполняет конкретным содержанием дискуссию о ведущей роли образования в современном социуме.

В современном мире образование стало ведущим фактором строительства социального капитала, человеческого потенциала и формирования идентичности человека. Соответственно усилилось внимание мирового сообщества к проблеме гуманизации образования и обеспечения равных прав людям, по тем или иным причинам оказавшимся за социальным барьером. Несмотря на значительные усилия, прилагаемые странами всего мира по обеспечению права на всех, реальное положение общества, согласно «Дакарским рамкам действий», принятым Всемирным форумом по образованию в 2000 г. в Дакаре, показывает несколько иную картину:

- более 113 млн. детей не имеют доступа к начальному образованию по разным причинам;
- более 880 млн. взрослых неграмотны, что в системах образования по-прежнему проявляется дискриминация по признаку пола, этнической принадлежности и состоянию здоровья и т.д.;
- качество обучения и усвоения гуманных ценностей и навыков отнюдь не отвечает чаяниям и потребностям людей и обществ [1].

В целях реализации права на образование для всех (ОДВ) государствам-членам ООН предлагается использовать при планировании, реализации, мониторинге и оценке в сфере образования «инклюзивный подход как путь ускорения достижения целей образования для всех (ОДВ) и содействия построению более справедливого инклюзивного общества» [2]. Поэтому вполне логично, что одним из приоритетных направлений

модернизации современного образования в изменяющемся Казахстане становится инклюзивное образование.

Термин «инклюзия» происходит от английского слова «inclusion», что в переводе означает «включение», «добавление», «прибавление», «присоединение», а если рассматривать данное явление в социально-философском смысле, то это «особая форма совместного бытия людей обычных с людьми, оказавшимися за социальным барьером и имеющими ограниченные возможности в силу состояния их здоровья, которую поддерживает и развивает само общество, так и его системы, в частности система образования» [3].

Реализации права на образования для всех лиц и распространения инклюзивного образования способствует международная нормативная правовая база¹, согласно данным международных документов, инклюзивное образование воспринимается как важнейший ресурс, который можно использовать в образовательном процессе. В этом контексте инклюзия должна восприниматься как процесс развития предельно доступного образования для каждого человека, процесс ликвидации различных социальных барьеров и максимального развития его потенциала. Следовательно, внедрением инклюзивного образования обеспечивается не только право на образование для всех, но и принцип поликультурности, который связан с многообразием культурно-этнического состава нашей страны.

«Инклюзивное образование в эпоху информационного общества, – указывает Э.Н. Фаттахов, – это реальный путь в будущее, где смогут учиться все, всегда, всю жизнь, для себя и для общества, создавая на основе знаний новое качество жизни людей планеты» [4]. Такой вызов мирового сообщества порождает необходимость внедрения в казахстанское образование инновационного инклюзивного подхода в деятельность образовательных организаций разных уровней на основе научно-педагогической и социокультурной разработки всех его аспектов.

Казахстан присоединился к международному процессу внедрения инклюзивного образования, ярким тому подтверждением является ратификация РК Конвенции о правах инвалидов 2015-го года, которая подчеркивает права лю-

дей с ограниченными возможностями на равноправное участие в обществе.

Также необходимо отметить, что помимо Конвенции о правах инвалидов, Казахстан имеет уже прогрессивную, соответствующую международным стандартам законную базу, защищающую права детей с ограниченными возможностями и дающую им возможность на инклюзивное образование: Государственная программа развития образования РК на 2011-2020 гг., Закон РК «О правах ребенка в Республике Казахстан», Закон РК «Об образовании», Закон РК «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», Закон РК «О социальной защите инвалидов в РК», Закон РК «О специальных социальных услугах» и др.

Однако, стоит учесть, что Казахстан делает только первые шаги на пути к становлению равноправного общества. К огромному сожалению, учитывая наши социально-экономические условия и уровень общественного сознания, инклюзивное образование в Казахстане носит пока экспериментальный характер. Для нашей страны, как и другим странам постсоветского пространства, культурно обусловлено и традиционно восприятие детей с ограниченными возможностями здоровья в контексте специального (коррекционного) образования. Согласно таким представлениям, развитие детей с нарушениями может происходить только в условиях сегрегации, отдаления от общества. В связи с этим серьёзным барьером в развитии инклюзивного образования становятся ограничения в социокультурном и психологическом аспектах, обусловленные особенностями массового и индивидуального сознания людей по отношению к людям с инвалидностью в нашем обществе.

Как отмечено выше, помимо понятия «инклюзия», существует еще и противоположный по значению термин «сегрегация» (segregation) – это подход специализированных учреждений, в рамках которого дети с особенностями обучаются в различных школах. Это понятие образования детей с ограниченными возможностями, которое применялось исключительно в Советском Союзе, и, следовательно, царило представление, что для каждого вида особенностей требуется отдельный вид образовательного учреждения [5]. К тому же, нередко термин «инклюзия» применяется в документах как синоним к понятию «интеграция». Последнее подразумевает разграничение между так называемыми «нормальными» и «анормальными» детьми, что всё-таки

¹ Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979); Конвенция о правах ребенка (1989), Декларация Саламанки (1994); Дакарский план действий (2000); Конвенция ООН о правах инвалидов (2006) и т.д.

чётко отличает людей по признаку «инвалидности». Следовательно, такое представление требует адаптации самих детей с ограниченными возможностями к нормам общества. Совсем другое понятие содержит слово «инклюзия», данный термин не делит на «нормальных» или «анормальных» детей. Каждый человек имеет другие или иные формы особенностей, это приводит к заключению, что разделить их по одному признаку, как «инвалидность», невозможно.

Перейдем к определению терминов «инвалид» и «инвалидность». Конвенция ООН о правах инвалидов, которая разрабатывалась при активном участии «инвалидов» и была принята Генеральной Ассамблеей ООН 13 декабря 2006 г., вводит общие для всех стран основные понятия, связанные с реализацией прав и свобод людей с инвалидностью. Согласно преамбуле данной Конвенции «инвалидность – это эволюционирующее понятие и инвалидность является результатом взаимодействия, которое происходит между имеющими нарушения здоровья людьми и отношенческими и средовыми барьерами и которое мешает их полному и эффективному участию в жизни общества наравне с другими ...». Соответственно «к инвалидам относятся лица с устойчивыми физическими, психическими, интеллектуальными или сенсорными нарушениями, которые при взаимодействии с различными барьерами могут мешать их полному и эффективному участию в жизни общества наравне с другими» [6].

Международные эксперты справедливо отмечают, что не медицинские проблемы, связанные с состоянием здоровья, заявляются в Концепции как причины инвалидности, а недостатки развития общества, которые своими барьерами препятствуют реализации прав и свобод людей с нарушениями здоровья. Проблема инвалидности в первую очередь не биологический или индивидуальный, а общественный вопрос, потому что здесь основной упор делает на затруднения (disability) в социуме. Следовательно, не человек с ограниченными возможностями должен адаптироваться к среде, а общество обязано предоставить все необходимые условия для вовлечения всех своих членов, не смотря на их индивидуальные предпосылки. Неправильное понимание самой сути и базовых понятий инклюзивного образования как в Казахстане, так и во многих странах мира, приводит к целому ряду трудностей в вопросе перехода к другой системе образования для детей с ограниченными возможностями и социально уязвимых групп населения.

Так, если дать полное определение, раскрывающее суть феномена инклюзивного образования, то оно звучит следующим образом: «Инклюзивное образование – создание инклюзивного общества, которое позволит всем детям и взрослым, независимо от пола, возраста, этнической принадлежности, способностей, наличия или отсутствия нарушений развития и ВИЧ-инфекции, участвовать в жизни общества и вносить в нее свой вклад. В таком обществе отличия сужаются и ценятся, а с дискриминацией и предрассудками в политике, повседневной жизни и деятельности учреждений ведется активная борьба» [7].

Анализ зарубежного опыта показывает, что, только имея конкретные социальные и философские позиций и соответствующие научные теории (в т.ч. методологические подходы), можно успешно внедрить и развивать инклюзивное образование. Однако, необходимо отметить, что даже самые удачные модели инклюзивного образования, которые успешно применяются зарубежом, невозможно скопировать и перенести на волну отечественного образования без учета, в первую очередь, социокультурных особенностей того или иного общества.

История внедрения инклюзивного образования зарубежом начинается с 70-х годов XX века. Несмотря на сравнительно недавнюю практику в осуществлении подобных проектов, опыт в данной области накоплен достаточно большой.

В результате анализа научных материалов по зарубежному опыту в реализации инклюзивного образования можно выделить четыре основных направления работы в данном вопросе:

«Widening participation» – расширение доступа к образованию. Данная политика применяется в странах Европы, преимущественно в Великобритании. Её главной целью является расширение образовательных возможностей для людей с инвалидностью, этнических меньшинств, а также людей из неблагополучных слоев общества. Данная политика реализуется путем различных соглашений и финансового стимулирования учебных заведений, принимающих участие в подобных проектах.

«Mainstreaming». В данном контексте рассматривается непосредственное взаимодействие инвалидов и обычных людей преимущественно в рамках досуговой деятельности.

«Integration» предполагает непосредственное включение всех детей в образовательный процесс с учетом их личностных, физических и психологических особенностей.

«Inclusion» является таким видом образовательной деятельности, когда люди с различными ограничениями и потребностями могут обучаться наравне с людьми, не имеющими никаких отклонений.

Таким образом, инклюзивное образование исключает любую дискриминацию и делает процесс обучения доступным для всех.

Сегодня более чем в 40 странах мира используются подобные образовательные методики. В Германии, Норвегии, Франции, Испании, США, Канаде и ряде других развитых стран вопросы обучения инвалидов решаются с помощью инклюзивных методик образования. К примеру, в странах Скандинавии, в частности в Норвегии, на протяжении более 20 лет успешно реализуются программы инклюзивного образования, отличительные характеристики которых можно резюмировать следующим образом: технология распространения знаний среди родителей и специалистов; технология инклюзивного обучения детей с различными отклонениями в развитии в системе общего образования; технология диагностики вариантов СДВГ и коморбидных расстройств и т.д. Обозначенные выше технологии получили свое распространение в Норвегии, в стране с низкой плотностью населения и одним из самых высоких уровней жизни населения.

Еще одной страной с развитой системой инклюзивного образования и значительным опытом в данном вопросе являются Соединенные Штаты Америки.

В настоящее время в США действует программа «Инклюжен», основы которой были заложены «Реабилитационным Актом» и законом об обучении детей-инвалидов в 1973 году Конгрессом США, основываясь на опыте округа Колумбия, где принят Закон об образовании инвалидов (позже переименованный в Закон об образовании людей с инвалидностью). Закон отдавал предпочтение интеграции – обучению детей-инвалидов в общеобразовательных школах с предоставлением по мере необходимости дополнительной помощи, а не обучению в специальных учреждениях. Важным принципом государственной политики США в отношении инвалидов является способность инвалида пользоваться услугами организации или сервиса с той же простотой, как и обычный человек. В случае необходимости студентам предоставляются переводчики, владеющие языком жестов, индивидуальные помощники, облегчающие процесс записи лекционного материала, социальные педагоги и психологи для индивидуального консультирова-

ния и т.д. При этом данные методики и технологии осуществляются в пределах всей страны и не только обеспечивают равный доступ к образовательным благам, но и дают возможность дальнейшего трудоустройства [8].

Однако, по мнению многих зарубежных специалистов по инклюзивному образованию, можно выделить целый комплекс трудностей, с которыми сталкиваются даже развитые страны. Это – проблемы профессиональной подготовки педагогов к инклюзивному образованию; проблемы взаимодействия детей с особыми потребностями со здоровыми сверстниками в инклюзивных классах; проблемы организации учебного процесса в инклюзивном классе и т.д. Согласно результатам некоторых социальных исследований, проведенных с 2006 по 2011 гг. за рубежом, в области инклюзивного образования также встречается отрицательное отношение к инклюзивному образованию как со стороны учителей, так и со стороны родителей детей, обучающихся в инклюзивных классах.

Если в западных странах инклюзивное образование основывается на идеях феноменологии, экзистенциализма и прагматизма, то в азиатских странах, в частности в Республике Корея, отношение внутри общества и государства базируется на принципах философии конфуцианства. Люди с ограниченными возможностями в конфуцианстве, наряду с родителями, вдовами, сиротами – это люди, нуждающиеся в терпении, помощи, их следует принимать такими, какие они есть. Помощь людям с ограниченными возможностями, почтенное к ним отношение предписывались еще за тысячу лет до того, как подобное отношение появилось на Западе [9].

История появления специального образования в Корее относится к концу XIX века. Стоит отметить огромную заслугу христианских миссионеров в распространении специального образования в пределах корейского полуострова.

Первым институтом специального образования был Джэсенвон – средняя школа для слабоумных детей, открытая в 1913 году. Принятый в 1949 году Закон об образовании допускал открытие специальных классов в начальных и средних школах для детей с ограниченными возможностями (ОВ) и разрешал создание специальных школ. Однако, бедственное положение, в котором оказалась страна в результате войн, не способствовало реализации этого закона на практике. Введение в действие Закона о содействии специальному образованию (Special Education Promotion Act) в 1977 году, который провозглашал, с одной сто-

роны, специальное образование для детей с ОВ, а с другой – необходимость проведения соответствующей политики – считается поворотным пунктом в истории специального образования в Южной Корее [10].

Рассматривая опыт Южной Кореи в реализации ранее специального, ныне инклюзивного образования, можно выделить следующие особенности: активный диалог между обществом и государством по проблемам специального образования; материальная и техническая база системы специального образования; активная позиция государства в отношении детей семей беженцев из Северной Кореи, детей из многонациональных семей, детей трудовых мигрантов и т.д.

Итак, инклюзивное образование имеет свои исторически и культурно обусловленные истоки, в нынешнее время модели инклюзивного образования в разных странах отличаются друг от друга по социокультурным особенностям общества. Зарубежный опыт и экспериментальные

данные отечественных исследователей свидетельствуют о необходимости выработки концепции инклюзивного образования, учитывающего, в первую очередь, социокультурные реалии общества, интересы всех членов общества, находящихся в невыгодном положении, в том числе и людей с ограниченными возможностями здоровья.

Сегодня очевидно, что развитие отечественного инклюзивного образования будет не очень эффективно, если действовать методом формального переноса или копирования зарубежных моделей в неизменяемые условия обучения и воспитания отечественных образовательных учреждений общего назначения, без осмысления его философии, без понимания социальных и культурных особенностей общества.

В заключение следует подчеркнуть, что принципы инклюзии органично войдут в систему общего образования только при условии научно обоснованного и философского подхода как государства, так и общества к внедрению и реализации целей инклюзивного образования.

Литература

- 1 Дакарские Рамки действий. Образование для всех: выполнение наших общих обязательств // Всемирный форум по образованию./ЮНЕСКО. Дакар. Сенегал. – 2000.
- 2 Итоги 48-й сессии Международной конференции по образованию на тему: «Инклюзивное образование – путь в будущее» // Мат-лы конф. – 2008.
www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/General_Presentation_48CIE-4_Russian_.pdf.
- 3 Ганчукова Д.Р. Инклюзивное образование: сущность, подходы и опыт реализации. – Новосибирск, 2012.
- 4 Педагогика, психология и технология инклюзивного образования: материалы Второй международной научно-практической конференции. – Казань: Изд-во «Познание», ИЭ УП, 2014.
- 5 Шек О. Социальное исключение инвалидов в СССР. Саратов: Издательство «Научная книга», 2005.
- 6 Конвенция о правах инвалидов / Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 года. Нью-Йорк: ООН, 2007. – (Резолюции и решения, принятые Ген.Ассамблеей на 61 сес.: Ген.Ассамблея ООН. 61 сессия. Офиц. отчеты; Доп. № 49 (A/61/49), С.77-95 URL: <http://www.un.org/russian/documen/convents/disability.html>
- 7 Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования (Использование научно-обоснованных стратегий обучения в инклюзивном образовательном пространстве). – М.: РООИ «Перспектива», 2009, 2011. – С. 15.
- 8 Ардзинба А. Инклюзивное образование инвалидов в Соединенных Штатах Америки // Электронный журнал «Психологическая наука и образование». – №5. – 2010.
- 9 Ли Мисук. Korean grand parental involvement and support and the influence of the factors on families of children with severe disabilities (Корейское родительское участие и поддержка, влияние этих факторов на семьях детей с тяжелыми формами инвалидности). – Норман, Оклахома, 2008.
- 10 Кудайбергенова Р.Е. Специальное образование в Южной Корее: опыт для Казахстана / КазНУ им. аль-Фараби. – Алматы, 2015.

References

- 1 Dakarskie ramki deistvii. Obrazovanie dlia vseh: vypolnenie nashih obshih obyazatelstv // Vsemirnyi forum po obrazovaniu. UNESCO. Dakar. Senegal. -2000.
- 2 Itogy 48-oi sessii Mejdunarodnoi konferencii po obrazovaniu na temu: "Inclusivnoe obrazovanie – put' v budushee" // Mat-ly konf. – 2008.
www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/General_Presentation_48CIE-4_Russian_.pdf.
- 3 Ganchukova D.R. Inclusivnoe obrazovanie: sushnost, podhody i opyt realizacii. Novosibirsk. – 2012.

- 5 Pedagogika, psikhologiya i technologiya inklusivnogo obrazovaniya: Materialy Vtoroi mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Kazan. Izd-vo "Poznanie". IE UP.-2014.
- 6 Shek O. Socialnoe iskluchenie invalidov v SSSR. Izdatelstvo "Nauchnaya kniga". Saratov. – 2005.
- 7 Konvensia o pravah invalidov / Prinyata rezoluciei 61/106 Generalnoi Assamblei OON ot 13 dekabrya 2006 goda. New York: OON, 2007. – (Resolucii I reshenia, prinyatye Gen.Assamblei na 61 sessii: Gen. Assambleya OON. 61 sessia. Ofic.otchety; Dop.#49 (A/61/49), P.77-95)
- 8 URL: <http://www.un.org/russian/documen/convents/disability.html>
- 9 Mitchell D. Effektivnye pedagogicheskie tehnologii specialnogo i specialnogo obrazovaniya (Ispolzovanie nauchno-obosnovannyh) Effektivnye pedagogicheskie tehnologii specialnogo i inklusivnogo obrazovaniya (Ispolzovanie nauchno-obosnovannyh strategii obucheniya v inlcusivnom obrazovatelnom prostranstve).-M.:ROOI "Perspektiva", 2009, 2011. S.15.
- 10 Ardzinba A. Inklusivnoe obrazovanie invalidov v Soedinennyh Shtatah Ameriki. Elektronnyi Journal "Psihologicheskaya nauka i obrazovanie"#5. – 2010.
- 11 Lee Misuk. Korean grandparental involvement and support and the influence of these factors on families of children with severe disabilities (vlianie Koreiskoe roditelskoe uchastie i podderjka, vlianie etih faktorov na semiah detei s tyajelymi formami invalidnosti). – Norman. Oklahoma. -2008.
- 12 Kudaibergenova R.E. Specialnoe obrazovanie v Ujnoi Korei: opyt dlya Kazakhstana.KazNU imeni Al-Farabi. Almaty.-2015.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Қамидолла Е.Б.,
Салқынбаев М.Б.

**Мәмлүктік Мысыр мен Алтын
Орда мемлекеттік құрылым
ерекшеліктері**

Мақалада Алтын Орда мен мәмлүктік Мысыр мемлекеттерінің құрылу тарихы қарастырылады. Алтын Орда мен мәмлүктік Мысыр сұлтанаты көпұлтты мемлекеттік құрылымдар болды. Құрамында өзара қоғамдық-экономикалық дамуы, өзіндік мәдениеті мен дәстүрлерімен ерекшеленген әр түрлі тайпалар мен ұлттардан тұрды. Екі елдің мемлекеттік құрылымы, әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастары мен мемлекет билеушілері мен әскербасылар және т.б. лауазымдар атаулары мен мағыналары қарастырылады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, хан, сұлтан, мәмлүктер.

Kamidoll E.B.,
Salkynbayev M.B.

**Features of government
institution of the Golden Horde
and mamlyuk Egypt**

In this article considered the history of formation of the states of the Golden Horde and mamlyuk Egypt. The Golden Horde and mamlyuk Egypt were the multinational states in the Middle Ages. As a part of these states there were people and tribes with various cultures, traditions and social and economic developments. Names and positions of officials of government institutions, military leaders and other positions, also social and economic relationship of two states are considered.

Key words: Golden Horde, khan, sultan, Mamelukes.

Қамидолла Е.Б.,
Салқынбаев М.Б.

**Особенности государственной
структуры Золотой Орды
и мамлюкского Египта**

В данной статье рассматривается история формирования государств Золотой Орды и мамлюкского Египта, которые были многонациональными государствами в средние века. В составе данных государств были народы и племена с различными культурами, традициями и социально-экономическими развитиями. Рассмотрены наименования и должности чиновников государственных структур, военачальников и другие должности, также социально-экономические взаимоотношения двух государств.

Ключевые слова: Золотая Орда, хан, султан, мамлюки.

МӘМЛҮКТІК МЫСЫР МЕН АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XIII-XV ғасырларда Алтын Орда (1242-1502) алып мемлекеттік құрылымдардың бірі болды. Алтын Орда Еуразия құрлығында өмір сүрген елдер тарихында елеулі орын алды.

Еуразия континентінде бірнеше ғасырлар бойы державалық мемлекет ретінде өмір сүрген және орта ғасырларда әлемдегі ең ірі мемлекеттің бірі болған Алтын Орданың сыртқы саясаты мен халықаралық байланыстарын зерттеу отандық тарих ғылымы үшін аса өзектілігімен ерекшеленеді. Өйткені қазіргі Қазақстан территориясы географиялық орналасуы жағынан XIII-XIV ғғ. аса маңызды тарихи оқиғалар орын алған Еуразия континентінің жер кіндігінде орналасуымен қатар, осы аймақты мекендеген және қазақ халқының қалыптасуында елеулі рөл атқарған қыпшақ атанған түрік тайпаларының негізінде Алтын Орда державасының басты саяси-әлеуметтік тірегі мен әскери стратегиялық маңызды аймағы болды [1].

Алтын Орда деп Батый мен оны жалғастырушы Берке ұлыстары саналса, екінші жағынан жалпы Жошы ұлысы деп санауға болады. Алтын Орда құрамына Жошы ұлысының біраз бөлігі енді (Шығыс Дешті-Қыпшақ, яғни Қазақстанның Батыс аймақтарынан Ертіс өзені мен Еділдің төменгі сағасына дейін), Батыс Сібір, Хорезм мен Солтүстік Кавказ, Еділдің батыс аймақтары, Қырым Батый әскерінен жеңіліп, орыс князьдіктері Алтын Ордаға вассал ретінде тәуелді болып қалды. Алтын Ордаға тәуелділіктерін мойындап, салық төледі [2]. Алтын Орданың астанасы мен орталығы Батый кезінде Сарай-Бату қаласы, XIV ғасырдың бірінші жартысында астана Сарай-Беркеге ауыстырылды.

Алтын Орда көпұлтты мемлекеттік құрылым, құрамында өзара қоғамдық-экономикалық дамуы, өзіндік мәдениеті мен дәстүрлерімен ерекшеленген әр түрлі тайпалар мен ұлттардан тұрды. Дешті-Қыпшақ даласындағы көшпенділердің негізін түркі тайпалары құрады, әсіресе, қыпшақтар, қаңлылар, қарлұқтар, наймандар мен т.б. Алтын Орданың отырықшы аймақтарында бұлғарлар, мордва, орыстар, гректер, черкестер, хорезмдер және т.б. Ал моңғолдар бұлардың арасында аздықта болды. Алтын Орданың мемлекеттік құрылымы Шыңғысхан саралаған жолмен негізделіп, маңызды мемлекеттік істерде құрылтай шақырылды (Алтын Ордадағы аксүйектер мен билеуші

әулет мүшелерінің жалпы жиыны). Дипломатиялық қарым-қатынастар, әскер мен басқа мемлекеттік істерді беклербек басқарса, қаржы, салық, ішкі саясат мәселелерімен айналысқан диуан (Алтын Ордадағы орталық атқарушы биліктің) басында уәзір отырды. Қалалар мен ұлыстарға даруғтар мен басқақтар тағайындалды. Олардың негізгі қызметі алым-салықты жинау болды. Ең маңызды лауазымдар хан отбасының мүшелеріне берілді. Бахадүрлер түмен, ондық, жүздіктерді басқарған әскербасылары, ал қала мен бағынышты аймақты ұстау үшін даруғабектер, басқақтар тағайындалды.

Алтын Орда әскері оң және сол қолға бөлінді (оң немесе сол қанат), оларды түменбасы (он мың) басқарды, мыңбасы (мың), жүзбасы (жүз), онбасы (он). Әскери шенеуніктер бакаулдер әскерді қамтамасыз ету, өндіріс және т.б. мәселелермен айналысты. Нояндар (моңғол) – әскербасылардың лауазымы және жалпы төрелерге қатысты атау. Нөкерлер (моңғол) – әскери қызметші, жауынгер. Бектер, бейлер (түркі) – рубасы, қала аймағының басшысы және т.б. Ақсүйектерге берілген атау ретінде де айтылады. Орда (түркі) – ханның сарайы [3].

Алтын Орда жер мен халықты басқаруда ұлыстық басқару жүйесі орнады. Алғашында Алтын Орда ұлы моңғол ханына бағынышты болып, бірақ 1260 жылы Моңғол Империясы іс жүзінде тәуелсіз ұлыстарға бөлінді. Берке хан (1256-1266) тұсында дербес мемлекетке айналып, Берке хан ислам дінін қабылдаған соң, Таяу және Орта Шығыстың мұсылман мәдениетімен араласқан алғашқы моңғол билеушісі ретінде танылып үлгерген еді. [1] Алтын Орда шарықтау шегіне XIV ғасырдың бірінші жартысында жетті, әсіресе, Өзбек хан (1312-1342) мен Жәнібек хан (1342-1357) тұсында болды.

Алтын Орда мемлекетіне келесі ерекшеліктер тән: көшпелі және жартылай көшпелі қоғам; тайпа көсемдерінің рөлі; көшпелі жер өңдеу иерархиясы және т.б. Ең алдымен, Жошы әулетінен шыққан сұлтандар мен хандар, екіншіден – бектер мен нояндар, үшіншіден тархандар – мемлекеттік билікте төменгі лауазымдарға ие адамдар, төртіншіден нөкерлер тұрды. Қарапайым халық – көшпенді малшылар, егіншілер, қала тұрғындары және т.б. [2] Сұлтан (араб) – билеуші. XV ғасыр аяғынан бастап төрелер және оғлан мағынасында да қолданылды. Оғлан – ұл бала, төрелерге қатысты атау, хан тағынан орын алмаған хан туыстары, ханның жеке әскері мен аймақтық билеушілерге қатысты қолданылған лауазымдар. Әмір (араб.) – әскербасы, билеуші, басқарушы. Моңғол көш-

пелі әскер ақсүйектері арасында «бек», «ноян» мағыналарында қолданылды [3]. Исламның мемлекеттік дін болып қабылданғаннан кейін мұсылман дінбасылары маңызды рөл атқара бастады.

Мысырдағы мәмлүк мемлекетінің пайда болу себептерін түсіну үшін ежелден келе жатқан тарихты қарастыру керек. Мысыр елін кезекпен кезек нубиялықтар, ассириялықтар, ливиялықтар, парсылар, Ескендірдің македониялықтары, римдіктер және арабтар биледі. Мысырлықтардың өздері болса, көп жағдайда жаулап алушылардың өзара қақтығыстарының куәгері ретінде өмір сүрді. Алғашында, әскери құлдарды гулямдар деп атады. Тіпті, гулям-құлдардың екі гвардиясы жасақталды: ақ (Еуропалық) және қара (Судандық). Уақыт өте келе, әрине, құл әскердің саны ұлғая берді. Дәл осылай мәмлүктер әскері де құрылды. Бұл әскердің маңыздылығы жыл өткен сайын көбейді. Құл-әскер болу ұятты болмай, керісінше, қоғамда беделді және табысты іске айналды. Исламды қабылдап еркіндікке жету мүмкіндігі болғанымен, мәмлүктер бұдан көп жағдайда бас тартты. Айюбидтер әулетінің соңғыларының бірі – ас-Салих Айюб (1240-1249) мемлекетте маңызды өзгерісті енгізді: билікті өз қолына шоғырландыру үшін мәмлүктер әскеріне сүйене бастады. Ас-Салих бұл әскерді негізгі жалпы әскерден бөлек ұстады. Жаксы қызметі үшін мәмлүктер сыйға жер ала бастап, алып жер иеленушілерге айналды. Олардың жоғары лауазымдылары икта – эмирлердің билігі уақыт өте келе ұлғая түсті. Мәмлүктердің саны да ұлғая түсіп, мысыр әскерінің көпшілігін құрай бастайды. Төл араб сөзі «мамлук», көпше түрінде «мамалик» бастапқы мағынасында – «біреуге тиесілі мүлік», «егесі бар мүлік» деген мағынаны берсе, кейін өз заманының тарихи жағдайларымен қолдануына байланысты, ол «ақ құл» деген екінші мағынаға ие болады. Сол заманның араб деректері оған «сатылатын және сатып алынатын, әке-шешесі жоқ ақ құл» деген анықтама береді. Одан басқа, Африкадан әкелінген қара нәсілді құлдарды «абд», көпше түрінде «абид» деп атаған [4].

Мәмлүк билігінің басты ерекшелігі – мемлекеттік билікті әскерилендіру. Барлық жоғары басқарушы билік орындары әскери адамдар қолында болды. Бюрократиялық аппарат басында эмирлер арасынан шыққан наиб отырды. Сонымен бірге ол сыртқы байланыстармен айналысты. Диуандар арасында мемлекетті басқаруды әскери диуандар (эмирлер диуаны мен диуан джунда), харадж диуаны мен сұлтан доменінің диуаны (диуан ал-хасс) маңызды рөл атқарды.

Каирдегі мемлекеттік құрылымдағы әрбір лауазымдар мен билік иелерін араб географы мен саяхатшысы Лев Африканский еңбегінің «III а. Сұлтан қалай сайланады және сарайдағы қызмет пен деңгейлердің тәртібі» деген бөлімінде кездестіреміз. Ад-давадар (маңызды мемлекеттік істермен айналысты) – сұлтанның кейін тұрған дәреже. Амир Кабир (үлкен әмір) – әскерді жасақтау, жауларға қарсы жылжыту, қала мен қамал әкімдерін тағайындады. Наиб аш-Шам (Сириядағы сұлтан өкілі, наместник) – Сирияны сұлтан атынан билеуші. Сұлтанға жылда мың сараф төлеуге тиіс болды. Амир Алаф – әскерде мыңдықтарды басқарушылар. Амир Миа – жүздіктерді басқарушылар [5].

XIII ғасыр аяғына қарай мәмлүктер иеліктері Батыста Киренаикаға дейін, Оңтүстікте Нубияға дейін, Солтүстікте Тавр тауына дейін жетті. Олардың қарамағында Мекке мен Медина қасиетті қалалары болды. Бұл территорияларды басқару барысында мәмлүктер билікті орталықтандырды. Негізгі әкімшілік бірлік ретінде провинциялар саналды.

Мысырлық провинциялар (амала) саны өзгеріп отырды: XIV ғасыр басында 15 (Төменгі Мысырда – Калиубийя, Шаркийя, Ушум Танах с Дакахлией, Гарбийя, Мануфия, Бухайра; Жоғарғы Мысырда – Кус, Ахмим, Асйут, Манфалут, Ашмунайн, Бахнесавия, Файйум, Атфих, Гиза). Сириядағы әкімшілік бірлік Мысырдағыдай провинциялар болды. Жалпы алты провинция (мамлака) құрылды: Дамаск, Халеб, Хама, Триполи, Сафед және Карак. Провинциялар басында сұлтан тағайындаған губернаторлар тұрды. Әрбірінің қарамағында Каирдегідей шенеуніктер тобы қызмет етті.

XIII ғасырдың ортасынан бастап Мысырда ерекше саяси құрылымды кешегі құл болған мәмлүктер негіздеді. Мәмлүктер тұсында Мысыр мемлекеті тұтас бір құрылым, орталық билік, яғни сұлтан билігі XV ғасырдың ортасына дейін күшті болды. 1261 жылы Каирде аль-Мустансирді халиф деп жариялап, Аббасидтер халифатын қалпына келтіру арқылы Бейбарс

сұлтан авторитетін мұсылман әлемінде нығайтты. Халифат мәмлүк сұлтанаты құлағанға дейін сақталды және мәмлүк билігін елде және мұсылман әлемінде легитимді/шынайы екендігіне дәлел ретінде қызмет етті. Бейбарстан бастап олар ресми түрде «повелитель правоверных» сұлтан лауазымын алып, «ислам елдері мен жаулап алған жерлерді билеуге» құқыққа ие болды [6]. Мәмлүктердің әскери тәртібі мен адалдық мәмлүк мемлекетінің тірегі болып, олардың әскери және саяси жағынан күшеюі олардың билікке келуінің бірден-бір алғышарты деп қабылдауға болады. Өйткені, Таяу Шығыс пен Мысыр елінде мәмлүктердің талай мәрте билікке келіп, тәуелсіз мемлекеттер құрғаны осыны дәлелдей түседі. Сонымен, Мысыр еліндегі түркі мәмлүктерінің мемлекеттік билікке келуін кездейсоқтық ретінде қарастыру түбегейлі түрде қате пікір деуге болады.

Мысырдағы мәмлүктер мемлекеті жылдар бойы күшін жинап келген мәмлүктердің әскери төңкерісі нәтижесінде құрылған болса, Алтын Орда мемлекеті ұлыстар бөлінісі мен мұрагерлік жолымен құрылды. Бір кездері мәмлүк мемлекетінің билігінде де мұрагерлік принцип орнады. Екі мемлекеттің құрамы да көп ұлтты, оның құрамы көптеген тайпалар мен ұлт өкілдерінен құралды. Екі мемлекеттің байланыс орнатуына алғашқы кезекте Байбарыс сұлтанның Қыпшақ даласының тумасы болуы да ықпал еткен басты себептердің бірі болды. Моңғолдардың Қыпшақ даласына жорықтары кезінде тұтқынға түскен түріктер тірі тауар (құл) ретінде Сирия мен Мысыр жеріне құлдыққа сатылғаны белгілі [1]. Екі елдің мұсылман мемлекет болуы да өзіндік үлесін қосты. Екі мемлекеттің байланыстары мен қарым-қатынастарының орнауына әсер еткен негізгі фактор ретінде сыртқы саясат пен экономика саласындағы ортақ мүдделерімен қоса, олардың этникалық бірлігі және діни ортақтықтары да өз септігін тигізгені сөзсіз [7]. Мемлекеттердің арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарының дамуына ел үстем таптарының ортақ мәдениеті әсер етті.

Әдебиеттер

- 1 Абдимомынов Н.Т. Алтын Орданың сыртқы саясатының негізгі бағыттары (XIII-XIV ғғ.): фил.док. (PhD) ғ.д. алу үшін дай.дисс. – 2011.
- 2 Мыськов Е.П. Политическая история Золотой Орды (1236-1313), 2003.
- 3 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из арабских сочинений. – СПб., 1884. (Сборник терминов составленный по трудам Тизенгаузена от И.М. Миргалеева).
- 4 Ислам энциклопедиясы. Мамлюк. 1995 ж.
- 5 Лев Африканский. Африка – третья часть света: Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть. – Л., 1983.

- 6 Зеленов Е.И. Мусульманский Египет. – СПб., 2007.
- 7 Батыршаұлы Б. Мысыр мамлук мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары XIII-XV ғғ. – Алматы, 2005.
- 8 Жумашев Р.М. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Караганда, 2003.
- 9 Қазақстан тарихы. Очерктер. – Алматы, 1994.
- 10 Закиров С. Дипломатическое отношение Золотой Орды с Египтом.
- 11 Күзембайұлы А. Қазақстан тарихы. – Алматы, 1999.
- 12 Ырыспайұлы. Қазақстан Республикасының тарихы. – Алматы, 2000.
- 13 Бабаев Д. Қазақстан тарихы. – Алматы: Рауан, 1996.
- 14 Байпақов Қ.М., Көмеков Б.Е., Пищулина К.А. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы. – Алматы: Мектеп, 2001.
- 15 Абдимомынов Н.Т. Кипчакский фактор в истории Золотой Орды и Египта.
- 16 Есенберлин И. Алтын Орда. – Алматы, 1999.
- 17 Семенова Л.А. Салах ад-Дин и мамлюки в Египте.
- 18 Robert I. The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382.
- 19 История Востока в 6 т. Т. 2: Восток в средние века. – М., 2009. Гл. 5.
- 20 Фильштинский И. М. История арабов и Халифата (750–1517). – М., 2006. Гл. 14.
- 21 Семенова Л. А. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте. – М., 1966.
- 22 shalekenov.idhost.kz
- 23 e-history.kz

References

- 1 Abdimomynov N.T. Altyn Ordanyň syrtyky saýasatynyň negizgi bagyttary (HIII-HIV gg.): fil.dok. (PhD) g.d. alu ushyn daj. diss. 2011.
- 2 Mys'kov E.P., Politicheskaja istorija Zolotoj Ordy (1236-1313), 2003.
- 3 Tizengauzen V. G. Sbornik materialov, odnosjashhhsja k istorii Zolotoj Ordy. T. I. Izvlechenija iz arabskih sochi-nenij. – SPb., 1884. (Sbornik terminov sostavlennij po trдам Tizengauzena ot I.M. Mirgaleeva).
- 4 Islam jenciklopedijasy. Mamljuk. 1995 zh.
- 5 Lev Afrikanskij. Afrika – tret'ja chast' sveta: Opisanie Afriki i dostoprimechatel'nostej, kotorye v nej est'. – L., 1983.
- 6 Zelenev E.I. Musul'manskij Egipet. – SPb., 2007.
- 7 Batyrshaulы B. Mysyr mamluk memleketinin Deshti-Kypshakpen bajlanystary XIII-XV gg. – Almaty, 2005.
- 8 Zhumashev R.M. Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei. – Karaganda, 2003.
- 9 Kazakstan tarihy. Ocherkter. – Almaty, 1994.
- 10 Zakirov S. Diplomaticheskoe otnoshenie Zolotoj Ordy s Egiptom.
- 11 Kuzembajuly A. Kazakstan tarihy. – Almaty, 1999.
- 12 Uryspajuly. Kazakstan Respublikasynyň tarihy. – Almaty, 2000.
- 13 Babaev D. Kazakstan tarihy. – Almaty: Rauan, 1996.
- 14 Bajpakov K.M., Komekov B.E., Pishhulina K.A. Orta gasyrlardagy Kazakstan tarihy. Almaty: Mektep, 2001.
- 15 Abdimomynov N.T. Kipchakskij faktor v istorii Zolotoj Ordy i Egipta.
- 16 Esenberlin I. Altyn Orda. – Almaty, 1999.
- 17 Semenova L.A. Salah ad-Din i mamljuki v Egipte.
- 18 Robert I. The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382.
- 19 Istoriya Vostoka v 6 t. T. 2: Vostok v srednie veka. – M., 2009. Gl. 5.
- 20 Fil'shtinskij I. M. Istoriya arabov i Halifata (750–1517). – M., 2006. Gl. 14.
- 21 Semenova L. A. Salah-ad-Din i mamljuki v Egipte. – M., 1966.
- 22 shalekenov.idhost.kz
- 23 e-history.kz

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Кокеева Д.М.

**Рамакришна ілімінің
діни-философиялық
мән-маңызы**

Мақалада еуропалықтар үшін нағыз қазіргі таңдағы үнді ағартушысы, данышпаны, үнді қоғамында индуизм дінінің түрлі бағыттарын ымыраға шақырушы, ертедегі үнді дінін жаңғыртушы деп танылған тұлға Рамакришнаның өмір жолы мен діни-философиялық ілімінің тұжырымдары теориялық тұрғыда қарастырылады. Сонымен қатар барлық адамды бірдей көріп, бір сенімге шақырушы Бхагаван Шри Рамакришнаның ілімі ерте үнді дініндегі Веда дәстүріне сүйенетіндігі талданады және дін философиясының ұстазы әрі бхакти-йоганың негізін салушысы екендігі сөз етіледі.

Түйін сөздер: Рамакришна, дін, философия, бхакти, қоғам, ілім.

Kokeyeva D.M.

**The significance of ramakrishna's
religious and philo-
sophical doctrine**

The article deals with the theoretical aspects of the life and the conclusions of the religious and philosophical doctrines of modern Indian educator for Europeans, genius, Ramakrishna, who was calling to compromise the different currents of Hinduism in the Indian society, recognized as a restorer of ancient Indian religions. At the same time, it analyzes the teachings of Bhagavan Sri Ramakrishna perceiving all people the same and calling them to one religion, which refers to the Vedic tradition in early Indian religion, and tells that he is the founder of bhakti-yoga and religious philosophy teacher.

Key words: Ramakrishna, religion, philosophy, bhakti, society, doctrine.

Кокеева Д.М.

**Значимость религиозно-
философской доктрины
рамакришны**

В статье рассматриваются с теоретической стороны жизнь и выводы религиозно-философских учений современного для европейцев индийского просветителя, гения Рамакришны, призывающего к компромиссу различные течения индуизма в индийском обществе, признанного в качестве реставратора древней индийской религии. Наряду с этим, анализируется учение Шри Бхагаван Рамакришны, воспринимающего всех людей одинаково и призывающего к одной религии, которая ссылается на Ведические традиции в ранней индийской религии. Также говорится о том, что он является основателем бхакти-йоги и учителем религиозной философии.

Ключевые слова: Рамакришна, религия, философия, Бхакти, общества, учение.

РАМАКРИШНА ІЛІМІНІҢ ДІНИ-ФИЛОСО- ФИЯЛЫҚ МӘН-МАҢЫЗЫ

Рамакришна өз ілімінде индуизмнің түрлі бағыттарын ымыраға шақыра отырып, құдайды тану бар тірі тіршіліктің бүтіндігін ұғу болып табылады деп түсіндіреді. Дін ол үшін осы мақсатты жете түсіну құралы болды. Ригведада айтылғандай ақиқат біреу, бірақ оған жететін жолдар көп. Осы сөзді дәлелдеу барысында Шри Рамакришна барлық діннен ілім алып, мынадай қорытынды жасады: «Егер барлық діннің түбі бір деп қабылдаса, онда адамзат тамаша өмір сүрер еді. Себебі, дін – құдай жолы» [1, 5 б.], – дейді.

1990 жылдың 19 қыркүйегінде Ленинградтағы Рамакришна ілімінің мәдени институтының басшысы Свами Локешарананданың Рамакришна қоғамының құрылуы жөніндегі меморандумы қабылданды.

1991 жылдың 26 шілдесінде Ленинградта «Рамакришна қоғамының» діни бірлестігі тіркеліп, діни бірлестіктің алдына қойған мақсаты төмендегідей болды:

- құдай атымен қызмет көрсете отырып, Рамакришна ілімінің тәжірибесіндегі сабақтастықты көрсету;
- рухани тәжірибе мен сабырлықты сабақтастыра отырып, рухани-мәдени шараларды жүзеге асыру;
- үгітті шыңдай отырып, ілімді тарату;
- өнер мен кәсіпті дамытуды жүзеге асыру;
- рухани дамудың негізгі мәні туралы С. Вивекананда мен Рамакришна іліміне сүйене отырып, веданталық және басқа да діни-философиялық ойлардың негізін қалау;
- Рамакришна іліміндегі діни-философиялық ойларды тарату.

Осы мақсаттарды жүзеге асыру негізінде 1993 ж. Мәскеуде Рамакришна ордені құрылса, 1995 ж. «Рамакришна қоғамы – веданта орталығы» тіркелді. Веданта орталықтарының алғашқы басшылары ретінде Ресейде Свами Бхавьянанда, Свами Даятмананда, Швейцарияда Свами Амарананда, АҚШ, Калифорниядағы веданта қоғамының басшысы Свами Свахананда тағайындалды.

Үнді халқының көсемі М.К. Ганди: «Рамакришна тарихы – бұл дін тарихы. Рамакришнаның сөздері жай ғана сөз емес, өмір кітабынан алынған бұлақ. Осылардың бәрі оның жеке тәжірибесінің жемісі. Скептицизм дәуірінде Рамакришна жалынды сенім мен өнеге берді, – дейді.

Рамакришнаның бірегей рухани тәжірибесін тарихта ағылшын тарихшысы, әлеуметтанушысы Арнольд Тойнби былай суреттейді: «Оның діни әрекеті мен тәжірибесі жеткілікті. Осы уақытқа дейін дәл осындай дін данышпаны Үндістанда болған емес. Ол құдайдың ісін орындаушы» [2, 85 б.] десе, Махатма Ганди тағы бір сөзінде: «Рамакришна жаңа ілімді әкелген жоқ. Үндістанда етек алған ұлттық, касталық наным-сенімдер, жат діндерден бас тарту үшін негізделген әлемдік ілімді дәріптеуші. Үндістанда жалпылық мойындайтын қасиет Рамакришнаның бойынан табылады», [3, 7 б.] – деп өз ойын ортаға салады.

Рамакришнаның бала күнінен алдына қойған мақсаты – ақиқатқа жету, тану. Рамакришна барлық діннен ілім алу арқылы ақиқатты танып, ақиқатқа кез келген дін арқылы жетуге болатынын ұғынды. Ол: «Көп жолдың болғаны жақсы, егер бір ғана жол болса, ол тек бір ғана адамға тиесілі болар еді. Көп жолдың болуы ақиқатты әр адам өзінше тануына мүмкіндік береді. Құдай бір ілімде түсініксіз болса, екіншісінде түсінікті болуы мүмкін. Сол үшін оның мейірімі бәріне ортақ» [4, 114 б.], – деп жазады.

Үндістанның жағдайы нашарлап, өркениет діни дәстүрден бас тартқан бұрмалау кезеңде Рамакришна рухани тәжірибемен беделге ие болды. Өмір не үшін керек? Қандай бағытпен жүру керек деген сұрақтарға белгілі бағыт бар әрі өмірге келудегі мақсатында бар деп орынды жауап беру арқылы көпшіліктің көңілінен шықты. Адам жетістікке өмірдің әртүрлі бағыттармен жетері сөзсіз. Уақыты келгенде әркім өзінен сұрағы хақ: «Мен дегеніме жеттім бе? Атақ, дәулет бәрі де бар. Бірақ менің өмірім несімен толы?» секілді мазасыз ойларға Рамакришна адам көкейінде жүрген осы сұрақтардың жауабын алу үшін құдайды тану керек деп үн тастайды.

Рамакришна іліміндегі негізгі түсініктер:

- құдайды тану – адамзат өмірінің басты мақсаты болып табылатындықтан, құдайды тану адамзатқа үлкен қуаныш пен тыныштық әкеледі;
- құдай біреу. Әр түрлі дінде түрлі атаумен берілгенімен ол дара;
- құдайды әр түрлі жолмен тануға болады;
- барлық діннің ақиқат екені соншалық, оның бәрі бір ғана Абсолют шындықты ұғынуға жетелейді;
- ақылдың тазалығы – құдайды танудың негізгі шарты;
- құдай мейірімді. Ол кез келген күнәһарды ниетіне қарай кешіре алады;

– құдайға деген сеніммен бірге өмірге деген құлшыныс қажет. Себебі, ол уайым мен қайғыны жояды;

– құдай барлық тірі тіршілікті бақылаушы. Сондықтан әр адамға мейіріммен қарау керек.

Рамакришна бойынша барлық күй шынайы болып табылады. Брахманды абсолют, майя, джив және әлем ретінде қабылдаймын. Егер бәрін бірге қабылдасам салмақ азайып қалады [5, 43 б.]. Табиғат құбылыстарын біріктіру жөнінде Рамакришнамен келісетін болсақ, бұл қалың, жұқа және себепті тән (каран) болып табылады. Олар үлкен қоңыраудың соққысынан «донг» дыбысының ауада тарайтыны секілді кеңістікте абсолютте солай шашырайды. Шашыраған абсолюттен барлық феномендер шығады. Осы абсолюттен қалың, жұқа, себепті тән дамитын алғашқы себеп пайда болады. Сондай-ақ, танымның үш күйі енетін төрт күй осы абсолюттен шығады. «Донг» мысалы арқылы Рамакришна абсолюттен шығып, абсолютке қайта оралатын инволюция мен эволюция құбылыстарын айтқысы келеді.

Осылайша, Рамакришна материалды әлемнің шынайылығын мойындай отырып, Брахманың пайда болуын қарастырады. Сонымен қатар әлемді бір-біріне метафизикалық тұрғыда қарсы қояды. Оның айтуынша, материалдық әлемде болатынның бәрі Брахма әлемінен ешқайда жоғалмайды. «Мейірім мен зұлымдық, мейірімшіл мен қатыгездіктің» бәрі осы әлемде кездеседі. Бірақ бұлардың ешқайсысы Брахмаға әсер етпейді. Олар жанда (джива) өмір сүреді, бірақ Абсолютті Брахманға жолай алмайды. Брахманды шырақпен де салыстыруға болады. Осы шырақ алдында біреу қасиетті жазбаны оқыса, енді біреуі қиянат жасау мақсатында жалған жазбаны ойластыруы мүмкін [6, 188 бб.].

Диалектиканың жалпылығын және даралығын түсіндіруде Рамакришна бірізділікте болмады. Бір жағынан оның мақұлдауынша, жеке жанға қатыстының бәрі ешқашанда Брахмаға қатысты болмайды десе, екіншіден джива мен Брахманың теңдігін қарастырған. Осы тұжырымын мына мысалмен түсіндіреді: «Егер таяқшаны ағыстың үстіне қойсаң, су екіге бөлініп ағады. Екі жолмен ақса да екеуі де бір су. Шектеп тұрған таяқшаны алсақ, ағыс бір ізбен бөлінбей ағады дей отырып, шектеу қосындысын жою керектігін айтады».

Рамакришна жанды бүтін мен бөлшек бірігіп, азара араласқанда адам жанын құрайтын қыстырма материал деп қараған. Егер Брахман адам жанынан шығып кетсе, онда тән жансызда-

нады да құриды. Сондықтан адам жаны әлемдік таным магнитіне тартылып отырады. Магниттен ажыраса жан өшеді.

Брахманның феноменалды әлемімен әлемді қарсы қою Рамакришна ілімінің екі формасын мойындауымен байланысты:

- 1) шынайы емес (авидья);
- 2) шынайы (видья).

Табиғат құбылыстары мен заттардың бүлінбейтін, бөлінбейтін ақыл мен ойдың жоғарғы жетістігі Брахмаға қатысты. Осы түсінбеушіліктен туатын білім түрі авидья деп аталады. Құдай барлық жерде деп меңгерілген білім шынайы болып табылады. Бұл – видья [7, 57 б.].

Рамакришна болашақ йога деп, ойлардың тоқтап, жанда тыныштық патшалығы орнаған кездегі Брахманың жоғарғы таным күйі мен самадх күйіне жеткендігінен айтады. Рамакришна Брахманы таныған адам үнсіздікте болады дейді. Абсолютті танығанда ғана талдау мен дәлелдеме жүргізу болмайды. Мысалы майды табаға салғанда таба ішінде су болғандықтан, шашырайды. Су буға айналып, көтерілгенде ғана май қызып, шу басылады. Майға тілім тастағанда ол қайта қызғанша шашырауда болады. Рамакришна осы мысалды негізге ала отырып, Брахманы іздеушілерді маймен, сумен өзімшілдікті, материалды дүниені түсіндіреді. Брахманды талдау мен дәлелдеме келтіретіндерді шумен теңестіре отырып, отта тазарған тіліммен салыстырады. Сонымен су өзімшілдік пен дүниелік ретінде буға айналса, жан тазарып, бәсеке мен талдау тоқтатылып, абсолютті тыныштық самадхи күйінде патшалық етеді деп түсіндіріп кетеді [8, 77 б.].

Брахма мәнін түсіндіру мәселесінде Рамакришна агностиктік көзқарастың да бар екенін айта кетеді. Абсолюттің не екенін ешкім де айта алмайды. Абсолютке самадх күйі арқылы жеткеннің өзі де ол туралы хабар бере алмайды. Құдайды таныған жан кері қайтпайды. Себебі Брахманның жоғарғы білімін меңгерген адам «Мен» ұғымын жоғалтады. Ақыл әрекетшіл болуын тоқтатуымен қатар басқа сезімдік таным да жоғалады [9, 25 б.].

Осылай Рамакришна Брахманы танудың пайдасын осы принциппен түсіндіреді. Сондай-ақ, Рамакришна өз ілімінде жер бетіндегі адам өмірінің мәні жайында айтады. Адам майя торында адасып жүрген жан. Адам өмірінің мәні оның жаны торды бұзып, бостандық пен еркіндікке шығудан тұру керек. Бостандықты аңсаған жан бір күні оған қол жеткізеді. Бірақ бұл үшін көп еңбектену керек.

Мінез-құлқы жөнінен адам жанын Рамакришна төрт топқа бөлген. Ол жайында балықты мысалға алып түсіндіріп өткенін атап кеттік.

Жан әлемге неге бағынышты деген сауалға Рамакришна барлығы да адамның «Мен» сезіміне байланып тұрады. «Мен» өз күшін жойғанда ғана барлық қиындықтар тоқтайды. «Мен» сезімі қалың бұлтқа ұқсайды. Ұсақ бұлттар күн нұрын жауып тастауы мүмкін. Адам өзінің шынайы мәнін ұмытып, ақыл мен тәңнің әртүрлі шектеген торына байланған. Әрбір жаңа бұйым жанды шектеп оның табиғатын өзгертеді. Материалдық дүниеде ақшаның рөлі зор. Материалдық дүниеге мас болған адам бойындағы «Менді» тез өсіріп алады.

Рамакришнаның ашуға күшпен жауап бермеу идеясы барлық адамзаттың теңдігі мен бірлігі туралы ілімімен байланысты. Ол ашуға «көзбе-көз, тіспе-тіс» принципі ұстанады.

Рамакришна өз ілімін адамға қызмет ету үшін қалдырған. Адам материалдық дүниеде өзінің қайдан шықты, қайда баратындығын білу керектігін ескертеді.

Рамакришна спиритизм мен теософия ізбасарларын сынға алады. Оккульттік күшпен билеп алуға тырысқан философтар рухани дамудың төменгі сатысына жатады. Бұл жерде басқа жердегі психикалық күштерді Ганга өзенінен өту секілді күйін негізге алады [10, 268-269 бб.].

Рамакришна іліміндегі өсиеттерді саралай отырып, мынадай діни-реформаторлық қозғалысының мақсаттары мен міндеттерін айшықтауға болады:

– мәңгілік шындық идеясын үндей отырып, құдайдың көптеген құбылыстары болғанымен де ол жалғыз. Әрбір діндегі алуан түрлі жалбарыну түрі бір ғана құдайға апарады;

– монотеистік дінді ұстана отырып, әр діндегі сенім мен ағымдар арасындағы қарама-қарсылықты жою;

– жан өлмейді және потенциалды түрде құдайлық деп дәлелдейді;

– объективті-идеалистік веданта философиясын дамыта отырып, бұл әлем шын деп дәлел келтіреді;

– үнді халқының ішкі және сыртқы жауларына қарсылық көрсете отырып, жауға ырылда. Бірақ ашуға ашу қайтару негізінде ашумен күреспе.

Рамакришна дүниетанымы өте күрделі. Оның бір өсиеттерінде әрекеттенуден алыс болуды үндесе, бірінде тәжірибе үшін адамға жақын болуға шақырады. Өзін құдайға арнауын айта отырып, діни дәстүрлерді күшейтуден сақ бо-

луға шақырады. Бірақ мұнда ешқандай қарама-қарсылық жоқ. Рамакришнаның айтуынша, құдайлық мәннің пайда болуы сияқты әлем жеке адам жанының мекен орны болса, ал азат болу осы әлемдегі карма заңына байланысты. Мате-

риалдық дүниеден шектелуді қажет етіп қана қоймай, ол ізгі істер істеуге де міндетті. Бәріне сабырлықпен қарау керек. Материалдық дүниеге беріліп құдайды естен шығарып алмау қажеттігін де ескертеді.

Әдебиеттер

- 1 Mahatma Gandhi. Mera sanatha dharm – Hinduism // Харижан. – 28.07.1942. – 15 p.
- 2 Romain Rolland. The life of Ramakrishna. – Almorah, 1930. – 132 p.
- 3 Max Muller. Ramakrishna, Sayings. – Almorah, 1930. – 247 p.
- 4 Dr. Santosh Agrval. Gannanchal. Delhi, 2004. – 192 p.
- 5 Акиф Манаф Джабир. Шрила Прапхупада об Исламе. – Истамбул, 1996. – 72 с.
- 6 Swami Vivekananda. Ramakrishna and his life. – Mumbai, 1962. – 105 p.
- 7 Dr. Vasant. G. Gadre. Papeles de la India. – Delhi, 2005. – 167 p.
- 8 Bhavtashpan Ypadhai. Bhartya viakti kosh. – Delhi, 1999. – 260 p.
- 9 Mahendr Radja Djein. Gianodath. – Illahabad, 2006. – 134 p.
- 10 Shimon Pres. Aadj ka yoga badla gaya // Dharm ki dishaen june. – 2007. – 83 p.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ. اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Конырбай А.Р.

**Влияние пространственной
организации Великого
Шелкового пути на развитие
цивилизаций вдоль торговых
магистралей: прошлое
и будущее**

Более 95% перевозок грузов между Китаем и Европой производится морским видом транспортировки. Увеличение загруженности и времени следования заставляет участников международной торговли и морского логистического сектора искать новые маршруты транспортировок. В последнее десятилетие сухопутный мост через Казахстан (станция Достык) подтверждает свое устойчивое развитие. В настоящее время ежедневно три контейнерных поезда ездят в разных направлениях вдоль коридора из Китая в Европу, который имеет потенциал для дальнейшего развития, так как западные регионы Китая развиваются в рамках программы «Go West», что имеет позитивное воздействие на развитие торговли и перевозок.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Новый Шелковый путь, Центральная Азия, препятствия для транспортных коридоров, транспортная инфраструктура.

Konyrbai A.R.

**The influence of the spatial
organization of the great silk
way on the development of the
civilizations along the trade
routes: the past and future**

More than 95% of cargo freight between China and Europe are shipped by maritime mode. The increase of the overloads and extension of leading time of the shipments make the participants of international trade and global logistic sector to seek for new routes of transportation. In the last decade the land bridge via Kazakhstan (Dostyk station) has been confirming its sustainable development. Contemporarily about three container trains daily run between different locations along the corridor between China and Europe. The given corridor has a potential for further development, because the western regions of China are developing within the framework of “Go West” program, which will positively influence on the increase of trade and shipments.

Key words: Great Silk Road, New Silk Road, Central Asia, hurdles for transport corridors, transport infrastructure.

Конырбай А.Р.

**Ұлы Жібек жолы магистралінің
кеңістіктегі ұйымдасуының
цивилизация дамуына әсері:
өткен шақ және болашағы**

Қытай мен Еуропа арасындағы жүк тасымалдауының 95 пайызынан көбі теңіз жолымен жүргізіледі. Тасымалдау көлемінің көбеюі мен оның уақытының ұзақтығы халықаралық сауда мен әлемдік логистикалық саланың қатысушыларын жаңа тасымалдау жолдарын іздеуге ынталандырады. Соңғы он жылда Қазақстан арқылы өтетін Достық (станциясы) жол өзінің тұрақты дамуын белгіледі. Қазіргі кезде Қытай мен Еуропа арасындағы коридордың бойымен күніне 3 контейнерлық поезд әртүрлі бағыттармен жүріп тұрады. Бұл коридордың даму әлеуеті зор, себебі Қытайдың батыс аймақтары «Go West» бағдарламасы аясында қарқынды дамып жатыр, бұл үрдіс сауда және жүк тасымалдау дамуына жақсы әсер тигізеді.

Түйін сөздер: Ұлы Жібек жолы, Жаңа Жібек жолы, Орта Азия, тасымалдау коридорлары үшін бөгеттер, тасымалдау инфраструктурасы.

**ВЛИЯНИЕ
ПРОСТРАНСТВЕННОЙ
ОРГАНИЗАЦИИ
ВЕЛИКОГО
ШЕЛКОВОГО ПУТИ
НА РАЗВИТИЕ
ЦИВИЛИЗАЦИЙ
ВДОЛЬ ТОРГОВЫХ
МАГИСТРАЛЕЙ:
ПРОШЛОЕ И
БУДУЩЕЕ**

Введение

Крупные города Центральной Азии находились на маршруте Шелкового Пути, именно на этой территории впервые проявились религиозная терпимость, гуманность представителей разных вероисповеданий по отношению друг к другу. В Центральной Азии в разные периоды получили широкое распространение религии тенгрианства, зороастризма и ислама. Сама по себе религия Ислама полна мира, любви и добродетели. Исламская культура всегда учила своих последователей уважать старших, любить родителей, почитать науку, трудиться во имя отечества.

История

Шелковый путь был сетью торговых путей, формально установленных в эпоху династии Хань в Китае, которая связывала регионы древнего мира для торговли. В истории не существовало ни одной магистрали с востока на запад наподобие Шелковому Пути, термин «Шелковый путь» очень полюбился историками, хотя «Шелковый путь» является общим и известным наименованием. Термин для этой сети дорог был впервые применен немецким географом и путешественником Фердинандом фон Рихтгофеном в 1877 году, который сформулировал его как «Seidenstrasse» (шелковый путь) или «Seidenstrasse» (шелковый маршрут). Данная сеть регулярно использовалась с 130 г. до н.э., когда династия Хань официально открыла торговлю с западом вплоть до 1453 года, того момента, когда Османская империя бойкотировала торговлю с Западом и закрыла маршрут [1].

Если провести более глубокое исследование, история Шелкового пути на самом деле имела место еще до династии Хань, тогда маршрут именовался как Персидская Царская дорога, которая служила в качестве одной из главных артерий Шелкового пути, она была создана во время империи Ахеменидов (500-330 г. до н.э.). Персидская Царская дорога начиналась в Сузах, в Северной Персии (современном Иране) до Средиземного моря в Малой Азии (современной Турции) и имела

признаки почтовых станций на маршруте со свежими лошадьми для посланников, которые быстро доставляли сообщения по всей империи. Геродот, писавший о скорости и эффективности персидских посланников, заявлял: «Нет ничего в мире, что движется быстрее, чем эти персидские курьеры. ни снег, ни дождь, ни жара, ни мрак ночи не мешает этим курьерам от доставки в срок с предельной скоростью» (этих строки сегодня являются кредо государственной почтовой службы США). Персы тщательно придерживались царской дороги, а со временем, расширили ее через меньшие огибающие дороги. Эти пути в конечном итоге пересекли Индийский субконтинент, через Месопотамию, и Египет [2].

После того Александр Великий завоевал персов, он основал город Александрия (Эсхат) в 339 г. до н.э. в Ферганской долине (современный Таджикистан). Оставив здесь своих раненых ветеранов в городе, Александр двинулся дальше. Со временем эти македонские воины вступили в брак с коренным населением, создали греко-бактрийскую культуру, которая процветала в период Селевкидов после смерти Александра. В период греко-бактрийского царя Евтида I (260-195 до н.э.) греко-бактрийцы расширили свои земли. Согласно греческому историку Страбону (63-24 гг. н.э.) греки «расширили свою империю до Сереса». Серес был названием, под которым греки и римляне называли Китай, а это означало «землю, откуда привозили шелк». Считается, что первый контакт между Китаем и Западом произошел около 200-го года до нашей эры [3].

Династия Хань из Китая (202 г. до н.э. – 220 н.э.) регулярно подвергалась нападениям со стороны кочевых племен хунну на своих северных и западных границах. В 138 г. до н.э., император Ву послал своего посланника Чжан Цянь на запад, чтобы он провел переговоры с людьми Юежи для помощи в борьбе с хунну. Экспедиция Чжан Цяня помогла наладить контакт со многими различными культурами и цивилизациями в Центральной Азии, среди них те, кого он назвал «даюань» или «великими ионийцами», которые были греко-бактрийскими потомками армии Александра Великого. У Даюань были сильные лошади, Чжан Цянь вернулся и доложил об этом Ву, и это было эффективно использовано против воинов хунну. Последствиями поездки Чжан Цяня стали не только дальнейший контакт между Китаем и Западом, но и организованная и эффективная технология коневодства по всем их землям для снаряжения кавалерии. Лошади

давно были известны в Китае и были использованы в войне кавалериями и колесницами еще в династии Шан (1600 – 1046 до н.э.), но китайцы восхищались западными лошадьми из-за размера и скорости. С западными лошадьми Даюань династия Хань победила хунну. Этот успех вдохновил императора Ву на то, чтобы найти еще что-либо выгодное за счет торговли с Западом и так был открыт Великий Шелковый Путь в 130 г. до н.э.

Между 171-138 гг. до н.э. Митридат из Парфии совершил кампанию по расширению и консолидации своего царства в Месопотамии. Царь Селевкидов Антиох VII Сидет (138-129 гг. до н.э.) выступил против этой экспансии и, желая отомстить за смерть своего брата, Димитрия, вел войну против Парфии и сил Прата II, преемника Митридата. При поражении Антиоха, Месопотамия попала под контроль Парфии, а вместе с ней и был получен контроль над Шелковым путем. Парфяне затем стали основными посредниками между Китаем и Западом [4].

В то время как много различных видов товаров перевозилось вдоль Шелкового пути, само название происходит от популярности китайского шелка на западе, особенно в Риме. Маршруты Шелкового пути простирались от Китая через Индию, Малую Азию, по всей Месопотамии, Египту, по Африканскому континенту, Греции, Риму и Британии. Регион Северной Месопотамии (нынешний Иран) стал ближайшим партнером Китая в торговле, который входил состав в Парфянской империи, иницируя важные культурные обмены. В действительности бумага, которая была изобретена китайцами во время династии Хань, и порох, также китайское изобретение, имели гораздо большее влияние на культуру, чем шелк. Богатые специи Востока, также способствовали развитию торговли, чем шелковая промышленность. Тем не менее, ко времени римского императора Августа (27 г. до н.э. – 14 н.э.) торговля между Китаем и Западом была хорошо организованной и шелк был самым популярным товаром в Египте, Греции, и особенно в Риме [5].

До того как Август стал императором, Октавиан Цезарь применил использование шелковой одежды, чтобы осудить своих противников Марка Антония и Клеопатру VII как безнравственных. Так как они оба любили китайский шелк, который все больше становился связанным с распущенностью, Октавиан использовал это, чтобы осуждать своих врагов. Хотя Октавиан и одержал победу над Антонием и Клеопатрой, он ничего

не мог сделать, чтобы устранить популярность шелка. Историк Дюран писал: «Римляне считали шелк растительным продуктом, собранным с деревьев, и ценили его на вес золота. Большая часть шелка привозилась на остров Кос, где из него изготавливали платья для дам Рима и других городов; в 91 году н.э. по причине ухудшившегося положения в Мессении пришлось запретить своим женщинам носить прозрачные шелковые платья по религиозным помыслам» (329).

Ко времени Сенеки Младшего (4 г. до н.э. – 65 г.н.э.) консервативные римляне были более пылкими, как при доводе Августа, что платья из китайского шелка аморальны для женщин и одежда для мужчин из шелка делает их женподобными. Эти попытки не сделали ничего критичного, что могло бы остановить торговлю шелком с Римом, однако, остров Кос становился все богаче и роскошнее благодаря изготовлению шелковой одежды. Как пишет Дюран: «Италия пользовалась «неблагоприятным» торговым балансом, «покупая больше, чем она продавала», но в то же время экспортировала богатые товары в Китай, такие как «ковры, ювелирные изделия, янтарь, металлы, красители, лекарственные препараты, и стекло» (328-329 годы). Вплоть до времени императора Марка Аврелия (161-180 гг.н.э.), шелк был самым ценным товаром в Риме и никакая консервативная критика, казалось, не могла замедлить или остановить торговлю шелком и моду на него [6].

Даже после Аврелия шелк оставался популярным, хотя он стал более дорогим, вплоть до падения Римской империи в 476 г. н. Жизнь Рима продолжилась в его восточной половине, которая стала известна как Византия, в ней осталось римское увлечение шелком. В около 60 г.н.э. Западу стало известно, что шелк не выращивался на деревьях в Китае, а на самом деле выходил из шелкопрядов. Китайцы очень целенаправленно держали происхождение шелка в секрете, чтобы он не раскрылся, и тщательно охраняли своих шелковых червей в процессе уборки шелка. Византийский император Юстиниан (527- 565 гг. н.э.) устал платить непомерные цены китайцам за шелк, и послал двух эмиссаров под видом монахов в Китай, чтобы они украли шелкопряды и привезли их на запад. План был успешным и инициировал византийскую шелковую промышленность. Когда Византия пала перед турками в 1453 году, Османская империя закрыла Шелковый путь и разорвала все связи с Западом.

Наибольшее значение Шелкового пути было в обмене культурой. Искусство, ре-

лигия, философия, технология, язык, наука, архитектура, и любые другие элементы цивилизации были в процессе обмена товаров через Шелковый Путь. Вдоль сети маршрутов также переносились болезни, о чем свидетельствует распространение бубонной чумы в 542 году, которая, как полагается, прибыла в Константинополь через Шелковый путь и опустошила Византию. Закрытие Шелкового Пути вынудило продавцов начать морскую торговлю, тем самым положив начало эпохи Великих географических открытий (1453-1660 гг.), что привело к всемирному взаимодействию и началу формирования мирового сообщества.

Феномен Великого шелкового пути очень популярен, но еще не слишком глубоко изучен. Чаще всего Великий Шелковый Путь рассматривают в плане истории торговли или культурных связей. Автор предлагает взглянуть на Великий Шелковый путь с точки зрения институциональной экономической истории. Анализ тех закономерностей, по которым он функционировал, позволяет сделать важные заключения о правилах развития отношений мировой экономики.

Со слов Ф. Куртина, «со сравнительной внезапностью между приблизительно 200 г. до н.э. и началом христианской эры родилась регулярная сухопутная торговля, трасы которой пересекали Центральную Азию от Китая до восточного Средиземноморья».

Таким образом, в 2011 г. нужно отметить (конечно, с большой долей условности) 2130-летие «открытия» этой системы караванных путей. С течением времени сеть связей становилась все более густой, включала все больше ответвлений (рис.1).

Клиометрическое моделирование, проведенное А.С. Малковым, подтвердило высокую зависимость объема товарооборота на Великом Шелковом пути от политической стабильности вдоль его маршрута.

Текущая ситуация. Международный транспортный коридор «Западный Китай – Западная Европа» также будет иметь мультипликативный эффект не только на экономику Казахстана, но и Центральной Азии. Существуют так называемые «зоны влияния», Алматы будет охватывать зону влияния в 53 миллиона человек, Ташкент в 44 миллиона человек, Атырау в 14 миллионов человек, Актобе в 12 миллионов человек и Уральск в 28 миллионов человек.

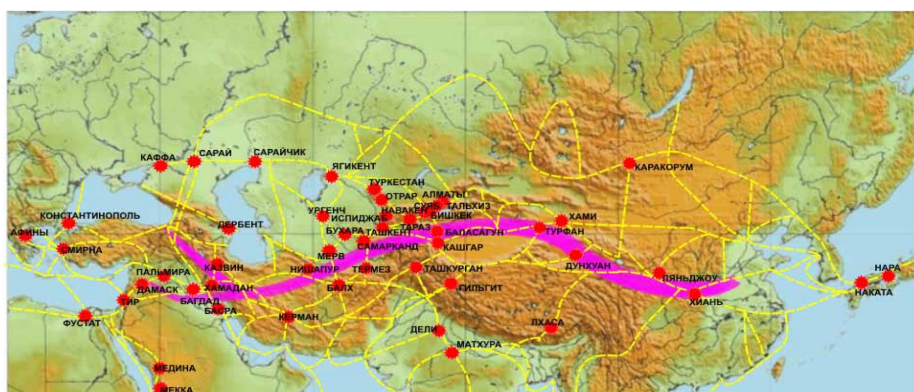

Рисунок 1 – Карта Великого Шелкового пути [7]

Рисунок 2 – Зоны влияния на экономическую деятельность населения вдоль международного транспортного коридора «Западный Китай – Западная Европа» [8]

Великий Шелковый путь – пролог мировой экономики и глобализации. Современная экономическая история часто рассматривается как собрание экономических историй отдельных стран (США, России, Китая и т.д.) или, в лучшем случае, регионов (Западной Европы, Латинской Америки). Данная ситуация стала результатом эпохи XVIII–XIX вв., когда развитие исторических знаний было во многих аспектах видом развития национального самосознания (особенно, в странах Восточной Европы). В современном мире выделение национальной самобытности постепенно уступает место акцентированию на единство человеческой цивилизации. Поэтому активно развиваются новые направления исторической науки, которые изучают страны и реги-

оны в отдельности, а не системы их взаимосвязи и взаимовлияния (это относится, прежде всего, к основанному И. Валлерстайном мир-системному анализу). Однако изучение глобальных социально-экономических взаимосвязей чаще всего основывается на материалах истории нового и новейшего времени. Что касается истории экономики более ранних эпох, то она все еще остается объектом национально-ориентированных подходов.

В результате этого не хватает глубокого анализа многих феноменов ранней истории мировой экономики или она анализируется очень односторонне. Этот торговый путь был самым протяженным (более 7 тысячи км) и самым «долгоживущим» в доиндустриальном обществе.

Литературы

- 1 Азовский И. Шелковый путь накануне XXI века. // Центральная Азия и Кавказ. – Швеция, 1999. – № 2 (3). – С. 12–17.
- 2 Акаев А. А. Шелковый путь в измерении XXI века. // Диалог Цивилизаций. – Вып. 2. Развитие государственности в условиях кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне Великого Шелкового пути. – Бишкек, 2003.
- 3 Горячева В. Д. Великий Шелковый путь как ретранслятор религиозных учений и традиций (На примере памятников материальной и духовной культуры Кыргызстана). // Диалог Цивилизаций. Вып. 2. Развитие государственности в условиях кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне Великого Шелкового пути. – Бишкек, 2003.
- 4 Замятин Д. Н. Геополитика образов и структурирование метапространства. // Полис (Политические исследования). – М., 2013. – № 1. – С. 21–36.
- 5 Ауэзов, М. М. (2006) Перспективы региональной интеграции в Центральной Азии // Жаңа Дәуір – Новая эпоха. Международный журнал общественных исследований. – №4. – С. 80–84.
- 6 Байдаров, Е. У. (2012) Глобализация и Шелковый путь // Диалог культур в условиях глобализации. Материалы Бакинского форума, посвященного памяти Гейдара Алиева / под общ. ред. Мамедова Н. М., Чумакова А.Н.; отв. ред. Гезалов А. А., Мамед-заде И. Р. – М.: «Канон+» ; РООИ «Реабилитация». – С.161–168.
- 7 http://retrobazar.com/journal/interesting/912_istorija-shelkovogo-puti.html.
- 8 https://www.unecce.org/fileadmin/DAM/trans/main/speca/docs/13th_presentation04_r.pdf.

References

- 1 Azovskij I. Shelkovyj put' nakanune XXI veka. // Central'naja Azija i Kavkaz. – Shvecija, 1999. – № 2 (3). – S. 12–17.
- 2 Akaev A. A. Shelkovyj put' v izmerenii XXI veka. // Dialog Civilizacij. – Vyp. 2. Razvitie gosudarstvennosti v uslovijah kochevyh obshhestv i osedlyh oazisov v zone Velikogo Shelkovogo puti. – Bishkek, 2003.
- 3 Gorjacheva V. D. Velikij Shelkovyj put' kak retransljator religioznyh uchenij i tradicij (Na primere pamjatnikov material'noj i duhovnoj kul'tury Kyrgyzstana). // Dialog Civilizacij. Vyp. 2. Razvitie gosudarstvennosti v uslovijah kochevyh obshhestv i osedlyh oazisov v zone Velikogo Shelkovogo puti. – Bishkek, 2003.
- 4 Zamjatin D. N. Geopolitika obrazov i strukturirovanie metaprostranstva. // Polis (Politicheskie issledovanija). – M., 2013. – № 1. – S. 21–36.
- 5 Aujezov, M. M. (2006) Perspektivy regional'noj integracii v Central'noj Azii // Zhaңa Dәuір – Novaja jepoha. Mezhdunarodnyj zhurnal obshhestvennyh issledovanij. – №4. – S. 80–84.
- 6 Bajdarov, E. U. (2012) Globalizacija i Shelkovyj put' // Dialog kul'tur v uslovijah globalizacii. Materialy Bakinskogo foruma, posvjashhennogo pamjati Gejdara Alieva / pod obshh. red. Mamedova N. M., Chumakova A.N.; отв. red. Gezalov A. A., Mamed-zade I. R. – M.: «Kanon+» ; ROOI «Reabilitacija». – S.161–168.
- 7 http://retrobazar.com/journal/interesting/912_istorija-shelkovogo-puti.html.
- 8 https://www.unecce.org/fileadmin/DAM/trans/main/speca/docs/13th_presentation04_r.pdf.

Men D.V.

**The current policy of Kazakhstan
on the Korean peninsula**

The article deals with the political aspects of international relations between Kazakhstan and the Republic of Korea. The new trends in political cooperation of Astana and Seoul at the present stage were analyzed. Author developed a political approach in the relations between the two countries. The long-term prospects and the dynamics of the political cooperation between the two countries was disclosed.

Key words: the Republic of Korea, Kazakhstan, international relations, economic ties, North Korea.

Мен Д.В.

**Корей түбегіндегі
Қазақстанның қазіргі саясаты**

Бұл мақалада автор Қазақстан мен Корея Республикасының арасындағы халықаралық қатынастардың саясаттық аспектілерін қарастырды. Автор қазіргі кездегі Астана мен Сеулдің экономикалық ынтымақтастықтың жаңа үрдістерін талдады. Екі ел арасындағы саясаттық тәсілдеме дамыды. Болашақтағы ашық ұзақ уақыттық келешек пен белсенді саясаттық және экономикалық ынтымақтастық. Екі ел арасында бейбітшілік қарым-қатынас орнатуда еш бөгет жоқ, деп есептейді автор.

Түйін сөздер: Корея Республикасы, Қазақстан, халықаралық қатынастар, экономикалық ынтымақтастық, солтүстік Корея.

Мен Д.В.

**Современная политика
Казахстана на Корейском
полуострове**

В данной статье автор рассмотрел политические аспекты международных отношений между Казахстаном и Республикой Корея. Автор проанализировал новые тенденции экономического сотрудничества Астаны и Сеула в настоящее время. Был развит политический подход в отношениях между двумя странами, открыты длительные перспективы и активное политическое и экономическое сотрудничество в будущем. Автор считает, что нет никаких преград между двумя странами для налаживания дружественных отношений.

Ключевые слова: Республика Корея, Казахстан, международные отношения, экономические, Северная Корея.

THE CURRENT POLICY OF KAZAKHSTAN ON THE KOREAN PENINSULA

It is been 23 years since the establishment of diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Korea. Having become a sovereign nation after the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan faced the geopolitical realities that made dominant in its foreign policy strategy the problem of balanced development of relations with the outside world. Have correctly assessed them, the country continues to claim as an independent subject of international law, builds its international relations on the basis of the equality, mutual respect and mutual benefit.

The foreign policy is based on an open market economy and a democratic political system, internal stability and interethnic accord. The basic principles of Kazakhstan's foreign policy remain unchanged; the principles are an activism, balance, pragmatism, constructive dialogue and multilateral cooperation. The priorities of Kazakhstan's foreign policy aimed at the development of allied relations and mutually beneficial cooperation with other countries. In addition, Kazakhstan is developing friendly political relationship with Asian countries, one of which is the Republic of Korea.

Kazakhstan to the Republic of Korea is very promising and dynamically developing country with rich natural resources and a large transit-transport potential. The recent events have demonstrated the interest of the developed countries in cooperation with Kazakhstan. The increased economic and political capabilities allow Kazakhstan to play a more active and important role in the regional integration processes. Thus, Kazakhstan has already become an important subject of modern geopolitics of Seoul.

Taking into account the high levels of socio-economic development, the available investment opportunities in Kazakhstan are ready to contribute to speeding up cooperation with the Republic of Korea, actively participate in the reform of the common market, to support all areas of integration - the creation of industry consortia, joint holdings and investment structures.

The activity of Kazakhstan in the field of Central Asian cooperation with the Republic of Korea, the willingness to accept the duties and responsibilities are dictated by a sincere desire to exploit the potential of Kazakhstan to the benefit of both countries. Astana and Seoul, united on the basis of common civilized, historical features of Asian States, expand its relations not only with each other

but at the same time this impulse creates a favorable political atmosphere in the Asian continent.

Thus, since the establishment of diplomatic relations between Kazakhstan and South Korea begin the process of active mutual understanding and rapprochement between the two friendly countries. Despite the differences in the historical past, which concerned virtually the entire spectrum of political, economic, social and cultural life of the two countries, the absence of any contact for a long period, the progress occurred very rapidly in terms of development of friendly relationship [1].

One of the significant events was the state visit of the President of the Republic of Korea Roh Moo-hyun to Astana due to the invitation of the President of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev in September 2004. It was the first official visit of leadership of the Republic of Korea to our country since the establishment of diplomatic relations.

The two presidents held talks to discuss a wide range of issues concerning bilateral cooperation and international issues. As a result of the talks, there was signed a Joint Statement of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Korea, which refers to the need for further strengthening of bilateral relations in the spirit of friendship and cooperation, the concept to a higher level of practical cooperation in trade, energy, mineral resources, science and technology [2].

Taking into account the current international situation, the main focus of Kazakhstan's foreign policy strategy is made on security in Central Asia, an effective security system, aimed at preventing non-traditional threats and challenges of international terrorism, religious extremism, drug trafficking, illegal migration emanating now from Afghanistan and other neighboring region countries. The growing economic importance of Asia-Pacific countries, the deepening of partnership with the Republic of Korea is one of great interest for Kazakhstan.

South Korean President Park GeunHye continues its course in a difficult environment where leftists perceive her only as a shadow of her father Park Chung Hee, as well as the representatives of right-wing conservative direction put a spoke in her wheel with no less enthusiasm. Park GeunHye has not yet managed to fulfill her promises to the socio-economic sphere, but her course to restore confidence in inter-Korean relations began to give the first positive results. There was held inter-Korean consultations at high-level, the separated families could meet, the Kaesong industrial complex had started to work. Seoul hopes that Pak GeunHye will not follow the example of Lee Myung-Bak, who

showed himself as president of the economic, but turned into ultra-conservative and rigid conductor of provocative policy toward the North. [3]

The policy of Astana and Seoul are found on the common values based on the principles of democracy and market economy. The two countries hold common or similar goals of almost all the major issues of international relations, including the ones that are related to the area of strengthening the regime of nuclear non-proliferation, the fight against international terrorism and religious extremism, religious conflict settlement. Kazakhstan expresses its support for the policy of peace and prosperity, conducted by the Republic of Korea and directed to the consolidation of peace on the Korean Peninsula, as well as supports the position in the peaceful settlement of the North Korean nuclear issue through dialogue.

A significant role in the development of bilateral relations have played official visit of President of the Republic of Korea Roh Moo-hyun to Kazakhstan (2004), Lee Myung-bak (2010 and 2011), Park Geun-Hye (2014), as well as the visit of President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to Seoul, where they discussed issues of bilateral cooperation and international issues, in particular, the expansion of trade and investment cooperation, joint development of Caspian energy resources, activation of direct links between small and medium-sized businesses, joint ventures, specializing in the production of building materials and component parts for the oil and gas industry and processing of agricultural products.

In the course of bilateral visits there was signed a number of intergovernmental documents on the peaceful use of nuclear energy, cooperation in the field of information and communication, understanding and cooperation in the field of energy and mineral resources. As a result of the talks, the Joint Statement of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Korea was signed, which emphasized the need for further strengthening of bilateral relations in the spirit of friendship and cooperation, as well as the transition to a higher level of practical cooperation in trade, energy, mineral resources, science and technology.

The relationship with Seoul in view of its economic and political potential, as well as the scale of presence in the domestic economy for Astana turned into a strategic partnership. Particularly, the experience of socio-economic transformation in Korea is valuable for Kazakhstan. Using the Korean experience can be a valuable tool, which will stimulate development of the Kazakhstan economy.

The increase in the volume of bilateral trade could have a positive impact on the overall situation and the living standards of the population.

In turn, Seoul is interested in the access to the natural resources of Kazakhstan and its sales of Korean industrial goods. In Kazakhstan, there are more than 300 enterprises with Korean capital, of which 48 joint ventures and 62 representative offices. In sector-wise, it's IT sector, the production of buses and equipment for oil and gas, chemical industry, household appliances and others.

The volume of trade turnover between Kazakhstan and Korea is increasing from year to year. If in 2003 the volume was \$ 170 million, then in 2014 it was about \$ 1.5 billion. The main items of exports from Kazakhstan to the Republic of Korea are the raw materials: carbon ferrochrome, ferrosilicon, uranium concentrate, steel, rolled metal, gold, silver, sodium compounds and other chemical raw materials.

The structure of the Kazakh imports include electronics, including audio and video equipment, televisions, digital computing equipment and components, polyester and related petrochemical materials, telecommunications equipment, air conditioners, window glass, and textile and paper products, pharmaceutical and food products, various consumer goods.

The fact that Kazakhstan always has a vital interests of the Republic of Korea is now virtually unquestioned. Nowadays, at the time of acceleration of globalization and the rapid growth of the Land of Morning Calm, to which most experts predict the role of "engine" of global development in XXI century, this axiom is particularly relevant.

At the same time it is crucial that not only Kazakhstan needs an economically mobile and stable Republic of Korea, but also the Republic of Korea needs a strong prosperous Kazakhstan. The new economic and political uniting the Republic of Korea is an indispensable potentially powerful factor in the economic development of Kazakhstan. The key issues of bilateral economic and trade were discussed during the June 2014 visit to Astana by the President of the Republic of Korea, Park GeunHye. The results of the negotiations will be the basis for further economic and political development between Kazakhstan and Korea.

A powerful impetus to the development of economic and cultural contacts between the two countries was the removal of visa requirements for mutual trips of citizens in February 2015. According to available information, during the period from the beginning of the abolition of visa the stream of

Kazakh citizens traveling to the Republic of Korea increased as well as the number of people from Korea visiting our country is also growing.

The situation on the Korean peninsula in recent years has less trouble than a year or a few years ago, so it causing a certain satisfaction. This applies, above all, to inter-Korean relations.

North Korea led by Kim Jong-un is confident enough to follow a course in which some changes are viewed. Firstly, the young manager showing a strong character, and some of his actions recall not even Kim Jong Il but Kim Il Sung. He makes it clear that he is an independent politician who sets the rules by himself, but not under someone's control. Secondly, he believes that taking by him a course on construction of economy and the nuclear forces can protect the North Korea from trials of changing the regime as it happened in Iraq and Libya. Unable to catch up with their opponents in conventional weapons, North Korea relies on asymmetric response to a nuclear weapon that allows to direct part of the resources of the state in the development of the civil sector of the economy [4]. Kazakhstan has good relationship with both the South and the North of the Korean Peninsula, despite the political differences between Seoul and Pyongyang.

At the same time Kazakhstan is not indifferent to what happening on the Korean peninsula in recent years. As you know, in the past few years on the Korean peninsula have been an eventful confrontation between North and South Korea. The situation was full of dynamics of the opposing sides.

Nowadays, Seoul and Pyongyang reached a difficult situation; there are another recurrent tensions. Kazakhstan calls on all parties to show restraint, refraining from action that could further aggravate and exacerbate the situation. "South Korea and the United States, despite official assurances sounded earlier including the promises have not reduced the scope of their joint exercises, but attracted to the activities of these maneuvers strategic the bombers and nuclear submarines, launched a rehearsal of landing operations in unambiguous and highly provocative way – "the capture of the administrative center of the neighboring state." It is clear that North Korea perceives these actions as preparations for an invasion and in turn increases the degree of tension, launching the short- and medium-range missiles, threatening to conduct a new nuclear test "[5].

It appears that such a path is unlikely to lead to resolving the nuclear and other issues of the Korean Peninsula. Based on this, that further delay in the negotiations only aggravates the situation,

while the Kazakhstan side is continuing its efforts to try to find a way out of the situation and restart the negotiation process. Astana is extremely interested in the positive solution of the problem of denuclearization.

Thus, all of the above we can conclude – Kazakhstan's foreign policy towards the Korean Peninsula is aimed at promoting global security

stability, the development of mutually beneficial integration. The creation of favorable external conditions for the fulfillment of strategic objectives in both countries by active diplomatic efforts. It is notable that the friendly relations without compromising its national interests can manifest themselves as responsible partners on major international issues.

References

- 1 Kim GN Kazakhstan - South Korea: towards a strategic partnership: Monograph in two books. Book 1. Stages of partnership and co-OPERATION. Almaty: KISR under the President of the Republic of Kazakhstan, 2012. 71p.
- 2 Joint declaration of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Korea // Kazinform2004, 20th September.
- 3 ML Titarenko Preface. Russia and Korea in the changing world. М.: ИДБ РАН, 2014. С. 11.
- 4 ML Titarenko Preface. Russia and Korea in the changing world. М.: RAS ИДБ РАН, 2014. С. 11.
- 5 Matsegora A.I. Sovremennaya Russian policy on the Korean Peninsula // Russia and Korea in a changing world. М.: ИДБ РАН, 2014 14-15p.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Томпиев М.К.
**Роль жузовой системы в
формировании территории
Казахстана**

Данная статья посвящена исследованию казахских жузов и их роли в формировании территории Казахстана. Сочетание гибкой ханской власти со степной демократией при жузовой системе позволило в критические моменты усилить власть ханов и объединить казахов в борьбе за независимость. Более того, небольшое Казахское ханство превратилось в самое крупное государство Центральной Азии и стало единственным независимым наследником Золотой Орды, Дешт-и-Кипчака и Западно-Тюркского каганата.

Ключевые слова: улусная, жузовая система, чингизизм, военно-родоплеменной союз и кочевая мобилизация войска.

Tompiyev M.
**Role of zhuz system in the
process of formation of
Kazakhstan territory**

This article is devoted to the research of the Kazakh zhuzes and their role in the formation of the Kazakhstan territory. The combination of flexible Khan's power with the steppe democracy based on zhuz system allowed strengthen the power of the Khans, and unite the Kazakhs nation at the historically critical moments to struggle for their independence. Thus, a small Kazakh Khanate gradually turned into the largest country in Central Asia and became the sole heir of the Golden Horde, Dasht-i-Kipchak and Western Turkic khanate.

Key words: ulus, zhuz system, chingizizm, military alliance of tribes, mobilization of nomad forces.

Томпиев М.К.
**Қазақстан территориясын
қалыптастырудағы жүздік
жүйенің рөлі**

Мақала қазақ жүздері мен олардың Қазақстан территориясын қалыптастырудағы рөліне арналған. Хандық биліктің икемділігі мен жүздік жүйенің далалық демократиясы қатерлі уақыттарда хандар билігін күшейтіп, қазақ халқын біріктіруге мүмкіндік берді. Сонымен қоса, кішігірім Қазақ хандығы Орталық Азиядағы ең үлкен мемлекетке және Алтын Орда, Дешті-Қыпшақ, Батыс-түркі қағанатының жалғыз тәуелсіз мұрагеріне айналды.

Түйін сөздер: ұлыстық, жүздік жүйе, төрелік (чингизизм), әскери-ру-тайпалық одақ және әскерді көшпелі жұмылдыру.

РОЛЬ ЖУЗОВОЙ СИСТЕМЫ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Деление Казахского Ханства на три жуза было заложено еще в военных традициях Великого Тюркского каганата. Кавалерия тюрков-кочевников традиционно делилась на три части: Орталық (Орда-Орта-Центр), Сол канат (Левое крыло), Оң канат (Правое крыло). В Оң канат входили западные племена каганата: уйсун, канглы (кангары, печенеги), кимаки (кипчаки) тюргеши, карлуки, чигили, ягма, булгары, авары, мадьяры (венгры), хазары, огузы (сельджуки, туркмены) и дулу (возможно предки казахских дулатов). Сол канат и Центр (Орда, гвардия фули – Кокбори) составляли племена, жившие на востоке и центре каганата: нушиби, дулу, отыз-татар, тогыз-огуз (жалаиры, не путать с огузами), теле (толенгиты), древние кыргызы, древние уйгуры, курыканы, байырку, басмылы и дубо (тувинцы). В Тенгрианстве – религии древних тюрков и монголов весь мир также делился на три части: вселенная (синее небо – Кок Тенгри), планета земля (умай) и подземный мир (эрлик). Войско было организовано по принципу степной десятичной системы и делилось на десятки (ондык), сотни (жудык), тысячи (мындык) и десятки тысяч (тумен), во главе которых стояли десятники, сотники, тысячники и темники. Тумены были не только военными подразделениями, но и основой улуса – административно-территориальной части союза племен каганата. Впервые, понятие «улус» упоминается на каменной стеле Култегина: «Түпіт қағаннан Бүлүн келді, Кері күн батысдағы Соғд, Берч, Бұқар Ұлыстың халқынан Інек сенүн, Оғұл тархан келді. Он Оқ ұлым Түргеш қағаннан Макрач таңбашы, Оғыз Білге таңбашы келді». Что означает «От кагана Тупита приехал Булун, с западных Улусов народов Согд, Берч, Букар приехали Инек сенун, Огул тархан, от кагана Тюргешей потомка народа Он Оқ приехали Макрач и Огуз Бильге».

При распаде Тюркского каганата в 603 году, из-за угрозы военной экспансии Династии Суй (Китай), восточная и центральная части племен объединились и образовали Восточно-Тюркский каганат (с 680 г. – Коктюркский каганат) со столицей Орда-Балык. Спустя сто лет Западно-Тюркский каганат распался на более мелкие военно-племенные союзы: Тюргешский (дулу), Булгарский, Хазарский, Карлукский, Кангарский (канлы), который позже разделился на Кимакский (кипчакс-

кий или куманский) и Огузский (сельджукский) каганаты. По причине бесконтрольной кровной вражды, междоусобиц и захвата земель друг у друга в течение пятисот лет распалась Западно-Тюркская государственность. К началу XIII века в его границах оставались Кипчакский военно-политический союз – от Дуная до Иртыша и Балхаша на востоке, Государство Хорезмшахов (канлы), Государство Каракитаев (кидани) и Волжская Булгария. За исключением тюрков-огузов, которые смогли завоевать новые земли (Иран, Ирак, Сирия, Иордания), мигрировать в Малую Азию (Анатолия) и создать там Государство Сельджуков, которому в 2017 году исполнится 790 лет.

На развалинах Восточно-Тюркского каганата появился Уйгурский каганат (745 – 847), а позже Кыргызский каганат (840 – 924), который разделился на более мелкие племенные союзы: Найман, Керейт, Жалаир, Конырат (Унгират), Татар, Уак (Олхонут), Меркит и Ойрат. Все эти мелкие племенные союзы – улусы, остатки Великого Тюркского каганата на триста лет погрязли в междоусобицах и непрерывно воевали, уничтожая друг друга. Для тюрков Великой степи наступили «темные» времена. Но Великий Тенгри послал им нового героя, полководца, объединителя всех разрозненных и враждующих тюркских племен, разбросанных в разных уголках Евразии. Это Чингиз хан (Темиршы) (1155 – 1227), получивший при жизни прозвище «Потрясатель Вселенной», основатель и первый великий хан самой крупной в истории человечества континентальной империи – Великого Монгольского Государства (Yekhe Mongyol ulus). Причина успехов заключается в умелом государственном управлении и организации конной армии, основанной на традиционной тюркской военно-племенной иерархии кочевого общества. В её основу были положены принципы родоплеменного быта: вожди возглавляли род, несколько родов объединялись в племя, племена в племенные союзы – улусы. При этом мобилизация армии была неотделима от племенной иерархии, строившейся на основе десятичной системы. Роды и племена в зависимости от их численности в случае войн, которые велись практически непрерывно, выставляли конные десятки, сотни и тысячи. Племенные союзы выставляли десятитысячные конные корпуса – тумены, во главе с военно-территориальными начальниками-нойонами, беками и багатурами.

Монгольское войско, как и древнетюркское традиционно, делилось на три части: центр

(кэль, или хол), правое крыло (барунгар) и левое крыло (зюнгар или джунгар). С целью преодоление разобщённости мелких родов и централизованного управления ими более крупные соединения, такие как тумены, формировались из воинов, принадлежащих к разным родам и племенам, объединенным в улусы. Во время мобилизации каждый десяток кибиток (аул) должен был выставить от одного до трёх воинов, обеспечив их лошадьми, продовольствием и оружием. В мирное время оружие хранилось в особых складах и являлось собственностью улуса. Оно выдавалось воинам при выступлении в поход. Нойоны обязаны были следить за исправным состоянием оружия, которое подвергалось строгой проверке на специальных сборах. По возвращении из похода, каждый воин обязан был сдать оружие, за исключением личного.

При жизни Чингисхан разделил Империю между сыновьями на три части: улус Джучи, улус Чагатай и объединенный улус Угедея и Толуя – хранителя карашанырака (главного очага). Позже улус Чагатай превратился в Моголистан. Улус Угедея был захвачен Хубилаем сыном Толуя, основателем Великой Империи Юань, а его брат Хулагу основал Империю Ильханов на Ближнем Востоке.

Внук Чингиз хана – Бату хан, следуя тем же традициям, разделил свой огромный улус (Золотая орда) на три административно-территориальные части: Первая – Великая орда (Улу орда): от Итиля (Волги) до Дуная со столицей Сарай-Бату (позже Сарай-Берке). Вторая – Ак орда (левое крыло): от Алтая до столицы Орда-Базар в горах Улутау. Третья – Кок орда (правое крыло): от гор Улутау до реки Итиль (Волга) со столицей Сарайчик на Яике (Урал). Спустя два века внутренние Улусы разделились на новые государства: Казанское (1438 – 1552), Ногайское (1440 – 1634), Крымское (1441 – 1783), Астраханское (1459 – 1556), Казахское (1465 – 1847), Сибирское (1468 – 1607) и Сарайское ханства (1481 – 1502).

Наступил кризис чингизизма: улусные ханы, потерявшие заветы и авторитет великого предка и при этом имея традиционную абсолютную власть, перестали учитывать нужды подвластных племен. И в борьбе за власть ввергли их в бесконечные кровавые войны и, как следствие, привели к уничтожению их государств. Уцелевшие кочевые государства – остатки империи Чингиз хана, в том числе последняя кочевая Джунгарская Империя, пытавшаяся реформироваться через законы Их Цааз (Великое уложе-

ние) 1635 года, также из-за братоубийственной войны потомков чоросских хунтайжей исчезли в потоке истории и были поглощены Российской и Циньской империями [2]. А племена бывших завоевателей стали прекрасным генетическим удобрением для развития новых имперских наций. Тысячелетнее господство профессиональных конных лучников (гулямов, альпов, мамлюков, сипаев, самураев, нукеров, багатуров, батыров и толенгутов) над оседлыми народами завершилось с изобретением пушек и дальнейшим технологическим рывком в вооружении. И теперь уже последние диктовали свою волю. Поговорим о Казахском Ханстве и трех его жузах, которые сумели преодолеть кризис чингизизма – пройти через «бутылочное горлышко» угроз исчезновения и устоять, в том числе в борьбе с воинственными ойратами.

Первое официальное упоминание о жузах впервые появляется в трудах Махмуда бен Вали [4], написанных в 1634–1641 годах. В них описывается, что после смерти хана Шейбани его сын Бохадур «начинает руководить этой страной и улусами... для зимовок и своих джайлауов он выбрал Белую Орду, которая ещё известна как Йуз Орда». Под словом «йуз» подразумевается казахское слово «жуз», которое является политэтнонимом и означает племенной союз казахских родов. Само казахское слово «жуз» имеет много значений, например: «дуние жузы» – весь мир, «балтаның жүзі» – острие топора, «балғын жүз» – свежее личико, «жүз» – сто.

Политэтноним «жуз», как военный термин боевой единицы-сотни, в Казахском ханстве официально появляется во времена Тауке хана, при написании сводов закона «Жеті Жарғы» в состоянии войны с ойратами, главными биями – Толе, Казыбек и Айтеке, которые разделили Казахское ханство на три территориально-административные части. Жузовая система управления от улусной отличалась тем, что они основывались на родоплеменном делении, улусы – только на территориальном.

Улус – это территориальное образование, не столь строго учитывающее родоплеменное деление и степень родственности племен. В улусе могли жить разные племена и народы. Улусы обозначали только неизменную территориальную границу, куда могли входить или выходить различные племена и народы.

Жуз первоначально был военно-политическим родоплеменным союзом близкородственных племен для мобилизации народного ополчения, восходящих к общему предку, и только потом

территориальным образованием. Новая система распределения пастбищ при родоплеменном делении жузов, по мере расширения территории, не приводила к крупным военным столкновениям племен, как при улусной системе. Каждое племя и род имел свои места для кочевания и строго отведенные зимовки и пастбища, границы которых обязаны были маркироваться родовыми мазарами известных биев и батыров, а также бейтами рядовых кочевников. Именно тот период связан с расцветом казахской мазарной архитектуры. В начале 20 века, во времена национально-государственного размежевания Средней Азии и Казахстана казахские родовые мазары и бейты сыграли определенную роль в становлении современной ее территории. Со временем каждый жуз трансформировался в огромное административно-территориальное образование со своими естественными границами и самостоятельным управлением. Территория жуза постоянно менялась из-за перемещения и миграции племен и родов, входивших в него. Самостоятельно выйти или войти в жуз было невозможно. Куда бы не переселялись казахские племена, все их земли считались землями жуза, которому они принадлежали. Благодаря этой системе, территория Казахского ханства за 150 лет увеличилась более чем в 20 раз.

В период между известными трудами Махмуда бен Вали в 1634 – 1641 годах и смертью Тауке хана (1626 – 1718), в течение более 80 лет и сформировался полит этноним «жуз», который отразился в «Жеті Жарғы» (Семь установлений) [10]. Сам же процесс формирования жузов с середины XVII века до конца IX века, более двухсот пятидесяти лет, делится на два этапа.

Первый этап (1634 – 1718) – формирование военно-политического союза племен трех жузов для мобилизации войска в составе Казахского ханства. Он совпал с правлением Есим хана (1598 – 1628), Жангир хана (фактически 1629 – 1652), Бохадур хана (1652 – 1680) и Тауке хана (1680 – 1718).

Второй этап (1718 – 1881) – формирование территориальных границ трех жузов. Продлился с принятия свода законов «Жеті Жарғы» до Петербургского договора о разделе Казахского ханства между Российской и Маньжурской империями [3].

К началу XVIII века в Казахское ханство вошло более 50 племен, причем каждое со своей тамгой, знаменем и ураном, а также более тысячи родов и крупных подродов. Из них способных выставить сотню воинов («жуз») и считавшихся

боевой единицей было 250. Согласно обычаям, каждый воин должен знать своих предков до седьмого колена, родоначальника и шежере. Принцип формирования жузов основывался на традиционной военно-триальной системе построения войска древних кочевников. С принятием свода законов «Есім ханның ескі жолы (Древний путь Есимхана)» четко определились права, обязанности и полномочия хана, султанов, биев и батыров. Высшей законодательной властью стал Маслихат, в состав которого входили бии, батыры, жырау и влиятельные султаны. Он собирался раз в год осенью, в Улутау или в Туркестане. Территориальная «улусная» система управления трансформировалась в более подвижную родоплеменную «жузовую» систему. Например, Киши жуз (Младший жуз) существенно расширился за счет переселения племен Байулы междуречье Яика (Урала) и Итиля (Волги) – Букеевская орда. [1]

Во главе жуза стоял Тобе (верховный) бий, бий самого многочисленного и сильного племени. Также был сформирован совет биев, ограничивавший власть хана. Статус биев держался исключительно на их личном авторитете и заслугах. Даже хан не мог влиять на выдвижение того или иного бия.

Есим хан перенес столицу Казахского ханства из Сыгнака в Туркестан и кодифицировал степное право (Есімханның ескі жалы). Благодаря этому своду законов удалось преодолеть кризис чингизизма, бесконтрольность и обособленность султанов-чингизидов и связанные с ними постоянные кровавые междоусобицы. Воины и знать приезжали на маслихат, чтобы выбрать хана (хан сайлау), во всеоружии, поскольку только воин с полным вооружением имел право голоса. Кандидаты произносили речи о своих заслугах и планах, потом выступали их сторонники и противники, где говорили и о недостатках. На пятницу назначался ритуал «поднятия хана» (хан коте-ру). На верхушке холма застилали белую кошму. Затем, четверо из числа наиболее уважаемых султанов, биев и батыров три раза поднимали хана вместе с кошмой над головой. После избрания верхнюю одежду разрубали на мелкие кусочки и уносили с собой, как реликвию. Затем на хана одевали новые, сшитые специально белый чапан и колпак, символизирующие чистоту власти. Его скот, ханский подарок (хан саркыт), по обычаю делился между выборщиками и символизировал то, что правитель не должен обогащаться – его богатством являются подданные ханства.

Если хан не оправдывал надежд, то решением маслихата его низлагали и отбирали всё имущество. Этот обычай назывался «грабеж хана» (хан талау). Внедрение новой системы выдвижения способных биев и ру-аксакалов из простого народа исключительно в силу их заслуг дало казахам небывалый воинственный дух и всплеск пассионарности.

После падения Моголистана и Ногайской орды в XVI веке были заложены основы Улу (левое крыло) и Киши (правое крыло) жузов в составе Казахского ханства (Орды) [14]. Название Улу жуз получил из за правления им старшей ветви Жанибек хана, а Киши жуз – младшей. На правах преемников ханы Орда-Орта жуза считались старшими ханами Казахского ханства.

В 1718 году первыми ханами Улу жуза были избраны Карт-Абулхаир (1718-1730) и последним Жолбарыс хан (1730-1740). Первым ханом Киши жуза был Абулхаир (1718-1748), и последним Арынгазы хан (1816-1821), а Букеевской орде – Сахиб-Керей хан (1845-1847). В Орта жузе – Самеке хан (1719-1734), последним – Кенесары хан (1824-1847).

Всеказахским ханом, несмотря на выдающиеся заслуги Абулхаира (младшая ветвь династии) был избран Болат (1718-1729), сын Тауке хана, затем – Абылай хан (1771-1781), потомки которого были последними султанами – правителями племен Среднего и Старшего жузов. На Курултае трех жузов в сентябре 1841 году последним всеказахским ханом был избран внук Абылая – Хан Кене, который 1847 году погиб в борьбе за независимость. Жузы, скрепленные кровными узами родственных племен и общей мифологией происхождения от общего предка Алаша и его сыновей Акарыс, Жанарыс и Бекарыс, показали необычайную историческую прочность. Даже испытав власть Джунгарии, Коканда, Российской и Советской Империи, воинственные албаны и суаны отвоевали свои родовые земли предков-уйсунов, вытеснив из Илийской долины ойратов и киргизов на южные склоны Тянь-Шаня в Таримскую впадину (Баянгол-монгольский автономный округ) и Кашгар (Кызылсу-кыргызский автономный округ), до сих пор считают эти земли территорией Улу жуза.

Так, в начале XVIII века, при разделе племен на жузы, в Улу жуз вошло 11 племен и более 70 крупных родов, из них Уйсунский союз – состоял из 8 родственных племен (80% населения), кроме жалаилов, канлы, шанышкылы. Общая численность Улу жуза (политэтноним Уйсун) по сельскохозяйственной переписи населе-

ния в 1896 года Российской империи составила 945 тыс. чел., из них уйсуні – 80% – 730 тыс. чел. По данным Махмуда Дулати, под давлением ойратов при Салкам-Жангир хане, племена дулатов, албанов (часть ушла в южную СарыАрку) и шапрашты перешли через Чу-Илийские горы и расселились по долинам рек Чу, Талас и Сырдарья, образовав основу Улу жуза в составе Казахского ханства. До принятия «Жеті Жарғы», разрозненные казахские племена не могли противостоять централизованной Джунгарской империи. Но после внедрения новой системы мобилизации войска «жузов-сотен» с избранием общего хана и главнокомандующего ситуация изменилась.

Киши жүз – 26 племен и более 80 крупных родов, из них Алшынский союз – 19 племен (80% населения), кроме жетыру. В 1896 году численность Киши жуза составила 1090 тыс. чел. В 1633-1635 годах под ударами калмыков пала Ногайская орда, и часть племен Алшынского союза присоединилась к Казахскому ханству, став основой этого жуза. Политическая столица из разрушенного Сарай-Джука перешла в Хиву, где долгое время правили ханы Киши жуза.

Орта жүз – 6 племен и более 100 крупных родов и подродов, из них племя аргын – 40 и кыпчак – 10 процентов. Вторая половина – найманы, уаки, коньраты и керейты (керей) в прошлом составляли костяк армии Чингисхана. Общая численность Орта жуза в 1896 году с племенами Монголии и Китая составила более 2,3 млн. чел. – более 50% от общего числа всех казахов. После Актабан-Шубырынды Аргынский союз стал связующим географическим центром и становым хребтом сопротивления и борьбы за независимость, так как оба других не имели общей границы. Особняком стояли тобре, толенгуты, кожа, сунаки, курама, туркпены, ногай-казахи, сарт-калмаки, которые не входили в жузовые деления.

Общая численность казахов в 1896 году составляла 4,5 млн. человек. Учитывая, что население земли двести лет назад было в десять раз меньше, следует предположить, что общее число казахов после гибели в Актабан-Шубырынды составляло всего 450 тысяч. Из них 250 тысяч было сосредоточено в районе гор Каратау. В такой земельной тесноте после разрушения маршрутов традиционных кочевков окончательно сформировались военно-политические союзы племен – жузы. Таким образом, был задан на два века вперед вектор движения казахов в сторону расширения своей территории.

Тот род, который мог выставить сотню «жуз», считался боевой единицей и возглавлялся ру аксакалом, следовательно численность рода должна быть не менее 2 000 человек – это примерно 10 аулов. Мобилизационный ресурс в мирное время такого рода из 10 аулов составлял 5%, $2000 \text{ человек} \times 0,05 = 100 \text{ воинов}$, в военное время 10% – 200 воинов. Поэтому под словом «жуз» подразумевалась сотня родов, способных к военной мобилизации. Например, самый многочисленный Орта жүз мог выставить более 100 родовых «жузов» по 100 воинов = 10 тыс. воинов, при полной мобилизации 20 тысяч воинов. Жүз-жүздік, означает Сотня-сотен, которые составляли политэтноним жүз. Улу жүз 70 жузов (сотен) – 7 тысяч воинов, Киши жүз – 80 жузов (сотен) – 8 тысяч воинов. Самым малочисленным жузом был Улу жүз, поэтому его усилили с восточной и западной границы воинственными жалаирами и канлы.

Жалаиры Чингисхана были назначены старшими в Уйсунском союзе, часть из них – таракты остались в Орта Жузе, часть – табын в Киши жузе. При переселении аргынов из Туркестана в СарыАрку коньраты, правящие остатками огузов со времен Чингисхана, остались в Туркестане и Каратау, как хранители Шанырака (очага) Орта жуза. Киши жүз – Алшынский союз: байулы и алимулы, а так же жетыру при Салкам-Жангир хане, был усилен древнекыпчакскими родами токсаба, берш и байбакты, керейскими – торткара и керейт, аргынскими – каракесек и шекты. Алимулы (иногда называют Каракесекским союзом) назначили старшим в жузе. Кстати, тобыкты также воевали с башкирами и калмыками в составе Киши жуза, затем были переселены во главе с Мамай батыром и Иргизбай-бием в восточную Сары Арку. Воинственных найманов, керейев и уаков для возврата родовых земель Казбек бий расселил на границе с ойратами и маньчжурами. Так и получилось, что они впоследствии вернулись туда, где жили еще до Чингисхана: на Алтай до реки Кобдо (Баян-Ульгийский аймак в Монголии) и до восточных отрогов Тянь-Шаня и Алтынтау (Моры, Баркол и Аксай-Казахский автономный уезды в Китае) [7].

На первом этапе жузы сформировались как военно-политические союзы родственных племен для мобилизации войска, затем после расселения племен и расширения территории сложились как отдельные административно-территориальные части Казахского ханства.

От верховий Сырдарьи по северной кромке Каратау на юге до Уральских гор на севере,

западнее Мугоджар до Итиля (Волга) основался Киши жуз. Воинственные адайцы разбили туркмен на две части (кавказские трухмены), затем кызылбашей (тюркское племя, правившее Ираном), отвоевав караванные пути от Восточно-Каспийского побережья до Великой Горганской стены (длиной 200 км.) в Иране и Мангышлак до высохшего русла реки Узбой, а Каракалпакские племена вошли в состав Киши жуза. До сих пор там, под Горганом в Гулистане, живет род казахлу (казахлар) и байбурлу (байулы) в составе племенного союза кызылбашей и около 7 тысяч казахов из рода адай. От низовий Сырдарьи, южнее реки Чу и Или, до Джунгарского Алатау и долин Центрального Тянь-Шаня (Или-Казахский автономный округ КНР) на востоке, до Бухарского, Ташкентского оазисов и Иссык-Куля на юге – Улу жуз. От Мугоджар и Туркестана на западе, до восточных кромок гор Алтая и Тянь-Шаня на востоке, от Чу и Или на юге и до сибирской тайги на севере – обосновался Орта жуз.

Именно жузовая система всеобщей мобилизации народного ополчения (у казахов не было регулярной армии) смогла противостоять самой сильной кавалерии Азии – профессиональным конным лучникам, одетым в броню и почти поголовно вооруженным огнестрельным оружием и пушками собственного производства. Закаленная в непрерывных войнах с соседями и Китаем армия ойратов имела несколько родов войск. Это конные стрелки как из лука, так и из ружей, прикрытые специальными щитами от стрел, верблюжья артиллерия, легкая и, наконец, панцирная кавалерия – бронированная конная фаланга, вооруженная короткими спереди, и длинными сзади копьями. Против такой армии, особенно тарана конной фаланги копыеносцев, было очень трудно устоять. Поскольку основные силы ойратов были сосредоточены на границе с Китаем, единственное, что тогда можно было противопоставить им – это численное превосходство и партизанская тактика.

Казахские жузы смогли сплотить народ и мобилизовать превосходящее численностью войско, которое во главе единого командующего – общего хана и храбрых батыров обеспечило нам победу. После окончательного разгрома Джунгарии всеобщая мобилизация и военное численное превосходство помогли казахам в борьбе за пастбища вытеснить конкурентов – киргизов, алтайцев и ойратов на востоке, башкир, калмыков и туркмен на западе, расширить свою территорию до 5 миллионов квадратных километров.

Чем сильнее враг, тем почетнее победа. И незря про казахов говорили, что их больше, чем снега в степи (казак қардан көп). Можно с уверенностью сказать, если бы не было Джунгарии, то не было бы такого большого Казахского Ханства. Территория жузов окончательно сформировалась Петербургским договором 1881 года между Российской и Циньской Империями по разделу казахских земель, [14, 15]. Правда, после ликвидации ханской власти жузовую систему опять заменили на улусно-волостную систему управления. Улус на русский лад стал волостью российской, затем областью советской империи и Казахстана. А нойон улуса сначала стал волостным султаном-правителем, затем превратился в первого секретаря областного комитета компартии, а в наше время трансформировался в акима области.

Противостояние жузов ойратам дало такой пассионарный взрыв казахским племенам, что за два века их территория увеличилась с 200 тысяч до 5 миллионов квадратных километров, а население от 450 тысяч до 6,5 миллионов человек. Невиданный рост населения для кочевого общества, причем без единого крупного столкновения между жузами и племенами.

Наоборот, при нападении даже на небольшой подрод, роды и племена жуза, а при военной необходимости, и сами жузы объединялись и шли на помощь друг к другу. Например, Нуралы хан хотел отомстить султану Бараку, избранного ханом в Улу жузе, за убийство отца – хана Абулхайра, но бии и батыры не поддержали его, так не хотели братоубийственной войны.

Другой пример. Три тысячи каракесексов под руководством Бекбулата, сына Казыбек бия, пришли требовать у Абылай хана извинений и уплаты выкупа за незаконный арест двух сорочичей в мирное время, повлекший случайную смерть одного из них. Мерген Бекше достал ружье и предложил без лишних слов застрелить Абылая, но вовремя подбежавший Жанак батыр отобрал ружье и посоветовал не уподобляться калмыкам, убивающим собственных ханов. Только присущая Абылаю хитрость и хладнокровие, а также обильные подарки потерпевшим и вождям каракесексов помогли ему урегулировать конфликт. В числе других Бекше получил верблюда, чтобы он больше не целился в хана, Жанак батыр – девять верблюдов за то, что облагоразумил мергена, Бекбулат тоже с честью вышел из положения, забрав ханский казан. Жузовая система управления, при мягкой централизации выборной ханской власти, сдер-

живающей маслихатами, советом старейших и судебной властью выборных биев, в сочетании с военно-кочевой демократией, полностью оправдала себя. Сегодня Казахстан занимает девятую по площади территорию в мире.

В истории Великой степи завоевания и миграция кочевников всегда шли с востока на запад, казахские племена стали исключением. Например, воинственные кереи прошли более 4 тысяч км. на восток с гор Каратау до восточных окраин Тянь-Шаня и Алтынтау, включая китайские провинции Хами/Кумул и Ганьсу. Также на восток на тысячи км. переместились найманы, уаки, албаны и суаны. Аргыны постепенно мигрировали на несколько тысяч километров с западного Памира и Тянь-Шаня на северо-восток в Сары Арку, до северных склонов

Алтайских гор. Более того, небольшое Казахское ханство превратилось в самое крупное государство Центральной Азии и стало единственным независимым наследником Золотой Орды, Дешт-и-Кипчака и Западно-Тюркского каганата. В этом мы видим причудливое переплетение случайностей и закономерностей.

Сочетание гибкой ханской власти со степной демократией и способность к самоорганизации позволили в критические моменты усилить власть ханов и объединить казахов в борьбе с врагами. А другие грани степной демократии, такие как прагматизм, гибкость, «незашоренность» религиозными догматами, свободомыслие и тяга к образованию, позволили казахам приспособиться к неблагоприятным моментам истории в условиях Российской и Советской Империи.

Литература

- 1 История Букеевского ханства. 1801–1852 гг. Сборник документов и материалов. – Алматы, 2002. – С.5-30.
- 2 История Казахстана в русских источниках (ИКРИ). Посольские материалы Русского государства в XV–XVII веках. Т. I. – Алматы, 2005. – С.9-35.
- 3 ИКРИ. Русские летописи и официальные материалы XVI–XVIII веков о народах Казахстана, Т. 2. – Алматы, 2005 – С.3-12.
- 4 ИКРИ. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Т. 4 – Алматы, 2007 – С.7-42.
- 5 ИКРИ. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. Т. 5. – Алматы, 2007. – С.5-52.
- 6 История Казахстана в западных источниках (ИКЗИ). Первые английские путешественники в казахской степи. Т. 8. – Алматы, 2006.
- 7 Китайские документы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана. Алматы: Институт уйгуроведения, 1994.
- 8 Международные отношения в Центральной Азии в XVII–XVIII вв. Документы и материалы. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XVII/1600-1620/Mezd_
- 9 Рычков Н. П. Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи. СПб., 1772. http://kraeved.opck.org/biblioteka/kazahstan/dnevnie_zapiski_puteshestviya/pdf.
- 10 Султан Мухаммад ал-Балхи. Маджма ал-гараиб. В кн.: Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. – Вып 1. Астана, 2009. – С. 224.
- 11 Ужфальви де Мёзе-Ковёзд Ш.Е. Сырдарья-Заревшан. Страна Семи рек и Западная Сибирь. Париж, 1879. Пер. в кн. ИКЗИ. Т. 6. – Алматы, 2006. – С.5-72.
- 12 Хелльвальд фон Ф.-А.Г. Центральная Азия. Лейпциг, 1875. Пер. в кн. ИКЗИ. – Т. 6. – Алматы, 2006. – С.5-36.
- 13 Чертеж земли безводной и малопроездной Каменной степи. Из Альбома сибирских карт. С.У. Ремезов, 1701.
- 14 <http://www.chronologia.org/rare/remezov/remezov44.jpg>
- 15 Карта реки Иртыша, южную часть Сибирской губернии протекающей, и бывших зенгорских калмык владений. Исленьев, 1777. <http://leb.nlr.ru/edoc/6035/>
- 16 Атлас Российский, состоящий из девятнадцати специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями, Императорская Академия Наук. – СПб. – 1745-20 л. гравир. карт.

References

- 1 Istorija Bukeevskogo hanstva. 1801–1852 gg. Sbornik dokumentov i materialov. – Almaty, 2002. – S.5-30.
- 2 Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah (IKRI). Posol'skie materialy Russkogogosudarstva v XV–XVII vekah. T. I. – Almaty, 2005. – S.9-35.
- 3 IKRI. Russkie letopisi i oficial'nye materialy XVI–XVIII vekov o narodah Kazahstana, T. 2. – Almaty, 2005 – S.3-12.
- 4 IKRI. Pervye istoriko-jetnograficheskie opisaniya kazahskih zemel'. XVIII vek. – T. 4 – Almaty, 2007 – S.7-42.
- 5 IKRI. Pervye istoriko-jetnograficheskie opisaniya kazahskih zemel'. Pervaja polovina XIX veka. T. 5. – Almaty, 2007. – S.5-52.

- 6 Istorija Kazahstana v zapadnyh istochnikah (IKZI). Pervye anglijskie puteshestvenniki v kazahskoï stepi. T. 8. – Almaty, 2006.
- 7 Kitaïskie dokumenty po istorii Vostochnogo Turkestana, Sredneï Azii i Kazahstana. Almaty: Institut uïgurovedeniya, 1994.
- 8 Mezhdunarodnye otnosheniya v Central'noï Azii v XVII–XVIII vv. Dokumenty i materialy. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XVII/1600-1620/Mezd_
- 9 Rychkov N. P. Dnevnye zapiski puteshestviya v kirgiz-kaïssackoï stepi. SPb., 1772. http://kraeved.opck.org/biblioteka/kazahstan/dnevnie_zapiski_puteshestviya/pdf.
- 10 Sultan Muhammad al-Balhi. Madzhma al-garaib. V kn.: Materialy po istorii Kazahstana i Central'noï Azii. – Vyp 1. Astana, 2009. – S. 224.
- 11 Uzhfal'vi de Mëze-Kovëzd Sh.E. Syrdar'ja-Zarevshan. Strana Semi rek i Zapadnaja Sibir'. Parizh, 1879. Per. v kn. IKZI. T. 6. – Almaty, 2006. – S.5-72.
- 12 Hell'val'd fon F-A.G. Central'naja Azija. Leïpcig, 1875. Per. v kn. IKZI. – T. 6. – Almaty, 2006. – S.5-36.
- 13 Chertezh zemli bezvodnoï i maloprohodnoï Kamennoï stepi. Iz Al'boma sibirskih kart. S.U. Remezov, 1701.
- 14 <http://www.chronologia.org/rare/remezov/remezov44.jpg>
- 15 Karta reki Irtysha, juzhnuju chast' Sibirskoï gubernii protekajushheï, i byvshih zengorskih kalmyk vladenii. Islen'ev, 1777. <http://leb.nlr.ru/edoc/6035/>
- 16 Atlas Rossijskij, sostojashhij iz devjatnadcati special'nyh kart, predstavljajushhij Vserossijskuju imperiju s pograničnymi zemljami, Imperatorskaja Akademija Nauk. – SPb. – 1745-20 l. gravir. kart.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Югай М.Р.
**Семантика цвета в
традиционной японской
культуре**

В разных культурах цвет имеет разное символическое значение и интерпретируется с учетом традиций, обычаев и норм поведения того или иного народа. Семиотика цвета способствует раскрытию основ традиционной культуры. В статье анализируется представление о цвете, доминирующее в японском языке и культуре, выделяются цвета, занимающие основные позиции. Исторические и социокультурные примеры, приведенные в статье, помогают раскрыть понятие иерархии цвета в японской культуре.

Ключевые слова: цвет, семантика, японская культура, иерархия цвета, этнический, сакральный.

Yugay M.
**Color semantics in traditional
japanese culture**

In different cultures color has several symbolic meanings and is interpreted based on customs and traditions and behavioral norms of the people. Semiotics of color contributes to the opening of the traditional culture fundamentals. The article analyzes conception of color which dominates in Japanese language and culture, and also emphasizes color which is on the pole position. Historic and sociocultural examples mentioned in the article open the idea of color hierarchy in Japanese culture.

Key words: color, semantics, Japanese culture, color hierarchy, ethnic, sacral.

Югай М.Р.
**Дәстүрлі жапон мәдениетіндегі
түстердің семантикасы**

Әр елдің мәдениетінде түстер белгілі бір символдық мағынаға ие, сонымен қатар халықтың дәстүрі, салты және әдет-ғұрыптарына байланысты талқыланады. Түстердің семантикасы дәстүрлі мәдениеттің негізін ұғынуға мүмкіндік береді. Мақалада жапон мәдениеті мен тілінде басым кездесетін түстерге талдау жасалады, басты орын алатын түстер атап көрсетіледі. Мақалада келтірілген әлеуметтік және мәдени мысалдар жапон мәдениетіндегі түстердің иерархиясын түсінуге ықпал жасайды.

Түйін сөздер: түс, семантика, жапон мәдениеті, түстер иерархиясы, этникалық, сакралды.

СЕМАНТИКА ЦВЕТА В ТРАДИЦИОННОЙ ЯПОНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Культура в современной науке понимается как то, что создается человеком, как «вторая природа». Традиционная культура является частью общего понятия культуры, совокупностью культурных форм и явлений (орудий, бытовых предметов, норм поведения, обиходных понятий, мировоззренческого комплекса), сложившихся в доиндустриальную эпоху и являющихся проявлением этнической специфики. Этническая культура – это совокупность ценностей, которых отдельно взятый народ достиг в ходе своего исторического развития. Она передаётся из поколения в поколение и придаёт определённой группе людей черты, отличающие данную группу от других человеческих общностей. Эти ценности проявляются буквально во всех областях жизни этноса: в языке, одежде, устройстве жилища, домашнем хозяйстве, фольклоре и т.д.

Культуру народа принято делить на материальную (жилище, пища, одежда, утварь и т.д.) и духовную, которая представляет собой внутреннее богатство народа (фольклор, обряды, религиозные представления и т.д.).

Культуру народа можно рассмотреть с самых разных сторон: и каждый её элемент отдельно, и любой аспект определённого элемента. Мы же выделили для исследования один такой аспект, обозначенный нами как цветовой.

Цвет – это то, что мы видим, когда появляемся на свет. Цвет воздействует на наше психическое и физическое состояние. Благодаря цветному зрению мы видим мир по-разному и, что самое главное, воспринимаем окружающую нас действительность так же по-разному. Цвет является носителем определённой информации, благодаря которой мы имеем возможность узнать о том, как жили наши предки, какие традиции и обычаи соблюдали и что смогли передать нашему поколению. В разных культурах цвет имеет разное символическое значение и интерпретируется с учетом традиций, обычаев и норм поведения того или иного народа. Многие явления японской культуры могут быть поняты только с учетом семиотики цвета, являющейся одной из доминантных составляющих культуры Японии. Это связано с тем, что специфика осмысления и восприятия цвета, берущая свое начало в японских основных религиях (синтоизм, буддизм), является естественной семиотической составляю-

щей японской культуры, не всегда понятной и прозрачной для представителя другой культуры. Семиотика цвета способствует раскрытию основ традиционной культуры. Важным приемом решения проблемы значения цвета является анализ отношения к цвету в контексте культурной традиции.

Рассмотрим цвета, занимающие центральное место в японской культуре. Самый ранний пример использования цветообозначения в японском языке запечатлен в Кодзики (712 г.) – «Записи о деяниях древности» – древнейших сохранившихся хрониках Японии. В мифах, включенных в Кодзики, повествуется о том, что мир богов был разделен на несколько уровней. Высший уровень – рай – 高天原 (*Така но амахара*). Этот уровень описывается как яркий и чистый, его символизируют такие цвета, как красный и белый.

Средний уровень – 中津の国 (*Накацу но кун*). Этот уровень находился ниже, чем предыдущий, он представлял собой «тростниковые заросли». Здесь жил бог – повелитель природы, который контролировал дождь и ветер, следил за горами, реками, деревьями и травами. Этот мир был окрашен в цвет *ао* (синий, зеленый, голубой). Самый низший уровень – 下津国 (*Симоцу но кун*). Это был последний уровень, олицетворяющий страну мертвых и духов. Символизировал этот уровень черный цвет [1, с. 32].

Еще одним ярким примером проявления иерархии цвета в японской культуре является введение табеля о рангах. В 603 г., согласно данным «нихон сёки», в целях упорядочения аппарата управления была введена «система 12 рангов». Принц Сётоку Тайси (выдающийся государственный деятель) начал перестраивать административную систему Японии в соответствии с китайской практикой. В числе различных указов принца в 603 г. был принят и указ об учреждении 12 чиновных степеней, рангов. Ранги были названы в честь шести добродетелей, которые, в свою очередь, подразделялись на большие и меньшие (отсюда 12). Каждой из добродетелей соответствовала шапка определенного цвета. Таким образом, когда человеку присваивался чин самой высшей добродетели, он обязан был по всем официальным случаям носить шапку фиолетового цвета, далее шел ранг, отмеченный шапкой голубого, за ним – красного, далее стояли обладатели шапок желтого цвета, предпоследний ранг носил белые шапки и последний – шапки черного цвета. Желтый цвет, например, в этой иерархии занимает отнюдь не

первое место, а значит, считается не самым привилегированным цветом. С течением времени эдикты о рангах сменяли друг друга, вводилось то большее число степеней, то меньшее, было даже время (685 г.), когда шапки были заменены мантиями. В 702 г. Опять были введены шапки, хотя и с новыми названиями. Важно то, что различия по цвету шапок и придворные чины были не пустой почестью. К ним прилагались определенные привилегии: жалованье от двора, земля, продукция. А также цвета шапок налагали на их обладателей и конкретные требования, связанные с поведением в обществе и должностными обязанностями.

Японцы более других цветов почитали красный цвет, получаемый из сафлора. Это растение, появившееся на Среднем Востоке, было привезено в Китай по Великому шелковому пути и, в конце концов, достигло Японии. Цвет сафлора был особенно популярен среди придворных дам периода Хэйан (794–1185). Они считали очень забавным придумывать изящные названия для разнообразных оттенков и тонов красного сафлора, которым окрашивали их одежду.

Японцы ценили красный цвет, который сверкал почти так же ослепительно, как золото. Но это не означает, что они надевали нарочито кричаще-красное. Придворные дамы во многих слоях своих изящных одеяний соперничали одна с другой в том, кто наденет наиболее великолепный костюм. Но они надевали поверх ярко-красной одежды мантию из белого шелка-сырца, которая смягчала ослепительно-красный цвет до бледно-красного. Этот поразительный эффект, названный *сакура-гасанэ*, был особенно удачным в пору цветения вишни весной. В самом деле, считалось, что цвет одежды должен некоторым образом отражать время года.

В период Эдо (1603–1868) *сёгуны* требовали, чтобы каждый класс надевал свой собственный вид одежды, и часто издавали указы, запрещающие потворство роскоши. Простолюдинам не разрешалось надевать красочную или показную одежду. Но с ростом экономики городские жители становились богаче и хотели воплотить это богатство в более изысканную одежду. Из-за невозможности нарушить указы сёгунов верхняя одежда горожан должна была быть сделана из хлопка, окрашенного в такие скучные цвета, как черный, серый и коричневый. Но подкладка и нижнее белье, вопреки консервативным правилам, часто были из блестящего красного шелка, окрашенного обильным количеством сафлоровой краски. Иногда

полы приоткрывались, выдавая нижнее белье или подкладку, которые можно было бы назвать только как кричаще-красными. Такой, несколько кокетливый эффект стал известен как *урамасари* («приоткрытие внутренней одежды») [2, с. 12–15].

Данные примеры показывают, как с помощью цвета передавались традиционные представления японской культуры о социально закреплённых нормах поведения, о правилах нравственности и морали, принятых в обществе, об иерархичности и сословности этого общества, иерархичности самого цвета. Белый цвет – символ чистоты, физической и духовной. Это цвет, который защищает своей белизной сакральные зоны, способствует защите человека от скверны и злых духов, подчеркивает искренность и чистоту намерений. В последнем случае, вероятно, это одна из причин, которая положила начало традиции японцев заворачивать подношения богам и подарки вообще в белую бумагу.

Подношение (или жертвоприношение) животных белого цвета считалось знаком особого почитания и сакральности. В синтоистских святилищах имелись конюшни, где содержалась святая белая лошадь. Белую лошадь дарили святилищу, когда обращались с просьбой к боже-ству о прекращении дождей. Во время празднеств она служила транспортным средством божества.

Одежда синтоистских священников (*каннуси*) также состояла из белой длиннополной накидки с широкими рукавами – знака чистоты и магических способностей. Первоначально в древности *каннуси* были шаманами, исполнявшими во время празднеств роль медиумов, «обладающих *ками*», т. е. предоставляющих свое тело для нисхождения божества и общавшихся с *ками* (божеством). Поэтому духовная и физическая чистота медиума была необходимостью и обязательным условием, обеспечивающим ему общение с *ками*.

Ритуальная еда для *ками* тоже белого цвета, в качестве основных компонентов всегда используется белый рис и белое *сакэ*. Например, участники праздника священных факелов Ото-мацу-ри, проходящего в феврале, с утра совершают ритуал омовения в море, а затем целый день должны есть пищу только белого цвета и ходить в белой одежде. Таким образом, совершается упрощённый вариант ритуала воздержания (*ими*) и очищения [3, с. 24–27].

В синтоистском ритуале белый цвет выполняет ведущую роль. Совершая ритуальную процедуру очищения (*хараэ*), священнослужитель берет обеими руками особый жезл с при-

репленным к нему множеством полосок белой бумаги. Он проводит им слева направо и обратно над склоненными головами присутствующих, обязательно потрясая ими для воспроизведения магического шелеста, отпугивающего злые силы, – так происходит ритуальное очищение. Священное подношение *тамагуси*, совершаемое участниками ритуала, состоит также из веточек *сакаки* («священное дерево»), украшенных сложенными зигзагом полосками белой бумаги (*сидэ*). В них содержатся конкретные просьбы и желания, обращенные к божеству.

Итак, белый цвет – это цвет, угодный богам и любимый ими. Он непосредственно связан с понятием «чистоты» – ключевого понятия *синто* (религия синтоизм) и японской культуры в целом. С древнейших времен для японцев не существовало различия между чистотой духовной и физической. Чем ближе был носитель (человек, чиновник) к божественному миру (император, священник), тем чище он должен был быть, чтобы не навлечь немилость богов. Императоры, по представлениям японцев, были прямыми потомками богов, поэтому их чистота была обязательным залогом хорошего правления. В противном случае император мог навлечь на страну неисчислимые беды и войны. В свою очередь император требовал от подданных быть также «чистыми сердцем» и «правдивыми» [3, с. 24–27].

Когда белый цвет (одежда) выступает в роли траурного цвета, он также остается символом чистоты. В данном случае этот символизм белого цвета вытекает из того контекста, в котором японцы воспринимают смерть, и из их отношения к смерти. Для японца смерть – негативное явление, связанное с понятием скверны и загрязненности (*кэгарэ*). Отвращение к смерти и всему, что с ней прямо или косвенно связано (кровь, раны, болезнь, роды), было настолько сильно, что вплоть до XI в. синтоистские священники и даже японские буддийские монахи отказывались от участия в погребальных церемониях, за исключением похорон императоров и знати. Синтоистские храмы часто окружались прямоугольной площадкой, покрытой белым гравием; дорожки, ведущие к святилищу, также могли посыпаться белым гравием. Площадка символизировала границу, отделяющую священную зону от мирской жизни с ее недостатками и страстями. Дорожки, посыпанные белым гравием, позволяли посетителю пройти дополнительно путь очищения, чтобы не внести на священную территорию скверну.

Таким образом, мы видим, что белый цвет в Японии несет в себе два основных значения. Во-первых, это цвет чистоты во всех ее проявлениях – в моральном и физическом. Во-вторых, это цвет защиты от негативных воздействий, которые поступают как от внешнего мира, так и от мира потустороннего. В последнем случае он не столько цвет траура, скорби, сколько мистическая граница между священным, сакральным и обыденным, чистым (*харэ*) и загрязненным (*кэгарэ*), земным и потусторонним [3, с. 24–27].

Черный цвет также воспринимался и воспринимается носителями японской культуры как символ божественности и святости. Синтоистские священнослужители *каннуси* носят высокие черные головные уборы, черные большие лаковые деревянные башмаки и черную трапециевидную, вытянутую дощечку-жезл – символы духовной власти на земле и одновременно государственной службы, а также белую мантию. Священнослужитель высшего ранга носит сверху черную накидку. Черный цвет – это, по преданиям, символ воды, так как для вызывания дождя и задабривания богов синтоистским святилищам (храмам) приносили в дар (ранее – в жертву) вороного коня. По представлениям японцев, весь мир был создан из двух первоначальных элементов – воды и огня. Отсюда, вероятно, и происходит значимость черного цвета, его сакральная символика и иерархическая окрашенность [3, с. 31–32].

В Японии существует традиция вручать денежные подарки по разным поводам: свадьба, рождение ребенка, поступление в школу или в университет, устройство на работу, новоселье, похороны, поминки и др. Денежные подарки должны вкладываться в специальный конверт, соответствующий каждому случаю. Существует два типа конвертов – сюги-букуро (конверт для поздравления) и бусуги-букуро (конверт для похорон и поминальных служб). Каждый конверт украшен мидзухики – тесемкой с узлом. Для радостного события выбирают мидзухики со шнурами ярких цветов (например, красными и белыми, золотыми и серебряными или красными и золотыми). А по печальному случаю положено выбрать тесемку с черными и белыми, синими и белыми, или просто черными нитями [4, с. 7–12]. В последнем, конверт с черно-белой тесемкой, выступает прежде всего как классификационный пример в бинарной оппозиции белое-черное. Возможно, переплетение цвета черного и белого означает переход из одного состояния в другое.

Сегодня уже не действует указ принца Сетокү Тайси, положивший начало ранжированию цвета, но иерархия цвета остается в японской культуре и играет в ней немаловажную роль. Цвета, так же как и раньше, до сих пор разделяются на основные, их оттенки и остальные цвета; в свою очередь среди основных цветов самыми значимыми и важными являются красный, белый и черный.

Каждый японец знает, что именно красным цветом всегда окрашены стены и крыши священных храмов, и только красные чернила используются в личных печатях – традиция ставить подпись ярко-красной печатью, которая пришла в Японию из Китая, берет свое начало в глубокой древности, когда таким образом демонстрировалась сила и власть государя. Знатоки театра Но непременно скажут вам, что самым благородным цветом в декоре театра считается белый, он применяется в костюмах божеств, придворных и красавиц. Обязательным элементом каждого костюма являются *эри* (воротнички), которые пришиваются на нижнее кимоно и имеют V-образную форму. По *эри* определяется «достоинство» персонажа. Одинарный белый воротничок носят только боги и принцы.

Черный цвет и по сей день считается цветом мужской силы, а это главным образом связано с периодом правления самураев, который наложил на этот цвет определенное значение и функции, а также определил его позицию среди других цветов и оттенков. Черный цвет применялся в одежде и флаге самураев (чаще всего в черно-белом сочетании). Средневековый костюм самурая состоял из черно-белого одеяния: черная куртка поверх белой одежды, белая повязка *хатимаки*, надеваемая перед боем. Самурайские гербы также были основаны на рисунке геометрической формы, в котором эта форма обычно изображалась на белом фоне.

Именно желто-золотому цвету выпала честь символизировать счастье, успех и удачу. Желтая хризантема напоминает солнце, а от солнца, как повествует древняя легенда, произошел и японский народ, Ямато, «народ солнца», поэтому хризантема стала национальным символом страны. Ее изображение было священным, оно украшало клинок *микадо* (императора) еще в XII в. Сам герб Японии – стилизованное изображение хризантемы; ее символ украшает печати и денежные знаки этой страны.

Эти и многие другие примеры хорошо демонстрируют нам цветовую иерархичность японского общества. В основном базовые цвета,

описанные в данной статье, в той или иной мере передают «значимые» реалии традиционной и современной культуры. Иным же цветам оста-

ся лишь подчиняться правилам японского общества, которое в большинстве своем и сегодня живет по традиционным канонам.

Литература

- 1 Nagasaki S. Iro no Nihonshi (The Japanese history of colour). – Tokyo: Tankosha Publishing Co., 1977. – 238 p.
- 2 Ёсиока Сатио. Красный цвет в истории Японии // Ниппония. – 1998. – № 4. – С. 12–15.
- 3 Сурина М. О. Цвет и символ в искусстве, дизайне и архитектуре. – М.: ИКЦ Март: Ростов н/Д : ИКЦ Март, 2006. – 152 с.
- 4 Нацуко Ока. Другая Япония жизнь без чайной церемонии. – Алматы, 2016.
- 5 Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. – М.: Наука, 1988. – 193 с.
- 6 Пронников В.П., Ладанов И.Д Японцы (этнопсихологические очерки). – М.: Наука, 2008. – 348 с.
- 7 Шиманская А.С. Семиотика цвета в японской культуре. – М.: Наука, 2014. – 200 с.
- 8 Жуков А.Е. История Японии. – М.: ИВРАН, 1999. – 663с.
- 9 Макарова И.В. Хёрай. Японские сказания: пер. с англ. – М.: Центр «ПРО», 1991. – 104 с.

References

- 1 Nagasaki S. Iro no Nihonshi (The Japanese history of colour). – Tokyo: Tankosha Publishing Co., 1977. – 238 p.
- 2 Josioka Satio. Krasnyj cvet v istorii Japonii // Nipponija. – 1998. – № 4. – S. 12–15.
- 3 Surina M. O. Cvet i simvol v iskusstve, dizajne i arhitekture. – M.: IKC Mart: Rostov n/D : IKC Mart, 2006. – 152 s.
- 4 Nacuko Oka. Drugaja Japonija zhizn' bez chajnoj ceremonii. – Almaty, 2016.
- 5 Zhukovskaja N.L. Kategorii i simbolika tradicionnoj kul'tury mongolov. – M.: Nauka, 1988. – 193 s.
- 6 Pronnikov V.P., Ladanov I.D Japoncy (jetnopsihologicheskie ocherki). – M.: Nauka, 2008. – 348 s.
- 7 Shimanskaja A.S. Semiotika cveta v japonskoj kul'ture. – M.: Nauka, 2014. – 200 s.
- 8 Zhukov A.E. Istorija Japonii. – M.: IVRAN, 1999. – 663s.
- 9 Makarova I.V. Hjoraj. Japonskie skazaniya: per. s angl. – M.: Centr «PRO», 1991. – 104 s.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы
مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル (東洋学)

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ. اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

Абаған А.Б.
Киноаударма: түрлері мен ерекшеліктері

Мақалада аудармадағы киноаударманың орны мен маңыздылығы туралы айтылып, Қазақстандағы киноаудраманың зерттеу өзектілігі жөнінде мәселе қозғалған. Қазақстандық киноның басым көпшілігін шетелдік кинолар, соның ішінде батыс өнімдері алып тұрғандықтан соңғы жылдары кино аударма саласының әртүрлі аспектілеріне қатысты негізгі мәселелер де бой көтеріп келеді. Киноаудармада сөздердің мағынасын, көркемдік қуатын, бейнелік әсерін неғұрлым толық жеткізу мақсатында кино аудармасында қандай аударма түрлері қолданылатыны жөнінде айтылған.

Түйін сөздер: телеарна, аудармашы, кино, киноаударма, дубляж, титр, синхронды аударма, титр, субтитр.

Abagan A.B.
Movie translation: types and features

The article discusses the role and importance of kinoperevoda in modern society, as well as the relevance of kinoperevoda research in Kazakhstan. Now the Kazakh film industry is dominated by translation of foreign, particularly Western and Asian movies. This process directly affects the development of kinoperevoda. In this regard, it is important to raise questions kinoperevoda. This article describes the types of kinoperevoda and use in Kazakhstan kinoperevode.

Key words: television, translator, film, kinoperevod, dubbing, the title, simultaneous translation, the title, subtitle.

Абаған А.Б.
Киноперевод: виды и особенности

В статье рассматривается роль и важность киноперевода в современном обществе, а также актуальность исследования киноперевода в Казахстане. Сейчас в казахстанской киноиндустрии преобладает перевод зарубежных, в частности западных и азиатских кинофильмов. И этот процесс непосредственно влияет на развитие киноперевода. В связи с этим становится актуальным поднимать вопросы киноперевода. В этой статье описаны виды киноперевода, а также их использование в казахстанском кинопереводе.

Ключевые слова: телеканал, переводчик, кино, киноперевод, дубляж, титр, синхронный перевод, титр, субтитр.

КИНОАУДАРМА: ТҮРЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дүниежүзі халықтары мәдени қарым-қатынас жасауда кино аудармаларын басты құрал ретінде пайдаланып келеді. Бұл талап кино аудармаларының қалыптасуына, белгілі бір деңгейде дамуына өз үлесін қосуда. Қазіргі кезде қазақстандық киноның басым көпшілігін шетелдік кинолар, соның ішінде батыс өнімдері алып тұр. Сатылымда солтүстік американың фильмдері көш бастаса, ал телеарналар үлкен аудиторияларда көрсетілетін көркем және деректі фильмдерді көптеп сатып алуда. Көрермендердің көп бөлігі телебағдарламалар уақытын тамашалайды. Бірақ техниканың дамыған кезінде көптеген елдерде цифрлы телеарналар аналогты телеарналарды ығыстыруда. Ал DVD форматымен бәсекелес Blu-ray форматы киноаударма саласындағы мамандар қажеттілігімен әлемдік нарықта күн сайын өсуде. Осыған байланысты соңғы жылдары киноаударма саласының әртүрлі аспектілеріне қатысты негізгі мәселелер де бой көтеріп келеді. Аудармашылар да киноаудармаға ерекше көңіл бөле бастады.

Киноаударма – кино тілінің бір тілден екінші тілге аударылған нұсқасы. Мұндай аударма арқылы бір халықтың таңдаулы кино туындыларынан басқа халықтың өкілдері сусындай алады. Сонымен қатар түп-нұсқаның мағыналық байлығын, ой-толғамдары мен сезім иірімдерін, көркемдік өзгешеліктерін аударма арқылы танып біледі.

Киноаударма жасаушы адам кем дегенде екі тілді жақсы білуі қажет. Онсыз киноаударманың сапасы ойдағыдай шықпайды, түпнұсқаның ұлттық сипаты, өзіндік өзгешеліктері сақталмайды. Киноаудармада сөз қолдану, ойдың мағынасын толық жеткізу, көркемділігін жоғалтпау, маңызын төмендетпеу сияқты талаптар сақталуы шарт. Бұл аудармада кино бастан-аяқ сөзбе-сөз тәжімаланбайды, сөздердің мағынасын, көркемдік қуатын, бейнелік әсерін неғұрлым толық жеткізу мақсат етіледі.

Киноаударманың мынадай түрлері кездеседі: *дубляж, титр* (субтитр мен интертитр), *синхронды аударма* [1,205].

«Дубляж» француз тілінен алғанда «аударма» деген мағынаны білдіреді. Кинофильм дыбысын түпнұсқадан екінші тілге аудару болып табылады. Дубляж саласында негізінен дубляж режиссерлар, актерлар, дыбыс режиссерлары қызмет атқарады. Дубляж жасайтын мамандарды таңдауда дауыс

куатының ерекшелігіне, сахна тілін жетік меңгеруіне, оқу мәнеріне, сөз байлығына, тіл тазалығына басты назар аударылады.

Дубляж жасауда сөздің анық естілуі маңызды. Дубляжда актердың ауыз қимылы мен аударма дауысы бірлікте, үйлесімде болуы қажет. Сөз мағынасы түпнұсқадан алшақ кетпеуі шарт. Дубляж жасаудың негізгі ерекшеліктеріне мыналар жатады:

– *кідіріс* (бір сөйлемнің интонациялық кідіріс жасап барып айтылуы);

– *ерін қимылының сақталуы* (сөйленген сөзді айтып тұрған сәттегі еріннің ашылуы мен жабылуына қатысты сөздерді дәл тауып айту);

– *сөз мөлшерінің сақталуы* (түпнұсқадағы сөз буынын сақтап айту, яғни бес буынды сөзге алты немесе жеті буынды сөзді қолдануға болмайды);

– *түпнұсқаның көркемдігі* мүмкіндігінше толық сақталуы қажет [2,22].

Титр – экран астына аударылған тілде берілген аударма түрі. Ол кино көрсетіліп тұрған кезде астына жазбаша түрде беріледі. Бұл аударма түрінде түпнұсқадағы қимыл-қозғалыстан гөрі ситуация мағынасы маңыздырақ болады.

Титр аударма *субтитр* мен *интертитр* деп екіге бөлінеді. *Субтитр* есту қабілеті нашар адамдарға, көрермендерге арналған аударма түрі. Олар мәтіндік жазбаша хаттар ретінде жазылады. Экранның төменгі жағына орналасады. Ол экранда пайда болатын мәтін деген мағынаны білдіреді. Ал *интертитр* дыбыссыз фильмдерге арналған аударма түрі. Ол аударма барысында тақырып бойынша түсініктемелер беруге, мәтін кірістіруге, таңба репликаларын көрсетуге мүмкіндік болады.

Киноаударманың үшінші түрі – *синхронды* аударма деп аталады. «*Синхрон*» сөзі гректің «*syn*» (бірге) + «*chronos*» (уақыт) деген сөздерінің бірігуі арқылы жасалған [3,10]. Зерттеушілердің «синхронды аударма үдерісінің ең мәнді бөлігі аудармашының миында жүзеге асырылатындықтан, оны тікелей байқау мүмкін емес», – деп атап көрсетуі бұл саланы зерттеудің күрделілігін білдіреді. Себебі синхронды аударма түрі бірнеше үдерісті жеткізуде аса қолайлы болады. Синхронды аударманы коммуникативтік-қоғамдық саладағы сөйлеу қызметінің дербес бір түрі ретінде қараған жөн. Ал кино саласындағы синхронды аударма – бұл түпнұсқадан кейін аударылатын ауызша аударманың түрі. Синхронды аудармада аудармашының қолында түпнұсқа мәтін бастан-аяқ, толық болады, яғни аудармаға кірісуден бұрын түп-

нұсқаның мазмұнымен жан-жақты танысып алады. Түпнұсқадан кейін аудармашы есінде ұстаған ақпаратты аударуға кіріседі, егер түпнұсқада айтылатын сөздің көлемі жоғарыласа, онда аудармашы түпнұсқаның басты мазмұнын жазып алып, соны аударма бастайды. Аудармашыға түпнұсқаның атмосферасы тікелей әсер етеді. Аудармашы актердың образына енеді, сол болып сөйлейді, ситуацияны кейіпкер болып қабылдайды. Кино саласындағы синхронды аудармашы қызметі кинодағы кейіпкердің сөз сөйлеу қарқынына байлаулы болады. Сондықтан синхронды аударма киноаударманың ішіндегі ең жауаптысы болып табылады. Себебі бұл аударма түрі аудармашының арнайы және сирек кездесетін дағдылары мен білімін, сонымен қатар үлкен тәжірибесін талап етеді. Бұл аударманың негізгі ерекшелігі ретінде мыналарды атауға болады:

– аудармашыдан ұзақ уақытқа созылатын түпнұсқадан аса маңызды сегменттерін есте сақтауды қажет етеді;

– аударма барысында аудармашыдан түпнұсқаның сөз сөйлеу қарқынына сәйкес қарқынмен аударма жасау талап етіледі;

– бұл аударма түрінде аудармашының өз функциясына қоса редакторлық міндетті жүзеге асыру қажеттігі туындайды;

– алдын-ала уақыттың болатындығы да негізгі ерекшелігіне жатады (себебі, кино аударушы түпнұсқадағы ситуацияларды экранға шығарғанға дейінгі уақыт аралығында дайындайды);

– қайта аударма жасауға мүмкіндіктің болуы (түпнұсқадағы кейіпкерлер қимылын беруде, басқа да ситуацияларды суреттеуде алғашқы аударма сәтсіз шықса, қайта аударуға мүмкіндік алады);

– аударылып отырған тілдің ұлттық болмысын сақтауы қажет, сол ұлт танымына сәйкес сөз қолданыстарын қолдануы керек;

– аудармашының тұтас мәтіннің құрылымын тануға, сөз қолданыстарын саралап қолдануға мүмкіндігі болады.

Кино саласындағы синхронды аудармада ақпаратты қабылдау кезеңдерінің ерекшеліктері бар. Бұл кезең кем дегенде екі фазадан тұрады:

1) аудармаға дейінгі қабылдау: мәтінді бірінші (екінші...) рет оқу барысында, аудармашы шығармаға терең бойлап, оны сезінуге тырысатын фаза;

2) аудармалық қабылдау: аудару сәтінде нақты сөздерді, сөйлемдерді қабылдайтын фаза.

Кино саласындағы синхронды аударма жасау жақсы аудармашы болумен қатар аудармашыдан

лингвистикалық құзыреттілікті, лингво-мәдени құзыреттілікті, коммуникативтік құзыреттілікті талап етеді. Кино аудармашы сөз сөйленген тілдегі сөйлемнің синтаксистік құрылымын сауатты қабылдап, оны аударылатын тілдегі баламалы синтаксистік құрылыммен тыңдаушыларға жеткізуі керек. Талапқа сәйкес киномәтін құрылысы жүйелі, тиянақты аударылуы қажет. Көрерменге түсінікті болуды талап етеді. Кино аудармалардың дұрыс аударылуында жағымсыз аударылым көрермендердің түсінігінде басқа ой қалыптасуына немесе тұтас кинокартинаның жойылуына әкеліп соғады. Аудармашы дайындықсыз сауатты аударма жасай алуы қажет. Дайындықсыз сәтте картинаны дәл, нақты етіп беру, соған сәйкес фразеологиялық бірліктерді қолдану аудармашының білімділігі мен біліктілігін талап етеді. Бұл туралы В.Е. Горшкова: «Глобализациялық оқырман белгілі бір мәреде көрермендерге орын береді. Біздің ғасыр – визуалды көрініс ғасыры, коммуникативтік қарым-қатынас көмегімен ғана емес, сондай-ақ ым-ишара, дауыс екпінінің көмегімен де жүзеге асырылады» дейді [4,125]. Кино аудармаларының аталған түрлері қазіргі таңда әр түрлі елдерге кеңінен тараған.

Кино аударма үдерісін тілдік қарым-қатынаспен бірге мәдени байланысты жеткізетін қарым-қатынас құралы ретінде қарастыруға болады. Киноматографтың түрлі бағыттарына жататын шетелдік кинофильмдер мен телесериалдардың шынайы диалогтарына назар аударатырып, қазақ тілінде жеткізілудің ерекшеліктерін сараптау арқылы екі этнос арасындағы мәдени байланыстың деңгейін бағамдауға болады. Кино аудармасы – полилингвистикалық тұрғыдан түсіндірілетін, нәтижесінде мәтін құралып, аударылатын тілде мәтіннің түпнұсқасын құрайтын аударманың вербальды түрі. Ол екі жақты іс-әрекетті камтиды және өзіне «аударма үдерісі», «визуалды аударма» сияқты міндеттерді жүктейді.

Кино аудармаларының лингвистикалық, экстралингвистикалық және техникалық аспектілеріне зерттеулер жүргізу қазіргі уақытта аса маңызды. Өйткені кино аударудың стратегиясын, тактикасын әзірлеу және талдау қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. «Кино аудармасы» ұғымының тар және кең мағынасы бар. Тар мағынасында ол бір тілдің туындысын екінші бір тілге аудару деп түсінілсе, кең мағынасында кино аудармасы – *қоғамдық-мәдени және когнитивтік-танымдық құндылық* болып табылады.

Қазіргі аударма теориясындағы өзекті мәселелерінің бірі – аударма үрдісін суреттеу, яғни түпнұсқа мәтіні мен аударма мәтінін жасау кезіндегі әрекеттерді орындау болса, бұл мәселе кино аудармаларына да қатысты болып саналады. Бұл әрекет аударма теориясында «аударма моделі» деп аталады. Кино аударма үрдісінде тілдің табиғи заңдылықтарын ерекше сақтау қажет. Кино аудармасындағы тілдік қолданыс кеңістігі еркін немесе дәлме-дәл және жолма-жол аударма, теңдес, толық сәйкес келетін аудармалар үрдісі арқылы жетіліп отырады. Осыған байланысты кино аудармасы бірнеше кезеңдерден өтеді:

1. Мәтінмен танысу;
2. Анализ жасау;
3. Мәтінді аудару [5,15] .

Аудармашы мәтінмен танысқан соң аудармаға дейін анализ жасап алады. Кино табиғатын нақты, жүйелі жеткізудің әдістемесін меңгеріп алуы қажет. Кино мәтініндегі бейнелі сөздерді, әсіресе фразеологизмдерді жеткізуде сөздік қоры мен білімі үлкен рөл атқарады. Лексикалық бірліктегі семантикалық мазмұн тілдің негізінде және аударма тілінде үнемі сәйкес келе бермейді. Тіл негізіндегі лексикалық бірліктің семантикалық мазмұны салыстырмалы түрде аударма тілдегі лексикалық мазмұнынан кеңірек болып келеді. Тілдің түпнұсқа мен аударма тіліндегі сөздердің семантикалық арақатынасының ерекшеліктерін білмеу екінші тілді тасымалдаушының көзқарас тұрғысынан алғанда тілдік баламалардағы сәйкессіздікке ұрындырады. Аударма үрдісінің нәтижесіне әсер ету үшін түпнұсқаның прагматикалық потенциалын іске асыру қажет. Кино аудармасында көрерменге қажетті әсерді жеткізе алу басты орында тұруы шарт.

Кино аудармасы – *мәдени-интеллектуалды әрекет*, яғни үдеріс ретінде алынған *әрекеттің нәтижесі*. Егер кез келген кино туындысы шындық фрагментінің индивид санасы арқылы бейнеленуі болса, онда кино аудармасы бейненің бейнесі, көріністің көрінісі болып табылады. Кино аудармашы – ең аз дегенде, екі мәдениетті жетік білетін тілдік тұлға болуы шарт. Аудармашылық қызмет қоғамның бүкіл өмірімен байланысын танытып, аударманың өркениет дамуындағы рөлі мен орнын көруге мүмкіндік береді. Мұндай тәжірибені иемдену басқа тілдердегі әлемді басқаша тұжырымдау, көруден, басқаша дүниетаным тәжірибесінен, әлемді басқаша тану жолдары арқылы жүзеге асады. Кино аудармасындағы коммуникация – екі тілді қолдану арқылы жүзеге асатын жай ғана

коммуникация емес, түпнұсқаның аудармашы мен қабылдаушының өзара әрекеттесуін жүзеге асыратын қызметтен құралатын коммуникация. Бұл коммуникацияның негізгі нәтижесі аудармашының қызметіне тікелей байланысты болады. Ендеше, кино аудармасында түпнұсқа мен аударма, бастапқы негіз бен кейінгі туынды арақатынасы, олардың эквиваленттілігі туралы мәселелерді зерттеудің қажеттігі туындайды.

Кино аударма – аударманың ерекше семиотикалық түрі. Кино аударушының негізгі теориясы – сценарийді үйлестірудің стандарттарын жобалау және кино жасаушы топтың ішіндегі тілаларлық коммуникацияның дұрыс болуына атсалысу. Кино аудармалары зерттеушілердің пікірінше, «өте күрделі және қызықты кәсіби

міндеттер жүктейтін сала. Себебі, кино – өнер жанры. Ол XX ғасырдағы дүниежүзілік ортақ көркем қабылдаудың мәртебесін түсірмеу, сөйлеу этикасын қалыптастыру, стилін нақтылау сияқты негізгі мәселелермен ұштасады [6,109]. Кино аударма аймағын тану, тәжірибе алу тыңдаушыларға мамандық ерекшелігін тез қабылдауға көмектеседі және аудиовизуалды аударманы тез қабылдауға мүмкіндік береді. Оларға жарнамалық роликтар, теле шоулар мен деректі фильмдердің аудармасы, т.б. жатады. Кино аудармаға кәсіби деңгейде дайындық жасалса, кино аудармасы мәдениетінің қалыптасуына көмегін тигізеді. Сол арқылы кино, видео және телеөнімдер аудармасының сапасы жоғарылайды.

Әдебиеттер

- 1 Райс К. Классификация текстов и методы перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С.202–228.
- 2 Матасов Р.А. Перевод кино/видео материалов: лингвокультурологические и дидактические аспекты: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. – М., 2009. – 22 с.
- 3 Зарецкая А.Н. Особенности реализации подтекста в кинодискурсе: автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2010. – 22 с.
- 4 Горшкова В.Е. Перевод в кино Текст. / В.Е. Горшкова. – Иркутск: МИГЛУ, 2006. – 278 с.
- 5 Кузьмичев С.А. Перевод кинофильмов как отдельный вид перевода // Вестн. Москов. гос. лингвист. ун-та. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2012. – С. 45.
- 6 Metz C. The Imaginary Signifier: Psychoanalysis and Cinema. – Metz C. The Imaginary Signifier: Psychoanalysis and Cinema. – London: Macmillan Press, 1983. – 327 p.

References

- 1 Rais K. Klassifikazia tekstov i metodi perevova //Voprosi teorii perevoda v zarubejnoi lingvistike. M., 1978. pp.202–228.
- 2 Matasov R.A. Perevod kino/video materialov: lingvokulturologicheskie i didakticheskie aspekti: avtoreferat dis. ... kandidat filologicheskikh nauk. – Moscow, 2009. – 22 p.
- 3 Zarezkaia A.N. Osobennosti realizazii podteksta v kinodiskurse : avtoreferat diss. ... kand.filol.nauk.-Cheliabinsk, 2010. – 22 p.
- 4 Garshkova V.E. Perevod v kino Tekst. / V.E. Gorshkova. Irkutsk: MIGLY, 2006. – 278 p.
- 5 Kuzmichev S.A. Perevod kinofilmov kak otdelnii vid perevoda // Vestnik. Moskov. gos. lingvist. un-ta. – M.: IPK MGLY «Rema», 2012. – p. 45.
- 6 Metz C. The Imaginary Signifier: Psychoanalysis and Cinema. – London: Macmillan Press, 1983. – 327 p.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ. اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Abbasova Z.I.

**The ethymology of azerbaijan
personal names**

The article is devoted to historical origin of Azerbaijan personal names, and scientific facts are analysed about the personal names derived from common names as well as proper names, systematization based on analysis of characteristic examples is described too. Chiefly the place of onomalogy in linguistics is determined, general theory of proper names, semantics of onomastic units are characterized here. The study aims to learn the creation of Azerbaijan personal names. In this scientific work the origin and meaning of personal names are investigated scientifically. The linguistic features of onomastic units have been attracted to the scientific research and have been received interesting facts. And also it has been used from the list of rich literature.

Key words: Onomastics, linguistics, personal names, matronym, lexis anthroponymy, etymology, vocabulary.

Аббасова З.И.

**Әзірбайжан кісі атауларының
этимологиясы**

Бұл мақала кісі атауларының пайда болу тарихын зерттеуге арналған, көбінесе, мұнда жалпы есімдерден, сондай-ақ жалқы есімдерден жасалған кісі атаулары туралы мәліметтер келтірілген. Мақалада тіл біліміндегі ономологияның орны айқындалады, жалқы есімдердің жалпы теориясы, ономастикалық бірліктердің мағынасы сипатталады. Зерттеудің мақсаты әзірбайжан кісі атауларының жасалуын үйрену болып табылады. Бұл ғылыми жұмыста кісі атауларының шығу тегі мен мағынасы ғылыми көзқарас тұрғысында зерттеледі. Ономастикалық бірліктердің тілдік ерешеліктері ғылыми зерттеулерде көрініс тауып, қызықты мәліметтер алынып, бай әдебиет тізімі қолданылды.

Түйін сөздер: ономастика, кісі атаулары, матронимдер, лексика, антропонимдер, этимология, сөздік.

Аббасова З.И.

**Этимологии азербайджанских
личных имен**

Эта статья посвящена истории зарождения личных имен, в частности, здесь представлены сведения о личных именах, образованных от нарицательных имен, а также от собственных имен, дана систематизация имен на основе анализа характерных примеров. Здесь главным образом определяется место ономологии в языкознании, характеризуется общая теория собственных имен, семантика ономастических единиц. Целью исследования является изучение создания азербайджанских личных имен с научной точки зрения. Лингвистические особенности ономастических единиц были привлечены к научным исследованиям и были получены интересные факты.

Ключевые слова: ономастика, личные имена, матронимы, лексика, антропонимы, этимологии, словарь.

THE ETHYMOLOGY OF AZERBAIJAN PERSONAL NAMES

Introduction

First of all, each of the people, geographical objects, nature world, animals, birds and etc. carried names separately. As it is known that proper names used in the language have been created and formed in general on the basis of the demand and need of the people. According to these peculiarities person names are given therefore to people that should be distinguished from one by one. For instance, if we use the names Aygun, Anar, we know that they are person names belonging to Azerbaijanis, and the names of Oleg, Olga, Ivan, Sergey belonging to Russians.

Comprehensive research into onomastic vocabulary is of great importance for studying the modern language, dialectology, history of language and other areas.

In Azerbaijani linguistics research into onomastic vocabulary, which for a long period of time had remained outside the scope of research, commenced in around the 1950s. But this research was conducted from a narrow perspective, any trend towards a comprehensive investigation of a group of proper names from a linguistic standpoint was purely accidental; the study of onomastic vocabulary was characterized by a lack of system and incompleteness; no fundamental research was conducted and only etymological suppositions were put forward. This was due above all to the absence of any works reflecting theoretical and practical problems in this scientific area. Professor A. Gurbanov wrote: "Every word should be investigated comprehensively. There are not, there can't be, any meaningless words in the language, and each word and expression has a particular meaning. However, some words may express not one but several meanings. We can say that all the proper names in our language are lexical units with an appellative meaning. When it becomes an onomastic unit an appellative word turns into a proper name".

The Azerbaijan language is a language which has the tradition of many centuries' writing among Turkic languages. Writing lots of works in this language doesn't provoke surprise. Onomastic lexis has also a great and important role in the area of learning writer's tongue and style. Many scientific works have been written in this area by our scientists. So that A. Gurbanov's, R. Eyvazova's, Q.

Mustafayeva's, H. Huseynova's and etc. researches can be an example of this. Onomastic lexics of our prominent writers Samed Vurghun's, Suleyman Rustem's, Mammad Said Ordubadi's and etc. works has been investigated in the scientific works of mentioned authors. But there are few linguists who have established a scientific school in the history of Azerbaijani linguists. The second half of the XX century is considered a special phase in the development of Azerbaijani linguistics, and the formation of Azerbaijani onomatology as an independent branch of theoretical linguistics—a scientific school—in this phase is directly connected with the nature and activity of Afad Gurbanov. The modern Azerbaijani literary language is a developed language with rich vocabulary. Onomastic vocabulary—the series of personal names—comprises a large layer in the vocabulary of this language. Word groups included in onomastic vocabulary are the product of specific social and historical development and represent an irreplaceable wealth of words reflecting the life style of the people it belongs to.

The history of the study

The “Azerbaijani Onomatology” scientific school created by A. Gurbanov has become famous all over the world (USA, Canada, Finland, Belgium, Norway, Turkey, Russia, Iran and etc.). Onomastics is the study of names. Names of all kinds—names of people (e.g. first name, middle names, surnames, nicknames), names of places (e.g. countries, districts, cities, towns, villages), names of landscape features (e.g. seas, rivers, streams, lakes, mountains, hills, valleys, forests, woods, moors, marshes), name of buildings (e.g. houses, churches, mosques, pubs, schools, airports, hotels, railway stations), names of routeways (e.g. roads, streets, paths, tracks, bridges, fords, canals, shipping routes), names of animals (e.g. pets, greyhounds, racehorses, cows), names of ethnic and social groups (e.g. nations, tribes, political parties, clubs, sports, teams), names of events (e.g. competitions, fairs, races), names of astronomical features (e.g. planets, stars), names of vehicles (e.g. aircrafts, locomotives, ships), names of commercial products (e.g. chocolates, lipsticks, wines), names of creative works (e.g. books, films plays, poems), names in fiction as well as in the real world – the list goes on and on.

Every language unit playing an important role in our cultural life including the investigation of onomastic lexics is important for each time.

The Importance of this study

The study of personal names (anthroponymy) is related to genealogy, sociology, and anthropology.

A person's full name usually identifies that person for legal and administrative purposes, although it may not be the name by which the person is commonly known, some people use only a portion of their full name, or are known by titles, nicknames, or other formal or informal designations. The academic study of names is called anthroponymy.

Onomastics is a branch of linguistics implementing investigative procedures appropriate to linguistics and resulting from the character and function of this particular category of sign. But anthroponyms is a branch of Onomastics and it is the study of personal names. Interest in names or what could be called the germs of onomastics can be found in myths, legends of ethnogenesis and works of Literature as long as thousands of years ago.

But all over the world, it was the nineteenth century that saw the beginning of scholarly studies in onomastics (Intern HO. 1995, Vol. I, p.287).

International studies

In several countries they were started in the early nineteenth century (England, Ireland, Norway, Sweden, Denmark, the Netherlands, Italy, South-Africa, Japan, Australia, etc.), in others either in the middle (Switzerland, Slovenia, Croatia, USA, Estonia, Russia, etc.) or at the end of nineteenth century (Scotland, Iceland, Roumania, Finland, Lithuania, Poland, Bulgaria, Spain, Portugal, Mexico, etc.) but in Azerbaijan in the second half of the twentieth century.

For many years the scientist Afad Qurbanov was primarily interested in issues of onomastics, conducting research and achieving increasingly innovative results. His first scientific work related to onomatology was his article “Azerbaijani Personal Names and their Characteristics” published in Tibilisi in 1956. Later on the researcher published his books “Modern Azerbaijani Literary Language” (1985, “Onomatology section”), “Azerbaijani Onomastics” (1986), “Issues of Azerbaijani Onomastics” (1986), “Poetic Onomastics” (1988), “Scientific and Methodic Instructions about Onomatology”.

There are names existing in the dictionary structure of every language in the world. Total of proper names is called onomastics. Every proper name in the language-onomastic unit is the harvest of the socio-historical development.

It is known that simple words organize the base of personal names. Names of men and women are formed from the words belonging to the same people. Name is as like as national clothes. It can seem to one as strange, ridiculous, and meaningless but the others as funny, interesting, and meaningful. But the names which the people has created in his country are always comfortable, beautiful, and suitable.

Generalizing all of these, the investigation of onomastic units can be considered importantly from a few sides:

a) For giving completely the description of the dictionary composition of the language.

b) Knowing or writing correctly the onomastic units is one of means influencing to the human general culture.

c) Learning onomastic unites helps to be opened some problems of History, Ethnography, Sociology and Geographical sciences.

d) As remaining the track of the form and conceptions which is not existing in the language now in many of the onomastic unites, the investigation of them is considered the most complex and important area of the linguistics. It can give necessary facts for Language History, Dialectology, and Style.

But there are onomastic problems which were not given the scientific explanation in Azerbaijan linguistics. First of all, terms concerning onomastics must be defined precisely, the onomastic dictionary of some writers should be compiled, stylistic sides of this language unique must be defined. Names used in art works serve to the writer's definite purpose. The name is used for naming the art image. In written Literature the craftsmen use from proper names in two directions:

1. Real onomastic units received from the people's tongue.

2. Poetical onomastic units which the writer has created.

The Azerbaijan Society of Onomastic Study was founded by Afad Qurbanov in Azerbaijan in 1986 and was called Azerbaijan Onomastics Scientific Society (AOSS). Its first (1986) and second (1988) were held At Azerbaijan State Pedagogical University. Most scientists, post graduates, linguists, historians, geographers took part in the conference. And also scientists from other countries, such as from Alma-Ata, Makhachkala, Coucand, Kazakhstan, Georgia, Bishkek, Dashkend, Kazan, Ashkhabad, Uzbekistan, Lvov and etc. came to the conference. Onomastic center was created at the faculty of Philology, Azerbaijan State Pedagogical University. From that time the day of Onomastics is celebrated on October 25 every year. The real effect of AOSS on Azerbaijan

onomastic research has been felt since 1986, when its periodical "Journal of Onomastics" was started. At first it published studies and articles on all types of proper names from several regions and villages in Azerbaijan. The name is part of the person. Most names originated as meaningful words.

The origin of the study

The proper name, 'ad', can consist of an adjective in any of its different forms, including participle or relative; of a noun (either concrete or abstract); or of a verb. Among the concrete nouns, animal names abound, partly for the animals characteristics or, in some cases, when the animal mentioned was the first thing seen after the baby's birth. [1,1-3].

Lions are especially frequent: Asad, Aslan, Shiraslan, Shirzad and etc.

Birds, especially predatory ones, are good omens for a brave boy, Tarlan, Shahin, Shahbaz.

However, as people's intellect and horizons broadened, children began to be named in hope of their destiny:

1) A desire to see a child healthy, strong and brave created such names as Dagh (mountain), Deniz (sea), Polad (steel).

2) For a future of achievement there were names like Khan, Agha, Aykhan (king of the moon), Ulduzkhan (king of the star), Ayetkhan, and etc.

3) An indomitable person needed a name like Bugha (bull), Aslan (lion), Shahin (falcon, a hunting bird), Tarlan (hawk) and etc.

4) Women's names or matronyms generally reflect a desire for tenderness and beauty: Inji (delicate), Jeyran (gazelle), Turaj (partridge), Maral (deer) and etc.

5) Names of flowers and tender plants also became a popular source of names: Lale (poppy), Chickek (flower), Qerenfil (carnation) and etc.

6) All nature served the Muslims for names, beginning with the Sun and the Moon: Shams, Shamistan, Gunesh, Aygun, Gunay, Aydan, Aylin; with the Sky: Sema, Asiman; with the mountains: Elbrus; or lightning: Ildirim and many more are bestowed on children.

7) Abstract nouns are of course: Umid (hope), Ughur (luck), Arzu (wish), Sevinj (joy) and etc.

8) Infinitive verbs appear in as names: Solmaz, Qorkhmaz, Guven and etc.

9) The use of adjectives for 'adlar' (names) is common in Azeri as well: Gozel (nice), Goychek (beautiful), Narmin (soft) and etc.

10) Precious stones and metals also became personal names: Inji (pearl), Yaqut (ruby), Mirvari

(pearl), Altun (gold), Almaz (diamond) etc. [www.vision. az/social,371/]. And also there are certain names that are common to both men and women, although they are quite rare: Tarlan (the name of a bird), Arzu (wish) and etc.

11) Common nouns are ulduz (star), qalib (winner), ayna (mirror) and etc.

It is known that Azerbaijan personal names are divided into three groups by morphological structure.[8, 137].

1. Simple personal names – Sefer (visit), Lale (poppy), Bahar (Spring) and etc.

2. Derivative personal names – Sachli (haired), Gullu (flowered) and etc.

3. Compound personal names – Hasanagha, Mahammedali and etc.

M.Chobanov had separated the personal names into two places in artistic works:

1. The natural names coming from the people's language to artistic language.

2. Artificial (inventing) names creating by the author directly, or to be more true the names characterised the satirist type and creating effect.[9, p.87].

The rose is very prominent in women's names in Turkish areas. Names with 'gul' (modern Persian 'gol', which now denotes 'flower' in general abound – Gulustan (rose garden), Gulshen (rose and joy), Gulperi (rose fairy), Charming also Baghdad-gul (rose in the garden), Yazgul (spring rose) and etc. Another favourite word is 'nur' (light) – Nurjan (light and body), Nurali, Nurdan (dawn of light), Nuray (light and moon). In purely Azeri names 'ay' (moon) occurs very often, as in Aysel (moon like), Ayten (moon body), Shenay (happy moon), Gunay (sun-moon), Aynur (moon and light).

Like other people the Azerbaijanis have long been in the habit of adding titles and distinctions to their proper names. To turn to the derivation of Azerbaijan names and the causes for the selection of the words used for them. These causes appear to be –

- 1) The religious aspirations of the parents
- 2) Natural affection
- 3) Developed peculiarities
- 4) Special superstitions

5) Special customs

6) Names taken from other languages

Every language unit which plays an important role in people's cultural life, and also the researching of onomastic lexics is necessary at all times.

Religious names, meaning by that term those having a direct reference to religious terminology, form a very large portion of Azeri proper names. The period following the adoption of Islam. The most significant feature of this period was that, names taken from the religion and its revered figures became increasingly common among Azerbaijanis: as an example we can show hundreds of examples of men and women's names such as Muhammad, Ali, Osman, Omar, Abubekir, Hassan, Husein, Allahqulu (slave of Allah), Abdulla, Fatima, Khadija, Aisha, Afet, Afaq, Fakhriya, etc. In this period some personal names of Turkic origin remained in use, however many Arabic and Persian were also introduced as personal names even when they were not so used in their original language. These include men's names such as Adil, Alim, Vali, Vidadi, Vugar, Qudrat, Abil, Panah, Ramazan, Rahim, Fazil, Farid, Khalid, Vefa, Hijran, Hidayet etc. and women's names Arifa, Afiyat, Vefa, Dilara, Leyla, Leman, Nurida, Ruhanghiz, Sakina, Tarana, Tahmina, Khuraman, Shafagat, and others.

The morphological features of personal names are as the following:

1. Personal names creating with lexical style.
2. Personal names creating with semantical style.
3. Personal names creating with morphological style.
4. Personal names creating with syntactical style.

The result

Conclusion summarizes the basic results of the investigation. As the result we can say that onomastic system has been investigated in a wide form, and their lexical-semantical, grammatical features have been analyzed scientifically, structural types of onomastic unites have been found out, poetical features of anthroponyms have been identified, onomastic unites originated from Arabic, Persian, Russian and European languages have been discovered.

References

- 1 Annemarie Schimmel. Islamic Names. – EDINBURGH University Press. 1992,. – 137 p.
- 2 Intern HO. = An International Hand book of Onomastics. I-II.(Namenforschung; Name studies; le noms propres). Edited by Eichler, Ernst--Hilty, Gerold-Löffler, HEINRICH- Steger, HUGO -ZGUSTA, LADISLAV. Berlin. – New York.
- 3 Jurgen Kurt Stark. Personal Names in Palmyrene Inscriptions. Oxford. At the Clarendon Press. 1971, 152 p.
- 4 Qurbanov, A. Azerbaycan Onomalogiyasinin əsasları. BAKU--Nurlan 2004, I-II, 504 s.
- 5 Tanriverdiyev, A. Qədim Türk Mənbələrində Yaşayan şəxslərin adları. Bakı-Nurlan-2009,442 s.

- 6 Aghakay, M.A. Türkçe Sözlük. Üçüncü baskı. Ankara 1959, 856 s
- 7 Gulensoy, T. Doghu Anadolu Osmanlıcası. Etimolojik Sözlük Denemesi. Ankara 1986, 535s.
- 8 Huseynova H. Səməd Vurğunun bədii əsərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı, Elm, 2001, 196 p.
- 9 Chobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1998, 330 p.
- 10 Abbasova Z. Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığında işlənən dini, əfsanəvi və folklordan gələn obraz adları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransının materialları I hissə 5-7 may 2015-ci il Bakı, Azərbaycan s.11-13.
- 11 Index of names of persons and geographical names occurring in the Akbar Namah. Vol. III, By Abul Fazli Mubarakı 'Al-lami. Asiatic society of Bengal. By Maulavi Abdur Rahim, Arabic professor, Calcutta Madrasah. Calcutta by J.W. Thomas, at the Baptist Mission Press, 1887, 844p.
- 12 Суперенская А.В. Общая теория имени собственного. – М., 1973.
- 13 [www. vision. az/social, 371/].

Абдурақын Н., Маулет Б.

**Қытай-қазақ тіліндегі
бастауыш-баяндауыштық
сөйлемнің ұқсастығы**

Бұл мақалада қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсастығы баяндалады. Қытай ұлтының ойлау дағдысы бойынша бір ойдың тәртібі: қимыл иесі + қимыл + қимыл қабылдаушы. Бұны грамматикалық ережеге салсақ: бастауыш + баяндауыш + толықтауыш. Ал қазақ ұлтының ойлау дағдысы бойынша: қимыл иесі + қимыл қабылдаушы + қимыл. Бұны грамматикалық ережеге салсақ: бастауыш + толықтауыш + баяндауыш. Демек екі тілдегі бастауыш пен баяндауыштың ілгері кейін тұруы ұқсайды. Екі тілдегі басқа ұқсастықтар толығымен қарастырылады.

Түйін сөздер: алтай тілдер жүйесі, жалғамалы тіл, сөз тәртібі, етістікті баяндауыштар, бастауыш-баяндауыштық құрылым, түбір тұлғалы тіл.

Abdurakyn N., Maulet B.

**Similarities between two-part
sentences in Chinese and
Kazakh languages**

In this article we comprehensively conducted similarities between two-part sentences in Chinese and Kazakh language. According to the thinking of Chinese people the order of thought is determined like: doer of the action + action + receiver of the action. In accordance with grammar: the subject + the predicate + the object. According to the thinking of Kazakh people the order of thought is determined like: doer of the action + receiver of the action + action. In accordance with grammar: the subject + the object + the predicate. Also, other similarities were researched in this article.

Key words: altai language system, agglutinative language, word order, verbal predicates, two-part structure, an amorphous language.

Абдурақын Н., Маулет Б.

**Сходства двусоставных
предложений в китайском
и казахском языках**

В данной статье всесторонне рассмотрены сходства между двусоставными предложениями казахского и китайского языков. В соответствии с мышлением китайского народа порядок мысли определяется следующим образом: исполнитель действия + действие + лицо или объект, принимающий действие. Согласно грамматике: подлежащее + сказуемое + дополнение. В соответствии с мышлением казахского языка: исполнитель действия + лицо или объект, принимающий действие + действие. Согласно грамматике: подлежащее + дополнение + сказуемое. Тщательно рассмотрены другие сходства.

Ключевые слова: алтайская языковая система, агглютинативный язык, порядок слов, глагольные сказуемые, аморфный язык.

**ҚЫТАЙ-ҚАЗАҚ
ТІЛІНДЕГІ
БАСТАУЫШ-
БАЯНДАУЫШТЫҚ
СӨЙЛЕМНІҢ
ҰҚСАСТЫҒЫ**

Қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің рет тәртібі: бастауыштан соң баяндауыш, соңында толықтауыш келеді, пысықтауыш пен анықтауыш бастауыш пен баяндауыштың алды не артына келеді, толықтырғыш мүше толықтауыштың алдында не артында келеді.

Мысалы:咱们一顺便一问候一一下一她一吧!

(主 бастауыш—状 пысықтауыш—动 етістік—补 толықтырғыш—宾 толықтауыш)

Ал қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің рет тәртібі: бастауыштан соң толықтауыш келеді, анықтауыш бастауыштың алды артында тұрады. Ал толықтауыштың соңында пысықтауыш болады, содан соң баяндауыш келеді. Мысалы: Мен—белімді—белбеумен—тартып—буындым.

我 把我的腰用缠腰布 牢固的 缠住

(主 бастауыш—宾 толықтауыш—状 пысықтауыш—状 пысықтауыш—动 баяндауыш).

我用缠腰布把腰紧紧地缠住了。

Жоғарыдағы мысалдан сөздің орын тәртібінде үлкен жақтан ұқсастық бар, сөйлемде бастауыш алдыда, баяндауыш соңында тұрады. Сонымен бірге әдеттегі жағдайда зат есім және зат есім сипатты сөздер бастауыш болумен бірге есімдіктер екі тілде бірдей бастауыш мүше болады. Ал баяндауыш болатын сөз таптары тіптен ұқсайды, олар етістік және етістік сипатты сөздер мен сөз тіркестері баяндауыш болумен бірге, сын есім және сын есім сипатты сөз таптары мен сөз тіркестері баяндауыш мүше болады.

Қытай-қазақ тілінде де жай сөйлемдер бастауыш-баяндауышты және бастауыш-баяндауыш емес болып бөлінеді. Қытай-қазақ тілі бастауыш-баяндауыш емес жай сөйлем, зат есімді, сын есімді, етістікті және одағайлы сөйлем болып бөлінеді. Екі тілде де атаулы сөйлем, жақсыз сөйлем осы топтан кездеседі. Міне бұл қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсас жақтары. Сонымен бірге екі тілдегі жай сөйлемдер қолданысы мен интонацияға байланысты хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдер деп бөлінеді, тіпті сұраулы сөйлемнің түрлері түгелдей ұқсайды, қытай-қазақ тілінде де риторик сұраулы сөйлем, талғаулықты сұраулы сөйлем, ерекше сұраулы сөйлем, болымды-болымсыз сұраулы сөйлем

бар, оларды қатар қойып салыстыруға әбден болады.

Қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыш сөйлем, етістік пен сын есімнен жасалған сөйлемдерді өзара салғастыруға болады, қазақ тіліндегі септік жалғаулары арқылы жасалған сөйлемдер қытай тіліндегі етістік толықтауышты сөйлемге ұқсайды. Біз бұдан екі тілдің бастауыш-баяндауыштық сөйлемі құрылымымен рет тәртібі жағынан ұқсас жағы да ұқсамайтын жері де бар екенін білеміз.

Қазіргі қазақ-қытай тілдерінде бастауыш-баяндауыштық сөйлем өте жиі қолданыста болғандықтан, көптеген грамматика ғалымдарының жете назарындағы үлкен мәселе. Ғалымдар көптеген жетістіктерге қол жеткізді, алайда тағы бірталай мәселе талас тудыруда, сондықтан да ішкерілей зерттеуді қажет етеді. Екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемде сақталып отырған мәселелерге тоқталсам: Екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді түрге бөлу жағында ұқсастықтар бар. Сөйлем құрылымы, сөйлем қызметі, сөз жасам, сөз тіркесінің құрлымы, сөйлемнің байланысу тәсілі жағында пікір алауыздығы бар. Қытай-қазақ тілін салғастыра зерттеуде қытай тілінің баяндау үлгісі және ондағы сөз таптарын салғастыра зерттеу керек. Қытай тілінің жалаң буынды және сабақты етістік көбінде соңына толықтауыш алып жүреді. Егер толықтауыш соңына алмаған жағдайда соңына толықтырғыш не пысықтауыш келеді. Ал қазақ тілінде етістіктің райлары бар, ал қытай тілінде етістікте рай болмайды.

Қытай-қазақ тілінде бастауыш-баяндауыштық сөйлемдерді түрге жіктеу жағында грамматика ғалымдары XX ғасырдың басынан бері қарай зерттеп сан түрлі көзқарас айтқан. Бүгінгі күнде бір жүйеге жақындады, екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді түрге бөлу жақтағы ұқсастыққа тоқталып өтсек: Лин Шияң ми 1990 жылғы «Қазіргі қытай тілі» (ана тілі баспасы) мен Фу Хуй жүн 2004 жылы құрастырған «Қазіргі қытай тілі» (Шаңхай мәдениет-көркем өнер баспасы) кітабында бастауыш-баяндауыштық сөйлем; зат есімді баяндауышты сөйлем (名词性主谓句), етістікті баяндауышты сөйлем, (动词性主谓句) сын есімді баяндауышты сөйлем, (形容词性主谓句) бастауыш-баяндауыш сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауышты сөйлем (主谓谓语句) деп түрлерге бөлінеді. Бастауыш-баяндауышты сөйлемнің ерекше сөйлем үлгілері (特殊句型) деп желілес етістікті сөйлем, (连动句) қос міндетті сөйлем, (兼语句) қос толықтауышты сөй-

лем, (双宾句) ‘把’ әріпті сөйлем, (把字句) ‘被’ әріпті сөйлем, (被字句) болмысты білдіретін сөйлем 存现句 деп бөлген.

Лу Пу бо 2001 жылғы «университет тіл-әдебиеті» Ухан университеті баспасынан шыққан кітабында жоғарыдағы ғалымдарға тағы бір көзқарасын қосқан, ол мүмкіндік етістігін (能愿动词) ерекше бастауыш-баяндауыштық сөйлем деп толықтырған. Шүй Шау жиян, Пән Шияу жоғарыдағы ғалымдардың көзқарасын қайталайды. Шин Фу и, У Жын го 2005 жылы бірлесіп құрастырған «Филологияға кіріспе» атты оқулықта басқаша көзқарасын білдіреді, бұнда бастауыш-баяндауыштық сөйлемді қос мүшелі сөйлем деп көрсете отырып, баяндауышты сөйлем және тұлғалық есім сөздерден жасалған сөйлем деп бөледі. Қытай тілінде баяндауыштың соңына ертетін толықтауышқа және оның бар-жоғына қарап толықтауышсыз, жалғыз толықтауышты, қос толықтауышты деп жіктеген, сонымен бірге ерекше сөйлемдер бар деп бастауыш-баяндауыш сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауышты сөйлем, болмысты білдіретін сөйлемдер деп бөліп көрсеткен. Шин Пу и 2011 жылы жазған «Қытай тілі филологиясы» атты кітабында бастауыш-баяндауышты сөйлемнің ішіндегі етістік баяндауышты сөйлемнің өте жиі қолданатынын, оның қамтитын мазмұны сан алуан, түрлері мол әрі күрделі екенін айтқан. Бұндағы баяндауыш болатын етістік сипатты сөздердің күрделі болып келетінін жазады.

Ал қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді бөлуде, 1967 жылы М. Балақаев, А. Ысқақов, Т. Қордабаев, А. Хәсенов қатарлы грамматика ғалымдары қазақ тілінің жай сөйлемін бір сөйлем мүшелі және қос сөйлем мүшелі деп бөледі. Мұндағы олардың бір сөйлем мүшелі дегені жақсыз сөйлем болса, қос сөйлем мүшелі дегені жақты сөйлем. Аталмыш ғалымдар жай сөйлемді тағы хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлем деп бөледі. К. Ахановтың «Қазақ тілі грамматика теориясы» (Алматы, 1996 ж.) кітабында, жай сөйлемдерді ішкі грамматикалық ерекшелігіне қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті, жақты, жақсыз, атаулы, жайылма, жалаң, толымды, толымсыз сөйлемдер деп бөлген. Қазақ тілін зерттеуші қытай ғалымы Ян Лин «Қазіргі қазақ тілінің құрылымын зерттеу» (Шинжаң университеті баспасы, 2002 ж.) кітабында жай сөйлемдерді тұраулы мүшелердің қатысу-қатыспауына қарап, жалаң және жайылма сөйлем. Сөйлем мүшелерінің санына қарап, толымды және толымсыз сөйлем, сөйлемдегі бастауыштың бар-жоғына қарап, бастауыш-

ты сөйлем және бастауышсыз сөйлем, сөйлемдегі баяндауыштың жағының болымды, болымсыздығына қарап, жақты және жақсыз сөйлем, сөйлемді тілдік ортаның ерекшелігіне қарап атаулы сөйлем деп бөлген. Аманжолов. «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы». Алматы, «Мектеп» баспасынан шыққан, 2004 жылғы кітабында: жақты және жақсыз сөйлем. Жалаң және жайылма сөйлем. Толымды және толымсыз сөйлем болып алты түрге бөлінеді. С. Арпабеков 2004 жылғы кітабында жай сөйлемді жақты және жақсыз, толымды және толымсыз, жалаң және жайылма деп түрлерге жіктейді.

Біз қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің түрін жіктеуде Хуаң Борын, Лияу Шүйдонның «Қазіргі қытай тілі» 2004 жылғы үшінші рет қайта басылған осы кітаптағы түрге жіктеуді зерттеу барысында негізге алдық. Бұнда бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің құрылымы мен сөйлем үлгілерінің ұқсамауына байланысты, зат есімді баяндауышты сөйлем, етістікті баяндауышты сөйлем (етістікті баяндауышты сөйлем өз ішінен, желілес етістікті сөйлем, қос міндетті сөйлем, қос толықтауышты сөйлем, ‘把’ әріпті сөйлем, ‘被’ әріпті сөйлем, болмысты білдіретін сөйлем) сын есімді баяндауышты сөйлем, бастауыш-баяндауыш сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауышты сөйлем болып бөлінеді деп көрсеткен. Ал қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемдерді түрге бөлуде С. Аманжолов, А. Аманжолов, Г. Қосымова қатарлы грамматика ғалымдарының еңбегін негізге алдық. С. Аманжолов, А. Аманжолов, Г. Қосымованың «Қазақ тілі» (Алматы: «Мектеп» баспасы, 2012 ж.) қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді құрылымына қарай жақты сөйлем (бастауышты сөйлем) және жақсыз сөйлем (бастауышы жоқ, баяндауыш сөйлемнің иесі болып тұрған сөйлем) жайылма сөйлем (сөйлемде қосымша сөйлем мүшелері де бар сөйлем) жалаң сөйлем (сөйлемдегі негізгі сөйлем мүшелерінен жасалған сөйлем), толымды сөйлем (сөйлемде ой толығымен айтылған сөйлем), толымсыз сөйлем (сөйлемде ой толығымен айтылмаған, кейбір мүшелер түсіп қалатын сөйлем), атаулы сөйлем (жалқы есімдерден жасалған сөйлем) деп жіктеген. Екі тілдегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемді бірге бір салыстыруға келмейді. Қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсастығы: Қытай-қазақ тіліндегі баяндауыш, толықтауыштың рет тәртібі ұқсамайды, алайда меңгеру-меңгерілу жағы ұқсайды. Қытай-қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымдық түрлері негізі-

нен ұқсайды. Қазақ тілінде сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінен жасалған жай сөйлем түрі жалаң сөйлем деп аталады. Сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерінен жасалған жай сөйлем түрі жайылма сөйлем деп аталады. Сөйлемдегі бастауыштың көріну және көрінбеуі маңызды емес, баяндауыштың қаншасыншы жақта тұруына қарап, бастауыш белгілі болған сөйлемді жақты сөйлем дейміз. Сөйлемде баяндауыштың қай жақ екені белгісіз, бастауышы көрінбейді, алайда логикалық жақтан бастауышты білуге болады. Бұндай сөйлемді жақсыз сөйлем дейміз.

Толымды сөйлем: Сөйлемге қатысты барлық сөйлем мүшелері толығымен қатысқан сөйлемді толымды сөйлем дейміз. Бұндай сөйлемде тұрлаулы және тұрлаусыз мүше деп бөлмейміз.

Толымсыз сөйлем: Сөйлемге қатысты барлық сөйлем мүшелері толығымен қатыспайтын сөйлемді толымсыз сөйлем дейміз. Бұндай сөйлемде сөйлемге қатысты кейбір сөйлем мүшесі түсіп қалады. Бұл сөйлемде бұйрық, ұран, ой толықтыру, көңіл-күй бейнеленеді.

(1) Қазақ-қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық емес сөйлем өз ішінен зат есімді, сын есімді, етістікті, одағайлы сөйлем болып бөлінеді.

Бұл қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсастығы.

(2) Қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің есім сөздерден жасалған түрін, екі тілде бірге-бір салыстыруға болады. Қазақ тіліндегі септік жалғаулары арқылы жасалатын бастауыш-баяндауыштық сөйлем қытай тіліндегі етістік толықтауышты, етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды.

Мысалы: 他父亲是医生。Оның әкесі дәрігер. 知识就是力量。Білім – күш.

安全第一，劳动第二。Амандық бірінші, жұмыс екінші.

团结就是力量。Ынтымақ – күш.

他妈妈是老师。Оның мамасы мұғалім.

生命在于运动。Мықты денсаулық дене шынықтыруда.

友谊第一，比赛第二。Достық бірінші, жарыс екінші.

(3) Бастауыш-баяндауыштық сөйлем қазақ-қытай тілінде де бар, оларды салыстыруға болады.

Мысалы: 哈萨克的前途光明。Қазақтың болашағы нұрлы.

他的口才比我好。Оның сөйлеу қабілеті менен мықты.

现代青年的前途光明而美好。Қазіргі жастардың болашағы нұрлы әрі көркем.

大学生的前景一片美好。Студенттерінің болашағы нұрлы.

他的身高比我高。Ол менен билік。他的衣服很漂亮。Оның киімі өте әдемі。

老师的工作很辛苦。Мұғалімнің жұмысы өте жауапты。

妈妈的工资高。Маманның жалақысы жоғары。

(4) Қазақ-қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемдегі етістік баяндауышты сөйлем негізінен ұқсайды。Бұнда жалаң етістік баяндауышты сөйлем және бірлескен етістік баяндауышты сөйлем екі тілде де бар。

Мысалы: 柳条动了。Талдар қозғалды。刮风了。Жел тұрды。

我看电影了。Мен кино көрдім。她姓赵。Оның фамилиясы Жау。

老赵晒太阳。Лау Жау күнге қақталуда。下雨了。Жаңбыр жауды。

我踢足球了。Мен доп тептім。小明写作业。Шиау мин тапсырма орындады。

天晴了。Күн ашылды。他回家了。Ол үйіне қайтты。

(5) Қазақ-қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық емес сөйлем формасы жақтан, анықтамалық жақтан және түрге бөліну жақтан ұқсайды。

Мысалы: Зат есімді сөйлем: 谁?Кім? 谢天谢地! Аллаға шүкір! 请吧!Мархемет! 一路顺风! Жол болсын!

Сын есімді сөйлем: 糟糕!Нас басты! 太棒了! Тамаша! 太好看了。Әдемі。

太美了。Қандай әдемі。真棒! Өте жақсы。好帅啊! Қандай айбатты жігіт。

多么高啊! Неткен биік!

Етістікті сөйлем: 谢谢! Рахмет! 万岁! Мың жаса! 祝你一路平安!Ақ жол тілеймін!

Одағайлы сөйлем: 唉!Ай! 哎呀呀!Ойпырай! 呵!Пақ! 哈哈! Ха ха! 我的天! Ойбай!

Қазақ-қытай тіліндегі жай сөйлемдердің мағыналық жақтан, интонациялық жақтан түрлерге бөлінуі ұсас。Екі тілдегі хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдер өте ұқсас, оларды өзара салыстыруға әбден болады。

References

- 1 Xing Fuyi, "Introduction to Linguistics" Wu Zhenguo editor of Central China Normal University Press, 2005.
- 2 Huang Borong, Liao Xudong editor of "Modern Chinese" 1997 Revised Edition, Higher Education Press.
- 3 Huang Borong, Liao Xudong editor of "Modern Chinese" third revised edition in 2004, Higher Education Press.
- 4 Lu Shuxiang editor of "Modern Chinese eight hundred words" Commercial Press 1980.
- 5 Fan Xiao editor of "multi-angle study of Chinese sentences of" Commercial Press 2009.
- 6 Xing Fuyi "Modern Chinese" Higher Education Press, 2010.
- 7 Edited by Chen Man "Predicate Sentence research" Beijing, China Federation of Literature Publishing House 2008.
- 8 Bin editor of "New Modern Chinese" Shanghai Fudan University Press.
- 9 Xing Fuyi, Wang Guosheng preparation of the "Modern Chinese" Higher Education Press, 2010.
- 10 Akhmet.Baitursynov editor of "Ha sentence structure and sub-species," Almaty, School Press.
- 11 1921. Agama Wolf Ke Ha grammar theory - Almaty, 1996-239 б.
- 12 Oman desk fu "Modern Kazakh" Almaty School Press, 2004.
- 13 PMMeliorance editor of "Hake Grammar Introduction" Almaty Press, 1917.
- 14 H.Ecenov editor "Kazakh complex sentence in 1974," Almaty, School Press.
- 15 K.Akhanov editor of "Ha grammar theory" Almaty Press, 1996.
- 16 Sairambaiva T. editor of "The main ingredient of the sentence" (Kazakh National University Press, 1991).
- 17 Kacymova G. editor of "Kazakh grammar" Almaty 2007.
- 18 Kenecbaiva I. Editor of "Kazakh linguistics" bubble Lada Er City 2010.
- 19 Ickakov A. editor of "Modern Kazakh Law" Almaty Press.
- 20 Ermekova T. editor of "Modern Kazakh Predicate Sentence" Almaty 1999.
- 21 Shaykenova K. Editor of «lexicology and logical relationship» in 1995.
- 22 Sadyakasova editor of "Modern Kazakh single unit single sentence" (Almaty Press, 1996).
- 23 Amanjolova S. editor of «Modern Kazakh language» (Almaty School Press, 2004).
- 24 Ysaieva S., Nazarkaliova K., Dayletbekova Zh. Editor of «Kazakh» (Almaty Atamyra Press, 2011).
- 25 Исаев С., Назарғалиева К., Даулетбекова Ж. 6 сынып оқулығы. – Алматы: «Атамұра», 2011.
- 26 Аманжолова С., Аманжолова А., Қосымова Г. 8 сынып оқулығы. – Алматы: «Мектеп», 2012.
- 27 Аханов. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. – Алматы, 1996. – 239 б.
- 28 Аманжолов. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2004.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Абдуракын Н., Шарыпказы Н.

**Қытай-қазақ тіліндегі
бастауыш-баяндауыштық
сөйлемнің айырмашылығы**

Бұл мақалада қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсамайтын жақтары жан-жақтылы салғастыра зерттелген.

Қытай тілі SVO формасындағы тіл, қытай тілінде етістік баяндауышты сөйлем жасалу ерекшелігі бойынша жасалады. Онда морфологиялық көп өзгеріс болмайды. Қай кезде де «ерекшелік сақталады + баяндауыш өзек болады + қорытынды сақталады». Ал қазақ тілі SOV формасындағы тіл. Сөйлемде бастауыш, толықтауыш, пысықтауыштар баяндауыштың алдында келеді. Сөз тіркестері де сөз жасамай да солай қалыптасқан. Өйткені көмекші сөз бен жұрнақтар бірлесіп сөйлем мүшесін қалыптастырады. Сондықтан да сөздер тез орын ауыстыра біледі, сөйлем мүшелері өте икемді қолданыста болады. Алайда бастауыш пен баяндауыштың екі тілде де реті қай кезде де өзгермейді.

Түйін сөздер: алтай тілдер жүйесі, жалғамалы тіл, сөз тәртібі, етістікті баяндауыштар, бастауыш-баяндауыштық құрылым, түбір тұлғалы тіл.

Abdurakyn N., Sharypkazy N.

**The differences between
two-part sentences in Chinese
and Kazakh languages**

In this article we comprehensively conducted the differences between two-part sentences in Chinese and Kazakh languages. Chinese is SVO form - language, in Chinese the verb is formed by peculiarities of forming verbal sentences. There are not any big morphological changes. In any case: «peculiarity remains + verb is the basis + result remains». In sentences the subject, the object and adverbial modifier are placed before the predicate. The word - combination and word formation are formed by this way. As long as the auxiliary word and prepositions form the member of the sentence. Therefore, the words tend to change places, members of the sentence are widely used. However, in both languages the role of the subject and predicate remains unchanged.

Key words: altai language system, inflected language, word order, verbal predicates, two-part structure, an amorphous language.

Абдуракын Н., Шарыпказы Н.

**Различия двусоставных
предложений в китайском
и казахском языках**

В данной статье всесторонне рассмотрены отличия между двусоставными предложениями казахского и китайского языков. Китайский является языком формы SVO, в китайском языке глагол образуется путем особенности образования глагольных предложений. В них не встречаются значительные морфологические изменения. В любом случае: «сохраняется особенность + глагол является основой + сохраняется вывод». А казахский язык формы SOV. В предложении подлежащее, дополнение, обстоятельство ставятся перед сказуемым. Словосочетание, словообразование образовались таким же путем, так как вспомогательное слово и предлоги образуют члены предложения. Поэтому слова склонны к перемене мест, члены предложения гибки в употреблении. Однако, роль подлежащего и сказуемого в обоих языках остается неизменной.

Ключевые слова: алтайская языковая система, флективный язык, порядок слов, глагольные сказуемые, двусоставная структура, аморфный язык.

ҚЫТАЙ-ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАСТАУЫШ- БАЯНДАУЫШТЫҚ СӨЙЛЕМНІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Қытай тілі көмекші сөздер мен сөз тәртібіне баса мән берсе, қазақ тілі морфологиялық өзгерістерге көңіл бөледі. Қытай тілінде сөйлем мүшелерінің орыны ауысса, сөйлемдегі айтпақшы ой өзгереді. Ал қазақ тілінде морфологиялық өзгерістерге назар аударылатындықтан, сөз тәртібінің орны маңызды емес, екі тілдегі баяндауыш пен толықтауыштың орыны ұқсамайды, алайда байланысу тәсіл ұқсайды. Мысалы: 他//正在干家务活儿。Осы сөйлемді тікелей қазақ тіліне аударсақ: Ол істеуде үй шаруасын. Ал енді қазақ тіліндегі сөз тәртібімен аударсақ: «Ол үй шаруасын істеуде. Енді осы сөйлемді тікелей қытай тіліне аударсақ: 他//家务活儿干». Бұл мысалдан түсінетініміз: екі тілдегі баяндауыштың орыны ұқсамауына байланысты сөйлемнің құбылып тұрғанын көреміз. Сондықтан қытай тілін үйренуші қазақ студенттері көбінде осы мәселеге мән бермей қателесіп жатады. Төменде екі тілдің ұқсамаған грамматикалық тұстарына салыстырмалы талдау жасаймыз: Қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлем атаулы және атаусыз сөйлем деп бөлінеді. Ал қытай тілінде ондай бөлінбейді. Мысалы: Оның шешесі мұғалім. 他的母亲是老师. Ынтымақ – күш. 团结就是力量. Оның әкесі сақшы. 他的爸爸是警察. Достық жасасын. 友谊万岁.

Қазақ тіліндегі жалғыз сөзден құралған атаулы сөйлем, қытай тіліндегі етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: Сенің кітабың менде. 你的书在我这儿. Ол Астаналық. 他是阿斯塔纳人. Менің киімім үйде. 我的衣服在家里. Ол шетелдік. 他是外国人. Сенің кілтің үстел үстінде. 你的钥匙在桌子上.

Қазақ тіліндегі жалғыз сөзді атаусыз сөйлемдегі сөз ілік септігі жалғанған зат есім не есімдік болса, онда ол қытай тіліндегі етістік толықтауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы:

Бұл менің кітабым. 这本书是我的. Бұл доп оныкі. 这个球是他的. Бұл үй менікі. 这个房子是我的. Бұл ит оныкі. 这个狗是她的.

Қазақ тіліндегі жалғыз сөзді атаусыз сөйлемдегі сөз мезгіл не мекенді білдіретін болса, онда ол қытай тіліндегі етістік толықтауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: Ол мектепте. 他在学校. Ол үйде. 他在家. Ол кітапханада. 他在图书馆. Ол әмбебап дүкенінде. 他在超市.

Ол алаңда. 他在操场. Ол аудиторияда. 他在教室.

Бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің сын есім баяндауышты сөйлемі, өз ішінен өзекті сөзі пысықтауыштан жасалған сын есім баяндауышты сөйлем, салаласты сын есім баяндауышты сөйлем, баяндауыш толықтырғышты сын есім баяндауышты сөйлем болып бөлінеді. Ал қытай тілінде сын есімде шырай категориясы болмайды. Егер дәреже жағынан ұқсамаған кезде сын есімдерді қайталау арқылы не сын есімнің алдына күшейткіш үстеулерді қосады. Ал қазақ тілінде сын есімнің шырай категориясы болады. Мысалы: 他写的好一些. Оның жазуы жақсырақ. 那条路笔直笔直的. Ана жол түп-түзу. 他踢的好一点. Ол допты жақсы тебеді. 这个苹果圆圆的. Бұл алма дөп дөңгелек. 他跑的快一点. Ол тезірек жүгіреді. 那座山高高的. Ол биік тау. 他长得漂亮些. Ол әдемірек.

Қытай тіліндегі өзекті сөзі пысықтауыштан болған сын есім баяндауышты сөйлемнің пысықтауышы көбінде үстеулер арқылы жасалады. Кейде шылаулы тіркестер мен көмекші сөздерден де жасалады. Ал қазақ тіліндегі өзекті сөзі пысықтауыштан болған сын есім баяндауышты сөйлемнің пысықтауышы көбінде зат есімнен жасалады. Кейде сөз соңында жүретін сөздер мен үстеулерден жасалады. Сондықтан қазақ тіліндегі зат есімнен жасалған сын есім баяндауышты сөйлем қытай тіліндегі етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: Ол қырықтың ішінде. 他有40多岁. Үйде жан пенде жоқ. 屋子里没有一个人. Ол көмекке зәру. 他需要帮助. Аудиторияда адам көп. 教室里好多人. Ол жас.他是年轻人.

Оған дем алу керек.他需要休息. Оған ақша керек.他需要一笔钱.

Жоғарыдағы мысалда қазақша сөйлемдегі пысықтауыш пен анықтауыш қытай тіліндегі бастауышқа ұқсайды. Ал қазақ тіліндегі бастауыш қытай тіліндегі толықтауышқа сәйкес келеді. Қытай-қазақ тіліндегі бұндай сөйлемдердің айырмашылығы өте үлкен болады. Міне бұл баяндауыштың ерекшелігіне байланысты болады. Сондықтан да қазақ тіліндегі сын есімді баяндауыштың алдына пысықтауыш келеді. Ал қытай тіліндегі баяндауыш соңына толықтауыш ертеді. Мысалы: Шымкент Атыраудан үлкен. 石姆肯图市比阿特劳市大.

Бүгінгі ауа райы кешегіден жақсы. 今天的天气比昨天好. Сенің күшің менен көп.你的力气比我的大.

Оның бойы менен биік. 他的个子比我高. Астана Алматыдан алыс.阿斯塔纳比阿拉木图远.

Қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің сын есім баяндауышы көбінде баяндауыш-

толықтырғыш сөз тіркесінен жасалады. Ал қазақ тілінде толықтырғыш жоқ, сондықтан баяндауыш-толықтырғышты сын есімді баяндауышты сөйлем тек қытай тілінде ғана болады. Қытай тіліндегі бұл сөйлем қазақ тіліндегі пысықтауышқа ұқсайды. Мысалы: 病情严重极了. Оның ауыруы асқынды. 场地上静得很. Алаң тып-тыныш. 生活糟糕透了. Тұрмыс өте нашар. 心情美极了. Көңіл күйі өте жақсы. 市区远极了. Қала орталығы өте алыс. 天气冷的很. Күн қатты суық. 风大的很. Жел қатты.

(4) Қазақ тіліндегі етістік баяндауышты сөйлем әдетте жіктік, сандық, мезгілдік морфологиялық өзгерістерге ұшырайды. Қытай тілінде бұндай жоқ, онда бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің етістік баяндауышты түрі, есім баяндауышты түрі, етістік толықтауышты түрі, өзекті сөзі пысықтауыш болған баяндауышты түрі, салалас етістік баяндауышты түрі, баяндауыш-толықтырғыш етістік баяндауышты түрі, желілес етістік баяндауышты түрі, қос міндетті баяндауышты түрі бар. Қытай-қазақ тілін бұлай салыстыруда сөз таптары негізге алынады. Қытай тіліндегі жалғыз буынды және сабақты етістік сөйлемде көбінде соңына толықтауыш етіп жүреді. Егер толықтауыш ертпесе, онда соңына толықтырғыш не пысықтауыш ертеді. Қазақ тілінде етістіктің рай категориясы бар, қытай тілінде бұндай өзгеріс жоқ. Мысалы: 哈瑟 木穿衣服了.

Қытай-қазақ тілдерінде етістік-толықтауышты, етістік-баяндауышты сөйлем бар. Алайда екі тілдегі сөз тәртібі ұқсамайды. Қытай тілінде етістік толықтауыштың алдында тұрады. Қазақ тілі мүлде керісінше, толықтауыш баяндауыштың алдында тұрады. Мысалы: 我们能战胜任何困难. Біз кез-келген қиыншылықты жеңеміз. 我们能超越自己. Біз бәрін жеңеміз. 他恳求走慢点. Ол ақырын жүруді талап етті. 他建议公司改革. Ол компанияны өзгертуге ұсыныс берді. 他命令部队前进. Ол қосынға ілгерілеу бұйрығын берді.

Біз бұл салыстырудан байқағанымыз: қытай тіліндегі етістік-толықтауыш қай кезде де сөз тәртібіне бағынады. Сондықтан да онда баяндауыш соңынан келетін сөз толықтауыш болады. Ал қазақ тіліндегі толықтауышқа әдетте септік жалғаулары жалғанады. Олар “на\ни, да\ди, та\ти, н” тағы басқа да етістік толықтауыш морфологиялық өзгерістерге ұшырайды. Қазақ тіліндегі етістік-толықтауыш, етістік-баяндауышты сөйлемдегі бастауыш қимыл иесі болса, толықтауыш қимыл қабылдауыш болады. Бұл байланыс тұрақты болады. Міне бұл қытай-қазақ

тіліндегі тағы бір ұқсастық. Мысалы: Мен кино көрдім. 我看电影了。Ол хат жазды. 他写信了。Ол ұйықтады. 他睡觉了。Ол тамақ жеді. 她吃饭了。Әкем жұмысқа шықты. 爸爸上班了。Ол үйге қайтты. 我回家了。Досым емханада жатыр. 朋友住院了。

Қытай-қазақ тіліндегі өзекті сөзі пысықтауыш болған етістік баяндауыштың синтаксистік құрылым жағында ұқсастығы да ұқсастығы да бар. Ұқсастығы: Қытай-қазақ тілінде де сөйлемнің басына, әдетте, мезгіл-мекен және көлемді білдіретін пысықтауыштар келеді. Ұқсастығы: Қазақ тілінде баяндауыш-толықтауыштық құрылымның рет-тәртібі қытай тіліне мүлде ұқсамайды. Сондықтан да пысықтауыштың басқа жердегі орындары да ұқсамайды. Мысалы: 我们今天参观了工业展览。(状пысықтауыш—主бастауыш—谓баяндауыш—宾толықтауыш). Біз бүгін өнеркәсіпті тамашаладық.(主бастауыш—宾толықтауыш—状пысықтауыш—谓баяндауыш). 我们昨天观看了宣传片。Біз кеше үгіт фильмін көрдік. 他们明天欣赏音乐会。Олар ертең музыкадан ләззат алады. 他们上个月踢足球赛了。Олар алдыңғы айда доп тепті.

Өзекті сөзі пысықтауыш болған етістік баяндауыштың болымсыздық формасында әдетте, қытай тілінде болымсыз үстеу “不、没、别” арқылы сөйлемдегі етістікті болымсыз формаға өзгертеді. Ал қазақ тіліндегі болымсыз форма дерлік етістіктің соңына болымсыздықты білдіретін жұрнақ жалғану арқылы жасалады. Мысалы: 我不去。Мен бармаймын. 他们没有来。Олар келмеді. 你别回家。Сен үйге қайтпа. 我不看电影。Мен кино көрмеймін. 你没看书吧。Сен кітап оқып жүрген жоқсың. 你别动。Қозғалма.

(7) Қазақ тілінде толықтырғыш сөйлем мүшесі жоқ. Сондықтан қытай тіліндегі баяндауыш-толықтырғышты етістік баяндауышты сөйлем көбінде қазақ тіліндегі өзекті сөзі пысықтауыш болған етістік баяндауышқа ұқсайды. Мысалы: 他生于1981年。Ол 1981 жылы туылған.

他们合作得非常好。Олардың келісімі өте тамаша. 他们争吵的很激烈。Олардың соғысы өте қиян-кескі. 我们过得很快乐。Біз көңілдіміз.

Қытай тілінде тағы баяндауыш-толықтырғышты етістік баяндауышты сөйлемнің толықтырғыш мүшесі қазақ тіліндегі «кетті» сөзінің мағынасына тең келеді. Мысалы: 努尔江的衣服已经破烂了。Нұржанның киімі тозып кеткен. 他们是能想出好办法的。Олар жақсы амал ойлап табады. 沙吾列的耳环丢了。Сәуленің сырғасы жоғалып кетті. 他们会解决这个问题。Олар бұл мәселені шешеді. 我的衣服掉色了。Біздің киімнің өңі түсіп кетті. 我们可以成功的。Біз табысқа жетеміз.

Қытай тілінде желілес етістік баяндауышты сөйлем бар, ал қазақ тілінде жоқ, алайда, қазақ тіліндегі әрбір жай сөйлемде әдетте, етістіктің жақтық түрлері болады. Осы етістік сөйлемде баяндауыш болады. Сонымен бірге сөйлемде басқа да етістік зат есім, сын есім етістік, көмекші етістіктер болады. Алайда олардың барлығы жақтық өзгеріске ұшырамайды. Дегенмен олар сөйлемдегі бастауыш пен тікелей байланыста болады. Бірақ олар морфологиялық өзгеріске ұшырайды да тек сөйлемде баяндауышты бір ғана етістік баяндайды. Ал қытай тілінде бұндай болмайды. Етістіктер қатар-қатар тіркесіп келе береді. Қанша етістік болса да барлығы бір баяндауышты баяндайды. Қытай тіліндегі желілес етістік баяндауышты сөйлем түрі қазақ тіліндегі өзекті сөзі пысықтауыш болған етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: 群众听了很满意。Көпшілік естіп риза болды. 我们坐车去。Біз машинамен барамыз. 孩子们忍不住哭了起来。Балалар шыдай алмай жылап жіберді. 我激动的哭了。Мен тебіреніп жылап жібердім. 我们跑步回。Біз үйге жүгіріп келдік. 工人看了很高兴。Жұмысшылар көріп өте қуанды. 我们走着去。Біз жаяу барамыз.

Қытай тілінде қос міндетті сөз тіркесі сөйлемде баяндауыш болып қос міндетті етістік баяндауышты сөйлем жасайды. Бұндай сөйлем қазақ тілінде жоқ. Алайда, қытай тіліндегі қос міндетті сөйлем, қазақ тілінде басқа сөйлем формасы бойынша бейнеленеді. Қытай тіліндегі бір бөлім қос міндетті етістік баяндауышты сөйлем қазақ тіліндегі өзекті сөзі пысықтауыш болған етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: 请你带我去车站办事处好吗?

Сіз мені вокзалдың іс басқармасына ертіп баршы. 他的话叫我想起了过去。Оның сөзі маған өткен күндерді есіме салды. 请你帮我带回家好吗? Үйге ала кетсең бола ма? 他的歌让我幻想起未来。Оның әні болашақты елестетті. 部分汉语兼语句相当于哈萨克语的动谓句。例如:

这事叫人担心。Бұл іс адамды алаңдатады. 你不要再让我们受怕了。Сен бізді ендігәрі қорқытпа. 你们不要再让我笑了。Мені күлдіре бермендер. 这事叫人震惊。Бұл іс адамды шошытады. 你不要再让老师说了。Сен мұғалімді тағы мазалама.

(10) Қазақ тілінде желілес етістікті сөйлемге ұқсайтын сөйлемнің баяндауышы әрбір етістікпен басқаша формада байланысады. Байланысу рет-тәртібі: баяндайтын бөлегі алдыда тұрып соңына «еді, екен, емес, бол, кел» жұрнақтары арқылы етістік жасалады. Қытай тілінде бұлай болмайды.

Қазақ тіліндегі желілес етістік баяндауышты сөйлем қытай тіліндегі етістік толықтауыш етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: Сіз кім боласыз? 你是谁? Бұл тас бес кило шығады. 这块石头有五公斤. Бүгін күн суық емес. 今天不冷. Кеңседе жан баласы жоқ. 办公室里一个人也没有. Ертең ыстық болмайды. 昨天不热. Қазақ тілінде желілес етістікті сөйлемнің тағы бір түрі, қытай тіліндегі сын есім баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: Асқардың үйренуі жақсы. 阿斯哈尔的学习好. Сурет өте тұнық. 照片很清晰.

Қақардың дені сау. 哈哈尔身体好. Дыбысы керемет. 歌声很动听. Тұрмыс өте тамаша. 日子很红火.

Қытай тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің үлкен баяндауышы есім сөздерді, сын есім сипатты, етістік сипатты және бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінен жасалады. Ал қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөз тіркесінен жасалған бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің үлкен баяндауышы есім сөздерді, сын есім сипатты, етістік сипатты болып бөлінеді. Қазақ тіліндегі есім сөзді сөйлемнің үлкен баяндауышы қазақ тіліндегі етістік толықтауышты етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: Менің айтып отырғаным сөз бір құлақ екі. 我所强

调的是好话只说一遍. Менің ақылым, адам көп болса күш көп болады. 我所建议的是人多力量大. Менің қолдайтыным ортаны қорғау. 我所倡导的是保护环境.

Қытай тіліндегі сын есімнен жасалған үлкен баяндауыш қазақ тіліндегі сын есімнен жасалған баяндауышқа ұқсайды. Мысалы: Менің денсаулығым жақсы. 本人身体健康.

Сенін түрің басқаша. 他的长相出众. Оның мәмілесі жақсы. 她的态度认真. Қытай тіліндегі етістіктен жасалған үлкен баяндауыш әдетте қазақ тіліндегі етістік толықтауышты етістік баяндауышты сөйлемге ұқсайды. Мысалы: 集体的事大家抢着干. Көпшіліктің ісін адамдар таласа-тармаса істеді.

Қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауышты емес сөйлемнің өзекті сөзі зат есімді, сын есімді, етістікті және одағайлы болып бөлінеді. Екі тілдегі бастауыш-баяндауышты емес сөйлемнің басты өзгешелігі: Қытай тіліндегі зат есім мен сын есімнен жасалған баяндауыштың соңына “的” жалғанады. Ал қазақ тіліндегі жақтық өзгеріске ұшырайды. Сонымен бірге морфологиялық өзгерістер болады. Мысалы: 在你的国家. Сіздің еліңізде. 谢谢您的盛情. Ілтипатыңызға рахмет. 谢谢你的好意. Сіздің ықыласыңызға рахмет. 在我的故乡. Менің туған жерімде. 感谢你的邀请. Шақырғаныңа рахмет.

References

- 1 Xing Fuyi, “Introduction to Linguistics” Wu Zhenguo editor of Central China Normal University Press, 2005
- 2 Huang Borong, Liao Xudong editor of “Modern Chinese” 1997 Revised Edition, Higher Education Press
- 3 Huang Borong, Liao Xudong editor of “Modern Chinese” third revised edition in 2004, Higher Education Press
- 4 Lu Shuxiang editor of “Modern Chinese eight hundred words” Commercial Press 1980
- 5 Fan Xiao editor of “multi-angle study of Chinese sentences of” Commercial Press 2009
- 6 Xing Fuyi “Modern Chinese” Higher Education Press, 2010
- 7 Edited by Chen Man “Predicate Sentence research” Beijing, China Federation of Literature Publishing House 2008
- 8 Bin editor of “New Modern Chinese” Shanghai Fudan University Press
- 9 Xing Fuyi, Wang Guosheng preparation of the “Modern Chinese” Higher Education Press, 2010
- 10 Akhmet. Baitursynov editor of “Ha sentence structure and sub-species,” Almaty, School Press 1921. Agama Wolf Ke Ha grammar theory - Almaty, 1996-239 б.
- 11 Oman desk fu “Modern Kazakh” Almaty School Press, 2004
- 12 PMMeliorance editor of “Hake Grammar Introduction” Almaty Press, 1917
- 13 H.Ecenov editor “Kazakh complex sentence in 1974,” Almaty, School Press
- 14 K.Akhanov editor of “Ha grammar theory” Almaty Press, 1996
- 15 Sairambaiva T. editor of “The main ingredient of the sentence” (Kazakh National University Press, 1991)
- 16 Kacymova G. editor of “Kazakh grammar” Almaty 2007
- 17 Kenecbaiva I. Editor of “Kazakh linguistics” bubble Lada Er City 2010
- 18 Ickakov A. editor of “Modern Kazakh Law” Almaty Press
- 19 Ermekova T. editor of “Modern Kazakh Predicate Sentence” Almaty 1999
- 20 Shaykenova K. Editor of “lexicology and logical relationship” in 1995
- 21 Sadyakasova editor of “Modern Kazakh single unit single sentence” (Almaty Press, 1996)
- 22 S.Amanjolova editor of “Modern Kazakh language” (Almaty School Press, 2004),
- 23 S.Ysaieva., K. Nazarkaliova., Zh.Dayletbekova., Editor of “Kazakh” (Almaty Atamyra Press, 2011)
- 24 Аханов. «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы». – Алматы, 1996. – 239 б.
- 25 Аманжолов. «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы». – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2004.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ. اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Абуова А.
**Интербелсенді әдістер
арқылы шет тілі ретінде
түрік тілін меңгерту**

Бұл мақалада шетел тілі ретінде түрік тілін интербелсенді әдістер арқылы меңгертудің тиімді жолдары қарастырылған. Соның ішінде рөлдік және іскерлік ойындар арқылы түрік тілін еркін әрі оңай үйретудің тәсілдері берілген. Ойын түрлеріне тоқталып, ол ойындардың танымы да түсіндірілген.

Түйін сөздер: интербелсенді әдіс, рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, шет тілін меңгерту, түрік тілі, тиімді тәсілдер, оңай жолмен шет тілін меңгерту.

Abuova A.
**Interactive methods of teaching
Turkish as a foreign language**

This article is about learning Turkish language as a foreign language effectively through interactive methods. Including in it, there are free and easy ways to teach the Turkish language through the role play and business games. Also described knowledge of games and their types.

Key words: interactive method, role-play games, business games, mastering a foreign language, Turkish language, effective approaches, mastering foreign language in easy way.

Абуова А.
**Обучение турецкому языку в
качестве иностранного языка
с помощью интерактивных
методов**

В данной статье рассматривается эффективное обучение турецкого языка в качестве иностранного языка с помощью интерактивных методов. Даны примеры ролевых и деловых методов, с помощью которых можно легко и свободно изучить турецкий язык. Описаны виды ролевых игр. Даны разъяснения к каждой ролевой игре.

Ключевые слова: интерактивный метод, ролевые игры, деловые игры, обучение иностранному языку, турецкий язык.

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ТҮРІК ТІЛІН МЕҢГЕРТУ

Қазақстан тәуелсіз ел болғанына міне – 25 жыл болды. Бүгінге дейін Қазақстан көптеген жақын және алыс шет елдермен дипломатиялық байланыс құрды. Осы орайда, бұрынғы кеңес одағының ішіндегі тәуелсіздігін алған түркі халықтар болсын, мейлі шалғайда жатқан Түркия Республикасы болсын, арада барыс-келістермен бірге мәдени байланыстар да қанаттана бастады. Ендігі кезекте шет тілінің қолданылуы аясын кеңейту кезек күттірмес мәселенің бірі болды. Қазіргі таңда шет тілін оқытуды жаңа сатыға көтеру отандық педагогикадағы іргелі міндеттердің біріне айналып отыр. Заманауи талаптардың сұраныстарына сәйкес Қазақстандағы ЖОО-да ішкі және сыртқы академиялық ұтқырлықты дамыту аясында бірнеше мемлекет ішіндегі және шет елдік алдыңғы қатарлы оқу орындарының студенттерімен, магистранттарымен, оқытушыларымен білім және тәжірибе алмасады. Қазақстан Республикасының ұлттық білім беру жүйесінің стратегиялық курсы шетел тілін оқытудағы тиімді деңгейде ұйымдастыруға қабілетті мамандарды даярлауға бағытталған.

Қазіргі таңда интербелсенді әдістер арқылы оқытудың көптеген түрлері бар. Жалпы негізінен, әдістер адамды бір нәрсені меңгеру барысында өзіндік ерекшеліктеріне қарай, әрекеттер жасау арқылы, ұсталық шеберлігін шыңына жетелейді. ЖОО студенттерге түрік тілін меңгерту барысында мұндай әдістерді тиімді пайдалану арқылы көптеген жетістіктерге жетуге болады. Ол:

- қысқа уақыт ішінде тілді меңгерту;
- тілді үйренушіге жалықтырмайтын жолмен меңгерту;
- әрі сол тілді үйренуші емін-еркін қолдануына қарай машықтандыру және т.б. [1].

Сондай-ақ, интербелсенді оқыту әдістерін жіктеудің де көптеген түрлері бар. Бұл жіктеулер интербелсенді әдістерді әртүрлі тұрғыдан түрлендіреді: мазмұндық жағынан, қолдану тұрғысынан, технологиялық сипаттары бойынша және т.б. Осыған байланысты М. Новиктің жіктеуін қарастыруымызға болады.

М.Новик бойынша оқытудың интербелсенді әдістерінің жіктелуі

Тектері	Түрлері
Имитациялық емес	Дәрістер Семинарлар Тақырыптық топтық пікірталастар Ой қозғау (brainstorming) Дөңгелек үстел Педагогикалық ойын жаттығулары Тәжірибе алмасу
Имитациялық а) Ойын түрінде емес	Нақты жағдаяттарды талдау (case-study) Имитациялық жаттығулар Тренингтер
ә) Ойын түрінде	Рөлдік ойындар
	Іскерлік ойындар: а) оқу ойындары – блиц-ойындар – шағын-ойындар – компьютерде өткізілетін ойын сабақтары ә) өндірістік ойындар – проблемалық-іскерлік ойындар б) зерттеу ойындары – проблемалық-іскерлік ойындар
	Ойын түрінде обалау

[2, 277]

Осы жіктеудің негізінде түрік тілін жан-жақты үйретуге болады. Бірақ осының ішінде, ойын түріндегі интербелсенді әдістерді түрік тілінде жиі қолдану арқылы үйренушінің тілге деген құштарлығын арттыруға болады. Ал енді үйренушіге бір жақты үйрету тәсілін қолданған жағдайда, үйренушінің тілге деген қызығушылығы бәсеңдеп, басталған іс-әрекет нәтижесіз аяқталуы мүмкін. Сол себептен тіл үйренуші өзін еркін сезінетін жағдай жасай отырып, тілді емін-еркін меңгертуіміз керек. Бұл жерде оқытушы тіл үйренушінің психологиялық жағдайында ескергені абзал.

Ал енді, түрік тілін үйрету үшін, жоғарыда көрсетілген интербелсенді әдістердің ойын түрлеріне тоқталайық. Олар:

- 1) Рөлдік ойындар;
- 2) Іскерлік ойындар
- а) Іскерлік ойындары
 - саяхат ойындары
 - блиц-ойындар
- ә) Өндірістік ойындар [1].

Рөлдік ойындар (Rol Oyunları)

Рөлдік ойындар – тиімді интербелсенді әдістердің бірі. Түрік тілін ЖОО студенттеріне үйрету барысына мұндай ойын сабақтарын жиі әрі тиімді пайдалануға болады. Себебі ойға

шабуыл (креативті әдіс) әдісін қолдану арқылы өзінің білген әрі үйренген сөздерін жағдаятты шешу барысында кенеттен қолданысқа енгізуіне мүмкіндік тудырады. Сосын тіл үйренуші үйренген тілін іс жүзінде қолдануы арқылы өзіне деген сенімі оянады. Осы орыда, студенттерге **«Көшбасшылық» (Liderlik / Önderlik)** ойынын ұтымды пайдалануға болады. Мысалы, *«Студенттер топ болып, көлге демалуға бару үшін, өзара 150 000 теңге жинады. Бұл ақшаны қалай жұмсауға болады?»* деген тақырап аясында, тіл үйренушілерді шағын топтарға бөліп, олардың әр мүшесіне келесідей карточкаларды үлестіріңіз:

Сіз нағыз көшбасшысыз. Сіз әрқашан да дұрыс шешім таба аласыз. (Gerçek lider sizsiniz. Siz her zaman doğru çözüm bulabiliyorsunuz.)

Сіз көпті көрген, өте тәжірибелі адамсыз. Өзіңіздің өмірлік тәжірибеңізге сүйене отырып, Сіз әрқашан жақсы шешім ұстанасыз. (Siz her şeyi bilen ve tecrübeli bir insansınız. Kendi tecrübenize dayanarak Siz her zaman doğru bir çözüm bulabiliyorsunuz.)

Сіз ылғи да күмәнданып, бәріне де сенімсіздікпен қарайтын адамсыз. (Siz her zaman şüphelenen ve kimseye güvenmeyen insan mısınız?)

Сіз қандай да болмасын идеяны жоққа шығара білетін сыншысыз.

Сіз еш келісімге келе алмай жүргендерді татуластыра білетін бітімгерсіз. (Siz hiç anlaşamayan insanları barıştıran insansınız.)

Сіз қорытындылауда жақсы білетін аналитиксіз. (Siz sonuçlamayı iyi beceren analistsiniz.)

Сіз өзіңіздің жұмысқа деген жеңілтектігіңізбен қандай да болмасын ұмтылысты жоққа шығарасыз [3].

Оқытушы барлық қатысушылардың өз рөлін тиянақты түрде ойнауын қадағалауы керек. Әрбір тіл үйренуші өз карточкасын басқаларға көрсетпей оқып, сол бойынша өз рөлін ойнайды. Топтардың шешім қабылдауы үшін жеткілікті уақыт беріңіз. Әдетте бұл ойында топтардың біреуі де дұрыс шешім қабылдай алмайды, өйткені әр топта өзін көшбасшы санайтындар аз емес. Топтардағы жұмыс ылғи да қызу және тартысты өтеді.

Ойынды қорытындылағанда тіл үйренушілерге келесідей сұрақ қойыңыздар:

Неліктен сіздер ортақ шешімге келе алмадыңыздар? (Siler neden ortak bir çözüme ulaşamadınızlar?)

Жұмыстарыңызда қандай қиыншылықтар туындады? (İşlerinizde ne tür zorluklarla karşılaştınız?)

Бұл қиыншылықтарды қалайша жеңуге болады? (Bu tür sorunları nasıl başarabiliriz?)

Кім өзін көшбасшы деп санады? (Kim liderlik özellikleri kendinde buldu?)

Осылайша өз ойын түрік тілінде сөйлеуіне жағдай жасап, әрі әр түрлі жағдаяттарды пайдалана отырып, тіл үйренушінің тілді қолдануына деген белсенділігін арттыруға болады.

Рөлдік ойындарының мұндай түрлерінде қатысушылардың топтары әртүрлі қоғамдық топтардың рөлдерін орындайды, мысалы: мемлекет, өкімет, парламент, партиялар, бизнес өкілдері немесе субъектілері (компаниялар, фирмалар, кәсіпорындар, банктар, жинақтаушы қорлар), жалдамалы жұмысшылар немесе әлеуметтік топтар (оқушылар, қызметкерлер, зейнеткерлер, мемлекеттік бюджет тарапынан қызмет атқарушылар).

Мұндай ойындардың тақырыбы ретінде әлеуметтік сипаттағы келесідей жағдаяттарды тандап алуға болады:

– *парламентте заң қабылдау немесе заңға өзгертулер енгізу;*

– *парламентте өкімет әрекеттерін партиялар мен әлеуметтік топтар тұрғысынан талдау және баға беру (мысалы, экономикалық дағдарыстан шығу саясаты);*

– *келісім шарт жасау (мемлекетаралық, мемлекет пен жекеменшік компаниялар, компания мен қызметкерлер арасында);*

– *қызметкерлерді таңдау (кастинг) және жұмысқа қабылдау;*

– *компанияның бір (тоқсандық) жылдық жұмысын талдау және бағалау;*

– *компанияның даму мәселелерін талқылау және т.б.*

Рөлдік ойындар тіл үйренушілерде келесідей біліктерді қалыптастыруға:

– қарым-қатынастық (коммуникативтік) дағдылар;

– шағын топтарда жұмыс жасау барысында қазақ тілін еркін қолдану дағдылары;

– өзіндік тұрғыдан қазақша ойлап, өз пікірі мен көзқарасын еркін айтуға;

– тілді қолдану барысында өзіне деген сенімділігінің артуына;

– үйренгенді практикалық тұрғыдан қолдануға;

– *өзінің үйренген деңгейін анықтап, оны әрі қарай дамытуына септігін тигізеді [4].*

Іскерлік ойындар (İşletme Oyunları)

Іскерлік ойындарда тіл үйренушілер қандайда бір сценарий ауқымында рөлдерді өзара бөлісіп, зерттеу жұмыстарын жүргізу немесе деректерді талдау арқылы сол салаға байланысты нақты лексикалық қорды меңгеруіне мүмкіндік туғызады. Іскерлік ойындарда бірінші кезекте тіл үйренушінің тілдік қорын байытады. Әсіресе саяхат ойындарын тиімді пайдалануға болады. Тіл үйренушілер саяхат ойындарында көркем шығармалар мен кітаптар, тарихи оқиғалар, аңыздар, карталар, географиялық, өлкетанушылық және т.б. тақырыптар аясында өз қиялдарын пайдалана отырып, жағдаяттар құрастырады [5, 6].

Блиц ойындары (Kısa Oyunlar) – қысқа әрі шағын ойындар, бұлар тіл үйренушінің түрік тілінде еркін сөйлей білуіне бағытталады. Блиц ойындарының мысалдары:

Шындық детекторы (Yalan Makinesi)

Бір кісіге түрікше 8-10 сұрақ қойылады. Үйренуші сұрақтардың барлығына да шынайы түрде жауап беріп, тек біреуіне ғана жалған жауап береді. Қалған кісілер шағын топтарға бөлініп, жауаптардың қайсысы өтірік екенін анықтап, өз ұстанымдарына дәлелдер келтіруі қажет.

Фотолар (Resimler)

Әр кісіге бір адамның суретін беріп, оның өмірін (немесе мінез-құлқын) қысқаша түрде сипаттап беру тапсырылады.

Алиби (Kanıt)

Екі кісіге белгілі бір қылмыс жасауда күдіктілердің рөлі беріледі. Оларды сыныптан аластатылып, алиби ойлап табуды тапсырады. Бұл кісілер қайта оралған кезінде топтар екіге бөлініп, екі күдіктіден кезектесіп жауап алады.

Таңдау (Seçim)

Тіл үйренушілер басшылардың рөлін ойнайды. Олардың мақсаты – атышулы үстеме ақыны (жүлдені) ең үздік адамға тапсыру. Тіл үйренушілер түрікше өз үміткерлері туралы жан-жақты ақпарат келтіріп, нақты дәлелдерді келтіруі керек [5, 25-29]. Мұндай ойындар туралы қызықты мәліметтерді келесідей сайттардан білуге болады және оларды түрік тілін үйрету мақсатында да пайдалануға болады: <http://memory.loc.gov/ammem/ndlpedu/index.html> www.spa3.k12.sc.us/WebQuests.html

Өндірістік ойындар (Üretici Oyunları)

Өндірістік ойындарда да көбіне «*Келіссөздер жүргізу*» (Sözleşme Yapmak) ойыны мен «*Жарнама құрастыру*» (Reklam Yapmak) ойындарын тіл үйрету барысында ұтымды қолдануға болады [1].

Әрине, түрік тілін үйрету әдіс-тәсілдерін жан-жақты дамытуымыз керек. Әсіресе мұндай әдістермен жұмыс істеу барысында, міндетті түрде тіл үйренушінің психологиялық жағдайы ескерілуі тиіс. Сол себептен тіл үйрету барысында психологиялық, әлеуметтік мәселелерді де оқытушы ұмытпағаны жөн. Өйткені тіл өте нәзік қатынас құралы, оны адамның сезімтал санасына сіндіріп, қолданысқа енгіздіру өте қиын мәселелердің бірі болып табылады. Болмашы нәрседен адам тіл үйренуден жиренуі де мүмкін, я болмаса, кішкентай бір сөз арқылы сол тілді үйренуге құштар да болуы мүмкін. Сол себептен түрік тілін үйрететін мамандардың біліктілігін жыл сайын жетілдіріп отыратын орталықтардың белсенділіктерін артыруымыз керек.

Әдебиеттер

- 1 Demirel Ö., Öğretim İlke ve Yöntemleri: Öğretme Sanatı. – Ankara, 2009.
- 2 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009.
- 3 Barın E. Yabancılar Türkçenin Öğretiminde Temel Söz Varlığının Önemi // dergipark.ulakbim.gov.tr/tubar/article/viewFile/.../50000670...
- 4 Barın E. Yabancılar Türkçe Öğretiminde İlkeler // HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ, ISSN 1305-5992, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz 2004, Sayı 1.
- 5 www.spa3.k12.sc.us/WebQuests.html <http://memory.loc.gov/ammem/ndlpedu/index.html>
- 6 Карапетя М. Пусть играют! // Перемена, Международный журнал о развитии мышления через чтение и письмо. Том 5. – №4. – октябрь, 2004.

References

- 1 Demirel Ö., Öğretim İlke ve Yöntemleri: Öğretme Sanatı, Ankara, 2009.
- 2 Alimov A. Interbelsendi adisterdi jogary oqu oryndarynda qoldanu. Almaty, 2009.
- 3 Barın E., Yabancılar Türkçenin Öğretiminde Temel Söz Varlığının Önemi // dergipark.ulakbim.gov.tr/tubar/article/viewFile/.../50000670...
- 4 Barın E., Yabancılar Türkçe Öğretiminde İlkeler // HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ, ISSN 1305-5992, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz 2004, Sayı 1.
- 5 www.spa3.k12.sc.us/WebQuests.html <http://memory.loc.gov/ammem/ndlpedu/index.html>
- 6 Karapetya M. Pust igrayut! // Peremena, Mejdunarodnyi jurnal o razviti myshleniya cherez chteniye pisvo, tom 5, №4, oktyabr, 2004.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Алжанбаева Ұ.
**Қожа Ахмет Иасауидің
шығармаларын оқытудағы
түйінді мәселелер**

Мақалада Қожа Ахмет Иасауи шығармаларын оқытуда кездесетін сопылық терминдер, діни терминдерді студенттерге түсіндіру мәселесі сөз болады. Сондай-ақ қазақ тіліне араб, парсы тілдерінен енген кейбір түсініксіз сөздердің этимологиясы қарастырылады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Иасауи, сопылық терминдер, діни терминдер, этимология арабизм, фарсизм.

Alzhanbaeva U.
**Important moments in the
training of Khoja Ahmed
Yassauï works**

This article discusses the problems of studying the Sufi religious terms and in the writings of Khoja Ahmed Iassavi and etymology of some words borrowed from Arabic.

Key words: Khoja Ahmed Iassavi, Sufi and religious terms, etymology, Arabism

Алжанбаева У.
**Основные проблемы
в изучении трудов Ходжа
Ахмеда Иассави**

В этой статье рассматриваются проблемы изучения суфийских и религиозных терминов в трудах Ходжа Ахмеда Иассави и этимология некоторых слов, заимствованных из арабского и персидского языков.

Ключевые слова: Ходжа Ахмеда Иассави, суфийские и религиозных термины, этимология, арабизм, фарсизм.

ҚОЖА АХМЕТ ИАСАУИДІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ТҮЙІНДІ МӘСЕЛЕЛЕР

Қожа Ахмет Иасауи шығармалары, оның ішінде «Диуану хикметі» XII ғасырда жазылған түркі әдебиетінің көне үлгілерінің бірі екендігі көпшілікке белгілі. Алайда осы шығарманы студенттерге оқыту барысында біраз қиындықтар туындайтынын айту керек.

2008 жылы Алматыда жарық көрген «Әдеби жәдігерлер» сериясының алтыншы томының алғысөзінде «Диуану хикмет» аудармалары қазақ тілінде 17 рет жарық көрді. Жолма-жол аударма қағидасы сақталған, стиль біркелкілігі, кәсіби деңгейі жоғары болуымен ерекшеленген аудармасы «Әдеби жәдігерлер» сериясының алтыншы томына енді», – деп жазылады [1, 7-б.].

Шынында да бұл кітап жалпы оқырман қауым үшін де, әсіресе түркітанушы ғалымдар мен студенттер үшін де аса құнды әрі пайдалы дүние. Алайда «Диуану хикметті» түсіну үшін жалғыз қазақ тілін жетік білу жеткіліксіз. Ол үшін студент философияны, ислам дінін, сопылық терминдерді және қазақ тіліне араб, парсы тілінен енген сөздердің этимологиясын білуі қажет.

Кітаптың соңында алфавиттік тәртіпте сөздік берілген. Сөздік еңбекті түсінуді біршама жеңілдеткенмен, барлық діни және сопылық терминдерді толық қамти алмайды. Әрине, барлық бейтаныс сөздерге түсіндірме беру аудармашылардың міндетіне жатпайды. Осы жерде бар салмақ оқытушыға түсетіндігі белгілі. Әрине, *ғаріп, пақыр, махшар, миграж, тариқат, мағрифат* т.б. сөздерді түсіндірудің қажеті бола қоймас, бірақ төменде келтірілген сөздерді түсіндіру үшін арнайы дайындық қажет. Мысалы, Мектеп көріп қайнап толып тастым, міне. «*Инна фатахнаны*» оқып мағына білдім, – деген жолдардағы «Инна фатахна» деген не мағына білдіретінін көп адам біле бермейді. Құранның 48 сүресі «Фатх» деп аталады. Сол сүренің бірінші аяты «Инна фатахна ләкә фатхан мубиинан» (Сөзсіз сені ашық жеңіске ие қылдық) деген мағынаны білдіреді [2, 511-б.]. Бұл аят Мұхаммед пайғамбардың Меккеде жеңіске жеткеніне байланысты айтылған. Абдулла ибн Муғафалдың айтуынша ол Мұхаммед пайғамбарымызды Меккені алған күні көріпті. «Ол түйенің үстінде отырып «Инна фатахна ләкә фатхан мубиинан. Ли иағфира ләкә аллаху ма тақаддама мин занбика уа ма тааххара...» аяттарын оқып отыр екен. Даусы керемет еді» – дейді.

«Обретение двух Святынь» (Футух аль-харамайн) атты еңбекте осы аят туралы былай делінеді: Харамай – две святыни ислама – Заповедная Мечеть в Мекке и Могила Пророка в Медине. Эта формула входит в титул королей сегодняшней Саудовской Аравии: Хранитель Двух Святынь. Футух – множественное число от фатх, что значит «открытие», «завоевание, покорение», «победа». Слово это тесно связано с коранической семантикой. «Аль-Фатх» называется сура Корана, в которой говорится о победе над мекканцами и «покорении» Пророку Мухаммаду Мекки, дарованных ему Аллахом: Инна фатахна лак фатхан мубинан («истинно Мы даровали тебе крепкую победу» [3]. Міне, көріп отырғанымыздай бір ғана сөздің мағынасын түсіну үшін Құран сүресін, аятын және оны қай жерде кім айтқандығының тарихын білу қажет.

Хикметте тағы мынадай жолдар бар:

Аллаға бар жаныммен адал болдым,
«Фана фи Алла» мақамына салдым міне.

Фана сөзінің араб тіліндегі мағынасы – өшу, өлу, жоғалу [4, 610-б.]. «Ислам» энциклопедиялық сөздігінде фана сөзінің мағынасы «адамның жеке тұлға ретінде өзін-өзі жоғалтып құдайдың құдіретіне сіңіп кетуі» – деп түсіндіріледі. Кейбір зерттеушілер фананы нирванамен теңестіреді.

Сопылық түсінік бойынша фана дегеніміз адамның сыртқы дүниеден қол үзіп, сана-сезімінен, жеке басының қасиеттерінен айрылуы. Ибн Араби Фананың жеті сатысы болатынын айтқан. Фананың ең жоғары деңгейіне жеткен кезде фанадан да айрылып *бақаға* өтеді. Бақа сөзінің араб тіліндегі бір мағынасы – адам баласының өлімнен кейін баратын мәңгілік тұрағы. Сопылық түсінігі – Алланы сезіну, Алланың дидарын көру дегенді білдіреді.

Ал атакты суннит діндары Ибн Таймани Ибн Арабидың Алланы фана күйіне түскен сопының көзімен көруге болады деген көзқарасын сынады. Ол Фана дегеніміз «Алладан басқа нәрсеге табынудан бас тарту» – деп түсіндіреді [5, 251-б.].

«Әуелден «Аласта би раббикум» деді құдай,
«Қалу бәлә» деп аруақтар қылды әуез», –

деген жолдардағы «Аласта би раббикум» «Қалу бәлә» сөздері қай уақытта айтылған?

Мұсылманнан: Қай уақыттан бері мұсылмансың? – дегенде «Алхамду лилла, Қалу билла заманынан бері» – деп жауап береді екен?) «Қалу

бәлә» заманы дегеніміз не? Алла тағала жерді жаратпас бұрын барлық адам баласының (қазіргі адамдардан бұрын болған, қазіргі адамдар, олардан кейін болатындардың да) жанын жаратты. Оларды жинап: Аласта би раббикум?» (Мен сендердің Раббыларың емеспін бе?) – деп сұрайды.

– Иә, Сен біздің Раббымызсың! Саған сиынамыз, сенен көмек сұраймыз, – деп жауап береді адамдардың жандары. «Қалу бәлә» заманы деген Алла мен адамдардың арасында қабылданған ант уақыты. Ол келісім Мисақ деп аталады. Қазақ тілінде әлмисақ, әлімсақ деп айтыла береді. Араб тілінде мисақ сөзінің алдына белгілілікті білдіретін (мысалы әл-Фараби) әл-артикілі қойылғанда әл-мисақ болып оқылады. Ол бойынша бүкіл адам баласы рухтарының бұл дүниелік тіршілігінен бұрын рухтар әлемінде Алланың құдіретін танып, оған қайтып келетіні туралы ант беру оқиғасы. Құран Кәрімнің «Ағраф» сүресінің 172-аятында «Әл-мисақ» уәдесі туралы айтылған («Мен сендердің Раббыларың емеспін бе?» – (дегенде) олар: «Әрине куәміз» деген. Қиямет күні: «Бұдан хабарымыз жоқ демендер») делінеді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «Қашаннан бері мұсылмансың?» деген сұраққа «Әлімсақтан бері мұсылманмын» деп жауап беру салты осыған негізделген. Шәкәрім Құдайбердіұлының:

«Жарға ғашық болғаным таңданатын түк те жоқ.
Жер жаралмай тұрғанында менде асықтың нұры бар», –

деп өзінің Хаққа деген махаббатының бастауы ретінде Мисақ оқиғасын меңзеуі осыдан. Рабғузи «Қиссас-ул-Әнбия» (16 ғасыр) кітабында бүкіл адамзат рухы Мисақта бір бөлігі пәни дүниені қалап – кәпір, тағы біреулері пейішті қалап – мұсылман, аз ғана бөлігі хақ дидарын қалаған – ғашықтар болып ажыратылғанын, адамдардың өз тағдырларын өздері таңдағанын аңыз түрінде баяндайды.

Қожа Ахмет Иасауи хикметінде Мисақты адамның міндеті мен жауапкершілігінің бастауы – адамның Құдайға құлшылық етуінің мәні деп біледі. Бұл дүниенің байлығына, атақ-даңқына қол жеткізсе де, адам баласының жүрегі тыншымайтынының басты себебі осы Мисақтағы антқа байланысты. Сондықтан да адам бұл дүниелік ғиззат-құрметке қанағаттанбай, рухтар әлемінде көрген хақиқатты қалап, тынымсыз ізденіспен өтеді деген түсінік бар.

«Лә иләһа илла Алла» (Алладан басқа құдай жоқ) деген сөздегі «Иләһ» сөзі жалпы құдай дегенді білдіреді. Яғни, тек қана Алла тағалаға ғана

сенемін. Алла тек Алла деп қана аталуы қажет, оны көп құдайларға теңестірудің қажеті жоқ, ширк келтірмеу керек деген мағынаны білдіреді.

«Әнә л-Хақтың» мағынасын білмес надан,
Дана керек бұл жолдарға пәк, мардан.
Ессіз Мансұр қорлықпенен болды ада,
Бір сөзбен жарандардан болды жүдә.
Халін, ділін ешкім білмес тәңірім куә,
Қан жұтып мен де куә болдым, міне.

Бұл шумақтағы «Әнә л-Хақ» нені білдіреді? Мансұр деген кім? – деген сұрақтардың студенттер тарапынан қойылуы заңды.

Әбу Абдулла әл-Хусейн ибн Мансұр әл-Халлаж Оңтүстік Ираннан шыққан ислам діндары және мистик, сопылық өкілі. Көпшілікке Мансұр әл-Халлаж деген атпен белгілі болған. Халлаж белгілі сопы Сахла ат-Тустаридың шәкірті болды. Ұстазына еріп Басраға барады, кейін Бағдат қаласына барып атақты мистиктер Өмір әл-Маққи мен Жунәйдтардан білім алады.

Бірде зікір салу үстіндегі медитацияда ол «Ана-л-Хаққ» (Мен Хақпын (шындықпын)) деп айтып қалады. Сопылар оны Аллаға тіл тигізді, өзін құдаймен теңестірді деп түрмеге қамайды. Сол жерде жатып ол «Китаб ат-Тауасин» атты жалғыз кітабын жазады. Соңынан өлім жазасына кесіледі. Руми Халлаждың сөзін тақаппарлық емес, қайта Алла алдындағы мойынсұну, яғни мен жоқпын, тек Алла ғана бар, – деп айтқысы келген деп түсіндіреді. Ит-тихад және Хулүл мектебінің негізін салушы да әл-Халлаж. Бұл мектептің идеологиясына үнді және христиан сопылығы әсер еткен. Олардың сенімінде «сопының бойына Алла еніп сопы Жаратқанмен бір материя болады» дейді олардың сөздерінің бірі «Әнә әл-Хақ» яғни (Мен Алламын).

Ортағасырлық түркі ескерткіштерінің көпшілігі Алла Тағаланы мадақтаумен басталады. Содан соң Мұхаммет пайғамбарды, оның сахабаларын жырлап, содан кейін ғана негізгі айтар ойына көшеді. Қожа Ахмет Иасауи да өз хикметтерінде Алланы ұлықтап, Пайғамбарды аса ілтипатпен жырлайды.

Есіме түссе жанымдай сүйген Мұхаммед,
Сенің жолыңа пида болам, Мұхаммед.
Үмбет болған «Хамду сананы» жатқа айтар,
Иә, Алла, жарылқай гөр, Мұхаммед.

Иә, кез келген мұсылман баласы, тіпті қазіргі жастар да Мұхаммед пайғамбарды біледі, бірақ осы шумақтағы «Хамду сананы» біле бермеуі мүмкін. Біз аудиторияда отырған студенттің дінтанушы немесе философ, тіпті араб тілінің

маманы да емес екенін естен шығармауымыз қажет. Сонымен «Хамду сана» дегеніміз не? Ол көпшілігіміз «Субханака» деп басталатынын білетін Ас-Сана дұғасы екен.

Субханака Аллаһума уа бихамдик,
Уа табарака исмук, уа таала джаддук,
Уа лә илаһа ғайрук

Араб тілінде *сана* – мадақтау, ризашылық білдіру деген мағынаға ие.

Зікір айтып іш сарайым таза болды.
Қайда барсам Қызыр бабам әзір болды
«Фазкуру-л –лаһ кәсиран» деп аят келді,
Зікір айтып зар илеумен жүрдім, міне –

деген жолдардағы зікір, Қызыр баба деген сөздер де көпшілікке таныс сөздер. Алайда бұл сөздердің нақты мағынасы, әсіресе Қызыр бабаның кейде Қыдыр баба, Қызыр ата болып әртүрлі айтылатыны да студенттерге түсініксіз. Көпшілік кейде Қызыр бабаны жыл басы Наурызда келетін Аяз атаға да теңеп жатады. Шын мәнінде ол адамдардың Аллаға деген сенімін жоғалтпауы үшін оларға дем беретін адам. Алла тағала Иса, Илияс, Ыдырыспен қатар Қызыр бабаға да мәңгілік өмір сыйлаған. Аңыз бойынша ол аралдарда өмір сүреді, аспанда ұша алады, әлемді кезіп жүреді, жыл сайын Меккеге қажылыққа барады, жұма күндері Меккенің, Мединенің және Иерусалимнің мешіттерінде намазға жығылады. Ол теңізде жүргендерге қорған болады, тіпті арнайы дұға оқып жәрдемге шақырса – өрт сөндіру, суға кеткендерді құтқару, ұрылардан сақтау, жындардың азғыруынан, жыланның уытынан сақтайды, – делінеді [5, 262-б.]. Ал қазақ халқының ұғымында Қызыр баба.....

Ал Қыдыр және Қызыр болып айтылуының себебі араб тілінің фонетикалық ерекшелігінде. Араб тілінде дауыссыз дыбыстар жуан және жіңішке болып бөлінеді. Қыдыр сөзіндегі д дыбысы жуан. Ол дыбыс кейбір араб елдерінде айтылған кезде з дыбысы сияқты айтылады. Мысалы, араб тіліндегі **қад**и (судья) сөзі қазақ тілінде **қазы** (әділ қазылар алқасы), **афдал** – **абзал** болып енген.

Ал зікір сөзіне келетін болсақ, **Зікір** (арабша *еске алу, еске түсіру, жадына сақтау*) – 1) сопылық ілімде – Алла тағаланы еске алу, оны ұмытпай, үнемі ойлау. Зікір уақыт пен мекен талғамайды, жүрекпен жасалады және тілмен айтылады. Жүректің зікірі, яғни «қалби зикр» – көңіл арқылы Алла тағаланың сипаттарының сәулесін танып білу; Алланы әрдайым еске

ала отырып, оның әмірлерін терең түсіну және ұжданның түкпірінен келген қалтқысыз сезіммен оны құлай сүю. Тілмен айтылатын зікір, яғни «лисан-и зикр» – Алла сөзін немесе «Лә иллаһа иллаллаһ» тіркесін қайталап айтудан тұрады. Тариқатта сопылар жиналып, шейһ немесе пірлердің бақылауында «Аллаһ-Аллаһ», «Һу-Һу», «хай-хай» сияқты тіркестерді белгілі бір жүйемен қайталап отырады. Зікір дауыстап айтылатын «жаһри зикр», үнсіз салынатын «һафи зикр» болып та бөлінеді;

2) бақсылардың сырқатты «емдеу әдістерінің» бірі. Ол үшін бақсы «жын-перілерді» шақырып, зікір салған. Зікір салу қазақ халқы арасында Қазан төңкерісіне дейін орын алып келген. Қазақ халқында бұл сөз жағымды мағынаға ие емес. Мысалы, зікір салған бақсыдай [8].

Әрбір тариқаттың өзінің айтатын зікірі бар. Мысалы: Нақшбандия тариқатында «Алла» деген сөз, Шазилияда «Лә илаха илла Алла» сөзі, мұнан басқа, истиғфар және пайғамбарымызға салауат айту да қосылған. Кейбіреулері зікірге қатты кірісіп кеткен кездерінде тек «Хуа, хуа» деп те айтады. Сондай-ақ, кейбір тариқат «зікір жаһрия» – дауыстап айтылатын зікірді қабылдаса, кейбірі «зікір махфия» – «іштен айтатын зікірді», кейбірі мүлдем шарифатта көрсетілмеген зікірдің түрін қабылдайды, айқын дәлел – Исмағұлшылар, сопылардың «хулл және иттихад» – «Алланың келуі мен пендемен бірігуі» сеніміне бет алып кетуі, тариқат жолы денені қинаудан тұрады деуі сияқты исламға жат амалдары да көп, ал ондай амалдар сопылыққа үнділерден, грек философиясынан, христиандықтан енген.

Хабар берер «Фа-л-иадхаку қалилан» деп,
Және айтар: «Уа-л-иабку қасиран» деп –

деген шумақтағы араб сөздері «Азырақ күл де, көп жыла» дегенді білдіреді. Бұл қазақ жыраулары мен Абай өлеңдерінде көп кездесетін ой. Абайдың қара сөздерінің төртінші сөзінде «Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, өлмеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек. Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек хәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!» – дейді.

Бұл еңбек қаншалықты зерттелгенімен, кейбір мағынасы көмескі сөздердің болуы шығарманы қазақ оқырманының толық түсінуіне әлі де кедергі келтіруде. Бұл мақаламыздың мақсаты Қожа Ахмет Иасауидің «Диуану Хикметінің» мазмұнын аша түсу.

Әдебиеттер

- 1 Әдеби жәдігерлер. 6-том. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008.
- 2 Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. – Медине: Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты, 1991.
- 3 Обретение двух Святынь. Футух аль-харамайн / Публикация рукописи XVI века из собрания Государственного Эрмитажа / под редакцией М.Б. Пиотровского. – СПб.: Государственный Эрмитаж, 2011.
- 4 Баранов Х. К. Арабско-русский словарь: ок. 42 000 слов. – 3-е изд. – М.: Издатель Валерий Костин, 2001.
- 5 Ислам: ЭС. – М.: Наука, 1991.
- 6 Қазақ энциклопедиясы, 6-том.
- 7 Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.

References

- 1 Әдеби жәдігерлер. 6-том. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008.
- 2 Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. – Медине: Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты, 1991.
- 3 Obretienie dvuh Svjatyň. Futuh al'-haramajn / Publikacija rukopisi XVI veka iz sobranija Gosudarstvennogo Jermitazha / pod redakciej M.B. Piotrovskogo. – SPb.: Gosudarstvennyj Jermitazh, 2011.
- 4 Baranov H. K. Arabsko-russkij slovar': ok. 42 000 slov. – 3-e izd. – M.: Izdatel' Valerij Kostin, 2001.
- 5 Islam: JeS. – M.: Nauka, 1991.
- 6 Қазақ энциклопедиясы, 6-том.
- 7 Islam. Jenciklopedijalyk anyktamalyk. – Алматы: «Aruna Ltd.» ZhShS, 2010.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Алжанбаева Ұ.Т., Сарсен Ш.М.

**Шығыстық сарында
жазылған түркі дастандарының
зерттелу тарихы**

Alzhanbayeva U.T., Sarsen Sh.

**The research of Turkic eposes on
oriental motives**

Алжанбаева Ұ.Т., Сарсен Ш.М.

**Исследования тюркских
дастанов, написанных
на восточные мотивы**

Мақалада Шығыстық сарында жазылған түркі халықтарына ортақ түркілік дастандардың зерттелуі мен жүйеленуі қарастырылған. Дастандардың жазылып алынған жылдары, баспаға берілген уақыты, жинақтап жазған кітаби ақындар туралы айтылады.

Түйін сөздер: түркі дастандары, шығыс әдебиеті, қисса-дастандар, кітаби ақындар.

The article discusses the research of Turkic eposes on oriental motives by domestic and foreign scientists. Also discusses the chronology of publishing and the authors called «kitabi akynдар».

Key words: turkic epos, the oriental literature, kissa-dastan.

В статье рассматриваются исследования тюркских дастанов, положенных на восточные мотивы отечественными и зарубежными учеными. Также анализируется хронология издания этих дастанов и авторы, так называемые «кітаби ақындар».

Ключевые слова: тюркские дастаны, восточная литература, кисса-дастаны, книжные поэты.

ШЫҒЫСТЫҚ САРЫНДА ЖАЗЫЛҒАН ТҮРКІ ДАСТАНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Орта ғасырларда Дешті Қыпшақ жерінде Ислам мәдениеті әбден орныққан соң түркілердің арасында араб мәдениетімен белгілі бір байланыс пайда болды. Ерте замандардағы деректемелерге көз жүгіртсек, қазақ халқының мәдениеті мен Шығыс халықтарының мәдениеті арасында ажырамас байланыс барын байқаймыз. Сонау ғасырларда Қазақстан территориясы арқылы сауда керуен жолдары өткен. Бұл жолдар Батыс пен Шығыстың сауда мен дипломатиялық қарым-қатынастарын нығайтқан көпір болды, әрі халықтардың рухани мәдениетінің де дамуына елеулі үлес қосты. Түркі халықтары әдебиетінің қалыптасу тарихында маңызды рөл алатын Шығыс халықтарының аңыз-әпсаналары, ертегілері, повестері халық арасында ауызша, жазбаша түрде тарады. Кейбір Шығыстық шығармалардың сюжеттері мен мотивтері қазақ халқының ауыз әдебиетіне әсер етіп, ұзақ уақыттар бойы өңделіп, өзгеріп жаңа үлгілері пайда бола бастады.

Қазақ әдебиеті түркі халықтары әдебиеті ішіндегі көне дәуірден бастап орта ғасырлардың аяғына дейін біртұтас бағытта қалыптасқан өз бойына барлық түркі халықтары әдебиеті жанрларын жинақтаған кешенді ағым болып табылады. Басқа түркі халықтарына қарағанда қазақ әдебиеті өзінің негізгі түркілік сипатын сақтап қалған деуге негіз бар. Қазақ әдебиетінің тарихын түркі халықтарының фольклорлық мұраларының көлемінде зерттеген ғалымдар қазақ әдебиетінде түркі фольклорының барлық жанрларын айқындаған. XIX ғасырдың II жартысында белгілі шығыстанушы, этнограф В.В. Радлов, Әбу-бәкір Диваев сынды зерттеушілер қазақ әдебиетінің тарихы бойынша көлемді зерттеулер жүргізген. Осы тұста тек қана қазақ әдебиеті емес, барлық түркі халықтарының әдеби мұраларын жинастырып зерттеген В.В. Радловтың «Түркі тайпалары халық әдебиетінің үлгілері» атты 10 томдық еңбегін ерекше атап кеткен жөн. Осы еңбектің 3-томы қазақ фольклоры үшін аса қымбат қазына деуге болады.

Сонымен қатар 1942 жылы «Қазақ тілі жайында» деп аталатын мақала жариялаған С.Е. Малов қазақ мәдениетінің, қазақ халқының өзге түркі халықтарына қарағанда әдебиетінің неғұрлым бай, шешендік өнері жоғары дамыған әдеби үлгілердің бірі ретінде таниды.

XIX ғасырда қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін, әсіресе Қазақстан аумағында кеңінен тараған шығыс әдебиеті үлгілерін жинастырып жазу басталды. Көптеген зерттеуші-жинақтаушылар арасында осы аяға белсенді үлес қосқан қазақ ақындары Жүсіпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабаұлы, Мәулекей Юмачиков, Шәді Жәңгіров, Кашафутдин Шахмардановтарды ерекше атап кеткен жөн. Олар шығыс сарынында жазылған ертегі, дастандардың қазақ тілінде жазылып таралуына үлкен үлес қосты. Өз кезегінде осы аталған ақындар Шығыстық сарындағы дастандарды халық санасына бейімдеп өзіндік үлгіде жырлаған. Нәзирашылдық Шығыс поэзиясында орта ғасырлардағы әдеби үрдіс ретінде қалыптасқан. «Нәзира» сөзі – араб тілінен аударғанда *ұқсастық, көшірме, үлгі, мысал* деген мағынаны береді. Бұл үрдіс қазақ әдебиетіне араб әдеби шығармалары «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Тотынама», «Шахнама» сынды жинақтарынан алынған ертегі, әңгімелердің келуімен енді [1; 6-7].

Шығыс мәдениетінің түркі халықтарының арасына енуі XIII-XIV ғасырларды қамтыды. Бұл кезде тек шығыстан араб мәдени жәдігерлері ғана емес, сондай-ақ Үндістаннан, Ираннан келген құндылықтар еніп жатты. Оңтүстікте – Шибаниттер әулеті арқылы, батыстан – Қырым, Қазан хандықтарының негізінде түркілердің арасына поэзияның мол мұралары келді. Тек поэзия емес, халық прозасының көркем шығармалары да ене бастады. Солардың бірі арабтардың атақты «Мың бір түн» атты көлемді прозасы. Қазақ даласында да әлем әдебиетінде өзіндік орны бар ортағасырлық араб әдебиетінің бай мұрасы «Мың бір түн» ертегісінен алынған ертегілер кеңінен таралды. Бұл прозаның түркілер арасында түрлі нұсқалармен енуі көптеген сюжеттік дербес туындыларды жарыққа шығарды. Осындай әдеби үрдістің негізінде Орта Азия түркі халықтарының арасында «Жеті ғашық» деген атпен белгілі дастандар пайда болды. Бұл дастандар ұзақ уақыттар бойы түркілердің арасында өзгеріске ұшырап, тарихпен ұштасып түркілерге тән сюжеттік өрнектермен толықтырылып, өзгертіліп отырды. Осындай дастандардың қатарына бүгінде қазақ әдебиеті тарихында белгілі: «Бозжігіт», «Сейфүлмәлік», «Таһир-Зүһра», «Жүсіп-Зылиха», «Қисса Шаһ Ғаббас ұғлы Иранғайып», «Мұңлық-Зарлық» сынды шығармалар жатады.

Арабтың «Мың бір түн» ертегісінің «Сейфүлмәлік – Бәдіғұлжамал хикаясы» атты тарауының негізінде жазылған «Сейфүлмәлік» кассасы

– қазақ сөз өнері үлгілерінің ішінде ең бірінші болып баспа бетін көрген шығармалардың санатына жатады [2;425]. Кітаптың алғашқы басылымы 1807 жылы «Сейфүлмәлік» деген атаумен Қазандағы Университет баспасында 115 бет болып шықты. Бұл нұсқаның Мәскеудегі В.И. Ленин атындағы Мемлекеттік кітапханадан алынған кіші көшірмесі (микрোকөшірме) Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы [3;459].

1870 жылы В.В. Радлов «Сейфүлмәлікті» «халық рухына бейімделіп» қайта жасалған қисса деп қарап, қазақтың әдеби нұсқаларына арналған жинағының үшінші томында жариялаған [4;521-634]. Бұл нұсқаның өзгерген бір түріне Исмағил Шамсуддинов 1903-1908 жылдары, Университет баспасында Жүсіпбек Шайхысламов атынан бастырды. 1964 жылы басылып шыққан «Батырлар жырының» 3-томындағы «Сейфүлмәлікке» берілген түсінікте Жүсіпбек Шайхысламов шығармасы ретінде қате жазылған. Шындығында, Жүсіпбек жырдың ішіне өз атын қосып, кейбір шумақтарды қысқартып, не кейбір тіркестерді өзгертіп бергені болмаса, бұл негізінен, 1870 жылы Радлов жинағында басылған, ел арасында ерте кезде тараған болатын. 1964 жылы Жүсіпбек ұсынған нұсқа «Батырлар жырының» 3-томында жарияланды (228-314 беттер). Томға жазылған түсініктемеде «Сейпілмәлік» жырының осы томға кіріп отырған варианты Жүсіпбек Шайхысламовтан алынды» делінген. Ол дәлелсіз пікір екені кейін анықталды. 1986 жылы Радлов нұсқасы «Қисса дастандар» жинағында жарияланды (95-162 беттер). Жинақты құрастырып, алғы сөзін, ғылыми түсініктерін жазған Ү.Сұбханбердина [2;327].

Жырдың тағы бір нұсқасын 1895, 1909, 1914 жылдары «Қисса-и Сейфүлмәлік» деген атпен Қазан қаласында Домбровский баспасында Ш.Хусаинов мұрагерлері бастырған.

Кітаптың дәл осы басылымдарын Университет баспасынан 1902, 1904, 1909 жылдары «Қисса-и Ғабдүлмәлік» деген тақырыппен қайтадан бастырып шығарған да солар. Сейфүлмәліктің орнына Ғабдүлмәлік деп адам аттарын өзгертіп басқаны болмаса, екі нұсқаның арасында ешқандай айырмашылық та жоқ. Революциядан бұрын 6-7 рет басылып шыққан осы нұсқаның авторы, яғни жырлаушысы туралы жырдың ішінде бір-біріне қарама-қарсы деректерді ұшыратамыз. Кітаптың әр жерінде жырлаушы Сейітгереймен бірге Ақыт аты да айтылады. Сейітгерей туралы қолымызда ешқандай дерек жоқ. Ал, Ақыт ақын Алтайда, қазіргі Шыңжан жерінде

және Моңғол Халық республикасында «Ақыт ақын», «Ақыт қажы» деген атпен әйгілі болған, ертеректе Қазан қаласында 4-5 кітабы басылып шыққан Ақыт Ұлымжыұлы Қарымсақов (1867-1939) [3;459]. Ақыт ақын жайында дастанның 595-жолында «Бұл Ақыт қалам алып бек қоштайды», 963-жолында «Кітаптан көріп жазған ғаріп Ақыт» делінген [2;329-330].

«Бозжігіт» дастаны қазақ арасында кең тараған, сюжеті шығыс халықтарының көбіне ұқсас.

1870 жылы В.В. Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи» атты көптомдық еңбегінің үшінші томында жарияланған «Бозжігіт» дастаны 1842 жылға нұсқаның негізінде әзірленген болса керек [2; 310].

1869 жылы Қазан қаласында «Бозжігіттің» тағы бір нұсқасы жарық көрді. Ол араб әрпінде басылып шықты. Бұл мәтін 1874, 1878, 1881, 1890, 1893, 1896, 1903, 1906 жылдары қайтадан еш өзгеріссіз басылып отырды. Дастанның осы басылымдары туралы А. Бобровников те, Н. Сәбитов көрсеткіштерінде мәлімет берген [2; 311].

«Бозжігіт» жырының 1881 жылғы басылымын Қазан қаласында, университет баспасында Фәтхулла Бекбауұлы Катиев шығарған. Ал, 1893, 1896 жылғы басылымдарын Шәмсуддин Хусаинов Қазан қаласында Университет баспасында шығарған.

А.В. Васильев «Бозжігіт» жырын «Дала уәлаятының газетінде» 1900, 1901 жылдары, «Тургайская газетада» 1901 жылы қара сөз бен өлең аралас нұсқасын, ал 1901 жылы Орынбор қаласында қазақ және орыс тіліндегі аралас мәтінін жеке кітап етіп жариялаған [3;457].

1911 жылы Ақылбек Сабаұлы жырды қайта жырлап, ол «Қисса-и Бозжігіт» деген тақырыппен Қазан қаласында Кәрімия баспасында бастырған.

«Бозжігіт» кітабының 1881, 1893, 1896, 1901, 1906, 1911 жылғы басылымдары Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы [3;458].

Дастан 1994 жылы «Ел қазынасы – ескі сөз» атты В.В. Радловтың жоғарыда аталған еңбегінің үшінші томында басылып шыққан нұсқаларды қамтитын жинақта жарық көрді (346-416 б.б.). Жинақты баспаға әзірлеп, құрастырғандар: Б. Уахатов, С.А. Қасқабасов, К.С. Матыжанов [2;323].

Арабтар мен үнділер арасында ертеден белгілі «Таһир-Зұһра» қиссасы Орта Азия халықтарының арасында да кеңінен тараған туынды.

Қисса қазақ тілінде 1888, 1889, 1893 жылдары басылғаны жайында мәліметтер А.А.Бобровников пен И.Ф. Катановтың сипаттамасында берілген, алайда бұл кітаптар Орталық кітапханада сақталмаған [3;460].

1897, 1904 жылдары Қазан қаласында Чирков мұрагерлері баспасында Мұхамедғали Минһажеддинұлы бастырған. 1896 жылы Чирков мұрагерлері баспасында, 1907 жылы Университет баспасында Ш. Хусаинов мұрагерлері бастырған, 1908 жылы Кәрімия баспасында ағайынды Кәримовтар бастырып шығарған. Бұл нұсқалардың авторы – Ахмед Мұхаммедзари-фұлы Оразаев[3;460].

1911 жылы Ақылбек Сабаұлы қиссаны қайта жырлап, Кәрімия баспасында Кәримовтер «Қисса-и Таһир-Зұһра» деген атпен бастырған. Кітап Орталық ғылыми кітапхана қорына алынған [3;460].

В.В. Радлов «Таһир-Зухра» дастанының Қырым татарлары мен Сібір татарларына кең тараған нұсқаларын хатқа түсірген.

Қазақ арасына ертеден тараған «Мұңлық-Зарлық» дастанының қолжазба нұсқалары Мәскеу, Ленинград, Қазан, Алматы қаласының архивтері мен кітапхана қорларында сақтаулы. Сюжеті ұқсас «Шаншар хан», «Алтын айдар», «Зарлық» ертегілері бар. Революциядан бұрын жырдың Жүсіпбек Шайхысламов жазған нұсқасы Қазан қаласында 1896 жылы Чирков баспасында, 1899, 1901 жылдары Университет баспасында Ш. Хусаинов бастырды. 1903 жылы Кәрімия баспасында, 1905 жылы Университет баспасында, 1910 жылы Домбровский баспасында И.Н. Шамсуддинов бастырды. 1908 жылы Университет баспасында «Насирия кутубханасы», 1911, 1914, 1916 жылы «Умид» баспасында «Сабах кутубханасы» «Хикаят расиало-и Мұңлық-Зарлық» деген тақырыппен жарияланған [2; 359].

Араб әдебиеті тарихының бай мұрасы «Мың бір түн» ертегісінен алынған келесі бір қисса – «Иранғайып Шаһ Ғаббас». Қазан қаласында 1907 жылы Шамсуддин Хусаинов мұрагерлері Университет баспасында жариялаған. Қиссаны жазған ақын – Өндүрұлы (Өндірайұлы) Мұхамедғали [3;461]. Кітаптың көшірмелері қолжазба қорларында сақтаулы: «Иранғайып шаһ Ғаббас» ОҒК, Ш.922, 1-дip., 51 бет, араб әрпінде. 1935 жылы Мағзым Әбдірахманұлы қағазға түсіріп, тапсырған. «Иранғайып» ОҒК, Ш.923. 27-дip., 22 бет, араб әрпінде. Жинаушысы – Қошанов. 1930 жылы көшірілген. Бұл қолжазба 1907 жылы Қазан басылымының 3-бетінен басталып,

соңы 1688-өлеңмен аяқталған. «Иранғайып, шах Ғаббас» дастаны 1995 жылы «Батырлық дастандар» атты фольклорлық жинақта кирилл әрпінде жарияланды. Жинақты құрастырып, алғы сөз, түсініктерін жазған Ү.Сұбханбердина [5;359].

Шығыс ақындары көп жырлаған, халық арасында кеңінен таралған «Жүсіп-Зылиха» әңгімесі шынайы оқиғаға негізделсе керек. Дастанның қазақ тілінде басылған нұсқалары «Қисса-и хазірет Жүсіп ғалейһиссәләм мен Зылиханың мәселесі» деген атаумен 1898, 1901, 1904, 1907 жылдары Қазан қаласында Университет баспасында, 1913 жылы Домбровский баспасында, 1918 жылы «Орталық» баспаханада Шамсуддин Хусаинов мұрагерлері басып шығарған [3;461].

«Жүсіп-Зылиха» жырын қазақ тілінде жырлаған Жүсіпбек Шайхысламұлы туралы кітаптың соңында былай деген: «Дастан қылып шығарушы Жүсіпбек Шайхысламұлы Айтхожин тарих һижриәтінің 1315 жылы мұхәррәмнің 21 күні жазылды, 1897 жылы» [3;461].

Адам баласының әлемді тануы оның жалпы дүниеге деген көзқарасымен, болмысымен сабақтас екендігі мәлім. Қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму жолы мен өркендеуі түркілік дүниетанымның негізінде ғана дамып қоймай, ол бүкіл әлемдік әдебиетпен үндестікте, байланыста қалыптасқан. Осы ретте қазақ әде-

биетіне айтарлықтай әсер еткен, өсуі, кемелденуі жолында Шығыс әдебиетінің алатын орны, мәні мен маңызы ерекше. Араб мәдениетінің орта ғасырларда исламмен бірге түркілердің арасына енуімен байланысты алғашқы мемлекеттерде түркілердің тарапынан философиялық тұрғыдағы көлемді прозалық шығармалар қабылдана бастады. Әрине, бұл араб әлемін, соның ішінде ислам дүниесін тануға негіз болды.

Қазақ халқының әдеби мұралары, осы күнге жеткен ауыз әдебиеті үлгілері – ұлт қазынасы, рухани жәдігерлеріміз. Әрі сол жәдігерлердің халық қазынасына айналуына себепкер болған Шығыстық сарындағы шығармаларды қазақ қоғамына түсінікті етіп жазып, таратқан ақын-жазушыларымыздың еңбегі зор. Мақалада шығыстық сарындағы түркі дастандарының зерттелуі топтастырып, бір жүйге келтіріліп қарастырылғанымен, бәлкім бізге әлі де болса белгісіз, зерттеуді қажет ететін тұстары бар шығар.

Осы тұрғыдан түркілік дастандарды зерттеуді қолға алған тәуелсіз Қазақстанның бір топ ғалымдары жоғарыда аталған түркі халықтарының әдеби мұрасын, соның ішінде қазақ әдебиетінің үлгілерін жинастырып, бір жүйеге топтастырып мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ фольклорының 100 томдығын жарыққа шығарды. Бұл әрине өз кезегінде қазақ әдебиеті тарихы үшін үлкен жетістік, әрі мол мұра.

Әдебиеттер

- 1 Салқынбаев М.Б. Қазақ және араб әдебиеті С18 (Типология, генезис және аударма мәселелері): оқу құралы. – Астана: «Астана полиграфия», 2009, – 208 бет.
- 2 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. – Т.17: Ғашықтық дастандар. – 2005. – 368 бет, суретті.
- 3 «Ғашық-наме» (Шығыс халықтарының желісіне құрылған қазақ дастандары). – Алматы, 1976.
- 4 Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть III. Киргизское наречие. – СПб., 1870. – С. 336-443.
- 5 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. – Т.9: Хикаялық дастандар. – 2004. – 396 б.

References

- 1 Salkynbaev M.B. Kazak zhane arab adebiyeti S18 (Tipologija, genezis zhane audarma maseleleri): Oku kuraly. – Astana: «Astana oligrafija», 2009. – 208 bet.
- 2 Babalar sozi: Zhuz tomdyk. – Astana: «Foliant», 2005. T.17: Gashykyk dastandar. – 2005. – 368 bet, suretti.
- 3 «Gashyk-name» (Shygys halyktarynyn zhelisine kurylgan kazak dastandary). – Almaty, 1976.
- 4 V.V.Radlov. Obrazcy narodnoj literatury tjurkskih plemen, zhivushih v Juzhnoj Sibiri i Dzungarskoj stepi. Chast' III. Kirgizskoe narechie. – SPb., 1870. – S. 336-443.
- 5 Babalar sozi: Zhuz tomdyk. – Astana: «Foliant», 2005. T.9: Hikajalyk dastandar. – 2004. – 396 bet.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ. اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Алжанбаева Ү.Т., Заирова Н.Ш.

**Религиозные аспекты
в тюркских дастанах**

В статье ставится задача изучить влияние религиозных мотивов в тюркских дастанах, в особенности на примере «Қисса Хазірет Жүсіп Әлейһиссалам Илән Зылиханың мәселесі». Автор исследует религиозные аспекты, понятийно-смысловое видение на базе трех основных книг: Ғашық-наме, Священного Корана и Библии. Автор анализирует связи и взаимодействие одного персонажа: его судьбу и историческую значимость на стыке двух религий. Происходит сравнение роли персонажа со стороны морально-этических ценностей и влияние преемственности в тюркских дастанах.

Ключевые слова: религиозные мотивы, тюркские дастаны, Коран, Библия, Ғашық-наме.

Alzhanbaeva U.T., Zairova N.Sh.

**The religious aspects
of Turkic dastans**

This article seeks to examine the influence of religious motives in Turkic dastans, especially the example of «Қисса Haziret Zhysip Äleyhissalam İlän Zylıhanıñ мәselesi». The author explores the religious aspects of the conceptual – semantic vision based on three main books: Ғашық – Name, the Holy Quran and the Bible. An author analyses connections and co-operation of one personage: his fate and historical meaningfulness on the joint of two religions. There are comparison of role of personage from the side of mental and ethical values and influence of succession in turkic dastans.

Key words: religious motives, Turkic epics, the Koran, the Bible, Ғашық-Name.

Алжанбаева Ү.Т., Заирова Н.Ш.

**Түркі дастандарындағы
діни аспектілер**

Мақалада «Қисса Хазірет Жүсіп Әлейһиссалам Илән Зылиханың мәселесі» дастанын негізге ала отырып шығыс сарынында жазылған түркі дастандарындағы діни мотивтердің ықпалын анықтауға негізделген. Автор «Ғашық-наме», «Құран» және «Інжіл» кітаптарын негізге ала отырып, діни аспектілерді зерттеуді қолға алады. Автор бір кейіпкердің тағдыры мен тарихын екі дін негізінде талдауға алып қарастырады. Кейіпкердің рөлін моральдық-этикалық құндылықтарымен, түркі дастандарымен сабақтастығының әсерін салыстыру тұрғысынан талдайды.

Түйін сөздер: діни сарындары, түрік дастандары, Құран, Библия, Ғашық-наме.

**РЕЛИГИОЗНЫЕ
АСПЕКТЫ
В ТЮРКСКИХ
ДАСТАНАХ**

Целью работы является выявление и изучение национально-мифологических и религиозных мотивов дастана, краткий обзор истории изучения эпоса «Қисса Хазірет Жүсіп Әлейһиссалам Илән Зылиханың мәселесі».

Дастан (от перс. داستان дастан – «рассказ» – эпическое произведение в фольклоре или литературе Ближнего и Среднего Востока, Юго-Восточной Азии. Обычно дастаны являются фольклорной или литературной обработкой героических мифов, легенд и сказочных сюжетов.

Дастан описывает фантастические и авантюрные ситуации, в нём нередко усложнённый сюжет, несколько гиперболизированы события и идеализированы герои. Литературный поэтический дастан широко представлен в таджикско-персидской и тюркоязычной литературах (азербайджанские, узбекские, казахские поэты) – примерами могут служить «Лайли и Межнун», «Хосров и Ширин», «Искендир-наме» (классика персидской поэзии низами), главы из грандиозной эпической поэмы «Шахнаме» Фирдоуси, поэмы Амира Хосрова Дехлеви, Джамии, «Мухаббат-нама» Хорезми, «Хусрав и Ширин» Кутба, «Гулистан бит-тюрки» Сарай, «Бузьегет» Бахави.

Жанр литературного дастана встречается и в современной поэзии. Так, например, башкирский поэт Махмут Хибат на основе сюжета башкирского эпоса создал дастан «Алпамышъ» (1993).

В тематическом плане произведения религиозного толка очень разнообразны, их можно сгруппировать следующим образом: дастаны, рассказывающие об отдельных заповедях и запретах Ислама, а также о наказаниях за их нарушение; дастаны о мусульманских богатырях; дастаны, повествующие о войнах с неверными за утверждение и распространение ислама; дастаны о мусульманском мессии, пророке Мухаммеде, о четырех праведных халифах и т.д. [1].

Ярким примером тюркского дастана религиозного направления является «Қисса Хазірет Жүсіп Әлейһиссалам Илән Зылиханың мәселесі». Кисса-и Йусуф – единственный литературный памятник болгарской эпохи, переживший века и дошедший до наших дней. Это выдающееся произведение стояло у истоков нашей древней поэзии. Являясь любимым чтением

тюркских народов, памятник передавался из поколения в поколение в многочисленных списках. Он служил книгой для чтения в медресе, переписывался и заучивался наизусть.

Существуют различные гипотезы относительно ее авторства и историко-литературных источников, продолжаются споры о национальной принадлежности, месте создания, языке. Некоторые сведения об авторе содержит сама касса. Во вступительной части, в соответствии с восточной традицией, он называет свое имя, делится с поставленной перед собой задачей, а в заключительной главе сообщает о времени создания произведения. Главный персонаж произведения по кораническому источнику носит имя Юсуф. Именно по кораническим сюжетам о Юсуфе написана известнейшая поэма Кул Гали «Кыйсса-и-Йосыф». Наследие Кул Гали почитается татарами, чувашами и башкирами. Также история Юсуфа пересказана в романе Томаса Манна «Иосиф и его братья» (1933–1943). Юсуф – историческая личность, он сын пророка Якуба, отличавшийся необычайной красотой, а также обладавший способностью толковать сны. Истории его жизни посвящена 12-я сура Корана «Юсуф», в Коране упоминается 27 раз [2]. Сама сура мекканского происхождения. Она содержит 111 аятов. 98 из них посвящены истории Йусуфа, а первые 3 аята – предисловие к ней [3;143-153].

Но произведение «Қисса Хазірет Жүсіп Әлейһиссалам Илән Зылиханың мәселесі» не только о деяниях исторической и религиозной личности Юсуфа, ибо основу дастана составляют не какие-то конкретные, известные из истории поступки и подвиги его. Напротив, для возвеличения, восхваления исторического лица использован древний сюжет, возникший намного раньше появления на свет не только Юсуфа, но и самой исламской религии. Это – нередко встречающееся в фольклоре явление. В итоге исторический Юсуф разделяет участь пророчества в рамках дастанного героя, чьи подвиги носят не только исторический, но и сказочно-приключенческий характер. ни один из поступков персонажей в «Кисса-и Йусуф» не совершается без ведома и волеизъявления Бога. Все предопределено свыше, от судьбы никому не уйти. Будущее открывается перед человеком во сне.

В свою очередь Иосиф (ивр. יוסף Yosef, Yôsēp̄, араб. یوسف Yūsuf; «Яхве прибавит») – сын библейского праотца Иакова от Рахили, персонаж Пятикнижия.

Ниже приведены примеры из произведения «Қисса Хазірет Жүсіп Әлейһиссалам Илән Зылиханың мәселесі»:

Кәламда аты мәшһүр – Жүсіп Сыдық,
Мақтамай шамам келсе тастамайын,
Атасы Жакып нәби сушы болған,
Жәбірейіл оларға елші болған,
Бабасы – Халиллола Ысқақ нәби,
Болады расул Алла тап солардан. [4;1-2]

Хотелось бы остановить внимание на таких личностях как Якуб (Жакып нәби), Джибрил (Жәбірейіл), Исхак (Халлиола Ысқақ нәби).

В исламской энциклопедии Якуб является исламским пророком, внуком пророка Ибрахима (Авраама) от его младшего сына Исхака (Исаака).

У Якуба было 12 сыновей, от которых произошли 12 колен Израиля и большинство известных пророков, таких как Муса, Давуд, Сулейман, Иса и др. По этому же источнику Джибрил (Гавриил) является одним из четырёх особо приближённых к Аллаху ангелов-мукаррабун (пророк ангелов), отождествляется с библейским архангелом Гавриилом [5]. Джибрил является главным посредником между Аллахом и пророками, в том числе и Мухаммедом. Следующим же стоит упомянуть о Исхаке (Исааке). Он так же является исламским пророком, второй сын Ибрахима, отождествляется с библейским Исааком. Пророк Исхак был послан к народам Палестины и Сирии.

Термин «мәшһүр» переводится с арабского языка как «знаменитый, известный видный». Происходит от глагола «шаһара» – быть известным, видным.

Ранее, мы уже упоминали о пророке Юсуфе и его исторической личности. Термин же «сыдык» с арабского языка переводится как правдивейший, честнейший. Этому званию удостаивались далеко не все религиозные деятели, к примеру один из праведных сахабов Абу Бакр, получил прозвище Абу Бакр ас-Сыдык.

Нәби – пророк передававший своему народу предписания (писания) и запреты Аллаха, переданные предыдущему посланнику (расуль). Термин нәби употреблён в Коране наряду с расуль («посланник»). Среди упомянутых в Коране пророков: Адам, Нух, Ибрахим, Исмаил, Якуб, Юсуф, Муса, Давуд, Сулейман, Иса и др [6]. Последним пророком – «печать пророков» (хатим ан-набийин) – называется пророк Мухаммад.

Расуль (араб. رسول – посланник), Расулюллах (посланник Аллаха) – исламский пророк (нәби), которому было дано новое Писание и принес-

ший новый закон. В отличие от расуля пророк (набий) не приносит новое Писание и закон, а лишь подтверждает то, с чем пришёл последний расуль. Расулями считаются: Нух, Ибрахим, Муса, Иса и Мухаммед. В исламе термин расуль используются в качестве приложения к имени пророка Мухаммеда. У него было два титула: Расуль аль-Акрам – самый выдающийся из всех пророков. Расуль ас-Сакалайн – посланник к людям и джиннам

Следующий отрывок также взят из «Киссы о Юсуфе и Зулейхе»:

– Әй, ата, түсімде толған ай мен бір күн көрдім,
Он бір жұлдыз қасында бірге көрдім,
Он бір жұлдыз ол айға *сәжде* қылды,
Тағбірін, ата сізден сұрай келдім [4;7-8]

В данном стихе предлагаем исследовать слово «сәжда». Сәжда или суджуд – это земной поклон, совершаемые мусульманами во время намаза, чтении Корана (суджуд-тилава) и в знак благодарности Аллаху (суджуд-шукр) [7;622-624]. В Коране имеется сура, которая называется Ас-Саджда («Поклон»). Помимо этого суджуд упоминается в следующих аятах Корана: Аль-Хаджж 22:18, Аль-Фатх 48:29, Аль-Муминун 23:77.

Следующим сюжетом нашего исследования тюркских дастанов является Сейпілмәлік. Сама книга была одной из первых изданных на казахском языке в 1807 г. в Казани. Сейпілмәлік – является сыном хана Касыма и супруги Джамилы, который в возрасте 170 лет, впервые смог стать отцом. Его рассказ повествует о нерушимой дружбе героя с Сейитом. Упоминается и о том, что герой является потомком пророка Сулеймана (Соломона), в наследство которого остались кольцо с волшебным свойством и тон (сюртук). Безусловно, встречаются религиозные мотивы:

Құдайға *зікір* айтып «Алла һуа» деп,
Салменен алты ай кезді бұ тенизды.

По исламскому энциклопедическому словарю, зикр (араб. *ذکر* – поминание) – это исламская духовная практика, заключающаяся в многократном произнесении молитвенной формулы, содержащей прославление Бога. Зикр совершается после завершения намаза, во время мавлидов (празднование дня рождения пророка Мухаммада), собраний (маджлисов) или в любое удобное для этого время. Зикр в исламе развился в основном как медитативная практика суфизма. Суфии называют зикр «столпом, на котором зиждется весь мистический Путь». Во время произ-

несения зикра исполнитель может совершать особые ритмизированные движения, принимать определённую молитвенную позу (джалса). Зикр нередко противопоставляют фикру, т. е. «безмолвным» размышлениям о себе и о Боге, или медитации [7;622-624].

Так же обратим внимание на следующий отрывок:

«Жүзігін Сүлейменнің суға соқсаң,
Жүрмей ме кемең сонда, байғұс» – деді [4;88-89].

Необходимо объяснение личности Сулеймана, действительно ли при нем было кольцо с волшебными свойствами или же неведомая сила, с помощью которой он мог перемещаться в многовечье ока. Сулейман (араб. *سليمان*) – исламский пророк, сын пророка Давуда (Давида). Отождествляется с библейским царём Соломоном. От своего отца он усвоил множество знаний и был избран Аллахом в пророки, причём ему была дана мистическая власть над всеми существами (животные, птицы, люди), включая джиннов. После смерти отца, он стал иудейским царём. Его царство было огромным, и на юге простиралось до Йемена. Сулейман достроил первый иудейский храм, начатый его отцом Давудом. Он так же был известен своей мудростью и справедливостью. О том как он перемещался из Палестины в Йемен, между которыми месяц пути, по Корану Сура «Муравьи» исследовано следующее: помимо власти над джиннами и людьми, у пророка Сулемана была власть над ветром. А присутствие кольца, как утверждает автор, возможно, является адаптированным под сознание народа, для простоты объяснения и понимания.

К приятному удивлению, в дастане «Бозжігіт» религиозных мотивов оказалось больше, чем во всех остальных. К примеру:

Алты күнде жарактып,
Пенде қылған Алламсың!
Жәбірейіл, Мекайыл,
Ысрапыл мен Өзірейіл,
Періштенің ішінде,
Артық сүйген Алламсың!

Сотворение мира в Коране описывается несколько иначе, нежели в Библии. Ислам не отвергает идею еженедельного праздничного дня, который, как известно, обосновывается в Библии сообщением, что Господь Бог отдыхал в этот седьмой день от трудов по миротворению, но праздничным днём считается пятница. Однако приписывание качества усталости Всемогущему

и ни с кем не сравнимому Богу считается кощунством и отсутствует в исламе.

«Господь твой – Аллах, сотворивший небеса и землю в шесть дней». «Аль А'раф» (7:54)

Следующие отрывки из дастана еще раз доказывают, что человек не должен забывать о быстротечности жизни, о невежестве и человеческих пороках. Акын плавно сочетает в дастане религиозные нормы с обыденными мотивами, как бы подталкивая читателя к обдумыванию каждого стиха.

Е, пенде, өмірінді білмеймісің,
Адамның көбі кетіп, азы қылған.

Иә, Рахим ир-Рахман,
Жүмлэмызға таулық бер!

Қолына Құран менен кітап ұстап,
Барады молдасына бір күн қалмай.

Қызмет етіп барармыз,
Тағдыр етсе Алласы.

Дене жаратқан Алламыз,
Өзі сақтар бендесін.
Қайсы жерде болсақ та,
Аяқ берген Алламыз,
Қуат берсе керекті.
Ақыл берген Алламыз,
Себеп қылса керекті [4;18-20].

Помимо этого, консолидирующей основой в мотивах тюркских дастанов, таких как «Бозжігіт», «Сейпілмәлік», «Хикаят рисала Мұңлық, Зарлық», является бездетность аристократии

(ханы, падишахи). Автору удалось проследить проблему в Священных Писаниях [1].

До нас дошла часть духовного наследия тюркского мира, существует возможность изучить ее и исследовать. Простота и лаконичность стихов привлекают слух, а замысел, вплетенный со сказочно-героическим эпосом, удивляет и привлекает внимание. Хотя дастаны имеют прямые и косвенные связи с религиозными Писаниями, мы по праву можем заметить отсутствие фанатизма, богатый сюжет, слова назидания, что у людей того времени возникали те же проблемы, что и у нас, тем самым доказывая актуальность нравственных ценностей и морали во все времена.

В итоге, мы пришли к тому, что религия является неотъемлемой частью народа, независимо от времени и места. Сам язык эпоса народный. Он отличается высоким стилем, красочностью. Переживания героев, их мир раскрываются посредством самых разнообразных сравнений и эпитетов. И с приходом ислама тюркские народы приняли религию благодаря акынам – просветителям, которые в свою очередь нашли добродетель в новой религии, т.к. были всегда на стороне добра и справедливости. Инструментом проникновения ислама в душу народа стало устное творчество, воспевание акынов тех проблем, которых так заботили простых людей. Сюжет о Юсуфе имеет не только повествовательный характер, но и нравственно-поучительный. В нем сохранились первоначальные качества не только посланика Аллаха, но и честнейшего человека своего времени. Не зависимо от условий, места и ситуаций он полагался только на качества добродетеля, чего не скажешь к сожалению о людях нашего времени. Юсуф является примером для подражания и эталоном этических ценностей. Как и другие герои сюжетов тюркских дастанов, первостепенная функция дастанов была воспитательной. Наша цель – получить и впитать эту преемственность и передать ее следующему поколению для расцвета нашей здоровой нации и государства.

Литературы

- 1 Тилегенова У. «Бабалар Соз-Религиозные дастаны» 10 объем. – 361 с.
- 2 Ибн Касир. Тафсир. Подарок Таїба. – Т. 4. – С. 386.
- 3 Священный Коран – Аль-Muntahab, сура 12 «Юсуф». – 143-153 р.
- 4 <http://ikitar.kz/reader/> -онлайн книга.
- 5 Гогиберидзе ГМ Исламский словарь. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 266 с. – (Словари). – 3000 экз. – ISBN 978-5-222-15934-7.
- 6 Ньюбай Г., Краткая энциклопедия ислама: пер. с англ. – М.: Фаир-пресс, 2007. – 384 с. – 3000 экз. – ISBN 978-5-8183-1080-0.
- 7 Али-заде, А. А. Сайда: [арка. 31 октября 2011] // Исламская энциклопедия. – М.: Ансар, 2007.

- 8 <https://www.bibleonline.ru/bible/rus/01/47/#11> -Новое обучение Женевская Библия. Король Джеймс перевод. (1998).

References

- 1 Y. Tilegenova “Babalar soz-Dini dastandar” 10 volume – 361 pages.
- 2 Ibn Kathir. Tafsir. Gift Taiba. T. 4. S. 386
- 3 The Holy Quran – Al-Muntahab, Sura 12 “Yusuf”. 143-153 p.
- 4 <http://ikitap.kz/reader/> -online book.
- 5 Gogiberidze GM Islamic Dictionary. – Rostov n / D: Phoenix, 2009. – 266 p. – (Dictionaries). – 3000 экз. – ISBN 978-5-222-15934-7
- 6 G. Newby, A Concise Encyclopedia of Islam / Пер. с англ.. – М.: Фаир-пресс, 2007. – 384 с. – 3000 экз. – ISBN 978-5-8183-1080-0.
- 7 Ali-Zade, AA Sajda: [arch. October 31, 2011] // The Islamic encyclopedia. – Moscow: Ansar 2007.
- 8 <https://www.bibleonline.ru/bible/rus/01/47/#11> –New training Geneva Bible. King James translation. (1998).

Алиева А.

**Лексико-семантические
особенности некоторых
топонимов Агдамского района
Азербайджана**

В статье топонимы Агдамского района Азербайджана были вовлечены в исследование с лексико-семантической точки зрения. Было дано этимологическое разъяснение некоторых характерных топонимов, изъяснены их грамматические особенности. Это было подтверждено на основе образцов, характерных типичным формантам -лы⁴ и -лар² для этого региона. Исследование топонимов территории Агдама еще раз подтверждает факт становления этой местности древним поселением тюркских улусов.

Ключевые слова: антропотопоним, топоним, семантика, этимология.

Aliyeva A.

**Lexic-semantic features of
some toponyms of the region of
aghdam summary**

In this article the toponyms of the region of Aghdam of Azerbaijan had been investigated by lexically-semantically. The investigation of toponyms of the region of Aghdam gives an understanding that this place is an ancient resident of Turkish peoples. It had been mostly proved with more examples of typical forms with suffixes li, lu, lar, ler. The ethimological explanation of some characterical toponyms of the area of Aghdam had been given, and grammatical features had been explained.

Key words: anthrotoponym, oykonym, toponym, onomastics, semantics, ethimologics.

Алиева А.

**Агдам ауданындағы кейбір
топонимдердің
лексика-семантикалық
ерекшеліктері**

Мақалада Әзірбайжандағы Агдам ауданының топонимдері лексика-семантикалық тұрғыда зерттелген. Кейбір топонимдердің этимологиялық түсіндірмесі берілген, олардың грамматикалық ерекшеліктері түсіндірілген. Бұл осы аймаққа тән -лы және -лар жұрнақтарының үлгілері негізінде дәлелденді. Агдам территориясындағы топонимдерді зерттеу барысында осы жердің ежелгі түрік ұлыстарының мекені болғандығы тағы расталады.

Түйін сөздер: антропотопоним, топоним, семантика, этимология.

**ЛЕКСИКО-
СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ
НЕКОТОРЫХ
ТОПОНИМОВ
АГДАМСКОГО
РАЙОНА
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Эта работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/03/5.

Статья посвящена лексико-семантическому исследованию некоторых топонимов Агдамского района Азербайджана. В статье уделяется внимание актуальным и важным для развития лингвистической науки и понимания исторических процессов фактам происхождения названий некоторых поселений Агдама, раскрываются грамматические особенности характерных для данного региона топонимов. Демонстрируемый со знанием дела авторский взгляд может быть интересен специалистам не только в области лингвистики, но и истории и географии.

Введение

Большую часть привлеченных нами в лингвистический анализ ойконимов Агдамского района Азербайджана составляют географические названия, образованные на основе этнонимов и антропонимов. Одной из причин такого выбора является увековечение истории, корней, древнего этнического происхождения, названий племени, рода, династий жителями аборигенами этих территорий. В то же время, ойконимы в топонимическом слое Агдамского региона, указывающие названия искусств, профессий, производных от слов, отражающих определенные события, образованных от апеллятивных лексических единиц, количественно составляют меньшинство.

Значительные новшества

Большая часть географических названий, встречающихся в топонимии Агдамского района, преодолевая долгий исторический путь развития, отражают в себе названия родов и племен, проживающих на этих территориях с древних времен. Результаты исследований показали, что большинство установленных на этой территории топонимов возникли в условиях существования этнического разнообразия и преобразовались в факты, включающие в себя политические, общественные, социальные

и моральные ценности, неоценимые в области определения этногенеза нашего народа, разъяснения аспектов условий жизни и исторического развития. В результате изучения топонимических единиц на территории Агдама были обнаружены закономерности формирования указанных географических названий, их пути происхождения, особенности развития, языковая принадлежность и т.д.

Алыбейли. Расположено в административно-территориальной единице Учоглан, на равнинной территории Агдамского района. Полное древнее название села было Терекеме Алыбейли. «Село было названо в честь его основания племенем алыбейли рода терекеме. Позднее компонент терекеме был исключен из состава топонима» [1, с. 33]. Ойконим Алыбейли был образован объединением собственного имени Алибек и суффиксом -лы, означающим принадлежность.

Бекбабалар. Расположено в административно-территориальной единице Хындырыстан Агдамского района, в 30 километрах к северо-востоку от районного центра, на Карабахской равнине. «По данным местных, поселение было названо так, потому что его население состояло из райятов бека по имени Бекбаба» [2, с. 77]. Антропоним Бекбаба образован сочетанием слов «бек» и «баба». В древнетюркском языке слово бек/бей использовалось в значениях правитель, руководитель, князь. [6, с. 91]. Этот древний титул, используемый в разных турецких языках в форме бек, бик и т.д., перешёл на русский язык в форме «Бог» [4, с. 68]. В современном литературном языке это слово используется в значении уважения.

«Кроме того, сегодня слово «бек» используется и в свадебной церемонии азербайджанцев. Собравшиеся на свадьбу называют девушку «невестой», парня «беком»... [3, с. 414]. С участием слова бек были сформированы антропонимы (Беклер, Беим, Бекбаба, Эльбай, Алибек и т.д.), а также и топонимы (Агабейли – Агдам, Беюкбейли – Агдам, Керимбейли – Физули, Мусабейли – Физули, Шахбейли – Агсу, Бейлик – Саатлы и т.д.).

Слово баба также имеет древнюю историю. «В турецких языках это слово встречается в широком и разных смыслах. Но в азербайджанском языке слово «баба», особенно, понимается как отец отца или матери» [3, с. 414]. В современной Турции это слово используется в значении отца. В «Древнетюркском словаре» слово «баба» использовано только в значении «отец» [6, с. 76]. Использование слова баба в значении «отец»

встречается и в диалектах западной группы. Так, в этом регионе ребенок обращается к отцу, называя его «бава».

Таким образом, становится очевидным, что ойконим Бекбабалар топоним чисто турецкого происхождения.

Беюкбейли. Поселение расположено в административно-территориальной единице Учоглан, на равнинной территории Агдамского района. «Население села Беюкбейли в древности называли «Терекеме – Беюкбей». Так как, эти семьи принадлежали Беюкбею» [3, с. 216]. «В конце XIX века, группу кочевых элатов, принадлежавших сельской общине Учоглан, называли Абдулбек, Терекеме Беюкбей, Терекеме Мирзабек и Терекеме Имамгулубей в честь своих беков. Позже слово терекеме было исключено из состава топонима [1, с. 97], добавлен суффикс принадлежности -лы и названо Беюкбей в честь бека села. Антропоним Беюкбей состоит из компонентов Беюк и бей. Слово «Беюк» азербайджанского происхождения, означает «крупный, большой, высокий, уважаемый» и т.д. Беюкбей – означает «достопочтенный бек».

Эйвазханбейли. Поселение расположено в административно-территориальной единице Магсудлу, на предгорной зоне Агдамского района. «По данным 1835 года, первоначальное название было Араб Эйвазхан. Эйвазхан – сын местного бека Мамедхана (в настоящее время один из родов села называется меммедханлыбейли). Когда сбежавший в Иран 1826 году Эйвазхан вернулся обратно, царское правительство снова передало ему в 1830 году села Шалва, Тарнагют, Алимamed, кочевые племена Исак Панах Саркар. Впоследствии село было переименовано на Эйвазханбейли» [1, с. 209]. А. Гурбанов связывает название ойконима «Араб-Эйвазхан бек» с принадлежностью группы семей арабского происхождения беку по имени Эйвазхан. Позднее, слово «араб» было исключено и имя бека превратилось в топоним [3, с. 216]. Т.Ахмедов также включает топоним Эйвазханбейли в группу названий, образованных из имен беков, ханов и помещиков и затем приобретающий значение этнонима [10, с. 164]. Собственное имя Эйваз «использовалось в древнетюркском языке в значениях «выстроенный, преобразованный, скорректированный» [5, с. 21]. Имя храброго пасынка бессмертного национального героя Кёроглу также было Эйваз. Осман Мирза писал, что на самом деле имя это Аваз. В горных округах, в родине орла и Кёроглу под воздействием акцента преобразовалось в форму Эйваз (иногда и даже Айваз). Как имя

Али – в форму Алы в этих местах [9, с. 68]. Слово хан используется в нашем языке с древних времен. В «Древнетюркском словаре» это слово используется в значениях «правитель», «покрытие стола», «компонент собственных имен» и т.д. [6, с. 636]. Это слово в «Книге о Деде Коркут» использовалось в двух формах – ладах титул и обращение. Например; Титул: «Галгубаны хан, поднимаясь с места Баяндура, соорудил в одном месте белую, в ином золотую, а в другом черную комнату» [8, с. 35]; в ладе обращения «Дочь Хана, встать ли мне с места?» [8, с. 35]; слово Хан встречается и в работе Махмуда Кашгарлы «Диван лугат-ат турк» (словарь тюркских языков).

В нашем языке огромное количество образованных посредством титула Хана антропонимов и топонимов. Например, Хан, Ханлар, Агахан, Атахан, Бабахан, Гардашхан, Мурадхан, Мехтихан, Ахмедхан, Эльхан и др. (имена собственные); Ханство (Губадлы), Ханкенди (Исмаиллы), Ханкечен (Сабирабад), Ханбулаг (Ярдымлы), Ханабад (Евлах), Ханалы (Шуша) и др.

Алиагалы. Поселение расположено в административно-территориальной единице Алимададлы, на левом побережье реки Хачин, на предгорной равнине Агдамского района. Алиага – название небольшой области, занимающейся скотоводством в конце XIX века. «Поселение возникло в результате переселения рода Алиагалы» [1, с. 215]. В селе есть роды гамзалилер, гаджылар, мамедбагирлилер, велимамедлилер, мешадигусейнлилер и др.

Имя собственное Алиага состоит из компонентов Али и ага. Али – имя арабского происхождения, означает «высшее, верхнее, великое, большое» [5, с. 24]. В свое время, Али являлось наиболее распространенным мужским именем. А это, в первую очередь, связано с распространения шиизма в Азербайджане, пропагандой культа IV халифа Али ибн-Абуталиба. Имя Али широко используются и в сегодняшнее время. История слова ага как второго компонента древняя. Это слово в древнетюркском словаре описывается в значении «Большой брат» [6, с. 310].

А.Танрывердиев отмечает, что апеллятив ага – архаичный титул со значениями бек, хозяин, правитель, дворянин, большой брат и т.д. [7, с. 58]. Слово ага используется также в эпосе «Книга о Деде Коркут». Например; «Сын Гарагюне Гарабудуг ай: «Мой великий правитель Казан, это мой вам совет» [8, с. 60]. Первоначальное значение слова («Большой брат») сохранено в некоторых наших диалектах. Так, к большому брату обращаются со словом «ага». На основе этого

слова образованы некоторые имена собственные и топонимы. Например, Ага, Агалар, Агаси, Агасалим, Агашир, Агаджан, Агададаш, Агаяр, Агакерим, Агарза, Алиага, Мамедага, Агабаджи и др. (имена собственные); Агабейли (Агджабеди), Агабейли (Агсу), Агавердиоба (Хачмаз), Агакишибейли (Масаллы), Агамалы (Гедабек), Агамамедли (Товуз), Агабаги (Зардаб) и т.д.

Имамгулубейли. Поселение расположено в административно-территориальной единице Гузанлы, на Карабахской равнине Агдамского района. Ойконим Имамгулубейли считается патраномическим топонимом. Т.Ахмедов об этом писал: «Другую группу названий патронимических племен, отраженных в ойконимах, составляют слова, образованных из названий бек, хан, землевладелец и т.д. и приобретающие этнонимический характер. Понятно, что между личностью, отраженного в таких этнонимах, нет родства с населением того села (племя, поколение и род). Другими словами, суффиксы -лы, -ли, -лу, -лю, добавленные в такие характерные антропонимы, вовсе не указывают на происхождение от этих лиц сельского населения, их зависимость от этих лиц, их административную принадлежность» [10, с. 164]. Т.Ахмедов относит ойконимы Джавахирли, Исмаилбейли и Имамгулубейли в эту группу топонимов.

Т.Ахмедов по данным источников дает достоверную информации о селе Имамгулубейли: «Ойконим Имамгулубейли (прежнее название терекеме Имамгулубейли) в Агдамском районе отражает одноименное название рода племени гарадолаг, принадлежащего кенгерлилер, проживающих в Карабахской равнине. В одном из архивных документов, относящихся к 1823 году, было отмечено, что поселение из 104 семей было передано царским правительством сроком на пять лет беку по имени Имамгулубей и оно было названо Имамгулубейли в честь того бека» [10, с. 164]. Эти семьи гарадолагов, названных Имамгулубейли, позднее, поселившись в разных местах, основали ряд одноименных поселений; Имамгулубейли расположено в Агджабединском районе, Карабахской равнине; Имамгулубейли – в Бардинском районе, Карабахской равнине. Имамгулубейли означает «Принадлежавшие Имамгулу беку».

Антропоним Имамгулу образован сочетанием титула Имам и слова Гулу. Имам религиозное слово арабского происхождения.

В «Словаре арабских и персидских слов, используемых в классической азербайджанской литературе» это слово используется в нес-

колькох значениях: 1) человек, возглавляющий мазхаб и тарикат (Али и каждый из 11 человек из его потомков); 2) духовный лидер; духовный правитель; 3) глава религиозной школы; 4) ведущий молитвы, священнослужитель [2, с. 79]. С помощью слова имам возникли многие антропонимы и топонимы. В образовании имен собственных слово использовано как в одиночку в качестве титула (имам), так и – компонента сложного имени (Имамверди, Имамгулу, Имамхан, Иманяр, Имамали т.д.). С помощью этого элемента морфологическим и синтаксическим путем были сформированы топонимы. Например, Имамлы (Гутгашен), Имамбаги (Джабраил), Имамбинеси (Кельбаджар), Имамгулукенд (Гусары), Имамгулулар (Шуша), Имамгулубейли (Агджабеди, Барда) и т.д. Гулу образовано сочетанием слов слуга и суффикса принадлежности -у. История использования слова слуга в нашем языке древняя. Это слово встречается также в эпосе «Книга о Деде Коркут». В «Толковом словаре Книги о Деде Коркут» слово слуга использовано в нескольких значениях: 1) Пленник, проданный в войнах древних времен. Гулу – приказывать. Гулу – дать задание. «Эй, ты, дерево, я бы приказал своим черноногим индусам, чтобы тебя четвертовали» («Книга о Деде Коркут», Баку, 1988, с. 78); Слуга, быть слугой. «Стань слугой моего храброго сына» [8, с. 48]; 2) Люди, созданные Богом, считаются его слугами. «Всевышний сказал Джебраилу, ты стал в сорок раз сильнее,

– сказал он» [8, с. 109, 66-67]. А. Гурбанов отмечает, что слово слуга в нашем языке имеет несколько значений: а) представитель низшего класса рабовладельческого строя, не имеющий право на что-либо; б) чрезвычайно набожный, покорный слуга Бога; в) верный в свою любовь, возлюбленную, раб любви [3, с. 416]. Словом гул возник ряд антропонимов (Гулу, Гулам, Азратгулу, Гасангулу, Гусейнгулу, Имамгулу, Шахгулу, Аллахгулу, Мехдигулу и т.д.) и топонимов (Гуллар (Агдам, Барда, Балакен, Хачмаз), Аллахгулулар (Шуша), Гулубейли (Имишли) и т.д.). Слово «гул» в имени собственном Гулу морфологическим путем превратилось в имя собственное. Гулу означает – «его раб», «его слуга»

Топоним Имамгулубейли есть в Агджабединском и Бардинском районах.

Заключение

Богатые материалы о территориях Агдамской зоны показывают, что топонимы Агдамского района непосредственно связаны с географической, исторически-этнографической и лингвистической закономерностью. Для топонимического слоя этого региона характерны типичные форманты -лы⁴ и -лар². Первичным компонентом данных названий сел, которые образовались с помощью вышеуказанных формантов, являются личные имена лиц, которые играли важную роль в основании этих поселений.

Литература

- 1 Азербайджанские топонимы. Энциклопедический словарь. – Баку, 1999.
- 2 Словарь арабских и персидских слов, используемых в классической азербайджанской литературе. – Баку, 1966.
- 3 Гурбанов А. Основы ономалогии Азербайджана. II с. – Баку, 2004.
- 4 Айдын Пашаев, Алима Баширова. Толковый словарь азербайджанских имен собственных. – Баку, 2003.
- 5 Абдуллаев Б. Толковый словарь азербайджанских имен собственных. – Баку, 1985.
- 6 Древнетюркский словарь. – Л.: «Наука», 1969.
- 7 Азизхан Танрывердиев. Азербайджанские антропонимы турецкого происхождения. – Баку, 1996.
- 8 «Китаби Деде-Коркут». – Баку, 1988.
- 9 Осман Мирза. Наши имена. – Баку, 1993.
- 10 Ахмедов Т. Основы Азербайджанской топонимии. – Баку, 1991.

References

- 1 Azerbajdzhanskije toponimy. Jenciklopedicheskiy slovar'. – Baku, 1999.
- 2 Slovar' arabskih i persidskih slov, ispol'zuemyh v klassicheskoj azerbajdzhanskoj literature. – Baku, 1966.
- 3 Gurbanov A. Osnovy onomalogii Azerbajdzhana. II s. – Baku, 2004.
- 4 Ajdyn Pashaev, Alima Bashirova. Tolkovyj slovar' azerbajdzhanskih imen sobstvennyh. – Baku, 2003.
- 5 Abdullaev B. Tolkovyj slovar' azerbajdzhanskih imen sobstvennyh. – Baku, 1985.
- 6 Drevnetjurkskiy slovar'. – L.: «Nauka», 1969.
- 7 Azizhan Tanryverdiev. Azerbajdzhanskije antroponimy tureckogo proishozhdenija. – Baku, 1996.

- 8 «Kitabi Dede-Korkut». – Baku, 1988.
- 9 Osman Mirza. Nashi imena. – Baku, 1993.
- 10 Ahmedov T. Osnovy Azerbajdzhanskoj toponimii. – Baku, 1991.

Анипина А.К., Қалиолла А.

**Қытай тілін шетелдерге
тарату жолдары**

Қазіргі дамыған қоғамда Қазақстан Қытаймен тығыз қарым-қатынас орнатуда. Сол себепті елімізде қытай тілін үйренушілер де жылдан жылға көбеюде. Аталған мақалада Қытай мен Қазақстанның стратегиялық, достық байланысы жайлы мағлұматтар беріледі.

Түйін сөздер: стратегия, дипломатия, саясат, сауда, мәдениет, әскери байланыстар, туризм, білім.

Anipina A.K., Kaliolla A.

**Ways of disseminating of
Chinese language**

In a developed society, China and Kazakhstan establish a close relationship. In this regard, wishing to learn Chinese language with each passing year more and more. This article discusses the strategic friendly relations between Kazakhstan and China.

Key words: strategy, diplomacy, politics, trade, culture, military, communications, tourism, knowledge.

Анипина А.К., Калиолла А.

**Способы распространения
китайского языка**

В развитом обществе Китай и Казахстан устанавливают тесные отношения. В связи с этим желающих учить китайский язык с каждым годом становится все больше и больше. В данной статье рассматриваются стратегические, дружественные отношения между Казахстаном и Китаем.

Ключевые слова: стратегия, дипломатия, политика, торговля, культура, военные связи, туризм, знание.

ҚЫТАЙ ТІЛІН ШЕТЕЛДЕРГЕ ТАРАТУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі кезде әлем жаһандану заманына бет бұрған сәтте, Қытай экономикасын, оның мәдениетін, тілін оқып үйрену, білуге деген қызығушылықтың күрт өскендігін байқауға болады. Қытайдың халықаралық деңгейде сондай танымал болуының өзіндік себептері де баршылық: оның қарқынды дамып келе жатқан экономикасы, Бейжинде өткен жаздық олимпиада, дүниежүзілік сауда қоғамдастығына (ДСҚ) енуі, Шанхайдағы дүниежүзілік көрме мысал бола алады.

Қытай тілі қазіргі кезде халықаралық экономика, саудасаттық, білім, технологиялық тұрғыда күн өткен сайын көптеген мемлекеттердің саяси өмірі мен қоғамдық қатынас тұрғысында айтарлықтай беделге ие болып отыр.

Қытай үкіметі Қазақстанмен дипломатиялық қарым-қатынасын ойдағыдай іске асыруда. Қазір Қытай – Қазақстанның маңызды стратегиялық әріптесі болып табылады. Қазақстан мен ҚХР арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас 1992 жылдан бастап орын алып, түрлі бағытта халықаралық дәрежеде, саяси, сауда-экономикалық, мәдени, әскери байланыстар, туризм, білім-ғылым дами бастады.

Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы қарым-қатынастарға қатысты құжаттар мен материалдар жиынтығы, мемлекетаралық ресми келісімдер, меморандумдар мен декларациялар сияқты дипломатиялық құжаттар құрайды. Олардың қатарында «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы Достық өзара қатынастар негіздері туралы бірлескен декларация», «2003-2008 жж. аралығындағы Қазақстан-Қытай ынтымақтастығы туралы Бағдарлама», «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы ХХІ ғасырда жан-жақты ынтымақтастықты одан әрі нығайту туралы бірлескен декларация», «Шанхай ынтымақтастық ұйымының құрылуы туралы декларация», «Шанхай ынтымақтастық ұйымының Хартиясы», «Лаңкестікпен, сепаратизммен, экстремизммен күрес туралы Шанхай конвенциясы» сияқты ресми маңызды құжаттарды атауға болады.

Қытай Халық Республикасының Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық мәселелері АҚШ-тың, Германияның, Францияның, Ұлыбританияның бірқатар зерттеушілерінің еңбек-

терінде де қарастырылған. Олардың арасында З. Бжезинскийдің, Г. Кисинджердің, Р. Легволдтың, С. Хантигтонның, М.Б. Олкоттың, Р. Оливьенің еңбектерін атауға болады.

Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының қалыптасуы, оны жүзеге асыру Ж.У. Ибрашевтың, Қ.Е. Байзақованың, К.Қ. Қожахметовтың, Ф.Т. Кукееваның және т.б. еңбектерінде, Қытайдың ұстанатын сыртқы саясатының принциптері, стратегиялық басымдылықтары туралы Қ.С. Сұлтановтың еңбектерінен кездестіреміз.

Қазақ тіл білімінде қытай тілі мен қазақ тілін салғастыра зерттеуге арналған Ф. Дәулетованың «Қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы» атты кандидаттық диссертациясы, Т. Қалибекұлының «Қытай және қазақ тілдеріндегі сөз тіркесінің құрылымы мен семантикалық ерекшеліктері» және Ж. Тұрсын-алиқызының «Қытай және қазақ тілдеріндегі жай сөйлемдердің құрылымдық мағыналық топтары», Ш. Мұстафаұлының т.б. көптеген еңбектерін атауға болады.

2014 жылдың мамыр айында Қазақстанның сыртқы істер министрі Е. Қазыхановтың айтуы бойынша, екі ел арасындағы тауар айналымы 25 миллиард АҚШ долларын құрап, 2016 жылға қарай 40 миллиард долларға жеткізуді көздеп отырғанын мәлімдеді.

Бүкіл Қазақстан емес, бір Алматы қаласының өзінде жүзге тарта қытай кафесі мен мейрамханасы, 270 бірлескен кәсіпорын, екі банк, 48 жанармай құю бекеті, бір мәдениет орталығы, Қазақ ұлттық университетінің жанындағы «Қытай тілі орталығы», Конфуций институты, *Си Синхай*, *Бианху* көшелері, *Ялян* және *Сауран* сауда нүктелері, оннан астам қытай медицина орталығы т.б. бар [1].

Осылайша, Қазақстан мен Қытай арасында қарым-қатынас одан сайын стратегиялық бағытта дами түспек. Әрине бұл көп нәрсені аңғартса керек.

Қазақстан мен Қытай экономикалық байланысының дамуынан бөлек, Қазақстанда қытай тілін үйренуге деген қызығушылықтың артып отырғандығын байқаймыз:

«Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастар қазақ жастарына жаңа мүмкіндіктер ашуда. Жастар жұмыс тәжірибесін үйреніп, жұмысқа орналасу үшін де қытай тілін оқып жатыр. Өйткені, жұмыс мәселесі Қытаймен тығыз байланысты. Қазақстанда Қытай кәсіпорындары күн санап көбейіп келеді. Жұмысшыларды шектеу де өте қиынға соғып тұр. Қазақ қытай компаниясында істейтінін мақтан етеді. Бұл –

қытай тілін үйренуге негізгі қозғаушы күшке айналды» [2].

«Көп адамдар Қытай мәдениеті мен тарихына деген қызығушылығының арқасында қытай тілін жақсы көріп кетіп жатыр. Шығыс халқы болғандықтан қазақтар Қытай мәдениеті мен Жібек жолы өркениетіне жақындығын сезеді. Қазақстанда төртінші жыл қатарынан Қытай жаңа жылын қарсы алу мерекесі өтіп келеді» [3].

«Бүгінгі таңда Қазақстаннан барған 10 мың студент Қытайда білім алып жатыр. 17 млн халқы бар елге бұл аз адам емес. Мен балалары Қытайда оқитын шенеуніктерді, кәсіпкерлерді көп кездестірдім. Тіпті көптеген қазақтар Қытайдағы оқу орындарына түсу үшін қандай өтініштер толтыру керектігін сұрап елшілікке жиі келеді. Оның үстіне қытай тілін үйрету Қазақстанда жаппай сәнге айналып келеді. 2006-2012 жылдар аралығында Қазақстанда 4 Конфуций институты ашылыпты. Қытай тілі жоғары оқу орындарында, бастауыш және орта мектептерде пән ретінде өтіп, оның оқытылуы жыл өткен сайын ұлғайып келеді. Мені таңқалдыратыны – қытай тілінің танымалдылығы ерекше...» [4].

«Соңғы жылдар бедерінде Қытай экономикасының өсуі әрі еліміздің халықаралық беделінің жоғарылауы және Қытайдың керемет мәдениеті мен күшті тарихы Қазақстандағы қытай тілінің аса танымал болуына әсер етіп отыр». «Ал, Қазақстаннан барып қытай тілін оқып жатқан студенттер үшін қытай жарқын болашаққа ашылған есік және қытай мәдениетіне саяхат. Мен қытай ретінде осының бәрін мақтаныш көремін!» [4].

Алматы қаласындағы Қытай елшілігінің мәдениет және білім саласының елшісі Гау Чын мырза айтуынша: «Бүгінгі таңда қытай тілі ресми алты тілдің бірі және БҰҰ қолданыс тілі болып табылады. Бұл тілде әлем бойынша 1 млрд. 600 млн. адам сөйлейді. Соңғы жылдары қытай тілін үйренуге деген сұраныс күрт артты. Қазіргі таңда қытай тілін үйренушілердің саны 40 миллионға жетті және күн санап бұл көрсеткіш өсуде. Қытай тілі әлемнің жүзден аса елінің 4 мыңнан аса жоғары оқу орындарында оқытылады. Қазақстан елінде де қытай тіліне қызығушылық артуда. Қазақстан аумағында төрт Конфуций институты құрылды. Елдің ірі ЖОО-да қытай тілі орталықтары ашылды. Әсіресе, студенттер тарапынан қытай тілін үйренуге деген құлшыныс байқалады. Тіл – бұл халықтар арасындағы қатынас құралы. Танымал шет тілін білу әлемдік кеңістікке жол ашады. Бұл орайда, әлемдегі ең ежелгі де, ең әдемі тілдердің бірі са-

налатын – қытай тілінің көп пайдасы бар деп айтар едім», – деді [4].

Б. Әділбаева: «Қазақстандықтардың «пессимистердің үйренетін тілі» қытай тіліне қызығушылығы жоғары. Тіл үйрететін орталықтардың басым көпшілігі ағылшынмен қоса қытай тілін бизнес көзіне айналдырған. Қазақстанда Конфуций институты жұмыс істейді. Оның мақсаты – жергілікті халыққа қытай тілін үйрету. Конфуций институтының тарихына үңілсек. 1987 жылы Қытай үкіметі «Мемлекеттің шетелдерге қытай тілін үйретудің басқарушы ұйымы» деген құзыретті жұмыс тобын құрған. Осы мемлекеттік басқарушы ұйымның аясында арнайы қытай тілін оқытуға қатысты университеттер, институттар, орталықтар ашылған. 2004 жылы қараша айында халықаралық деңгейдегі тұңғыш Конфуций институты Оңтүстік Кореяның астанасы Сеулде пайда болды. Ал 2007 жылы Пекинде Конфуций институтының орталық штаты өз жұмысын бастады. 2009 жылдың соңына дейін 88 мемлекет пен арнайы аймақтарда 282 Конфуций институты мен 272 Конфуций дәрісхана ашылған. Бұдан тыс 50-ден астам мемлекеттің 260 мекемелерінен Конфуций институтын ашу жөніндегі арнайы ұсыныстар түскен».

Қытай тілінің Қазақстанда белең алуының жалпы негізін мына себептерден көруге болады:

– *Миграциялық жағдай* – жылына қазақ-қытай шекарасынан шамамен 50-60 мың қытай Қазақстан территориясына өтеді екен. Соның 50% пайызы ғана кейін қайта қайтқан болса, қалғаны республикада қалып қояды екен.

Қазақстан Республикасында қазір нақты қанша қытай азаматы жүргенін растайтын мәлімет жоқ немесе ашық айтылмайды. Себебі заңды тіркеуге тұрғандары және тұрмағандары да бар;

– *Әлеуметтік жағдай* – қытай азаматтарының көп жағдайда қазақ азаматшаларына үйленіп, өсіп-өніп, тілін, мәдениетін, дәстүрін өз мақсатын жүзеге асыруы, Қазақстан азаматтығын алып, осы елде өсіп-өркендеуі, балаларына қытайлық тәрбие беруі;

– *Материалдық жағдай* – адамдар түрлі мақсатта тілді оқиды, жақсы білім алу үшін, жақсы жұмысқа орналасу үшін, көп тіл білу үшін, сауда-саттық мақсатта, туризмдік, медициналық, жеке қызығушылық;

– *Ақпараттық жағдай* – тілдік ортаны көбейтіп, яғни қытай тілін, мәдениетін қарқынды түрде насихаттауы. «Синхуа» агенттігінің ресми мәліметтеріне мән берсек, Қазақстанда өмір сүріп жатқан 300 мыңнан аса қытай азаматтарына арнап Қазақстанда қытай және орыс тілдерінде «Хасакэсытань хуацяо бао» деген газет шығарылуда.

Шығыстағы көршілеріміз жайлы әртүрлі пікірлер айтылуда. Дегенмен, еліміз бен жұртымызға атқарылып жатқан шаралардың пайдасы тиіп жатса игі еді. Тіл білу – сол елдің жанын түсіну деген сөз. Сол себепті, бұдан ұтпасақ, ешқашан ұтылмаймыз. Көп тілді білу, оқыту жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашып, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік береді.

Әдебиеттер

- 1 Құрманғазы Жұмағұл. Қытай саясатының астары// Әділет газеті 10.01.2014//<http://adiletgazeti.kz/index.php/sayasat/75-ytaj-sayasatyny-astary>
- 2 <http://www.namys.kz/?p=1267>
- 3 Қытай тілінің білгірлері. Егемен Қазақстан жалпыұлттық республикалық газеті 9-б, №70(28294), 11 сәуір, 2014 жыл
- 4 <http://mtidi.kz/til-saiasaty/til-tynysy>

References

- 1 Kurmangazy Zhmagul. Chinese policy suppers //Adilet newspaper 10.01.2014 // <http://adiletgazeti.kz/index.php/sayasat/75-ytaj-sayasatyny-astary>
- 2 <http://www.namys.kz/?p=1267>
- 3 Experts on chinese. newspaper Egemen Kazakhstan 9-p, №70 (28294), 11 april 2014
- 4 <http://mtidi.kz/til-saiasaty/til-tynysy>

Анипина А.К., Шәріпқазы Н.

Каллиграфия техникасы

Бұл мақалада қытай тілінің шығу тарихы, қытай тілі жазуының стильдері, қытай каллиграфиясы қарастырылады. Қытай тілінің жазуының бірнеше стилі бар. Әр стильдің өзіндік ерекшелігі бар. Стильдердің осындай алуан түрлілігі – Қытайдың әртүрлі аудандарында, жұмыс, қызмет түріне байланысты жазу қызметінің өзгеруіне алып келді. Сондай-ақ стильдердің алуан түрлілігі жазу құралы материалдарының өзгеруіне байланысты болды. Қытай тілін оқитын әрбір адам сол тілдің шығу тарихын оқыса, қытай тілін толықтай меңгереді.

Түйін сөздер: стиль, каллиграфия, цзягувэнь, гувэнь, дачжуань, сяочжуань, синшу, цаошу, лишу, кайшу.

Anipina A.K., Sharipkazy N.

Technique of calligraphy

This article explores history of the Chinese language, styles of Chinese calligraphy. In Chinese, there are several styles, all of have some features. Different styles – changed written work in different regions of China. They are associated with the changes in writing means. Every student who studies Chinese must first know the history of the emergence of the Chinese language.

Key words: style, calligraphy, jiaguwen, guwen, dazhuan, xiaozhuan, xinshu, caoshu, lishu, kaishu.

Анипина А.К., Шәріпқазы Н.

Техника каллиграфии

В данной статье рассматриваются история возникновения китайского языка, стили китайского языка, каллиграфия. В китайском языке имеются несколько стилей, у всех свои особенности, повлиявшие на письменность в разных регионах Китая. Они связаны с изменениями письменных средств. Каждый ученик, который изучает китайский язык, обязательно должен знать историю возникновения китайского языка.

Ключевые слова: стиль, каллиграфия, цзягувэнь, гувэнь, дачжуань, сяочжуань, синшу, цаошу, лишу, кайшу.

КАЛЛИГРАФИЯ ТЕХНИКАСЫ

Дәстүрлі қытай жазуының аса маңызды эстетикалық өлшемі – оның каллиграфиясымен байланыстылығы. Нағыз шебер туындыға өз жанының, өз шеберлігінің барлық күшін салатындықтан, ежелгі дәуірлердің өзінде-ақ адамдар каллиграфияны «Көркем өнер арасындағы төре» деп атаған. Каллиграфияны көріп білу, оны тану интеллектуалдық және рухани мәдениеттілікті қажет етеді. Оның шынайы мәнісін көре білу және сезіну маңызды болып табылады. Каллиграфия өнеріндегі творчестволық сипатта автордың да, көрерменнің де жан көрінісі бір орында жиналып тұрады.

Каллиграфия көбіне бейнелеу өнерінің көркемдік мәнерлілігін анықтайды, ол әрбір көркем жазу немесе жәй ғана қолтаңба түрінде автордың дәрежесін анықтап отырады. Каллиграфияны көріп отырған адамға шебердің не жазғаны және оның мұны қандай мәнерде жасағаны көбіне көп кімдер үшін жазғаны, оны қалай қабылдайтындығын біліп сезіп тұрып жазғандай болып тұрады. Иероглифтер тұрмыста қолданылатын лексикада бір мәнге, ал каллиграфияда – неше түрлі философиялық астарлармен ұштасқан терең мәнге ие болып отырады.

Каллиграфия өзінің рухы жағынан кең символды және тілі жағынан қысқа да нұсқа болып келеді.

Қытай жазуының тарихы Қытай тарихының мифологиялық кезеңінде, алғашқы императорлар Фу Си мен Шэн Нунның заманында қажетті мәліметтерді жазу үшін тұтас және үзік сызықтар комбинацияларынан тұрған триграммалар пайдаланылған кезден бастау алады. Мәліметтер бойынша, қытайдың иероглифтік жазуын Цан Цзе, одан кейінірек Хуандидің сарай маңындағы тарихнамашысы жасап шығарған.

Хуан Ди император өзінің сарайдағы тарихшысы Цан Цзеге қытай жазуының бірінші жүйесін құруды тапсырады. Цан Цзе «тау мен теңіз кескінін, айдаһар мен жылан, құс, жануарлар іздерін» бақылай отырып жазу белгілерін құрады. Бұл иероглифтер заттардың шартты белгілері болғандықтан вэнь «кескін, орнамент» деп аталды. Кейін бірнеше суреттен тұратын күрделі белгілер де пайда бола бастады. Ол күрделі белгілер – 字 цзы деп аталды.

Сонымен, ерте кез қытайлар үшін жазу – заттардың, көлеңкенің немесе іздің көрінісі емес, өзгерген образ болып табылады.

Бұл жағдайда қытай ғалымдары жазуды білім мен қиялды қажет ететін ақылмен ойлау жұмысының нәтижесі, творчестволық күш деп біледі.

Нәтижесінде қытай жазуы өзінің прототиптерінен өзгеше шынайы болып шықты. Жазу табиғат пен мәдениет, адамның сипаты мен адам творчествосының келісілген ұлы факторы болып табылады.

Қытай жазуы тарихының ежелгі кезеңі туралы ең ерте мәліметтер көзі болып Аньяндағы Шан династиясының (б.д.д. XVI – XI ғғ.) соңғы астанасына қазба жұмыстарын жасау барысында табылған бал ашатын сүйектер дәлел болады. Каллиграфияның ең ежелгі үлгісі болып бал ашатын сүйектерге және тасбақалардың сауыттарында жазып сызылған – **цзягувэнь** (jiǎgǔwén, 甲骨文) мен **гுவэнь** (gǔwén, 骨文) жатқызылады.

Қылқалам дегеніміз не және оның ерекшелігі неде?

Қылқаламның пайда болуы Қытай тарихының өте ертедегі дәуірінен бастау алады. Ол қытай суретшілері мен каллиграфтарының алмастырылмайтын құралы болып табылады. Қылқаламның көмегімен солдан оңға қарай және оңнан солға қарай баса отырып жазуға болады. Сызықтар толықтай салмақты, жеңіл, сәл-пәл білінетіндей болуы да мүмкін – бір сөзбен айтқанда, жазу түрінің көп түрі бар. Қытай каллиграфиясы туындыларының бірегейлігі қылқаламның осы ерекше қасиеттерімен түсіндіріледі.

Иероглифтік жазуды мемлекеттік стандарттауды Қытай тарихында бірінші – Сюань Ван патшаның (б.д.д. 827-782жж.) Чжоу атты сарай маңындағы тарихнамашы жүргізген жазу реформасы болды. Чжоу **Дачжуань** (dàzhuàn, 大篆) (үлкен жазу, ұлы таңба) атты стандартты жазу стилін ойлап тапты. Дачжуань стиліндегі ежелгі мәтіндер, жазулар б.д.д. II ғ. ортасы мен I ғ. ортасында кеңінен таралған, қоладан жасалған салттық ыдыстарға түсірілген жазулар. Бұл жазулар бал ашу жазуларынан кейін пайда болған иероглифтік жазу, бірізділік болмағандықтан жазуға өте ыңғайсыз болған. Осы жазу белгілері Чжоудың «Ши Чжоу пян» деген 15 тараудан тұратын шығармалар жиынтығында көрсетілген.

Цинь әулеті кезінде қытай жазуын реформалау басталады. Оны жаңа әулет министрі – Ли Сы жүргізді. Оның негізгі мақсаты – қытай жазуының белгілерін қарапайым ету. Осылайша б.д.д. III ғасырдың соңында, Цинь Шихуанди императордың тұсында мемлекеттік құжаттар жазу үшін **сяочжуань** (xiǎozhuàn, 小篆) (шағын жазулармен жазу) ресми стилі пайда болды.

Хань кезеңінде жазу біртіндеп **сяочжуаньнан** (xiǎozhuàn, 小篆) **лишуға** (lishū, 隶书) – ресми стильге қарай дами бастайды.

Лишу (lishū, 隶书) (ресми стиль) – Цинь династиясы кезінде «сяочжуань» негізінде құрылған. Жаңа шрифттің пайда болуы, «сяочжуань» жеңілдетілген шрифт болып табылса да, өте көп құжат жазатын мемлекет шенеуніктері үшін өте қиын болған. Түрме жетекшісі Чэн Мяо қисық сызықтарды туралап «сяочжуань» шрифін қысқартады. Шрифт «ли» деп аталады, қытайша «хатшы» деген мағына береді. Басқаша нұсқасы, Чэн Мяо бір ісі үшін түрмеге қамалады, еріксіз болып қалады, яғни «ли». Сондықтан шрифт та «лишу» – «еріксіздің шрифті» деп аталады.

Хань дәуірінен кейінгі уақытта қытай каллиграфиясының тағы да үш аса маңызды стиль пайда болды. Олар: **кайшу** (kǎishū, 楷书) – тұрақты жазу, **синшу** (xíngshū, 行书) – жұмыс бабындағы, күнделікті, іскерлік жазу және **цаошу** (cǎoshū, 草书) – шөптік стиль деп аталатын жылдам жазу.

Кайшу (kǎishū, 楷书) (тұрақты жазу). Бұл стильдің ең ежелгі үлгісі Вэй династиясына жатады (220-265), бірақ кең қолданысы Цзинь династиясы (265-420) кезінде болды. Қазіргі кездегі шрифт ешқандай көлбеусіз төртбұрыш формасын иеленеді. Иероглиф 8 сызықтан тұрады: нүкте, көлденең сызық, тік сызық, ілгек, жоғары көтерілген, жоғарыдан түскен, солға қисық және оңға қисық.

Цаошу (cǎoshū, 草书) (жылдам жазу). «Лишу» негізінде пайда болған, жылдам бірақ немқұрайды жазу. Бұл шрифт тағы екі типке бөлінеді: «чжанцао» және «цзиньцао».

«**Чжанцао**» (zhāngcǎo, 章草) шрифтін Цинь династиясы кезінде пайда болған және б.э.д. 3-2 ғғ. дейін тараған. Иероглифтер тез жазылса да бір бірінен бөлек жазылады, ал нүктелері басқа сызықтармен бірігіп кетпейді.

«**Цзиньцао**» (jīncǎo, 今草) немесе жаңа жылдам жазуын Шығыс Хань династиясы кезінде Чжан Чжи (?-192 г.) ойлап тапқан, бірақ Цзинь және Тан династиялары кезінде кең қолданысқа ие болған. Бұл шрифт қазіргі кезде де өте танымал. Жылдам жазудың негізгі ерекшелігі – иероглифтер бір-бірімен бірігіп кетеді. «Цзиньцао» шрифтмен жазғанда иероглиф сызықтары бірігіп кетеді: бір иероглифтің соңғы сызығы келесі иероглифтің бірінші сызығына көшіп кетеді. Бір мәтінде иероглифтер каллиграфтың қалауына байланысты тек көлемі жағынан ерекшеленеді.

«**Цаошудың**» (cǎoshū, 草书) ұлы шебері Чжан Сюй, ол 8 ғасырда Тан династиясы ке-

зінде өмір сүрген. Ол қылқаламмен жұмыс жасағанда өзінің немқұрайдылығы арқасында танымал болған. Ол жазуға ешқашан сау кезінде отырмаған делінеді. Ол қайталанбас стиль тудырған. Қылқалам қағаз бетінде айналғанда, ары бері қозғалғанда тұтас мәтінді бір иероглиф жасап жібереді. Қазір Шэньси провинциалды музейінде оның қолымен жазылған тастардағы фрагменттерді көруге болады.

«Синшу» (xíngshū, 行书) (күнделікті жылдам жазу) – бұл тұрақты жазу мен жылдам жазу ортасындағы жазу. Егер бұл шрифтпен асықпай, әр сызықты ұқыпты жазса, жазу «кайшу» стиліне келеді. Ал егер жылдам жазса «синшу», тіпті «цаошуға» ұқсайды. Қытай каллиграфтары осы үш стильді жиі салыстырады, «кайшу», «синшу», «цаошу» стильдері тұрып тұрған, келе жатқан және жүгіріп бара жатқан адамдарға ұқсайды. Әрине, жазудың ең үздік үлгісі «синшу» жазуын Шығыс Цзинь династиясы кезінде Вань Сичжи (321-379) «Ланьтин павильонындағы жазу» деп мойындаған.

Стильдердің осындай алуан түрлілігі – Қытайдың әртүрлі аудандарында, жұмыс, қызмет түріне байланысты жазу қызметінің өзгеруіне алып келді. Ол кезде ғылыммен шұғылданатын бай және білімді адамдар ғана жоғарыда аталған стильдерде жазды. Сондай-ақ стильдердің алуан түрлілігі жазу құралы материалдарының өзгеруіне байланысты болды.

Қағаз, қылқалам, сия, сия сауыт – дәстүрлі Қытайдың материалдық мәдениетінің төрт заты «ғалымның төрт бағалы бұйымы» ретінде белгілі. Осы атаумен олар Қытайдағы кез келген білімді адам өмірінің тікелей жазу-сызуымен тығыз байланыстылығы бар екенін білдіреді. Екі мың жыл уақыт бұрын, ежелгі гректер мен римдіктер әлі де мысыр папирустарына жазып жүрген кезде, қытайлықтар қағаз жасап шығара бастады. Дәстүрлі түрде ең жақсы деп «сюань» қағазы, «хуэй» сиясы, «ху» қылқаламы және «дуань» сия сауыты» болып табылды.

Қылқаламды көбінесе тік қалыпта ұстайды. Қалам ұстап жазу барысында барлық саусақтардың қалпы соншалықты маңызды. Жазу кезіндегі қолдың қалпы мен саусақтардың рөлі ұлы каллиграфтардың – Вэй Фужэнь мен Ван Сичжидің еңбектерінің басты тақырыбы болды. Әдетте қылқаламды тік қалыпта ұстаған жағдайда бес саусақтың қызметі бірдей, бірақ бұл ретте білектің қалпы, орны да ерекше маңыздылыққа ие бола бастайды.

Жалпы алғанда, каллиграфия өнерінде білектің төрт аса маңызды қалпы бөлініп көрсетіледі.

Білектің қалыпты қалпы – **пинвань** деп аталады. Ол қолдың ерекше қалпымен – оң қолдың астына сол қол төселетін **чжэньваньмен** байланысты. Қолдың осы позициясы шағын иероглифтерді жазған кезде және бөлшектерді жазған кезде ең тиімді болып келеді. Қолдың **тивань** қалпы (көтерілген білек) қолдың қозғалуына үлкен еркіндік пен кеңдік береді. **Сие** стилінде шиыршық қағаздағы үлкен иероглифтерді осылайша жазады. Ақыр соңында, **сюаньвань** қолдың салбыраған білегі қолдың ең күрделі қалпы болып табылады, бірақ жылдам жазған кезде қылқаламмен қимыл жасауына үлкен мүмкіндіктер береді.

Каллиграфияда қылқаламмен жасалатын үш аса маңызды қимыл бөліп көрсетіледі: дунь (бұру), ти (көтерілу) және на (басу). Иероглифтерде бұған дунь жазуының техникасы арқылы қол жеткізілетін квадраттылық пен ти тәсілімен жазылған дөңгелектілікке жету бағаланады. Каллиграфияда дунь техникасы кайшу стиліндегі квадрат иероглифтерінде, ал ти техникасындағы дөңгелек – синшу мен цаошу стильдерінде қолданылады.

Каллиграфиядағы стилистикалық өзгерістер негізінен алғанда иероглиф композициясындағы өзгерістермен байланысты болып келеді. Тан дәуірінің каллиграфы – Оуян Сбюнь, Сунь дәуірі шебері – Ми Фу, Юань дәуірінің каллиграфы – Чжао Мэнфу классикалық стилдерді жетілдіруге ұмтыла отырып, ең алдымен композицияға жаңалық енгізіп отырды.

Иероглиф құрылысы бөлшектерден (фэнцзянь, бубай) тұрады, иероглиф жазылатын шаршы не екі не төрт бөлікке бөлінсе де, олардың ішінде жазылған сызықтар өзара тепе-теңділігін сақтайды. Кейде иероглиф жазылатын квадрат тоғыз «алаңға» да бөлінеді. Бұл әдіс сызықтарды гүл шоғын жинағандай көзге құлпыртып әдемі көрсетеді. Вань Сичжи “Иероглифтің сегіз құрамдас сызықтары туралы” еңбегінде иероглиф құрылысының негізгі тәсілдерін сипаттайды. Каллиграфияның Тан дәуіріндегі теоретигі Оуян Сюнь иероглифті жазудың отыз алты ережесін анықтады.

Осы ережелердің кейбіреуіне тоқталайық.

Сақталуға тиісті бірінші принцип – **байшэ** (ажырату және біріктіру) деп аталады, иероглифтердің ұсақ бөлшектерінің бір-бірімен айқыш-ұйқыш жазылуы осы мәнердегі жазуда аса зор маңызға ие.

Екінші принцип – **бицзю** (кету және жақындау) деп аталады, мұнда анықтаушы элементтер бөліп алынады және екінші реттік

элементтер алынып тасталып екінші қатарға кетеді.

Үшінші принцип – **цюань ча** (түйреу және тігіп өту) деп аталады. Иероглифтің тік сызықтары «түйреуге», ал көлденең сызықтары – «тігіп өтуге» тиіс.

Иероглифті құрудың аса маңызды принциптерінің бірі – **сян бей** (бет жағы және екінші жағы) болып табылады. Бұл принцип мәтіннің толқындана қозғалуындай әсер береді.

Әдебиетте **пяньцэ** (көлбеу) термині де жиі кездеседі. Цзян И оны Пиза мұнарасының көлбеулігі әсер ететіндей эстетикалық әсер береді. Бұл принцип **пие** және **на** шалқаймалы сызықтарының мәнерлілігін бекітеді.

Сяньан принципі (өзара жол беру) иероглифтің оң немесе сол, жоғары немесе төменгі жақтары айырылып шығатын, иероглиф

құрамдас бөліктерінің өлшемдер өзгерулерінен көрініс табады.

Фуган (үстіне жабу) принципінің негізінде «**юнь**» – бұлттар, «**цзинь**» – алтын, «**сюэ**» – қар түріндегі иероглифтерді құрайды, бұларда жоғары элемент төменгі элементті басып тастамай, онымен қатаң пропорцияда тұрады.

«**Мань бу яо сюй**» (толтырған кезде бос жерлерді қалдырмау керек) деген идиомалық қалыптасқан сөз.

Қытай тілі жазуы иероглифтік жазба түрі болып табылатындықтан, каллиграфия өнері қытай тіліне тиесілі. Қазіргі қоғамда, қытай тіліне деген сұраныс көбейіп жатқандықтан, қытай тілін оқытындар үшін каллиграфия өнері қызығушылық арттырып келеді. Әрине, каллиграфияны кез келген адам меңгере алмайды, ол үшін каллиграфия өнерінің қыр-сырын жетік білу керек.

Әдебиеттер

- 1 Практический курс китайской каллиграфии. 214 ключевых иероглифов. Компьютерный учебник (CDpc). – М.: Издательство: Магна-Медиа, 2011.
- 2 Чжан Пэнпэн. Быстрое овладение китайскими иероглифами. – Пекин, 2007.
- 3 <http://azialand.ru/kitajskaya-kalligrafiya>

References

- 1 Practical Course of Chinese calligraphy. 214 key characters. Computer tutorial (CDpc). – Magna-Media, 2011.
- 2 Zhang Penpen. Fast mastering Chinese characters. – Beijing, 2007.
- 3 <http://azialand.ru/kitajskaya-kalligrafiya>

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Akhapov Ye.A., Dairova A.S.

**Apology speeches from
linguistic view**

Today's linguistic studies, both basic and applied, show a marked tendency to become more and more data-oriented. So, that is why we will try to use our previous theoretical knowledge in practice and look on the "apology" from linguistic point of view using different types of resources. In our survey study we used some role play cards to have an interview with Japanese native speakers. We also had an interview with Russian native speakers in order to have some experience.

Key words: apology strategies, linguistic, role play cards, interview, research methods.

Ахапов Е.А., Даирова А.С.

**Кешірім сұрау категориясына
лингвистикалық тұрғыдан
жаңа көзқарас**

Қазіргі таңда лингвистиканы ғылыми және қолданбалы тұрғыдан да алып қарасак, математикалық есептеулерге көбірек жүгінетіні байқалады. Сондықтан, осы мақалада зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдері мен теоретикалық білімімізді тәжірибе жүзінде қолдана отырып, «кешірім сұрауды» лингвистикалық көзқараспен қарастырдық. Статистикалық мәліметтерді алу үшін рөлдік карточкалар көмегімен интервью тәсілі пайдаланылды. Сонымен қатар, орыс тілінде сөйлеуші респонденттермен алдын ала интервью жүргізілді.

Түйін сөздер: кешірім сұрау стратегиясы, лингвистика, рөлдік ойындар карточкасы, интервью, зерттеу әдістері.

Ахапов Е.А., Даирова А.С.

**Категория извинения с точки
зрения лингвистики**

На сегодняшний день лингвистика, как прикладная, так и фундаментальная, все чаще прибегает к математическим расчетам. Поэтому в данной работе мы попытались использовать наши теоретические знания на практике и рассмотреть «извинение» с точки зрения лингвистики, используя новые методы исследования. Для получения статистических данных был использован метод интервью с использованием ролевых карточек. К тому же было проведено предварительное интервью с носителями русского языка.

Ключевые слова: стратегии извинения, лингвистика, ролевые карточки, интервью, методы исследования.

**APOLOGY SPEECHES
FROM LINGUISTIC
VIEW****Introduction**

The way apologies are classified depends very much on the way they are defined. Thus, the diversity in definitions of apologies also brings about diversity in classification. There are certain types of apologies that are common across different categorizations, while other types are unique. Several studies have argued that the expression of sympathy must be coupled with a statement of responsibility. There are some main apology strategies that we used in our survey study, so we will focused on them a lit bit.

Previous works

Bruce Fraser's apology strategies (1980)

Bruce Fraser suggested nine apology strategies:

Announcing that you are apologizing.

Stating one's obligation to apologize.

Offering to apologize.

Requesting the hearer to accept an apology.

Expressing regret for the offence.

Requesting forgiveness for the offence.

Acknowledging responsibility for the offending act.

Promising forbiddance from a similar offending act.

Offering redness.

Andrew Cohen, Elite Olshtain and Rosenstein's apology strategies (1981)

The categorization of A. Cohen and E. Olshtain looks like:

An expression of apology (Illocutionary Force Indicating Device IFID)

an expression of regret (e. g. I'm sorry)

an offer of apology (e.g. I apologize)

a request for forgiveness (e.g. excuse me, forgive me)

An offer of repair/redress (e.g. I'll pay for your damage)

An explanation of an account (e.g. I missed the bus)

Acknowledging responsibility for the offense (e.g. It's my fault)

A promise of forbearance (e.g. I'll never forget it again)

This categorization is a very important one and useful for the present studies because, unlike Bergman and Kasper's taxonomy, it takes into account situation when even though the hearer believes the speaker should apologize, the latter does not. We would even

include another category in the second part, namely postponing an apology, as in this case there is no apology given at the moment of speaking, either. Olshtain and Blum-Kulka carried out a study on requests and apologies with native speakers of Hebrew and learners of Hebrew. They found that the learners of Hebrew approached native speaker norms when they had the same rules in their native languages and deviated from native speakers when they had language-specific rules. They also found that nonnatives' length of stay in the target language community affected their choice of the formulas. A very similar taxonomy was the basis of the Cross-Cultural Speech Act Realization Project, and it comprises seven strategies to perform apologies: using an illocutionary force indicating device, taking on responsibility, explanation or account of what happened, offer to repair the offending act, promise of forbearance. These strategies can be used, according to the authors, by themselves, or in any combination or sequence.

Olshtain and Cohen's taxonomy was also modified by *Holmes*, who believed that it was necessary to rearrange these strategies in order to make them clearer. Thus, she divided apologies into four main categories, each category having sub classifications. The first one is an explicit expression of apology and contains the subcategories offer apology, express regret, request forgiveness. The second main category is represented by an explanation or account, an excuse or justification. The largest group, an acknowledgment of responsibility, contains accept blame, express self-deficiency, recognize as entitled to an apology, express lack of intent, offer repair/redress. Finally, the last category is a promise of forbearance". While most of these categories are present in other taxonomies, as well, one can note that most of the ones in the "acknowledgment of responsibility group are unique to Holmes.

A slightly different taxonomy was proposed by *Trosborg*, who distinguished five categories. She found that apologetic strategies can be divided according to whether the speaker considers that an action that requires an apology occurred or not. The first two categories come from the speaker's not accepting that an apology is necessary, and are explicit denial and implicit denial. The remaining three categories are the result of the speaker accepting the fact that there is a need for an apology: giving a justification, blaming someone else, or attacking the complainer. In accordance with his own definition of apologies discussed earlier in this paper in the section on definitions of apologies,

Owen classified apologies by the type of utterance they incorporate. Thus, he identified three types of apologies: one that incorporates apology, apologies, or apologize; one that incorporates "sorry;" and finally, the one that is created by the phrase "I'm afraid" followed by a sentence. Owen incorporated apologies in the broader context of primary remedial moves. Thus, there are seven strategies for primary remedial moves: assert imbalance or show deference, assert that an offence has occurred, express attitude towards offence, request restoration of balance, give an account, repair the damage, and provide compensation. The first four are grouped under non-substantive strategies, giving an account is considered a semi-substantive strategy, while the last two are substantive strategies.

Blum-Kulka's apology strategies (1989)

The category named "Intensifies of the apology" consists of six sub-categories:

- Intensifying adverbials
- Emotional expressions
- Expressions marked for register
- Double intensifier
- Please
- Concern for the hearer.

The category named "Taking on responsibility" also consists of six sub-categories:

- Explicit self-blame
- Lack of intent
- Justify hearer
- Expression of embarrassment
- Admission of facts but not responsibility
- Refusal to acknowledge guilt.

The third category named as «Explanation or account» covers any external mitigating circumstances offered by the speaker. The fourth category is «Offer of repair» and the last one is «Promise of forbearance».

AJ Meier's apology strategies (1985)

Speaker-hearer.

Emotives, expressing empathy, expressing negative feeling, explicit acceptance of blame, explicit statement of bad performance, redness, statement of act, thanking.

Hearer-speaker.

This category consists of excuses, justifications, statement of inconsistency, joking.

Speaker=hearer

Routine formula, expressing hope for continuation of status quo, expressing hope for return to status quo.

As a conclusion, it is necessary to say that there are many different categorizations of apologies. However, as already mentioned in the section on

definitions of Apologies, this speech act is culture specific, so not all the categories in these taxonomies would work for all the cultures. Thus, when creating the taxonomy for a study one should choose those categories that are used in the respective culture. Also, one should account both for explicit and implicit 24 apologies. Finally, categories such as avoiding and postponing apologies should also be part of the taxonomy, as choosing not to apologize or apologize later is also a strategy used when an apology is required.

Data collection information.

Before the role plays were acted out, background questionnaires were administered to all the participants to determine their eligibility for participation in the study. The following paragraphs provide a detailed description of the data elicitation instrument and how it was designed, and in addition to how results from the pilot study helped in refining it. The present study also used enhanced open role plays for data collection. The role plays in the present study consist of twelve situations and include different types of stimuli to apology. These situations also vary with regard to the setting, the status of the interlocutors relative to each other, as well as the object of the apology. These role plays were piloted in the winter 2016, and were found to be effective in eliciting the data.

The role plays in the present study were created based on previous research because

similar scenarios have been used in several previous refusal studies investigating learners of English, Spanish, Japanese, Korean, and German. The researcher modified these situations and changed them in some ways, as will be explained below, in order to meet the needs and the context of the present study. The researcher also created a number of new scenarios. These scenarios will be explained below. It is important to indicate here that previous research studies that elicited apology using open role plays followed the guidelines for designing role plays proposed by Hudson, Detmer, and Brown, and these are the following:

- person in addition to the researcher should avoid the overlap of researcher and role play roles;
- a situation should not place too much burden in terms of conceptualization and actualization;
- action should be kept to a minimum and should not involve drama to a large extent;
- action scenarios at the expense of scenarios should be avoided;
- props may be helpful.

The table below shows the 12 role play situations that are used in the present study, and how they vary by refusal stimulus, status of interlocutors relative to each other, object of apology, and setting. This table is followed by a detailed description of each apology situation and how it was designed.

Role plays scenarios.

Role play	Setting	Social distance	Object of apology	Status
Role play №1	Restaurant	–	Order mistake	X<Y
Role play №2	University campus	+	Spoiled book	X=Y
Role play №3	University	+	Being late	X<Y
Role play №4	Working place	+	E-mail	X=Y
Role play №5	Teacher's room	+	Working extra hours	X>Y
Role play №6	Bus	–	Glance off someone leg	X=Y
Role play №7	Company meeting	+	Being late	X>Y
Role play №8	Home entrance	–	Wrong address	X<Y
Role play №9	Work place	+	Not reported on time	X<Y
Role play №10	Escalator	–	Broken mobile phone	X=Y
Role play №11	Cinema	–	Reserved seat	X>Y
Role play №12	Money exchange	–	Money	X>Y

We used some mathematical formulas to create our role play scenarios. There were some important facts for our research: status of speaker and hearer, do they know each other or not, status of speaker and hearer. So the speaker will be named as “X”, the hearer will be “Y”, if the status of speaker and hearer equal it will be written as “X=Y”, if they are not equal it will be like “X>Y” or “X<Y”. And if speaker and hearer know each other it will be written like “+”, if not “-”. So, we would like to summarize the role plays scenarios mentioned above. The instructions for the role plays as well as the twelve role play scenarios were translated on Japanese language. The translation was revised by another native speaker of Japanese who is also fluent in English.

Role Play №1 X<Y (—)

あなたはウェ이터です、お客さんはギリシャサラダを注文しました。しかしあなたは注文を間違えて、ギンサラダのかわりにチキンサラダを持って来ました。お客様に何と言いますか？

Role Play №2 X=Y (+)

あなたは友達から本を借りましたが、お茶をこぼして、本をよごしてしまいました。友達に何と言いますか？

Role Play №3 X<Y (—)

あなたは大学生です。あなたは授業に20分ほど遅れました。先生に何と言いますか？遅れた理由も自分で考えてください。

Role Play №4 X=Y (+)

あなたは会社員です。昨日同僚からEメールがありましたが、仕事が多すぎて、返事を書くのを忘れてしまいました。同僚に何と言いますか？

Role Play №5 X>Y (+)

あなたは学部長です。あなたは風邪をひいて、明日の授業にどうしても行けそうにありません。A教師に電話をかけて自分の代わりに代行してほしいと思いました。

あなたは教師に何と言いますか？

Role Play №6 X=Y (—)

バスは人で混んでいます。あなたは二人側の席に座っています。あなたは急いで出よう

としたところ、自分のかばんが通路側の人の頭に当たってしまいました。あなたはその人に何と言いますか？

Role Play №7 X>Y (+)

あなたは課長です。朝10時に部下Aさんと話し合う予定でしたが、突然部長があなたを呼び出して、その部下との話し合いの時刻に遅れてしまいました。あなたはその部下に何と言いますか？

Role Play №8 X<Y (—)

あなたは郵便局の配達人です。あなたは住所を間違えて、荷物を届けてしまいました。間違って荷物を届けた人に何と言いますか？

Role Play №9 X<Y (+)

あなたは会社員です。あなたは部長にレポートを出さなければいけませんでした、時間に間に合いませんでした。あなたは部長に何と言いますか？

Role Play №10 X=Y (—)

あなたはエスカレーターを使っています。突然エスカレーターが止まってしまい、あなたは自分の目の前の人にぶつかってしまいました。それで、その目の前の人は持っていた携帯電話を落としてしまいました。携帯の画面はひびが入ってしまいました。あなたはその人に何と言いますか？

Role Play №11 X>Y (—)

あなたは30歳の教師です。あなたは映画館に来ましたが、自分の席を間違えて、20歳くらいの女の子の席に座ってしまいました。その女の子にあなたは何と言いますか？

Role Play №12 X>Y (—)

あなたは銀行でドルを円に両替したいです。あなたは、記入用紙には300ドルと書きましたが、銀行員は290ドルしかありませんと言ってきた。銀行の人に何と言いますか？

Role plays' results and future plans.

As a result of our survey study we had a role play interview with 10 respondents (Russian speaking students) and now we are going to have an interview with 10 Japan respondents. As a result of role play we plan to compare our results and publish them to public.

References

- 1 Gibney M. Rhoda, E. Hassmann H. The age of Apology. – University of Pennsylvania Press. – 2011. – 315 p.
- 2 Naomi S. “Sorry we apologize so much»: Linguistic Factors Affecting Japanese and U.S. American Styles of Apology. – Intercultural Communication Studies VIII. – 1998. – P.9
- 3 Trosborg A. Interlanguage Pragmatics. Requests, Complains and Apologies. – Studies in Anthropological Linguistics. – 1995. – 410 p.

- 4 Brown P., Levinson S.C. Some universals in language usage. – Cambridge University press. – 2004. – 301 p.
- 5 Fraser B., Turner K. “Language in life and a Life in Language”. – BRILL. –2009. – 629 p.
- 6 Kimura K. “The multiple functions of sumimasen”. – Issues in Applied Linguistics. – 2010. – 104 p.
- 7 Kumatoridani T. Alternation and co-occurrence in Japanese thanks. – Journal of Pragmatics. – 1999. –P. 623-642
- 8 Gusztav D. A pragmatic study of apology strategies in Romanian. – 2000. – 153 p.
- 9 Mehmet A. Cross Cultural Pragmatics: A Study of Apology Speech Acts by Turkish speakers, American English Speakers and Advance Nonnative Speakers of English in Turkey. – 2013. – 59 p.
- 10 Elham A. A Cross-Cultural Comparative Study of Apology. – Advances in Language and Literary Studies. – 2016. – 10 p.
- 11 Ivy Man S.K. The use of apology strategies in public apologies: a comparison between Chinese and English. – 2014. – 118 p.
- 12 Dubovik A.S. The Problem of Identifying the Semantic Situation of Apology. – Journal of Siberian Federal University. – Humanities & Social Sciences. – 2016. – 9 p.

Akhmetbekova A.,
Koptileuova D.

**The use of Yassawi dictionary in
Jyraus's poetry**

There was a great influence of Turkic Sufism on Kazakh ideology that has started from Kozha Akhmet Yassaywi. But Sufi poetry is not continued to live in Kazakh's steppe. Our goal is to discover the use of Sufi terms and its meaning in Jyraus's poetry of khanate period. By the deriving the ways of changing of Sufi words concept that were used by Yassawi we can build up the Kazakh model of Sufism ideology.

Key words: Sufism terms, jyrau, the Kazakh ideology, Islam principals, spirituality.

Ахметбекова А.К.,
Көптілеуова Д.Т.

**Ясауи сөздігінің
жыраулар шығармаларындағы
қолданысы**

Қазақ дүниетанымында Қожа Ахмет Ясауиден бастау алатын түркі сопылық ілімінің ықпалы зор. Алайда сопылық поэзия қазақ даласында өз дәрежесінде жалғастық тапқан жоқ. Мақалада хандық дәуірде жасаған жыраулар поэзиясындағы сопылық терминдердің қолданысы қарастырылып, олардың мән-мазмұнын тану мақсаты қойылған. Ясауи қолданысындағы сопылық мәндегі сөздер концептілерінің трансформацияға түсу бағытын анықтау барысында сопылық ілімнің қазақы үлгісіне талдау жасалады.

Түйін сөздер: сопылық термин, жырау, қазақы дүниетаным, ислам қағидалары, руханишылдық.

Ахметбекова А.К.,
Коптилеуова Д.Т.

**Использование тезауруса
Ясауи в произведениях
поэтов-«жырау»**

Тюркское суфийское учение, основателем которого является Кожя Ахмет Ясауи, имеет огромное влияние в формировании казахского мировоззрения. Однако в казахской литературе суфийская поэзия не развивалась на том уровне, как ожидалось. Авторы статьи пытаются проследить за тем, как использовали тезаурус Ясауи в ханский период правления поэты-«жырау» в своих произведениях и какие изменения имели место в сфере концептов суфийские поэтические термины. Анализ трансформации концептов суфийских терминов в поэзии «жырау» позволяет определить особенности развития суфийского учения в казахском варианте.

Ключевые слова: суфийский термин, жырау, казахское мировоззрение, исламские постулаты, духовность.

**THE USE OF YASSAWI
DICTIONARY IN
JYRAUS'S POETRY**

Dated with XY-XYIII centuries, in the periods of khanate the influence of Sufism movement within the Islamic religion on Kazakh ideology was great, because we entered to Islam by Sufism, it can be proved by local customs which were inherited from our ancestries. But it is difficult to analyze modern poetry from the site of Sufism. Scientist M. Myrzahmetuly wrote: "In the periods of Kazakh khanate the great members of Kazakh poetry used to fix the sign of Sufism in their opus. But all this literature wealth has not been preserved to the present day and this make problems of understanding the sign of Sufism ideology even after systematic analysis" [1, 7-8]. That is why we can understand intrinsic elements of Sufism poetry that were written in the poetry of jyraus of that period only by sufi thesaurus or interpretation. Generally Sufism science gave an opportunity to understand and to adopt Islam principals based on local national ideology. This was written by A. Zhaksylykov: «Комплексный анализ творчества акынов-жырау показывает, что степные барды преемственно отражали, творчески развивали и воплощали в поэтическом слове основные принципы, концепты народной философии и эстетики, в их мироощущении сложно и синкретически переплетались мотивы, архетипы тенгрианского, анемистического, исламского мирозерцания» [2, 152]. "A complex analysis of works of akyns and jyraus (oral poets) showed that steppe bards successively reflected and creatively developed and embodied in the poetic word basic principles and concepts of national philosophy and aesthetics. In their ideology can be seen plexuses of Tangrin, Anaemic, Islamic ideology tunes and motives." [2, 152]. Owing to the knowledge of Sufism education the elements of ancient beliefs recognized correctly, was converted and adopted into Islamic principles and accepted as Islamic rules. Sufism philosophy transformed Islamic rules into steppe philosophy, joined new with old and played the role of a connector. That is why it is hard to recognize it once. Appearance of an old Islam and new Islam can be shown only by the interpretation. Thus, the uses of Sufism terms that can be met in akyn-jyrau's thesaurus are identified by functional synthesis of local Islamic mentality, outreach activities and traditions. The scientist B.I. Nurdauletova drew an inference from researching the jyrau's poetics: The main concepts of conseptual ideology of poetics of jyraus are accurate man or full man (Abay) ideas. These

are the main conceptual wealth of jyraus and this can be shown in some semantically categories of the language. The most important words are Sufi, faith, saint, Murid, propagation, zikr, judgment, thankfully, repentance, prayerful, radiance, heart, concupiscence, shaitan and etc. The meanings of the given words are to show the certain common knowledge of ideology of an author of jyr and listener (recipient) [3, 135]. Due to the formation of Sufi thesaurus and religious educational words we cannot clearly show the difference between them and these words could be used by jyraus for giving information and message. In this case the content of this words have informative character but not cover Sufi matter.

Before considering akyn-jyrau's poetry as a branch of Sufism poetry we should identify three main peculiarities of Sufi literature in Kazakh poetry. We were guided by the three main peculiarities during the process of analyzing the poetry of Yassawi, Bakyrghany, Horezmy, Sufi Allayar: such as relations of akyn with the Sufism world, the peculiarities of Sufi literature – motive, image, term etc; and the context. Only Yassawi, Bakyrghany, Sufi Allayar who lived in the territory of Kazakhs could link their ideology and destiny with Sufi way of life. That means we cannot discover other authors work because their works were far distant from Sufism. Sufism motive and image were shown in Horezmy's poems in authentic Sufi peculiarity. Literature analysis show, Sufi akyns used to keep deep rooted motives, images in different ways, and there were shown only Sufism thesauruses. Works of Suleymam Bakirghany were based on pontification (khutba) because he gave detailed description to every idea and context. That is why now we can only rely on two signs in determining the influence of Sufism in Kazakh literature: first is – use of Sufism thesauruses and the second is Sufi idea and context. If there are no any signs we can not find the influence of Sufism on Kazakh literature. That is why in determination of Sufism poetry in Kazakh literature, those two signs must be considered together in close ties.

N.Zh. Kenzhegarov in his article "Sufism motives in Nogay era literature" [4, 208-214] wrote that Asan Kaigy (XY c.) used Sufism terms like "deprived", "murshid", "Murid", "cupidity" in his works. He aimed to show connection between Asan Kaigy ideologies with Sufism education. Truly, Asan Kaigy used to write on benignancy, care for nation and to be out of deceptive things. As shown by the author of the article, we can say that Asan Kaigy had a deep knowledge about Sufism. But it differs from Sufism philosophy: «Поэт ненавяз-

чиво, исподволь предлагает образ идеального человека, по-рыцарски благородного, искреннего перед народом, пекущегося о защите Отечества, батыра, вождя, человека, отдающего дань сакральным принципам и традициям» [2, 156]. As A. Zhaksylykov proved there was a big difference between Asan Kaigy's "deprived man" and "deprived man" which was used in Sufi way. By the Sufism belief each person is responsible to Allah for all the things he had done and for his soul; even profit could not take care for his parents when they stand before Allah. But the term which was used by Asan Kaigy has more collective meaning, for the interest and care of the nation. If person take care only himself, he is not the person which was described by Asan Kaigy. We can see the similarities between Sufi's and Asan Kaigy's deprived man but by their goals have opposite meanings.

The style of Asan Kaigy is to speak not in the direct sense but with hints, to use parallels to describe his thoughts, to use hidden meaning in each word, to express wide meaning with one word, use of assonance and alliteration which is close to Sufi and Yassawi styles. E. Ismayilov wrote «Их толғау написаны аллегорическим языком, полны непонятных нам намеков и иносказаний. Все наследие старшего поколения – Сыпыра жырау, Шалгеза, Асанкайгы – в ряде мест абсолютная загадка» [5, 46]. The peculiarity of Asan Kaigy's lyrics is to use mystic personages in hidden context. For example, this statement has deep hidden meaning "How can survive wild Dziggetai without tail and mane". Of course, each reader interprets its meaning by himself, but there can be also interpretations in mystic manner.

We could not find Sufism thesauruses in the works of Kaztugan (XY c.), Dospambet (XYI c.), Aktambardi (1675-1768), Zhiembet (XYII c.), Margaska (XYII c.), Tatikara (XYIII c.), Umbetey (1706-1778) who lived after Asan Kaigy. The main themes of their works became the context to defend motherland. The situation in that period in the territory of Kazakhs forced to refuse form Sufism values. Sufism rules which were based on humanism lived in a harmony with Kazakh society but changed meaning. For example, the term "courage" in the lyrics of Shalkys (1465-1560) "Fight against enemy even you are naked, // Creature knows, // Where the death is waiting for us" [6, 78], "I always rely on Almighty [6, 82]" can be considered as Sufi term. In Sufism the meaning of *courage* means believe in Allah. By the context of Shalkys "courage" can be considered as Sufism term but by the use and utensils it has another meaning. Sufi Allayar's lyrics called to take courage and keep Sufi way, to go to

hadj to enrich your soul [7, 62], but Shalkys focused on “do not care about yourself, take care for nation” in jyr “Speech to stop Bi Temir from hadj”. The position of jyrau was – Allah can support you if you are trying to improve society:

If you help to get a recumbent
If you soothe a crying
If you fix the curve
Home of creature is heaven
He will meet you there if you are relying [6, 85]

The jyr which calls to humanism are similar with Sifism calls but it differs by the context: By the ideology of Shalkys the only way to the Creature is to serve for the own nation not for each self. Ideology of Sufism calls to immolate oneself for the way of Creature but the ideology of jyrau calls to immolate oneself for the good of country. Jyrau’s thoughts around acceptance of death and knuckle under to demands of destiny are also differ from Sufism:

Let’s smile and play,
Let’s wear and wave,
In this false earth
No one can get all the things, the worth [6, 86]

The lyrics of Aktamberdy “Gazireiyl cannot take our soul” [8, 61] teach us to heroism and courage. This fully differs from Sufi lyrics “be pleased with dead”.

The thesauruses of Bukhar Jyrau’s (1668-1781) lyrics are common with Sifism ideology. For example, the collocation “Didar koru” shows his knowledge on Sufism concept.

Who can see the gift of God?
Unless you [8, 106].

For Sufi “see the gift of God” is “toughid” (to be with Allah) the highest status. In order to reach this status people should guard against temptation and inspire the soul and to refuse from normal life. But Bukhar Jyrau gave this status to Ablai Khan who became a leader and khan of Kazakhs. How Ablai Khan was awarded this status? He also mentioned and pointed his moral peculiarities his verses:

His fairness was good as Nausharuan,
His benevolence was better than Hatimtay
He always serves guests
Treating them with meat,
He appraised righteous people by their behavior. [8, 106].

Didar koru describes the context like, to hold true, to be free with money, support for muslim and braveness:

All the enemies which is close,
Their heads must be lost [8, 106].

This shows that there is a difference in the ideological thinking of Bukhar jyrau and the ideology of Sufism.

There was a verse of Bukhar jyrau “Your saint is sart,(with this word the Kazakhs used to describe Uzbek people who dealt with trade in ancient times)// what makes you stop believing in God” »[8, 103]. The word saint refers to Sufism and it shows that this word is used in its first Sufi meaning. But, according to the context we can see the negative meaning of this word. Even Asan Kaygy described 2 types of saints:

Better to be sinspired saint
If cannot find your Murid [8, 25]. (the right way)

It shows that there are two types of saints, sinspired saint and unsinspired saint. But Bukhar jyrau described the word saint as a man who dealt with trade and who was from other nationality. By this we can conclude that in the period of Bukhar jyrau the word saint had a negative connotation. Can we consider it as a change of wealth which we inherited from Kazha Akhmet Yassawi?

B. Nurdauletova a scientist who discovered religious thesauruses which was used by jyraus said: “the main thing which makes jyrau well known is not the way they use figurative meaning but the religious lexicon which is used in direct meaning. This shows that they had a good view and background knowledge on muslim religion.” [3, 272]. Truly, they had a deep knowledge of Sufism terms but all this terms exposed to generalization and weakness. We can understand it as a way of adaptation to save the interest of a society.

According to these adaptations we can see that Sufism terms were transformed, the concepts of terms were changed.

In Shal akyn’s verses can be found the next words which refer to Sufism: “concupiscence”, “creator”, “courage”, “saint”, “tauba (penitence)”, and “poor”. These words show the influence of Sufism philosophy on Kazakh society.

The words “concupiscence” and “belief” joint in one dichotomic group and mine the internal soul fight:

Belief is sheep, mind is shepherd,
concupiscence is a wolf,
Only strong man would not allow
a wolf to eat a sheep to prove,
If the shepherd keeps the stick very hard
No evil spirits will come here back [8, 136].

According to this verse, the only power which can stand against concupiscence is mind. True belief can be strengthening by love but concupiscence can only be controlled by mind – statement was said by Yassawi: “if you follow your mind, love poor people too” [9, 18], “Even slaves learned by heart the way of Creature” [9, 40], “if you follow your mind, happiness will wait for you” [9, 57].

From the sight of discourse of Shal akyn, Kozha Akhmet Yassawi fitted the Sufi education into Kazakh culture. But Shal akyn could fully deliver the difference concupiscence and faith. If Yassawi's verses were directed to psychology of people and he tried to give more details of philosophical problems, Shal akyn could describe them in general. Yassawi tried to cover all the aspects: inner turmoil, feelings. But Shal akyn sang only the main idea and his verses were directed to the essence.

When I was fifty
I started keeping the words of saints
When I was sixty
I stopped myself, waiting for my death [8, 133].

This verse must be biographical verse of Yassawi. “Keeping the words of saints” – describes his relation to people and increasing process of his soul wealth, but Shal akyn gave the facts. After he became old, he tried keeping the words of saints, only when his death was close he started to repent. Shal akyn accepted his postulates in its origin and he tried to live keeping postulates and called to live. He concluded with the verses like: “I am proud of my wrong things and I reconciled myself to death” [8, 131] “You cannot find another God”

However, even he accepted principals of Sufism by Yassawi description but he could create a new

meaning which was adapted to the culture of the Kazaks. Foreexample:

The right word to youth is mullah,
Godless are contraindicated to call to Allah,
If you determined how to survive,
Food of a man and wolf should be in a road try to find [8, 130].

The word Mullah can be referred to Shariat and religion, the second line is called to adhere to Allah, the third line called to believe in Allah and the last line shows the concept of Sufism science. If he did not mention the word “wolf” we could relate the word “road” to tariqah. But use of these two words at the same time determines the survival of a man. According to Shal akyn man should use his knowledge, adherence and belief to survive. The next statement is out of Sufism ideology: Shal akyn is tried to reach not soul perfection but he dreamed about the perfection of a man.

Of course, we are sure that Shal akyn is muslim and his jyr should be analyzed not in Sufism context but in religious context.

Nevertheless, he used to sing on spiritual perfection of people. We could not find any religious calls to keep Shariat, read namaz, to keep sawm, to give zakat etc. This gives us the basis to analyze Islamic words from the site of Sufism.

The peculiarity of Kazakh jyrau's verses based on singing the quality like morality of people than religious – enlightenment one. This thought us to admire the life and there is no sign of Sufism verses.

The Kazah jyraus used Yassawi's terms but they were changed keeping up with the times. The base of Sufism learning is to sing about a worrier who could reach spiritual perfection. Sufism motives were sang about life and death dichotomy, unity of society and life of people.

Әдебиеттер

- 1 Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998. – 368 б.
- 2 Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.
- 3 Нұрдаулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі (Батыс жыраулық мектебі). – Астана: Нұра-Астана, 2008. – 432 б.
- 4 Кенжеғараев Н.Ж. Ноғайлы дәуірі әдебиетіндегі сопылық сарын//«Алтайстика және түркологиядағы кешенді зерттеудің өзекті мәселелері» халықаралық конгресс материалдары. 2-бөлім. 17-20 маусым, Көкшетау, 2009 – 472 б.
- 5 Исмаилов Е. Акыны. Монография о творчестве Джамбула и других народных акынов. – Алма-Ата: Казахское Государственное Издательство Художественной Литературы, 1957. – 340 с.
- 6 Алдаспан. ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда жасаған қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1970. – 278 б.
- 7 Софы Аллаяр. Сабат-эл-аджизин. – Қазан: Людовик Шивитсон, 1841.
- 8 Бес ғасыр жырылайды: 2 томдық. /Құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. Т.1. – 384 б., суретті.
- 9 Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы, 1993.

References

- 1 Myrzahmetuly M. Turkistanda tugan ojlar. – Almaty: Sanat, 1998. – 368 b.
- 2 Zhaksylykov A.Zh. Obrazy, motivy i idei s religioznoj sodержatel'nost'ju v proizvedenijah kazahskoj literatury. Tipologija, jestetika, genezis. – Almaty: Qazaq universiteti, 1999.
- 3 Nurdauletova B. Zhyraular pojetikasyndagy dunienin konceptualdyq bejnesi (Batys zhyraulyq mektebi). – Astana: Nura-Astana, 2008. – 432 b.
- 4 Kenzhegaraev N.Zh. Nogajly dauiri adebietindegi sopylyq saryn//«Altaistika zhane turkologijadagy keshendi zertteudin ozekti maseleleri» halyqaralyq kongress materialdary. 2-bolim. 17-20 mausym, Kokshetau, 2009 – 472 b.
- 5 Ismailov E. Akyny. Monografiya o tvorchestve Dzhambula i drugih narodnyh akynov. – Alma-Ata: Kazahskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Hudozhestvennoj Literatury, 1957. – 340 s.
- 6 Aldaspan. XY-XYIII gasyrlarda zhasagan qazaq aqyn, zhyraularynyn shygarmalar zhinagy. – Almaty: Zhazushy, 1970. – 278 b.
- 7 Sofy Allajar. Sabat-al-adzhizin. – Qazan: Ljudvik Shivitson, 1841.
- 8 Bes gasyr zhyrlajdy: 2 tomdyq. /Qurastyr. M. Magauin, M. Bajdildaev. – Almaty: Zhazushy, 1989. T.1. – 384 b., suretti.
- 9 Iasaui Qozha Ahmet. Diuani hikmet (Aqyl kitaby). – Almaty, 1993.

Балабекова Н.Р.

**Қазақ және түрік тілдерінің
антропонимдеріндегі
диминутивтер**

Мақалада түркі халықтарының тіл біліміндегі тың мәселелердің бірі – диминутивтер және олардың қазақ, түрік тілдеріндегі антропонимдердегі қолданысы сөз етіледі. Диминутив және антропоним терминдеріне түсініктеме беріліп, зерттелу мәселелері қарастырылады. Қазақ және түрік тілдеріндегі кішірейту, еркелету қосымшаларына жеке-жеке тоқталып, мысалдар арқылы қарастырылады. Жалпы тіл білімінде, оның ішінде түркітануда диминутивтердің жеке категория ретінде зерттелуі енді-енді қолға алынып келе жатқан өзекті тақырыптардың бірі екені айтылады.

Түйін сөздер: диминутивтер, антропонимдер, кішірейту, еркелету қосымшалары.

Balabekova N.R.

**Diminutives in anthroponyms of
kazakh and turkish languages**

This article describes the insufficiently explored subject in linguistics Turkic languages – diminutive and their application in anthroponyms Kazakh and Turkish languages. Provide explanations on the terms diminutive and anthroponyms. On examples in the Kazakh and Turkish individually analyzed diminutive affixes. The test question is one of the insufficiently known until now the actual fact as a separate category in the diminutive general linguistics, including in Turkic studies.

Key words: diminutive, anthroponomym, affectionate diminutive affixes.

Балабекова Н.Р.

**Диминутивы в антропонимах
казахского и турецкого языков**

В данной статье изложена малоизученная тема в языкознании тюркских народов – диминутивы и их применение в антропонимах казахского и турецкого языков. Дается разъяснение по терминам диминутивов и антропонимов, рассматриваются проблемы исследования тем. На примере казахского и турецкого языков по отдельности анализируются уменьшительно-ласкательные аффиксы. Исследуемый вопрос является одним из малоизученных до сих пор актуальных тем, как отдельная категория диминутивности в общем языкознании, в том числе и в тюркологии.

Ключевые слова: диминутивы, антропонимы, уменьшительно-ласковые аффиксы.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНІҢ АНТРОПОНИМ- ДЕРІНДЕГІ ДИМИНУТИВТЕР

Диминутив – латын тілінен аударғанда кішірейту деген мағынаны білдіретін, заттың көлемін кішірейту, еркелетумен байланысты ерекше тілдік мағына. Диминутив ғылымда жаңа қолданысқа енген термин. Жалпы тіл білімінде енді-енді қолға алынып зерттелініп жүрген мәселе. Ал түркі тілдеріндегі диминутивтерді зерттеу жұмыстары енді басталды. Түркітанудағы диминутивтердің статусы мен кішірейту мағыналарды беретін грамматикалық құрылымдар жайлы мәселе көпке дейін шешілмей келді. Диминутивтердің арнайы әдебиеттердегі түсініктемелерін бере кетсек: (кішірейту) еркелету мағыналары бар сөздер, кішірейту сөздері, субъективті бағалаушы зат есімдер, субъективті бағалау формалары, есімдердің модальды формалары [1, 6].

Диминутивтер туралы ғалымдар өте ертеден бері сөз қозғап келеді. Алайда олар бұл терминді қолданбай, «кішірейту-еркелету жұрнақтары» деп атап келген. В.В. Виноградовтың еңбектерінде де кішірейту жұрнақтары жайлы жазылған. Ғалымның пікірі бойынша: «олардың көмегімен түрлі сезімдерді білдіруге болады: жаны ашу, мысқыл, менсінбеу, жеккөру, эмоция мен бағалаудың жағымды және кері гаммалары» [2, 113].

Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша диминутивтер сөз тудырушы жұрнақтар емес, «сөздерге қосымша мағына үстемелейтін» [3, 5] сөз түрлендіруші қосымшалар.

С. Усмановтың пікірі бойынша: «еркелету, кішірейту формалары лексикалық мағынаға кішірейту, еркелету, сүйіспеншілік, құрмет, қалжың, төмендетуді білдіретін модальді мағыналар қосады» [4, 105].

Қазақ тіл білімінде де диминутивтер тіл білімінде еркелету, кішірейту, сыйлау, құрметтеуді білдіретін зат есімнің реңк мәнін тудыратын жұрнақтар (А. Ысқақов, Е. Мергенбаев) ретінде қарастырылып келді.

Алайда кейінгі еңбектерде, әсіресе көршілес Ресей ғалымдары Е.С. Кубрякова (1981), Е.А. Замеская (1987), Н.Ф. Спиридонова (1999), Е.Ю. Протасова (2001) және хакас тіліндегі диминутивтерді зерттеген И.М. Тараканова (2011) сынды ғалымдар диминутивтерді жеке категория деп есептейді.

Диминутивтердің қолданылу аясы өте кең. Оларды күнделікті тұрмыста да, шаруашылықта да, балалардың тілінен де таба аламыз. Алайда, біз бұл мақалада қазақ және түрік тілде-

рінің антропонимдеріндегі димунитивтер жайлы сөз қозғамақшымыз.

Антропонимия деп бір тілдегі немесе бір аймақтағы кісі аттарының жиынтығын айтады. Антропонимияның зерттеу нысанына адамға қатысты түрлі атаулар жатады: кісі аттары, әкесінің аты, тегінің атауы, ру аттары, лақап аттар, бүркеншік аттар. Жер бетіндегі халықтардың бәрінде әрбір кісінің өзінің аты-жөні бар. Кісі есімдері ерте заманнан бері ғылым мен мәдениет талмай зерттеп келе жатқан нысандарының бірі. Тіл білімінің бұл саласы маңызды әрі көлемді бола отырып, ұдайы дамып, жетіліп отырады. Қазақ тіліндегі антропонимдер ғалымдардың назарына ілініп, түрлі жағынан зерттелгенімен (Т. Жанұзақов (1971), А.Т. Қайдаров (1990), Ү. Ә. Мұсабекова (1996)), кісі есімдеріндегі диминутивтер жеке мәселе ретінде қолға алына қойған жоқ.

Түркі тілдерінің бірі қыпшақ, бірі оғыз бұтақтарына жататын қазақ және түрік тілдері агглютинативті тілдер тобына жататындықтан екі халықтың да кісі есімдерінің морфологиялық тұрғыдан қалыптасуы заңды болып табылады. Басқа тілдер тәрізді түркі тілдерінде де еркелету, жақсы көру, сыйлау, құрметтеуге қатысты кішірейту категориясы эмоцияны білдірудің негізгі құралы ретінде ежелден-ақ қолданылып келеді. Өйткені халқымыз өте балажан, «кішіге ізет, үлкенге құрмет» деген қағиданы берік ұстанып, кішіні кішідей, үлкенді үлкендей сыйлауды жақсы біледі. Сондықтан да еркелетуге қатысты лексемалардан (шырағым, қарағым, айналайын, балапаным т.б.) бөлек, балалары мен жақындарының есімдеріне еркелету қосымшаларын жалғау арқылы өздерінің мейірімі мен жақындығын сездіре білген. Әр қазақ баласының өзінің азан шақырып қойған аты көбіне, мектеп, жұмыс ұжымы, танымайтын орталарда айтылғанымен, өз отбасында, жақын-жуық, туған туыс, достарының арасында оны түрлі атпен шақырады. Мысал үшін Ербол деген антропонимді алайық. Ербол деп азан шақырып, ресми түрде ат қойылғанымен ол баланы сәби кезінде Ерош, сәл өсіп қолқанат болуға жарап қалған кезінде Ерболжан, Ерболтай деп еркелетеді. Үлкен кісілер оны жігіт ағасы болған кезде де Ерболжан деп атай береді. Ал өзінен кішілер немесе құрдастары белгілі бір жасқа келгенде Ереке деп, құрметтеу реңкін үстемелейді. Салыстыру үшін көршілес орыс халқының тілінде Виталий, Галина деген есімдерді алсақ. Бұл есімдерді айтушы өзінің оған деген қарым-қатынасына және сол сәттегі сезіміне байланысты түрлі қылып атауы мүмкін. Бірақ жалпыға бірдей екеуі-

нің қысқартылған түрі Витя және Галя. Бұл аттар ол кісілердің бала күнінде де, есейген шағында да, қартайған кездерінде де дядя Витя, баба Галя ретінде қолданыла береді. Ал түрік халқында кісі есімдеріне жалғанатын диминутивтер жоқтың қасы. Ауşe есімді қыз баланы, қанша жасқа келсе де Ауşесіğim, Ауşесап деп қана еркелетеді.

Кішірейткіш, сыйлау, құрметтеу қосымшаларының кісі аттарын өзгертіп, түрлендірудегі ролі тым ерекше. Бұлар тілде жиі қолданылатын өнімді қосымшалар. Қазақ тілінде антропонимдерге жалғанатын диминутивтер:

1. -ш жұрнағы кісі аттарына жалғанып, оларға кішірейту, еркелету, аялау тәрізді қосымша мағына жамайды. Кісі аттарына қосылғанда, олардың толық түрлеріне тікелей тіркеспей, я соңғы дыбысы, я соңғы бір немесе бірнеше буындары түсіріліп барып жалғанады [5, 160].

Қысқа есімдерге тікелей, ұзын жалқы есімдердің соңғы буындары түсіп қалып, бастапқы бірінші буынға жалғану арқылы еркелету және кішірейту мағыналарын білдіреді: Төре–Төреш, Ерке–Еркеш, Сәуле–Сәулеш, Зәуре–Зәуреш, Зере–Зереш.

-аш, -ош және -өш деген формалары бар. Мысалы: Дінмұхаммед–Димаш, Ақиқат–Ақош, Бақыт–Бақош, Айгерім–Айгөш, Алтынай–Алтош, Ержан–Ерош.

Мысалы: *Светланам–Сәулешім өз ықтиярымен қосылса, бағы жансын, әртіс те адам баласы, екеуі бақытты болсын – деп, ағайынның гүлеген әңгімесін де басқан Сәпи ағаның өзі екен.* (М. Жолдасбеков. Кісілік кітабы, 131)

Көне түркі тілінде бұл жұрнақ арқылы Төләш [Е.] есімі кездеседі. Қазақ тілінде Бөдеш, Дәмеш, Құрмаш, Жұмаш, Нұрыш, Төлеш, Қалыш, Мейраш, Сәулеш, Сақыш, т.б. есімдері тараған.

2. -тай қосымшасы кісі есімдеріне және туыс атауларына жалғанып, оларға кішірейту, еркелету мағыналарын үстемелейді. Мысалы: Арын–Арынтай, Жақан–Жақантай, Алма–Алматай, Жаңыл–Жыңылтай.

Мысалы: *Оралтайымды академияға қабылда, сен секілді еліміздің маңдайына ұстаған елшісі болып шықсын.* (М. Жолдасбеков. Кісілік кітабы, 219)

Қазақ тілінде Мырзатай, Амантай, Бозтай, Естай, Ертай, Дөнентай, Жирентай, Жұматай, Кәдіртай, Кәкімтай, Күлтай, Қаратай, Қайыртай, Ормантай, Тортай, т.б. антропонимдері бар.

3. -жан жұрнағы көбіне ұзын есімдер болса, қысқартылып, қысқа есімдерге тікелей жалғану арқылы айтушының сол адамға деген ерекше жақындығы мен құрметін білдіреді. Мысалы:

Амангелді–Аманжан, Орал–Оралжан, Мұқан–Мұқанжан, Айгүл–Айгүлжан, Арай–Арайжан, Зәуре–Зәурежан. Тілімізде бұл жұрнақ арқылы жасалған Аружан, Асылжан, Ақылжан, Байжан, Бибіжан, Гүлжан, Қалижан, Мейіржан, Нұржан, Торымжан, Ырысжан, т.б. антропонимдері бар.

Мысалы: *Ноғайбай*:

– *Абайжан, ел бағына туған ер екенсің, ақылың дария көл екенсің; көпке бірдей күн болып туған ұл екенсің; бір ауылдың ғана қамын емес, бүкіл ел қамын ойлайтын дана қамқор көрінесің, – деп қимастықпен аттандырып салыпты.* (М. Жолдасбеков. Асыл арналар, 226)

4. -еке, -қа, -ке жұрнақтары ер кісілердің есімдерінің бірінші немесе екінші буындарына жалғанып, еркелетумен қатар ерекше сый-құрметті білдіреді [6, 14]: Нұрсұлтан – Нұреке, Мырзатай – Мырзеке, Кенен – Кенеке, Қанат – Қанеке немесе Қақа, Рахат – Реке немесе Рақа, Болат – Бөке.

Мысалы: *Жұрт*:

– *Ноқа-ау, ақынға онша қырыңыз жоқ еді, Шөжені сонша қадірледіңіз ғой, – деді.* (М. Жолдасбеков. Асыл арналар, 227)

Айтушы аты аталған кісі жайында үшінші жақта сөйлегенде –ң қосымшасы жалғанады. Мысалы: Мұхтар-Мұхаң, Бейсенбай-Бейсекең, Алмат-Әлекең.

Мысалы: *Өмірінің соңғы кезеңінде Мұхаңыңай кесек тұрап, ірі сөйлеп жүрді.* (М. Жолдасбеков. Кісілік кітабы, 224)

Қазақ тілінде бұл жұрнақтар арқылы тараған Тәуке, Қошке, Мәнеке, Мөңке, Нұрке, Тілеуке, Тілеке, т.б. есімдері бар.

5. -аға қосымшасы елге сыйлы, құрметті кісілердің есімдеріне жалғанады: Шерхан-Шераға, Мұзафар-Мұзаға, Әлкей-Әлаға т.б.

Мысалы: – *Әлаға, газет оқушылары сіздің ғылымдағы ізденістеріңіз жайлы білгісі келеді, мен газет тапсырмасымен арнайы келіп отырмын,* – дедім. (М. Жолдасбеков. Асыл арналар, 326)

Қазақ ел ағаларын құрметтеп, өзінен жасы, шені үлкендерді сыйлай білетін халық болғандықтан, қазақтың сөйлеу мәдениетінде мұндай формалардың болуы заңдылық.

5. -ка жұрнағы жалпы және жалқы есімдерге жалғана отырып, еркелету мағынасын білдіреді. Тарақанованың айтуы бойынша бұл көне түркі тіліндегі –қі жұрнағының қазіргі формасы. Көне түркі тілдеріндегі атақ ата-әке, анағ анашым-ана лексемаларында қолданылған [1, 38]. Түрік ғалымы Yazıcı Ersoy да «-кай, -кей формалары –ка+й түрінде кішірейту, еркелету формаларына

-й жалғану арқылы жасалып тұр. Алайда кей тілдерде тек -ка формалары бар» дейді [7, 91]. Қазіргі кезде балалардың ата, әжелерін атака, әжека деп атаулары содан болса керек. Қазақ тіліндегі кісі атауларына тікелей немесе бастапқы буынға жалғанып, еркелету мағынасын білдіреді: Арай – Арайка, Мұрат – Мұрка, Маржан – Маржанка.

Бұл диминутивтік жұрнақтың антропонимдерге -ш қосымшасынан кейін жалғануы да жиі кездесетін құбылыс. Мысалы: Сәуле-ш-ка, Зәуре-ш-ка, Алма-ш-ка, Жадыра-ш-ка, Айна-ш-ка.

Түрік тілінде морфологиялық жолмен жасалатын диминутивтер анағұрлым аз. Ал антропонимдерге жалғанатын қосымшалардан тек екеуін атай аламыз:

1. -cık, -cik, -cuk, cük, -çık, -çik, -çuk, -çük жұрнақтары кісі есімдеріне жалғанып, кішірейту және еркелету қосымшалары. Кейде екі міндетті бірдей атқарса, кей жағдайды тек бір мағына білдіреді [8, 237]. Түрік тіліндегі бұл жұрнақтар барлық түркі тілдеріне ортақ дыбыс үндестігіне байланысты өзгеріп отырады. Егер сөздің соңғы буынында ашық дауысты дыбыс болса, жалғанған жұрнақтағы дауысты да, ашық, егер қысаң болса, заңды түрде қысаң дауыстысы бар қосымша жалғанады. Антропонимдерге жалғанған -cık және оның формалары сүйіспеншілік пен құрмет, аяушылықты, кей жағдайда бейресми есіммен аталып отырған кісіге деген айтушының менсінбей, төмендеткенін байқауға болады. Бұл жұрнақтың басқа аспектілері жайлы айтсақ, балалардың есіміне жалғанғанда еркелету эмоциясына ие. Мысалы: Mehmet – Mehmetcik, Yaşar – Yaşarcık, Ali – Alicik, Ayşe – Ayşecik, Fatma – Fatmacık, Selma – Selmacık т.б.

Түрік халқының сөйлеу мәдениетінде кісіні еркелетіп, жақын тартқан кезде -cık диминутивіне көбіне 1-жақ тәуелдік жалғауын жалғайды.

Мысалы: *Deli gülerек*:

– *Danacığım, ben senin iyiliğini isterim.* (Ö. Seyfettin. Bütün Eserleri 2.cilt, 295)

2. -сап қосымшасы кішірейту мағынасын білдіреді. Қазақ тіліндегі тәрізді бұл формадан сөйлеушінің өзінен кішілерге, балаларға махаббаты мен қамқорлығын байқауға болады: Kemelcan, Aydıncan, Fehmican, Fatmacan.

Мысалы: *Aman Hasancan, sakın randevuna geç kalma... dedi* (Aziz Nesin Tanırsınız dedi tanırsınız, 223).

Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдер – көне дәуірлердің этникалық ақпаратын жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік құбылыс. Антропонимдер – әртүрлі ұлттық ассоциацияларға меңзейтін ұлттық символдарға

айналған, қазақтар мен түріктердің ұлт ретіндегі біртұтастығын, бүтіндігін сипаттайтын ұлттық арқаудың бірі. Қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің мазмұнында этномәдени сипаттың сақталуы мен жалғасуы, жаңғыруы оның ұлттық-ұжымдық сананың терең қатпарларындағы мәдени архетиптердің тілдік бейнеде сақталған этнотаңбасы екенінің айғағы.

Қазақ және түрік тілдерінің антропонимдеріндегі диминутивтерді салыстыра келе, мынадай қорытындыға келдік:

Диминутивтер антропонимдерге жалғану арқылы түрлі эмоцияны білдіреді.

Диминутивтер арқылы халықтың дүниетанымын, үлкен-кішіні сыйлау, еркелету, құрметтеу тәрізді сезімдерін байқаймыз.

Қазақ тіліндегі диминутивтік қосымшалар түрік тіліне қарағанда көбірек, әрі қолданылу аясы кеңірек.

Түрік тіліндегі диминутивтік қосымшалар әлдеқайда аз.

Екі тілде де кісі есіміне қосымшалар сингармонизм заңдылығына сай жалғанады.

Әдебиеттер

- 1 Тараканова И.М. Диминутивы в хакасском языке. – Абакан: Изд-во ООО «Сервисный пункт», 2011. – 116 с.
- 2 Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Русский язык, 2001. – 720 с.
- 3 Икрамова Р. Модальные формы имен существительных в современном узбекском языке. – АДД: Ташкент, 1967.
- 4 Усманов С. Морфологические особенности слова в узбекском языке. – АДД: Ташкент, 1964.
- 5 Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 384 б.
- 6 Грамматика киргизского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. – Оренбург: Издание Православного Миссионерского общества, 1897. – 231 с.
- 7 Yazıcı Ersoy H. Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan –y Biçimbirimi // Ankara: Türkbilig. – 2011/21. S. 87-112
- 8 Ergin M. Üniversiteler için Türkçe. – İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1986. –544 s.

References

- 1 Tarakanova I.M. Diminutivy v hakasskom jazyke. – Abakan: Izd-vo ООО «Servisnyj punkt», 2011. – 116 s.
- 2 Vinogradov V.V. Russkij jazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. – Moskva: Russkij jazyk, 2001. – 720 s.
- 3 Ikramova R. Modal'nye formy imen sushhestvitel'nyh v sovremennom uzbekskom jazyke. – ADD. Tashkent, 1967.
- 4 Usmanov S. Morfologicheskie osobennosti slova v uzbekskom jazyke. – ADD. Tashkent, 1964.
- 5 Ysakov A. Qazirgi qazaq tili. – Almaty: «Ana tili», 1991. – 384 b.
- 6 Grammatika kirgizskogo jazyka. Fonetika, morfologija, sintaksis. – Orenburg: Izdanie Pravoslavnogo Missionerskogo obshhestva, 1897. – 231 s.
- 7 Yazıcı Ersoy H. Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan –y Biçimbirimi // Ankara: Türkbilig. – 2011/21. S. 87-112
- 8 Ergin M. Üniversiteler için Türkçe. – İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1986. –544 s.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ. اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Даулет Ф.Н., Оразакын Ф.

**Тотемический образ во
фразеологии китайского
и казахского языков**

В данной статье рассматриваются фразеологические единицы китайского и казахского языков, образованные вследствие тотемических верований. Тотемические образы представлены не только представителями фауны, но и природными явлениями. В статье дана классификация, лексико-семантический и сопоставительный анализы фразеологизмов китайского и казахского языков.

Ключевые слова: тотемические образы, фразеологизм, сопоставительная лингвокультурология.

Daulet F.N., Orazakyn F.,

**Totemic figure in the phraseology
of the Chinese and Kazakh
languages**

This article discusses the phraseological units of Chinese and Kazakh languages, formed as a result of totemic beliefs. Totemic images are not only representatives of the fauna and natural phenomena also was analysed. The article provides a classification, lexical-semantic and comparative analysis of the phraseology of the Chinese and Kazakh languages.

Key words: totemic images, idiom, comparative cultural linguistics.

Даулет Ф.Н., Оразакын Ф.

**Қытай және қазақ тілдері
фразеологизмдеріндегі
тотемдік образдар**

Бұл мақалада қытай және қазақ тілдеріндегі тотемдік наным-сенім негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер қарастырылған. Тотемдік образдар тек қана жануарлар әлемі өкілдерімен ғана шектеліп қоймай, сонымен бірге, табиғат құбылыстары да қамтылған. Мақалада қытай және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдер топталып, оларға лексика-семантикалық, салғастырмалы талдаулар жасалған.

Түйін сөздер: тотемдік образдар, фразеологизм, салғастырмалы лингвомәдениеттану.

ТОТЕМИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ КИТАЙСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

Животные с древних времен считались спутниками человека: они давали пищу, защищали, были друзьями или, наоборот, наводили своим видом ужас. У каждого народа были свои священные животные, которым поклонялись, которых тщательно оберегали. Именами животных нарекали созвездия.

В некоторых древних племенах существовал тотем – животное, от которого велось происхождение племени. Считалось, например, что родоначальником данного племени был крокодил или медведь. Подобные тотемы существовали среди индейских племен и в африканских родовых общинах. До наших дней сохранились некоторые предания, связанные с происхождением первого человека от какого-нибудь животного [1].

Тотемизмом является так же важной стороной культового мировоззрения китайского и казахского народов. Одним из ярких примеров тотемизма в духовной культуре китайского и казахского языков являются календари с названиями 12 животных.

Такие тотемы, как 龙[long] – «дракон», 凤凰[feng huang] – «птица феникс», в китайской мифологии считаются предками китайского народа. Ученый Алексеев В.М. в своем труде «В старом Китае» писал, что культ дракона возник в связи с частыми в те времена наводнениями [2]. Наводнения, которые нередко происходили во времена, когда не существовало ирригационных мер в виде рытья каналов, когда культура земледелия не была развита, были настоящим бедствием для народа. Китайцы стремились подчинить природные стихии и хоть как-то облегчить себе существование путем поклонения наводнению в образе дракона. С течением времени тотем дракона пережил период «очеловечивания». Древние китайцы словом «дракон» называли императора, правителя страны. Например, 龙衣[long yi] – «одежда дракона», так называли одежду императора [3]. Кроме того, тотем дракона стоит на пятом месте среди животных 12-циклического календаря. Древние китайцы верили, что под водой живет царь всех драконов – 龙王 [long wang]. Место обитания драконов обозначалось словосочетанием 水晶宫[shui jing gong] – «хрустальный дворец». Древние китайцы считали, что когда дракон сердится, то он поднимается из «хрустального дворца», в результате чего происходит наводнение, и чтобы

не вызывать его гнева, они регулярно приносили жертвы царю драконов Лунг-вангу. С течением времени в мировоззрении китайцев дракон превратился в их «предка».

Поскольку роды, сообщества, племена жили в разных местностях, где в одних обитали волки, и птицы, а в других было много змей, ящериц, муравьев, и других представителей фауны, обитатели поклонялись тем животным, которые часто встречались в ареале их обитания. Вследствие этого возникли тотемы быка, лошади. В тюркско-монгольских племенах тотемами стали животные, птицы, насекомые, муравьи, змеи [4].

Фразеологизмы, связанные с тотемом дракона, по содержанию в основном изображают положительные образы. Например, 放龙入海 [fāng lóng rù hǎi] – «выпустить дракона в море» (дать возможность проявить дарование, талант); 龙生 [lóng shēng] – «от дракона рождается дракон» – эквивалент в казахском языке – *жақсыдан жақсы туады* (буквально: *только хороший человека рождает хороших детей*), или русское – *яблоко от яблони недалеко падает*); 龙生凤养 [lóng shēng fēng yǎng] – «рожденный от дракона, воспитанный птицей феникс» – в казахском языке: *текті жерден шыққан (человек знатного происхождения)*; 龙生九子 [lóng shēng jiǔ zǐ] – «девять детей, рожденных драконом» – *бір анадан ала да құла да туады* (буквально: *одна мать может родить разных детей*).

Вместе с тотемом дракона в китайской народной мифологии значительное место занимает тотем феникса. Древние китайцы верили, что если птица феникс показалась людям, это говорит о появлении самого мудрого человека на земле [5]. В сборнике стихов «Шицзинг» песни, посвященные этой птице, назывались «Ода о птице феникс, дающей предзнаменования» [6]. Слово 凤 [fēng] означало супругу императора, царицу, принцессу, невесту, женщину, имеющую власть.

Словосочетанием 龙凤 [lóng fēng] «феникс и дракон» называли императора и императрицу. Словосочетание 求凤 [qiú fēng] (букв. «искать феникса») означало «искать невесту».

Фразеологизмы, пополнившие фонд китайского языка и появившиеся в связи с тотемом феникса, используются только в положительном значении. Например, [fēng gé lóng lóu]: «дворец феникса и дом драконов» – *царский дворец*; [fēng míng zhào yáng]: «птица феникс щебечет, смотря на солнце» – *хорошая весть*; [fēng nǎo lín jiǎo]: «перья феникса, рог носорога» – «особо ценный предмет»; «человек, встречающийся редко»; [fēng huáng lái yì]: «танец двух фениксов» – «до-

брое предзнаменование». Очень редко фразеологизмы, содержащие [fēng huáng], изображают отрицательные явления и предметы. К примеру, в Большом китайско-русском словаре (далее – БКРС) есть только один фразеологизм с отрицательным значением: [fēng mǎo jī dān]: «перья самуры, а сердце курицы»; смысловой эквивалент в казахском языке – «сырты бүтін, іші түтін», т.е. «красивый внешне, а внутри уродлив».

В культово-мифологическом мировоззрении казахского народа дракон – символ зла, черной силы. Например, словосочетание *айдаһардай ысқырды* (*свистеть как дракон*) употребляется в значении *прийти в ярость, неистовствовать*; *алты басты айдаһар* (*шестиголовый дракон*) употребляется в значении *свирепая стихия природы*.

Если в культово-мифологическом мировоззрении китайского народа особое место занимает тотем дракона, а у казахского народа получил широкое распространение в качестве предков казахского народа тотем «көк бөрі».

Известно, что *көк бөрі* был общим тотемом для всех тюркских народов. Образ волка в китайской летописи упоминается с IX века до н.э. Например, в главе «О тюрках» Ханьшу – «Летописи о Ханском царстве» и Чжоушу «Летописи о царстве Чжоу» говорится, что: «Тюрки являются потомками гуннов. В свое время в войнах с соседними странами они были истреблены. В побоище уцелел только десятилетний мальчик. Вскоре перед ним появилась волчица, она стала кормить его мясом. Волчица и мальчик вступили в близость, и вскоре волчица забеременела. До хана долетел слух, что мальчик жив и приказал убить его. А волчица ушла в горы на севере ханства Кошу (ныне Турфан) и родила десяти-рых сыновей. Сыновья повзрослели, вступили в отношения, родили детей. Род его постепенно размножился до нескольких сот семейств. По прошествии нескольких веков они вышли из пещеры и стали вассалами племени Жу-жуан. С этого времени они обитали в южной части гор Алтая, занимаясь кузнечным делом».

Словосочетание *көкжал бөрі* (*матерый волк*) в казахском языке в первую очередь означает большого волка-самца, во-вторых, отражает такие качества человека, как упорство и смелость. Например, *жігіттері шетінен көкжал бөрі, мен атайын сен тұрдың өзі екен* (буквально: *джигиты все как матерые волки*); словосочетанием *қасқыр жүректі* (буквально: *с сердцем волка* – храбрый, смелый) обычно называли смелого, настойчивого человека, твердо стоящего на своем.

Что касается китайского языка, то все фразеологизмы, содержащие слово 狼 [lang] – «волк», отражают недостатки человека. К примеру, словосочетание 狼心 [lang xin] – буквально: «с сердцем волка» означает жестокого, злобного человека. А фразеологизм 狼心狗肺 [lang xin gou fei] – буквально: «с сердцем волка, с легкими собаки» – означает злонамеренность, опытность в каком-то темном деле; 狼子野心 [lang zi ye xin] – «и у волчонка злые намерения» (в казахском языке существует смысловой эквивалент – *қасқырдың күшігі тауға қарап үреді, т.е. сколько волка не корми, все равно в лес смотрит*). Фразеологизм 狼吞虎咽 [lang tun hu yan] – «пожирать как волк, поглощать как тигр» означает «торопливо поглощать еду».

В китайской мифологии иногда встречается и тотем ворона. По легенде на солнце обитает ворон, на луне – заяц. К примеру, словосочетание 乌兔 [w u tu] («ворон и заяц») означает солнце и луну, время. А фразеологизм 乌飞兔走 [wu fei tu zou] («ворон летит, заяц убегает») означает скоротечность времени.

В сознании китайского народа ворон является примером уважения родителей. Народ верил, что ворон не оставляет состарившихся родителей, кормит их. Этот миф нашел свое отражение в следующем фразеологизме: 乌鸟私情 [wu piao si qing]: «чувства ворона к своим родителям» («уважать родителей», «ухаживать за состарившимися родителями»). Это словосочетание иногда употребляется в квантитативном виде 乌私 [wu si].

Тотем ворона играл важную роль в мировоззрении многих древних восточных народов. Например, древние манжуйцы устанавливали посередине двора длинный столб, завязывали на его конце кусок материи и верили, что к столбу приходят духи предков. К основанию столба бросали свинину, порезанную ломтиками. Если прилетали вороны и съедали мясо, они радовались, считая, что их предки довольны ими и ожидали добрых вестей. Если же вороны не ели мясо, они пугались, думая, что духи предков не довольны и их ожидают несчастья.

В легенде о божестве эвенков (язык которых относится к тунгусской языковой группе в системе алтайского языка) говорится, что божественный ворон является защитником, сотворившим человека. Когда ворон пролетая каркал, монголы кричали: «отведи от нас плохое, принеси нам добро»). В понятии монголов ворон – священная птица, приносящая и добро, и зло. У монголов была связанная с вороном примета «хон хэрээ»: «если ворон садится на дерево, к которому приязывают лошадь, она будет быстрой».

Помимо того, что у одного из тюркских народов – якутов (сахинцы) ворон был тотемом, ещё существовало понятие, что это – птица света. Среди якутских племен был род суор (ворон).

Тотем ворона существовал и в основополагающих племенах казахского народа. Как и в китайском языке, фразеологизмы казахского языка, содержащие слово «қарға», показывали в основном родственные, близкие отношения между людьми. К примеру, есть такие пословицы как: *қарға тамырлы қазақ (родственные, близкие), қарға жүнді қаттас, үйрек жүнді оттас* (тумауыс – погодки, родня) и *қарға қарғаның көзін шұқымас* (ворон ворону глаз не выклюет).

Тотем солнца, ставший в период первобытного общинного строя предметом религиозного поклонения у многих народов, занимает главное место в культовых практиках китайского и казахского народов.

По разумению казахов, согреет ли солнце поверхность земли или сожжет ее, будет ли сильный снежный буран, сверкающая молния, проливной дождь или град, всё это зависело от «настроения» солнца [85, 18].

Академик Кобыратбаев А. писал: «Культовый поклонения солнцу изображен на каменных скульптурах, возведенных древними тюрками и кипчаками в честь родителей, воинов, великих людей. Каменные скульптуры ставили лицевой стороной на восток» [7].

В древности люди только исходя из своего опыта знали, что без тепла и света, излучаемого солнцем, не было бы возможным существования и роста всего живого на земле. Поэтому они особенно почитали таинственное небесное тело, которое каждый день дарило свет и тепло. Некоторые связывали свое происхождение с солнцем, и поэтому в первую очередь поклонялись ему. Исторические данные свидетельствуют о том, что гунны, саки, уйсун и др. племена и роды в этническом составе казахского народа поклонялись солнцу. Многие из этих племен и родов считали, что они *рождены солнцем, сотворены из солнечного света или родственны солнцу*.

Китайский ученый Су Бей-хай в своем труде «История казахской национальной культуры» пишет о кочевых саках следующее: «Среди всех божеств они поклоняются лишь Солнцу. Они приносят в жертву лошадей, так как считают, что только быстрые как ветер скакуны могут быстрее всех достигнуть Солнца» [8].

В казахском языке большинство фразеологизмов, связанных с тотемом солнца, являются отражением природных явлений, времени и сезонов.

Например, *күн артынан күн өтті, күн байыды* (проходили дни за днями, солнце зашло и др.).

В казахском языке есть обычай не называть именами собственным священные предметы, действия или грубые понятия: ребенка называли «күл шашар» («озорник», буквально: рассыпавший золу); вместо того, чтобы сказать, что не осталось скота, говорили: *мал байыды* (разбогател), вместо слова «умер» говорили *дүние салды* (буквально: оставил этот мир), вместо «күн батты» («солнце зашло») *күн байыды* и др. *Күн ұясына кірді* (солнце зашло), *күн демей, түн демей* (в любое время суток), *күн еңкейді* (перевалило за полдень), *күн жауды* (пошел дождь), *күн қабағы* (буквально: настроение) солнца), *күннен қыз тудырды*, *күн сүйіп, жел үрген* (красивый), *күн шықпайын десе, таң қоймайды* (букв. хотя солнце и не собирается всходить, утро его составляет), и др. Для человека, переживающего трудные времена, казахи употребляли фразеологизм «басына күн туды, күні бітті, күні қара» (соответственно: *попасть в тяжелое положение; скончаться, умирать; попасть в неприятность*).

Тотем солнца в китайской культуре обозначается понятиями 日 [rì] («солнце») и 阳 [yáng] («солнце», «свет»). В религиозно-мифологических трудах IV–III веков до н.э. пропагандируется космогоническая идея основы мира, концепция «ян» и «инь». К примеру, в «Ицзине» – «Книге изменений» – говорится о том, что «янь» – свет, «инь» – тень, а также о том, что мир был создан с помощью 水 [shuǐ] – воды, 火 [huǒ] – огня, 木 [mù] – дерева, 土 [tǔ] – земли, 金 [jīn] – металла.

В философском мировоззрении китайского народа «ян» и «жи» олицетворяют положительную составляющую, являются символом мужчины, а «инь» – отрицательную составляющую, символ женщины. Многие противоположные понятия в китайском языке представлены с помощью слов инь-ян, используемых вместе. К примеру, добро-зло, жизнь-смерть, женщина-мужчина, отец-сын, четный-нечетный и т.д.

Фразеологизмы: 日落西山 [rì luò xī shān]: «солнце заходит за западную гору» означает человека, стоящего одной ногой в могиле – 日暮途远 [rì mù tú yuǎn]: солнце заходит, а путь ещё далёк (обр. в знач.: к закату жизни не достигнуть достойного положения) 日升月更 [rì shēng yuè gēng]: «солнце поднялось, луна налилась», т.е. расти с каждым днём, увеличиваться с каждым месяцем 日月经天 [rì yuè jīng tiān]: «как солнце и луна в небе».

Сравнив фразеологизмы китайского и казахского народов, возникшие в связи с тотемом

солнца, можно заметить сходство в их мировоззрении и процессе мышления. Некоторые китайские и казахские фразеологизмы, содержащие слово «солнце», с точки зрения образной окраски и лексических материалов находятся на одном уровне. Например, *күн демей, түн демей* (в любое время суток) – 日日夜夜 [rì rì yè yè]; *күн бітті* (скончаться, умирать) – 日落西山 [rì luò xī shān]; *күн өткізу* (считать дни) – 过日子 [guò rì zǐ]; *күн арқан бойы көтерілу* (когда солнце только поднимается) – 日上三竿 [rì shàng sān gān]; *күні көкте жүзу* 日升月更 [rì shēng yuè gēng]; *күндердің бір күнінде* (когда-нибудь, когда-то) – 日久天长 [rì jiǔ tiān cháng]; *күн санап* (өсу) (расти не по дням, а по часам) – 日就月将 [rì jiù yuè jiāng].

В фетишистском мировоззрении китайского и казахского народов особое место занимают земля, огонь, вода. У казахов устраивать пожар и мочиться в воду считалось тяжким преступлением. Знахарское лечение, осуществляемое с помощью земли (жермен ұшықтау), является пережитком поклонения земле.

Из следующих фразеологизмов казахского языка можно видеть, что такие понятия, как «окружающий мир», «природа», образованы путем объединения понятий небесной силы и матери-земли: *жер көкке сыйғызбайды* (восхвалять), *жер-көкте жоқ* (нет ни на земле, ни на небе, т.е. – нигде нет), *жер-көкті басына көтерді* (поднять на дыбы), *жер-көкті шарлады* (все обошел, объездил весь мир), *жер теңгедей, аспан тебінгідей* (очень мало). Когда больше половины пути было пройдено, употребляли фразеологизм *жер ұтты*, местность, благодатную для скота и людей называли *жер ұйық* (земля обетованная); человек, возраст которого перевалил за 40–50 лет, назывался *жер ортасынан асқан адам* (средний возраст); весь мир, весь свет назывался *жер жүзі*; далекие края, до которых не доехать на лошади, назывались *жер аяғы құрымда*, *жер түбі* (даль); пора, когда снег растаял и потеплело – *жер аяғы кеңіді*.

В культово-философском мировоззрении китайского народа понятия земли, природы, окружающего мира определялись пятью элементами. Кроме того, понятие *ана мать-земля* является символом женской сущности (символ мужской сущности – солнце). Китайцы уже в древние времена поклонялись покровителю земли – 土神 [tǔ shén], и в определенные дни по лунному календарю посвящали стихи божеству Земли. Например, словосочетанием 土用三郎 [tǔ yòng sān láng] обозначался третий из 18 дней стихии земли в лет-

ний период, считалось, что урожайность зависит от погоды этого дня. Для того чтобы урожай был богатым, китайцы молились покровителю земли 土地神 [tu di shen] Тудишину, 土地公 [tu di gong] Тудигуну. Проникновение в Китай буддизма добавило новый оттенок в образ фетиша земли, и привнесло понятие ада – мира под землей. В китайском языке есть следующие фразеологизмы: 地狱天堂 [di yu tian tang] – *ад и рай*; 地下宫殿 [di

xia gong dian] – *(подземный дворец, т.е. загробное царство)*. Кроме того, употребляются фразеологизмы, означающие следующее: 地理民情 [di li min qing] буквально: *положение земли и народа*; 地老天荒 [di lao tian huang] – буквально: *старый, как земля, древний, как небо – старо, как мир, так же и в казахском языке – атам заман (древний, старинный), баяғы заман (стародавние времена), әлімсақтан бері (с древних времен)*.

Литература

- 1 Киндря Н.А. Животные-тотемы в древнем сознании: лингвосемитический контекст // Ученые записки Российского государственного социального университета. – №1. – 2010. – 1-5 стр.
- 2 Алексеев В.М. В старом Китае. – М., 1958.
- 3 Большой китайско-русский словарь в 4-х томах / под ред. проф. И. М. Ошанина. – М.: Наука, 1983–1984 гг. – 363 стр.
- 4 Қоныратбаев А. Шеберлік сырлары. – Алматы: «Жазушы», 1979. – 126 стр.
- 5 Большой китайско-русский словарь в 4-х томах / под ред. проф. И. М. Ошанина. – М.: Наука, 1983–1984 гг. – 538 стр.
- 6 Шицзин: книга песен и гимнов. – М.: «Художественная литература», 1962. – 346 стр.
- 7 Қоныратбаев А. Шеберлік сырлары. – Алматы: «Жазушы», 1979. – 368 стр.
- 8 Су Бэйхай. Истрия казахской культуры. – Сынцзян, 1989. – 361 стр.

References

- 1 Kindrja N.A. Zhiivotnye-totemy v drevnem soznanii: lingvosemiticheskiy kontekst // Uchenye zapiski Rossijskogo gosudarstvennogo social'nogo universiteta. – №1. – 2010. – 1-5 str.
- 2 Alekseev V. M. V starom Kitae. – M., 1958.
- 3 Bol'shoj kitajsko-russkij slovar' v 4-h tomah / pod red. prof. I. M. Oshanina. – M.: Nauka, 1983–1984 gg. – 363 str.
- 4 Konyratbaev A Sheberlik syrlary. Almaty: «Zhazushy», 1979.-126 str.
- 5 Bol'shoj kitajsko-russkij slovar' v 4-h tomah / pod red. prof. I. M. Oshanina. – M.: Nauka, 1983–1984 gg. – 538 str.
- 6 Shiczin: kniga pesen i gimnov. – M.: «Hudozhestvenna literatura», 1962. – 346 str.
- 7 Konyratbaev A. Sheberlik syrlary. – Almaty: «Zhazushy», 1979. – 368 str.
- 8 Cu Bjejhaj. Istrija kazahskoj kul'tury. – Sin'czjan, 1989. – 361 str.

Даулет Ф.Н., Оразакын Ф.

**Влияние культа Неба на
фразеологический фонд
китайского и казахского
языков**

В статье анализируются фразеологизмы китайского и казахского языков, восходящие к культу Неба. Фразеологический фонд китайского и казахского языков изобилует фразеологическими единицами с словом «небо», лексико-семантический анализ которых позволяет делать выводы как о схожих чертах, так и о различиях.

Ключевые слова: культ Неба, тенгрианство, фразеологизмы.

Daulet F.N., Orazakyn F.

**Effect of heaven worship
to the idioms of Chinese and
Kazakh languages**

The article presents idioms of Chinese and Kazakh languages, dating back to Heaven worship. Lexical and semantic analysis allows to draw conclusions about the similarities and the differences between Chinese and Kazakh idioms with the word «sky»

Key words: heaven worship , Tengriism, Idioms.

Даулет Ф.Н., Оразакын Ф.

**Қытай және қазақ тілдері
фразеологизмдеріне
Тәңір культінің әсері**

Берілген мақалада қытай және қазақ тілдеріндегі Тәңір культінің әсерінен пайда болған фразеологиялық тіркестер талданады. Қытай, қазақ тілдерінің фразеологиялық қорында «тәңір», «аспан» сөздерімен келетін үлгілер көптеп саналады. Екі тілге жасалған лексика-семантикалық талдау аталмыш мазмұндағы үлгілердің айырмашылықтарымен бірге ұқсас жақтарын да айқындап берді.

Түйін сөздер: Аспан культі, тәңірге табыну, фразеологизмдер.

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТА НЕБА НА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ ФОНД КИТАЙСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

В культуре каждого народа мировоззрение существует в качестве умозрительной картины мира и является частью духовной культуры. В основе его – соотношение человека и верховного начала, соотношения материи и духа.

Среди божеств древнего Китая Шан-ди («небесный император») занимал особо важное место. Китайцы верили, что все другие божества и святые подчинялись Шан-ди и считались с его мнением. Шан-ди подчинялись покровители ветра, дождя, облаков, молнии. Могущество Шанг-ди, его доброта к народу прослеживаются во фразеологизме 上帝保佑[shang di bao you] – «да хранит небесный владыка».

Шанг-ди в VI-V веках до н.э. представляется в образе неба. Шанг-ди этого периода – само небо, создатель всего живого, правитель мира.

Исторически так сложилось, что древнетюркское духовное мировоззрение утратило свою самостоятельность в традиционной культуре и сохранилось в виде пережитков. Это странно в основе этого мировоззрения – древнетюркская религия «тенгиризм», или «тенгерианство», которая была государственной религией Тюркских народов (VI-VIII вв).

В древних верованиях всех тюркских народов важное место занимает культ великого Тенгри (Тангри, Тенгри, Танир, Хан Тенгри, Кок Тенгиси). Общетюркское его распространение говорит о его формировании в древнетюркскую эпоху, когда единство тюркского народа еще существовало как реальное социально-политическое и духовно-идеологическое явление. Об этом говорит и наличие слово «тенгри» в орхонских древнетюркских надписях с употреблением в смысле «бог», «небо» [1].

Фразеологизмы казахского языка: *құдай сақтасын – тәңірі жар болсын – алла жар болсын* (соответственно: *сохрани бог, благослови Тенгри, пусть сохрани Аллах*) и *тәңірі атқан – құдай атқан – Алла қаһарына ұшыраған* (соответственно: *проклят Тенгри, проклят всевышним, проклят Аллахом*) лежат в одной семантической плоскости.

Култ неба 天[tian] в Китае был господствовал до VI века до н.э. Культурно-мифологическое мировоззрение, согласно которому, императоры, правящие на земле считались сыновьями великого Неба, представителями, исполняющими его волю,

всесторонне передано в сборнике народных стихов «Шицзин», «Сборнике документов» – «Шуцзин». Например: «Только небо наблюдает за простым народом. Небо справедливо. Будет ли урожай хорошим, или нет, зависит от воли неба. Люди не могут жить без неба. Судьба народа зависит от неба» [2]. «Небо создало человечество. Кроме того, предписало правила поведения. Человечество действует только по велению неба» [3].

Согласно представлениям древних китайцев, небо было благодетелем народа, правителем всего мира, творцом явлений окружающей среды, поднебесный мир должен, безусловно, повиноваться и преклоняться ему. Выражение 天下 [tiān xià] – «Поднебесная» – стало синонимом слов «Китайское государство».

Кульм неба в религиозно-мифологическом мировоззрении китайского народа отражается следующими фразеологизмами: [tiān bu jiā guān]: «бог дал короткую жизнь», *жизнь была короткой – в казахском: қырынынан қылу (умереть юным)*; [tiān bu pà, dì bu pà]: «не бояться ни неба, ни земли» (не знать страха), в казахском языке: *жан баласынан қорықпау (никого не бояться)*. Также данное понятие в казахском языке представлено и в следующем варианте: *құдайдан қорықпау (не бояться Бога)*; [tiān chā dì yuán]: «разные как небо и земля», в казахском языке существует абсолютный эквивалент: *көк пен жердей парық (разные как небо и земля)*; [tiān chāng dì jiù]: «бескрайний, как небо, вечный, как земля», «вечный», «постоянный»; [tiān cōng yuán] – «Всевышний исполнил его желание», в казахском языке так же – «тәңірі тілегін берді»; [tiān wú jué rén zhī lù]: «Небо не оставляет человека без пути (выхода), всегда найдется выход из затруднительной ситуации».

Вытекающие из культово-мифологического мировоззрения фразеологизмы казахского языка, содержащие такие слова, как *көк* (небесная сила), *аспан* (небеса), *тәңір* (создатель), *құдай* (бог), берут свое начало в культе как тенгрианства, так и шаманизма, господствовавших в разные периоды патриархально-родового строя.

Кульм неба описан и в писаниях Тенгри-Орхон: «Вначале сверху было голубое небо, а снизу была черная земля; между ними появился человек»; Небесная сила (голубое небо) – это не небо в материальном виде. Оно отличается от обычного видимого неба.

К фразеологизмам казахского языка, появившимся в связи с традицией поклонения небесной силе – небу – относятся словосочетания, в составе которых есть слова *көк* (небесная

сила), *аспан* (небеса), *тәңір* (создатель), *құдай* (бог). Необходимо отметить, что слово «бог» иногда употребляется в значении «Аллах», что произошло под влиянием распространившегося позже ислама. В данной связи уместно будет привести мнение Гумилева Л.Н.: «До начала XX века обычай поклонения небесному божеству претерпел многие изменения. «Небесное божество» заменяется персидским словом «құдай» (бог)» [4]. В действительности слово «құдай» – по-персидски звучит как *ходау* – означая создателя всего света, его правителя и повелителя, единственную великую силу вне природы. Из этого следует, что большинство фразеологизмов казахского языка, содержащих слово «құдай», является плодом культового, мифологического мировоззрения народа. В данном исследовании семантические сопоставления фразеологизмов китайского и казахского языков, содержащих слова, означающие «голубое небо» или «небесная сила», будут проводиться в следующем ключе: 1) положительный образ; 2) отрицательный образ.

Среди приведенных примеров встречаются фразеологизмы, близкие по семантической сущности и стилистике. Например: [tiān zhī qiāo zī], прямой перевод: *баловень судьбы*, эквивалент на казахском: *құдайдың кенже ұлы, құдайдың кенже ұлындай, құдайдың еркесі* (соответственно, буквально: *младший сын бога, как младший сын бога, баловень Судьбы*), [tiān qīng rì tāng]: «открытое небо, ясный день», на казахском: *аспан ашық (открытое небо)*; [tiān rāng zhī bié] – *разница, как между небом и землей, на казахском представлен абсолютным эквивалентом – жер мен көктей айырмашылық*. Фразеологизмы на китайском, содержащие слово *tiān* (небо) иногда даются в смысле пространства, времени. Например: [tiān chāng dì jiù]: *бескрайний, как небо, старый, как земля – «мәңгі-бақи» («вечный»), өмір бойы (всю жизнь)*; [tiān chāng rì jiù]: «с течением времени» – «күндер өте келе»; [tiān yā hǎi jiāo]: буквально: «край неба, угол моря» – *дүниенің төрт бұрышы (четыре края света)*, и т.д.

Отражение отрицательных явлений во фразеологизмах, содержащих слова «аспан» («небеса»), «көк тәңірі» («небесная сила»), «құдай» («бог»), «тәңірі» («создатель») не связано в сознании народа с недоверием или чувством ненависти к богу-создателю. На формирование отрицательного образа в вышеприведенных примерах, взятых из фразеологического фонда китайского и казахского языков, напрямую повлияли действия человеческого сообщества.

Одним из основных элементов религиозного мировоззрения древнего Китая был культ поклонения духам предков. Так как китайцы верили, что духи умерших людей влияют на жизни и судьбы живых, они поклонялись таким мифическим персонажам, как мудрый правитель древнего Китая – Яо и Шуню, защитник от наводнений – Юй.

Яо, Шунь, Юй – «святые духи», покровительствующие народу и защищающие его.

В китайском языке существуют фразеологизмы, возникшие в результате почитания и преклонения перед Яо и Шунем. Они обычно отражают положительные явления. Например, [yao chang shun duan]: «Яо высокий, статный, Шунь же невысокого роста»: *түріне қарап кісі таныма* (не суди о людях по внешности), имеется в виду то, что хороший человек не обязательно красив); [yao tian shun gi]: «дни Яо и Шуня» – *қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман* (безмятежная пора; спокойное, свободное от тревоги время (буквально: когда жаворонок гнездился на овце)); [yao yu shun feng]: «Яо и Шунь пролились дождем, словно ветер гладили лица людей, принесли изобилие народу».

Культ предков казахского народа, вместе с поклонением каждого человека своим предкам, включает и поклонение святым людям, оставившим след в истории, а также святым покровителям, существование которых не доказано. Например, следующие фразеологизмы являются плодом культового-мифологического мировоззрения до распространения ислама: *пірге арқа берді* (отречься от покровителя), *пірді*

медеу тұтты (надеяться на покровителя), *пірдің сөзін тұтынды* (следовать наставлениям покровителя), *пірлерге сиынды* (молиться покровителям), *пірін жат етті* (отстраниться от покровителя), *әулие ағашқа шықты* (буквально: забраться на святое дерево), *әулиеге ант айтты* (дать клятву святому), *әулиеге түнеді* (буквально: переночевать в святых местах), *әулиеден әулие қоймады* (молиться всем святым), *Бабай түкті шашты Әзиз, қырық шілтен* (сорок чилтанов (сорок существ-покровителей в мусульманской вере, якобы незримо живущих среди людей и обладающих сверхъестественной силой)), *ғайып ерен* (покровитель людей; добрый дух) и др. [5].

Очевидно, что распространение религиозно-мифологической традиции ассоциировать небо и истину имело место практически во всех древних очагах культуры евразийского континента. При этом говорить о подобной традиции более чем правомерно в силу того, что связка небо-истина не является очевидной и само собой разумеющейся, как, к примеру, земля – плодородие, солнце – свет, тепло и т.п. Если очевидные ассоциации могут возникнуть и, как правило, возникают в разных очагах культуры независимо друг от друга даже на больших расстояниях, то происхождение связки небо-истина едва ли возможно в каждой отдельной цивилизации автохтонно. Таким образом, в данном случае речь может идти только о распространении специфической религиозно-мифологической традиции, свойственной наиболее древней культуре, на другие очаги общественного развития.

Литература

- 1 Нуржанов А.А. Тенгрианство, как культ, духовные символы тюркоязычных народов эпохи средневековья <http://yakutiafuture.ru/2016/10/05/tengrianstvo-kak-kult-duhovnye-simvoly-tyurkoyazychnyx-narodov-epoxi-srednevekovyya/>
- 2 Конфуцианское «Четверокнижие» («Сышу»). – М.: «Восточная литература», 2004. – 323 с.
- 3 Там же, – 343 с.
- 4 Гумилёв Л.Н. Древние турки. – М., 1967. – 504 с.
- 5 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.

References

- 1 Nurzhanov A.A. Tengrianism as a cult, spiritual symbols of Turkic-speaking peoples of the Middle Ages <http://yakutiafuture.ru/2016/10/05/tengrianstvo-kak-kult-duhovnye-simvoly-tyurkoyazychnyx-narodov-epoxi-srednevekovyya/>
- 2 Confucian “Four Books” (“Syshu”). – M., «Eastern Literature», 2004. – 323 p.
- 3 In the same place, – 343 p.
- 4 Gumilyov L.N. Ancient Turks. – M.: 1967. – 504 p.
- 5 Kengesbaev I. A Dictionary of Kazakh Idioms. – Almaty, 1977.

Jafarov A.
**The pronouns in the dialects of
aghdam of garabagh**

The dialectological gathers and the pronouns in their contents were researched in this scientific study, which were taken from compelled migrant about 162 residents of Agdam region and its various villages. As we know, there is no specific linguistic sense of pronouns. Which part of speech it subsitutes, it will adapt the content and grammatical meaning of that part of speech. There are specific features in the Agdam region dialects and colloquial speech dialectological features, this is clearly reflected in the pronouns.

Key words: Aghdam region, dialects, parts of speech, pronouns.

Джафаров А.
**Карабах-агдам
диалектісіндегі
есімдіктер**

Бұл ғылыми мақалада Агдам ауданының және басқа да әр түрлі ауылдардағы күштеп қоныс аударылған 162 тұрғыннан жиналған диалектологиялық үлгілер мен есімдіктер зерттелген. Есімдіктердің арнайы тілдік мағынасы жоқ екенін білеміз. Олар басқа да сөз таптарының орнына қолданылады және олардың мазмұны мен грамматикалық мағынасына бейімделеді. Агдам диалектісіндегі бұл ерекшеліктердің өзіндік формасы бар және ол диалектологиялық ерекшеліктер ауызекі тілде айқын көрініс табады.

Түйін сөздер: Агдам ауданы, диалектілер, сөз таптары, есімдіктер.

Джафаров А.
**Местоимения
карабах-агдамского
диалекта**

В данной научной работе исследованы избранные диалектологические образцы и местоимения, собранные в результате опроса вынужденных переселенцев как из самого Агдамского района, так и из его различных сел. Как мы знаем, местоимения не имеют собственные лингвистические значения. Они заменяют другие части речи, адаптируются к содержанию и грамматическому значению. В диалектах Агдамского района эти особенности имеют своеобразную форму, и эти диалектологические признаки находят свое четкое отражение в разговорной речи.

Ключевые слова: Агдамский район, диалекты, части речи, местоимения.

THE PRONOUNS IN THE DIALECTS OF AGHDAM OF GARABAGH

*This work was supported by Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan – **Grant № EIF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/03/5***

Introduction

Most of the territory of Aghdam region including administrative center of the city of Aghdam is the region which has been occupied by Armenians. Nowadays this region of Azerbaijan according to the occupy only ten villages are under the control of Azerbaijan. The region of Aghdam was established on August 8, 1930. The relief of the region is mostly flat, and partly mountainous and its area is 1154 square km. The region of Aghdam, the anciently and beautifully natured land of Azerbaijan is located in the centre of Qarabagh – on the northern-eastern slopes of Karabakh mountain range, in the west of Kur-Araz lowland.

I investigated on research project of the third Shusha Grant competition of the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan named after “The collecting toponyms and dialects of the region of Aghdam, and its scientific-linguistic analysis”. In the first 6 months of my research I collected dialectological pickings from 162 residents refuting in the cities of Baku and Mingechevir, in the regions of Aghdam and Berde and their different villages. This research was on pronouns which the same residents used in their dialects.

The Importance of this study

The pronoun is called the basic part of speech which is used in the place of a noun, an adjective, a numeral and other parts of speech and takes their grammatical features. The pronoun differs among the main parts of the speech according to having a common and abstract content. The pronoun has no lekhical meaning concretely. If the pronoun replaces any parts of speech, it adapts the content and grammatical meaning of the same parts of speech. Therefore, the meaning of the pronoun appears only in the sentence and in the tekht. One of the specific factors for a pronoun is being a convention in its contest. (3, p. 64)

The personal pronoun. The personal pronoun is a pronoun which is expressing the concept of a person without any specifics in general. (3, p. 64)

Män, Sän, O, Biz, Siz, Ollar<onlar. I, You, He, She, It, We, You, They (in dialects).

Män hesh, **mänim** yashim kechif. Allah goysa gedärsiz *yerizä*, yurdüza. (Nesibova Valide, age-82, the village of Shelli Gulabli of the region of Aghdam) Bajim aghliyirdikin **sän** yiasizsän, *birda* galirsan? (Abdulazimova Khalida, age-64, the village of Kangarli of the region of Aghdam) **O** Mirzä-salehin atasi oluf vä Uzeyir bäyin mälimi oluf, Molla Mehti kishi. (Aliyev Rafiq, age-65, the village of Guzanli of the region of Aghdam)

Bizdän ilham alir här bahar här gish,
Bizi yetishdirän ilahiyä algish.

(Guliyeva Gelebeste, age-66, the village of Gulabli of the region of Aghdam)

Adil aftamati chähdi, dedi, äjlaflar, chäkilin geri, män gätirmishäm *ollari*, män ozum dä jäza *veräjäm*, gedin **siz** gätirin, **siz** dä jäza verin. (Abdulazimova Khalida, age-64, the village of Kangarli of the region of Aghdam) Gardashimin oghlu da onun kimi, **ollar** da polisdä ishdiyirdi, **ollar** da *e:e putun* o SHushanin kätärädi *zadidi*, bakh oralarda, Cämilidä zadda chokh doyushuflär. (Javadova Farida, age-69, the region of Aghdam)

The reflexhive pronoun. In our language the reflexhive pronoun is formed by adding possessive suffikhes to the defining pronoun “oz” (self) in all persons. (3. p. 67)

(Ozum, Ozun, Ozu, Ozumuz, Ozuuz<ozunuz, Ozdäri<ozläri) Myself, yourself, himself, herself, itself, ourselves, yourselves, themselves.

Ozum stamatolog okhumusham, stamatolog da ishdiyiräm. (Ayvazov Ali, age-33, the region of Aghdam) *Ermännin* älinä *keshmäsin deyin ozun partdadıfı*. (Abdulazimova Khalida, age-64, the village of Kangarli of the region of Aghdam) Dedi ki, Fuzuli kuchäsinnän, indi **ozu** gäsän shähäri deyir. (Khudiyev Khudu. age-77, the village of Salahlhi Kangarli of the region of Aghdam) Biz onu o vakhti **ozumuz** uchun bir kino hesab eliyirdih. (Adigozelov Zahir, age-33, the village of Aliagali of the region of Aghdam) **Ozuuz** yaxshi bilirsiz ki, bini hesh kim istämaz. (Aliyev Amir, age-79, the village of Papravent of the region of Aghdam) Män elä dëräm bi irähbär ichchilärmiz sadä olsunnar ozdärinä sakhda *chapan chaldirmasinnar*. (Shirinov Akber, age-80, the village of Alimededli of the region of Aghdam)

The defining pronoun. The defining pronoun comes before nouns in the sentence and they are the words which determine them. (3. p. 70)

(Oz, Putun<butun, Här, Fılan<filan) All, each, one.

Azərbaycan dilində tərcüməsin bilmillər. Bizim **oz** türkçəmizdə *Sinär* olsun. Yəni rahat *sindiräsän*. (Ayvazov Ali, age-33, the region of Aghdam) Biz İsmayilin nəslinnəniy **putun** ärəpistanin yarsi İsmaylin nəslinnəndi. (Abdullayev Jalal, age-88, the village of Guzanli of the region of Aghdam). İndi bashka aləmdi, indi **putun** shähärrərimiz gozälləshif. Allah pirezdentimizin canin sagh eläsin. (Allahverdiyev Azay, age-70, the village of Imamgulubeyli of the region of Aghdam) Mähtäbizdə **här** il 70-80 *fayiz* inustuta girännärmiz olur. (Hasanova Esmira, age-47, the village of Papravent of the region of Aghdam) Dër bir gun getdim Muslumun yanna dedim **fılan** därtän otu gälmişäm. Bashdadi **fılan-fılan-fılan**, dietdärdän, hansı yemählärdän. (Ahmedov Rasim, age-68, the village of Gulabli of the region of Aghdam)

The demonstrative pronoun. The demonstrative pronoun is a pronoun which signs a thing in general. (3, p. 68)

(O, Bi<bu, Elä, Belä, Hämın) That, this, such, the same.

Aghdamda urusdar, belarusdar, ukraynallar, maldavannar, yahudilər, tatarlar, lahışdar, malagannar, **o** mämfur ermännär varyıdı. (Aliyev Nadir, age-80, the region of Aghdam) Nə *bashı:zi* aghridim, **bi** Tamasha, Kamila bullar yas yerində gäshäh dä säsi varıdı. (Ahmadov Rasim, age-68, the village of Gulabli of the region of Aghdam) **Elä** insan az-az gälir dunyaya. (Allahverdiyev Azay, age-70, the village of Imamgulubeyli of the region of Aghdam) Birdanda **belä** inshallakh *kohlu-komüşdi* oz torpakhmiza kochuf gedärih. (İnshallah) (Guliyev Akif, age-65, the village of Shurabad of the region of Aghdam) O *diyarman* su ilä ishdiyirdi. **Hämın** diyarmanın suyu Garachava addanan chaydan ayrılırdı. (Hasanova Zabıla, age-67, the village of Khidirli of the region of Aghdam)

The Indefinite pronoun. The indefinite pronouns are the words expressing unknown persons and objects.

(Biri, Kimsä, Härä, Här kesh<här käs) One, somebody, every, everybody.

Män bu rayonda chokh bachji gormushäm, **biri** irayona ishdiyif, **biri** ozunä ishdiyif, **biri** gohum *oylätinä* ishdiyif. (Aliyev Amir, age-79, the village of Papravent of the region of Aghdam) Bu *heynidä kimsä* papakh gätirdi, älavä ona *bukhar* papaghi gätirdi. (Huseynova Regina, age-58, the region of Aghdam) Bir gejadä orda yatmishikh, oyevläri *tämizdiyif* bir gejä galannan sonra tokhdamamish (4, p.500) **härä** daghildi bi tərəfä. (Guliyev Akif, age-65, the village of Shurabad of the region of Aghdam yash) Allah rähmät eläsin, chokh yaxshi

dostuydu. Allah **hür keshü** heylä dos kismät eliyä bilä. (Aghayev Shikar, age-60, the village of Bash Garvent of the region of Aghdam)

The Interrogative pronoun. The interrogative pronouns are the words which are used in order to give questions. If the interrogative pronoun belongs in what parts of speech, it carries the quantity of features of the same parts of speech, and acts its acting, and expresses one person, one object, quantity of features in the sentence as a question in common. (3, p. 69)

(Kim, Nä, Hara, Havakh<hansi vakht, Nejä<netjä, Näymish<nä imish, Hansi, Nechä, Neynäsın<nä eläsin, Neyä<näyä. Nätä:r<nä tähär) Who, what, where, when, how, which, how much, how many.

Yäni o vakhdi biräz, **nätä:r** diyem yazif okhumaghi bildiyim uchun. (Aghayev Shikar, age-60, the village of Bash Garvent of the region of Aghdam) Kabaf bishrännär gäländä onn oghlunun toynda dedlär ki ay khala bini **kim** bishirif?. (Valiyeva İzabella, age-72, the village of Papravent of the region of Aghdam yash, Aghd.) Jalal gedif älin salif meshokhun ichindä belä galdirif gorufkun bunn hamsi yungulddä, yungul gozdar da churuy olar **bu:n** daysi deyif kin, bajoghlu **nä** akhdarirsan? -deyif, dayi goz-findigh almagh ishdiyiräm. (Aghayev Shikar, age-60, the village of Bash Garvent of the region of Aghdam) Bi kishi bashdiyif guduf, gorufkun **hä:**, Khidir gamishdari birakhdi. Deyif ki, ä: Khidir, deyifki nädi?, deyif ä: bi gamishdari **hara** birakhirsan?. (Ahmadov Rasim, age-68, the village of Gulabli of the region of Aghdam)

Bu därdä sän soylä män dozum **nejä**
Butun varlighim da donufdur hechä.
Va:rikän yokholmakh **näymish** Allah.
Yashamag nä yaman chätinmish Allah.
(Gasimova Shukufe, age-46, the region of Aghdam)

Demäli o yeznâyä demishäm kin, **havakh** gorsän ush yeshih al gäti. (Hasanova Zarifa, age-49, the village of Abdal Gulabli of the region of Aghdam)

Deir äli belli **neynäsın**
Shana telli **neynäsın**

Dähnä dibdän uchufdu
Äli belli **neynäsın**.

(Aliyeva Thamara, age-70, the village of Goytepe of the region of Aghdam). Ähmäd kishi, chäpärin bashinnan männän soroushduku, ä: **neyü** gälmişän, dedim bā belä-belä ämi, goturmädilär sänäti, dedi savah **gä** idariyā. (Aliyev Amir, age-79, the village of Papravent of the region of Aghdam)

The negative pronoun. The negative pronoun frequencies for the development of our language. It created from the combination of the words: no-nobody, no one, nothing and etc. (3, p. 71)

(Hesh nä<hech nä, Heshkäs<hech kās, Hesh zaman<hech zaman) Nothing, nobody, no one, no time.

Kim ki, evinin verini-veshini chikharif, kändä-käsäyā aparirdi, onnara ajighi tuturdu dērdi kin, ä:, kishi *do:lsunuz* cama:ti panikaya salmayin, **hesh nä** olmuyajakh. (Gasimova Rāfigā Yunis gizi, age-58, the region of Aghdam) *Bäakh* (4, p.47) dedim Aghdamsiz yashamakh **heshnädü**. (Salmanov Abbas, age-76, the village of Khangarli of the region of Aghdam) *Mä:m* aldghim penisyäni **hesh kās** almir. Män aliram bisahat o yuz *manitdan* savayi, yuzonsäkgiz *manit*. (Safarov Majid, age-96, the village of Papravent of the region of Aghdam)

Gadina ehtibar etmä **hesh zaman**,
Donär oz ähdinnän, oz ilgarinnan.
İnan ki, gadinin yalvarishi da,
Hirsi gāzābidā yalandir yalan
(Hamidov Jalal, age-78, the region of Aghdam)

The result

As the result of we can say that our research was the investigation of pronouns which was taken from the 162 residents who have refuted unoccupied places of Aghdam and its villages in the morphology of Aghdam dialects. The pronoun has no morphological meaning concretely. If it replaces which parts of speech, it adapts the content and grammatical meaning of the same parts of speech. This features place in the dialects of Aghdam region in the specific form and in spoken speech dialectological features have been widely used.

References

- 1 <http://www.sarsang.org/22-adam-rayonu-haggnda-mumi-mlumat.html>
- 2 <http://sdf.gov.az/>.
- 3 Abdullayeva G.A. 2013, Modern Azerbaijani language. Part 2. Foreign language (English) teacher. Tekhtbook. Baku, "Science and Education",
- 4 Akhundov A. 2007, Dialects of the Azerbaijan language dictionary. Baku, «East-West»,

Жұмажанова Ф.Т.,
Көптілеуова Д.Т.
**Діни шығармалардағы
көркемдік сабақтастық**

Көркемдік дәстүр жалғастығы – қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи және теориялық жағынан барлық қырынан, жан-жақты зерттеліп жатқан күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығының бастау көзі ежелгі әдебиет нұсқаларында жатыр, авторлар мақалада сол жәдігерлерге бірсыпыра тоқталып ашып көрсетеді. Ежелгі дәуір әдебиетінің нұсқалар, яғни сақтардың «Алып Ер Тоңға» мен «Шу», ғұндардың «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары мен «Хуастуанифтта» Көк тәңіріге табыну басым болса, ислам діні келгеннен кейінгі туған орта ғасыр мен қараханииттер дәуірінде туған жәдігерлерде Аллаға мінажат ету көрінісі басым. Мақалада мысалға келтірілген еңбектердің бәрінде де бірінші Алланың атына мақтау айтылатындығы сөз етілді. Олай болса, алғашында Көк тәңіріге, ислам дінін қабылдағаннан кейінгі күллі мұсылман халықтарының Алланы хақ деп танығанына мақалада сөз болған тасқа түскен жазбалар мысал бола алады.

Түйін сөздер: дін, иман, ислам, көркемдік сабақтастық, жәдігер.

Zhumazhanova F.T.,
Koptyleuova D.T.
Art continuity in religious works

In the article authors discusses the ancient literary written monuments as sources of continuity of traditions in the Kazakh literature. Analysis and comprehensive description of the discussed written monuments are given.

Key words: religion, faith, islam, literary continuity, heritage.

Жұмажанова Ф.Т.,
Коптилеуова Д.Т.
**Художественная
преемственность в
религиозных произведениях**

В статье авторы рассматривают древние литературные письменные памятники в качестве источников преемственности традиций в казахской литературе. Дается анализ и всестороннее описание рассматриваемых письменных памятников.

Ключевы слова: религия, вера, ислам, художественная преемственность, наследие.

**ДІНИ
ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ
КӨРКЕМДІК
САБАҚТАСТЫҚ**

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде шариғат негіздерінің көрінісі қалай суреттелгенін зерттеу барысында үңілген ғылыми зерттеулер мен әдебиеттер қатарынан ең алдымен ерекшелік зер салуға ықпал еткені Абай еңбектері болғанмен оған дейін де шариғат тақырыбын Бұқар жырау Қалқаманұлы, Дулат Бабатайұлы, Мәделі Жүсіп қожа, Майлықожа Сұлтанқожаұлы жырлағаны ақиқат. Алайда аты аталған қазақ ақындары бастауды қайдан алды. Оларға кім, не үлгі болды деген сауалдардың төңірегінде ой қозғайтын болсақ, бұл мәселенің төркіні ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқаны әдебиет тарихынан мәлім. Сөзіміз дәйекті болу үшін ежелгі әдебиетті зерттеушілер мен сол тұстағы мұраларға үңіліп көруге болады. Дінтанушы ғалым М. Бұлұтай түркі халықтарының бұрынғы наным-сенімдері жөнінде сөз ете келіп: «...Бір шындығы, аталмыш аймақта көптәңірлі діндердің бірте-бірте жоғалып, біртәңірлі діндерге, ең соңында хақ дін Исламға орын бергені байқалады» [1, 1], – деген тұжырым жасайды. Дінтанушы ғалымның осы айтқан сөзін ежелгі әдебиет нұсқаларынан мысалдар келтіре отырып өрбітуге болады. Себебі, әдебиет ақын-жазушылардың өздері өмір сүрген дәуірінің шынайы картинасы болып табылады. Ежелгі дәуір әдебиетін арнайы зерттеген ғалымдардың еңбегі туралы Т. Кәкішұлы былай дейді: «Айрықша белсене еңбек еткен Мырзатай Жолдасбеков (архон жазбалары), Мұхтар Мағауин (жыраулар поэзиясы), Асқар Егеубаев (көне жазба әдебиет), жалпылай шолу жасаған Ханғали Сүйіншәлиевтерге студенттік жәрдемін тигізіп жүрген Алма Қыраубаева сынды қарындастарымыз болды» [2, 6]. XIII-XIV ғасыр әдебиеті жөнінде А. Қыраубаева мындай тұжырым жасайды: «Әдебиетіміздің тарихында өзіндік із қалдырған осындай елеулі мұралардың бірі – XIII-XIV ғасырлардағы ескерткіштер. Осы кезең ескерткіштеріне тән жанрлық, тақырыптық, көркем тілдік сипаттардың ізі, өзара сабақтастық кейінгі дәуірлердегі әдебиетімізден, әсіресе XIX-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінен жақсы байқалады» [3, 12]. Олай болса, XIX-XX ғасыр басындағы әдебиетті сөз ету үшін сол ежелгі әдебиет нұсқаларына үңілген жөн.

«Көркемдік дәстүр жалғастығы – қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи және теориялық жағынан барлық қыры

толық күйінде, жан-жақты зерттеле қоймаған аса күрделі проблемалардың бірі болып табылады. Ал, бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу – ұлттық сөз өнерінің эстетикалық қуатын, философиялық мән-мағынасын, әрбір әдеби жәдігерліктің өмірге келу себептерін айқындап алуға мүмкіндік береді» [4, 11], – деген ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығының бастау көзі ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқандықтан, сол жәдігерлерге бірсыпыра тоқталуға тура келеді. Соңғы жылдары ұлттық әдебиеттану ғылымы ескі жәдігерлерге үнілу барсында көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Соның нәтижесінде 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» жасалды. Бұл еңбекте фольклор үлгілерінен бастап, қазіргі тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің даму үлгілері түгел қамтылғанын ескерсек, осы еңбектің 2-томы ежелгі дәуір және орта ғасыр әдебиетіне арналған. Мұнда ежелгі дәуір әдебиеті мен орта ғасырлардағы көне түркі жазба жәдігерлері мен қарахандықтар тұсындағы әдебиет тұтастай қамтылып зерттеу нысанына алынды. Аталған дәуір әдебиетін зерттеуші ғалымдар сақтардың қаһармандық дастандарынан «Алып Ер Тоңға» мен «Шу» дастанын, ғұндардың батырлық жырларынан «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары мен «Хуастуанифт» әдеби жәдігерлерін тыңғылықты зерттеп, ғылыми айналымға түсірді. Зерттеуде ежелгі дәуір әдебиетінің маманы Н. Келімбетов исламға дейін өмір сүрген зороастризм діні жөнінде былай дейді: «Исламға дейінгі зороастризм діні бойынша, бүкіл жанды және жансыз табиғаттың иесі – Күн болып табылады. Жер бетіндегі тіршілік атаулы аспандағы мәңгілік Күнге тәуелді. Сол себепті ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар таңертең Күн көкжиектен көтеріліп, шығып келе жатқанда және кешкісін батып бара жатқанда оған сыйынып, құлшылық ететін болған. Күн-Тәңірінің құрметіне жылқы малынан құрбандық шалып отырған. Мұндай әдет-ғұрыптың бәрі зороастризм дінінің негізгі кітабы – «Авестада» айтылған». Олай болса, ежелгі әдебиет нұсқаларындағы Көкке, Күнге, Айға, Отқа, Жерге, Суға табыну осы діннің өмір сүрген уақытымен тікелей байланысты болып шығады. Ғұндардың да сақтар тәрізді Көк тәңіріне, Күнге табынғанын ескеретін болсақ, Мағжан Жұмабаевтың да «Ерте күнде отты Күннен Ғұн туған, Отты Ғұннан от боп ойнап мен туғам» деуі де осыдан. «Алып Ер Тоңға» жырындағы мына жолдарға үңіліп көрелік:

Алып Ер Тоңға келеді,
Жүз мың әскер ереді.
Жүз мың жебе кереді.
Жер қайысқан қол еді.
Тәңір сүйіп жаратқан,
Әлемді өзіне қаратқан
Қаһарын жауға таратқан,
Көк тәңірінің ұлы еді.

Осы үзіндідегі Алып Ер тоңғаны тәңірінің өзі сүйіп жаратса, сол тәңірі Көк тәңірі екендігіне көзіміз жетеді. Бұл жолдар жоғарыда айтылған зороастризм дінінің жыр жолдарындағы шынайы көрінісі. Олай болса, қазақ әдебиетіндегі шарифат көріністерін сөз еткенде ежелгі әдебиет нұсқаларында жаратушы Аллаһ тағала емес, Көк, Күн, Ай, От, Жер, Су болып саналған. Қазақ арасында жаңа айды көргенде айтатын «Жаңа ай жарылқа, ескі ай есірке» деген ұғым түсініктер, отқа май құю сынды әдет-ғұрыптардың бастау көзі ежелгі дәуірлерден ұласып келе жатқандығын байқауға болады.

Ежелгі әдебиетті зерттеуші ғалымдар VI-XV ғасырлардағы нұсқалардың өзін өз ішінен үш дәуірге бөліп зерттеп жүргені мәлім. Аталған дәуірлердің бәрінен де бірнеше мысал келтіруге болады.

«Күлтегін» жырын алғаш оқыған дат ғалымы В. Томсен (1893 жылдың 23 қарашасында) «Тәңір», «Түрік» деген екі сөзді ажыратқан. Сөйтіп ұмыт болған көне мәдениет нұсқасы қайта жаңғырғанда қазақтар өздеріне етене жақын сөздермен: Тәңір, Түркі, Бек, Бай деген ұғымдармен қайта кездеседі. Бұл түркі мәдениеті мен қазақ мәдениетінің үзілмеген сабақтастығының белгісі.

Ал, жоғарыдағы мысалда келтіргендей түркілердің Көк тәңіріге жалбарынуы жөнінде ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші ғалым Н. Келімбетов мынадай тұжырым жасайды: «Ежелгі түріктер негізінен қос күшке – Көкке (оны Тәңірі деп те атаған) және Жерге (Жер-Суға) сыйынатын болғаны тарихтан жақсы мәлім.

Қарапайым түріктер өздерінің қағандарын сол Көк-Тәңірінің әмірімен билік жүргізіп отыр деп түсінген. Сонымен бірге, түріктер табынатын үшінші күш болған. Ол – үйдегі от басы, бала-шағаны қорғаушы әйел тәңірісі Ұмай».

XI ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұн «Құдатғу білік» атты дастанын Қарахандар елінің қағаны Әбу Әли Хасан Сүлеймен Арыслан хан Бураханға тарту еткені мәлім.

Аллаһ және оның елшілері туралы айтылатын дастанды әдебиетші ғалым А.Егеубаев: «Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастаны әлем әдебиетінің асыл қазыналарының қатарындағы

көне түркі поэзиясының өлмес мұраларының бірі», – деп бағалаған.

Ғалымдардың пікірлерінен шығатын қорытынды Жүсіп Баласағұн Құран Кәрімді негізге ала отырып, елді бірлікке шақыра білді. Басшылардың бұқара халықты қалай басқаруы туралы ой салды. Сондықтан да негізгі төрт кейіпкердің арасындағы сұхбаттарды «Әділет», «Дәулет», «Ақыл», «Қанағат» сынды ұлы қасиеттер төңірегіне ұштастыра білді. Оның негізгі кейіпкерлері Дәулет пен Қанағат өмірден өткен соң Әділет хан мен Ақыл уәзірі екеуінің дәулет пен қанағатты іздеуіне құрылған дастан қызғылықты оқылады. Дастанның автордың елді біріктіру, көркейту, дамыту сынды үлкен арман-мақсаттарынан туындағаны анық. Сондықтан да ол мемлекет деген не, оның берекесі мен бірлігі неде деген сауалдарға жауап іздеді. Білім мен біліктің, тіл мен діннің, үлкен адамгершіліктің бастауы Құран Кәрімде жатса, автордың бұл дастанда сол ізгіліктерді қалай дамыту керектігіне деген сүйіспеншілігі мен құштарлығы басым еді.

Жуырда ұлттық әдебиетіміздің қоржыны «Тәзкіре-и Бұғра хан» атты мұрамен толыққаны мәлім. «Тәзкіре-и Бұғра хан» – Қарахандар әулеті билеген (X-XII ғ.) кезеңдегі түрік қағанатының тарихы мен аталған мемлекеттің басты тұлғалары жайында аса құнды мәліметтер бере алатын әдеби әрі агиографиялық шығарма». Бұл шығармада Орта ғасырдағы Қашқар, Жетісу, Орта Азия аймақтарындағы Ислам діні мен мәдениетінің таралуынан да біраз мағлұматтар беріледі. Мәселен, бесінші бөлімдегі «Әзіреті Расул мен қарыздар хикаясы» былай басталады: «Бисмиллаһ-ир рахман-ир рахим!

Көне хикаялардан хабар беруші әңгімешілер мен шежірешілердің кітаптарында мынадай бір тәмсіл оқиғаны баяндайды. Күндерде [2-п] бір күн Әзіреті Расул Алла Тағала (с.ғ.с) сахабаларымен таң намазын аяқтап, михрабта отыр еді. Бір пақыр кісі келіп өтініш қылды: «Иә, Алланың елшісі, екі мың алтын қарызым бар еді біреуге, берерге қаражатым жоқ. Қарыз иесі қысым көрсетіп жатыр», – деді. Расул Алланың (с.ғ.с) сарай қызметкерлері мен байлардан ешбірі тебіренбеді. Әл-қисса, [пақыр] үш мәрте арыз қылды. Әзірет Пайғамбардың (с.ғ.с) көмекшілері мен байлардан тағы да еш кісі жауап бермеді. [Сол уақытта] Әзірет Әлди (р.а.ғ.) орнынан тұрып: «Иә, Расул Алла, бұ пақырды ертіп барып, екі мың алтын қарызын мен берейін», – деп әлгі кедейді алып шықты. Үйіне ертіп келді», – деп басталады. Міне, көріп отырғанымыздай аталған мұрада

пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелер осылайша өріліп отырады.

Сопылық поэзияның көшбасшысы Қожа Ахмет Иасауидың мұрасын зерттеуші А.Әбдірасылқызы: «Дүниежүзілік әдебиет тарихының қазына қорын молайтқан таңдаулы туындылардың елеулі бөлігі сопылық әдебиет өкілдерінің қаламына тиесілі. Сопылық таным белгілері адамзат қоғамының алғашқы дәуірінен бастап байқалып, бірқатар өркениеттер тарихында өзіндік із қалдырған. Бұл құбылыстың ішкі-сыртқы ерекшеліктері айқындалып, бірегей жүйелі үлгісі қалыптасқан кезеңі б.э.д. VIII-IX ғасырларына сәйкес келеді. Сопылық ілім теориялық тұрғыдан толық қалыптасқанға дейін-ақ оның мән-мазмұны ауызша және жазбаша әдеби шығармаларда көрініс тауып отырады. Бертінде бұл үрдіс барынша жетілдіріліп, сопылық әдебиеттің өзіне тән заңдылықтары қалыптасты. Болмысты қабылдау мен түсінудің иррационалдық жолын ұстанған сопылар тудырған әдебиеттің өзіндік идеялық бағыты, дара көркемдік әлемі, қалыптасқан бейнелілік жүйесі, талғаулы эстетикалық құндылықтары болды. Аталмыш әдебиет тарихындағы бірегей ақындық мектептер араб-парсы және түркі сопылығына тән. Ал түркі сопылық поэзиясының көшбасшысы «Түркістан пірі», «Әулиелердің сұлтаны» деген аттармен мәшһүр болған Қожа Ахмет Иасауи болатын», – дейді. Бұдан шығатын қорытынды оның сопылық поэзияның негізін салушы екендігі. Қожа Ахмет Иасауидың «Диуани хикметінен» («Ақыл кітабы») мысал келтіре отырып осы пікірлердің астарына үңіліп көрелік:

1. «Бісмиллә» деп баян еттім хикмет айтып,
2. Шәкірттерге дүр мен гәуһар шаштым міне.

61. Жеті жаста Арыстан Бабқа қалдым салам,
62. Мұстапаның аманатын бер деп маған.
63. Сол мезетте мың бір зікір еттім тамам,
64. Нәпсім тыйып Аллаға бет бұрдым міне.[5, 19-20]

Хикметтен келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай Қожа Ахмет Иасауи таза жолды Алланың ақ жолынан таба білген. «Ақын өзінің «Диуани хикметіне» жазған алғы сөзінде жалпы мұсылман дінінің негізгі қағида шарттарын, парыз-қарыздарын байыппен баяндайды. Мұндағы ой-тұжырымдары сегіз жүйеден тұрады. Олары: Тәубашылдық, Ғибадатшылдық, Махаббат, Сабырлық, Шүкіршілік, Ризашылдық, Заһидшілдік (анықтық), Ғаріптік. Бұларды түйіп айтсақ, адам құдайды танып білу үшін не істеу керек, қандай уәжіп, парыздарды орын-

дау қажет дей отырып, сондай-ақ адамгершілік, әділдік, адалдық, мейірім, рақым, Аллаға деген сүйіспендік сияқты мәселелер арнайы сөз болады» [5, 12]

Ақынның «Диуани хикметінде» негізінен Ислам дінінің қағидалары қамтылғандықтан ол үлкен беделге ие болды. Себебі Иасауидің негізгі тірегі Құран Кәрім еді. Осы ойымызды ғалымдардың төмендегі пікірі растайды: «Ахмед Йесеуидің осыншама көп ардақталуы оның халифаларын (орынбасарлары) жан-жаққа жіберіп, тағлым-тәрбие саласында келелі қызмет істегендігінен деп ойлаймыз. Бұған қоса, Ахмед Йесеуи бабамыз түркі тілін пайдаланып, түркі халықтарының Исламиятты Ұғынуында қалың бұқараға әсер еткен өсиеттер қалдырған. Осы себепке байланысты оның есімі көшпелі һәм отырықшы түркілер арасында Қорқыт ата, Шопан ата, Манас Батыр секілді мәшһүр тұлғалардың қатарында, тіпті олардан жоғары дәрежеде алатын болған. Мәселен, Хұсамаддин Шарафәддинұлы тарапынан 1584-1588 жылдары жазылған «Рисала-и Тауарих-и Бұлғария» атты еңбекте Ахмед Йесеуидің даңқының қыпшақтар һәм бұлғарлар арасында өте жоғары болғаны жазылған» [6, 83].

Осы ойды С.Дәуітов «Қазақ әдебиетіндегі Қожа Ахмет Иасауи дәстүрлері» атты кейінгі зерттеулерінде кеңейте зерттеді. Оның хикметтерінің мәнін ашу мақсатында астарына үңіліп ой түйді. Соның нәтижесінде: «Сопы ақын адам баласын адал еңбекке, үлкенді сыйлап, кішіні құрмет етуге, әке мен шешені, туған-туысты қадірлеуге, әсіресе, «Алланы бір, пайғамбарды хақ» деп мойындау керектігін баса айта келіп, жалпы халықты имандылыққа үндеу арқылы мұсылманшылықтың шынайы жолын нұсқайды. Әсіресе, ар тазалығы мен жан тазалығына көңіл бөледі, «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген халықтық пәлсапа тұрғысынан толғанады. Өз заманының көкейтесті мәселесі – оқу-ағарту ісін жолға қоюға, әділ билік жүргізу ісіне көп көңіл бөлді. Қожа Ахмет Иасауидің ел ішіне берік салып кеткен ислам дәстүрін бүкіл түркі елінің ақындары қабылдап, ғасырлардан ғасырларға жалғастыра жырлаған. Олардың қатарында біздің қазақ шайырларының да орны бар».

Қожа Ахметтің шығармалары жөнінде С.Дәуітов былай дейді: «Орта ғасырда ғұмыр кешкен Иасауи сол дәуірдің перзенті болғандықтан Алланы бір, пайғамбарды хақ, Құранды шын деп білген ғұлама. Ол Алланы бар жанымен жырлаған кемеңгер, жаратушының

жалғыз екенін, теңдесі жоқ ұлық екенін, ешқандай мұқтажының жоқ екенін, әуелден бар, ақырында да бір өзі қалатынын шынайы толғағаны мәлім. Осындай жаны мөлдір тақуаның ел-жұрттан безіп жер астына кіруі (хлуette жатуы) адам таң қаларлық дүние. Не үшін солай болды, кейбір деректерге қарағанда пайғамбарымыз (с.а.у.) алпыс үш жасында көз жұмды, (біздің пайғамбар жасы деп жүргеніміз – алпыс үш жас) осы себепті Қожа Ахмет Иасауи де пайғамбардан артық жасамаймын деп жер астына түсіпті делінген. Бұл мүмкін рас та шығар, Қожа Ахметке сөз берсек, ол:

Таң сәріде дүйсенбі күн жерге кірдім,
Мұстапаға қайғы тұтып кірдім, маңа.
Алпыс үште сүндет деді естіп білдім,
Мұстапаға аза тұтып кірдім, маңа –

дейді».

XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында өмір сүрген Ахмед Йүгнекидің тәлім-тәрбиеге құрылған «Ақиқат сыйы» атты дидактикалық еңбегінде де Алла жолы ашық көрініс берген. Адамгершілік, білім, мораль мәселелерін сөз ете отырып Алланың сөздерінен мысалдар беріледі: «Пайғамбар – оған Алланың нұры жаусын!

– Былай деген: Алла кішіпейілдінің абыройын асырады, Тәкаппардың құтын қашырады» [7, 142]. Немесе: «Алла Тағала сәлем айтқан: «Қатты ашуды басу керек, адамдардың қатесін кешіру керек», өйткені Алла игілік жасағандарды сүйеді. Алланың елшісінің оған Алланың нұры жаусын! – Айтқандарынан: «Қатты ашу келгенде оны тоқтата білген адамның жүрегін Алла қасиетке толтырады» – Алланың елшісі осылай деген [7, 143], «Алланың сәлемі мынадай: «Алла сабырлықты сүйеді, өйткені әр қасіреттің соңы қуаныш: Алланың елшісі – оған Алланың нұры жаусын! – Былай деген: «Жақсылықтан үміт етсең, сабыр ет» [7, 144], «Аллатағаланың сәлемі: «Сендегі таусылады, Алланикі мәңгі-бақи» [7, 145].

Ақынның мұрасын зерттеушілер оның осы дастаны жөнінде мынадай тұжырым жасайды: «Ахмет Йүгнекидің «Ақиқат сыйы» дастаны тақырыптық-мазмұндық, композициялық құрылымы жағынан ғана емес, жанрлық тұрғыдан алғанда орта ғасырдағы түркі әдебиетіне өзіндік үлес қосқан шығарма болып саналады. Дастанды жазу барысында шайыр орта ғасырда кеңінен мәлім болған қасида, қыйтға, рубаи сынды шығыстың поэзиялық жанрларын еркін пайдаланғанын талдау арқылы анықталды. Йүгнеки бір шығармада әртүрлі жанрларды

қолдана отырып, өлең өрнегінің інжу-маржан үлгілерін жасаған. Сол арқылы ақын орта ғасырдағы түркі поэзиясының тұғырын биікке көтеруге өз үлесін қосып отыр. Бұл еңбектің авторы бірқатар жанрды қатар пайдаланып, өлең жазуды жақсы меңгерген талантты ақындардың қатарына қосылады» [8, 136].

«Ақиқат сыйы» поэмасында көрініп тұрғанындай, ол сыртқы құрылымының, өлшем өрнегінің жаңашылдығымен түркі өлеңінің тарихындағы бірегей туындыларының қатарына жатады.

Қорыта айтқанда, ежелгі дәуір әдебиетінің нұсқалар, яғни сақтардың «Алып Ер Тонға» мен «Шу», ғұндардың «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары мен «Хуастуаниф-та» Көк тәңіріге табыну басым болса, ислам діні келгеннен кейінгі туған орта ғасыр мен қараханиттер дәуірінде туған жәдігерлерде Аллаға мінажат ету көрінісі басым екендігіне көз жеткіздік. Жоғарыда мысалға келтірілген

еңбектердің бәрінде де бірінші Алланың атына мақтау айтылатындығына көз жеткіздік. Олай болса, алғашында Көк тәңіріге, ислам дінін қабылдағаннан кейінгі күллі мұсылман халықтарының Алланы хақ деп танығанына жоғарыда сөз болған тасқа түскен жазбалар мысал бола алады. Құран аяттары мен Хадис сүрелеріне сүйене отырып ойды жинақтау, Мұхаммед пайғамбар мен басқа да пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелерді жырға қосу, олардың имандылық жолындағы өмірлерін өнеге ету күллі түркі халықтарының әдеби мұраларына ортақ сипат болып табылады. Бұл тұста дүниеге келген әдеби жәдігерлердің көркемдік негізгі жетістігі – Құран аяттары мен Хадис сүрелерін көркем шығармада орынды пайдалана білуі. Жоғарыда аты аталған еңбектерде баяндау, әңгімелеу, монолог, диалог, кейіпкер сөзі сынды әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, сол тұстағы өмір шындығын хатқа түсіру арқылы түркі халықтарының көркем шежіресі жасалды.

Әдебиеттер

- 1 Бұлұтай М. Ата-Баба діні? Түркілер неге мұсылман болды? – Алматы: Білім, 2000. – 504 б.
- 2 Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.
- 3 Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – XIII-XIV ғасырлардағы түркі тілді әдебиет. – Екінші рет басылуы. – Алматы: «Алатау» баспа-полиграфиялық корпорациясы, 2006. – 168 б.
- 4 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Ежелгі дәуір және орта ғасыр әдебиеті. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – 2 т. – 448 б.
- 5 Қожа Ахмет Йасауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. – Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993. – 262 б.
- 6 Әбдірасылқызы А. Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі: монография. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 264 б.
- 7 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті: хрестоматия. Екінші кітап. (Құрастырған және өмірбаяндық деректерді жазған филология ғылымының кандидаты А. Қыраубаева). – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
- 8 Мырзахметов М. Абай мен Шәкәрімнің суфизмге қатысы // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: республикалық ғылыми-теориялық конфер. материалдары – Семей: Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, «XXI ғасыр және Шәкәрім әлемі» ғылыми-зерттеу орталығы, 2007. – 580 б.

References

- 1 Bulutay, M. Ata-Baba dini? Turkyler nege musylman boldy? – Almaty: Bylym, 2000. -504b
- 2 Kakyshev T. Sanadagy zharalar. – Almaty: Kazahstan, 1992. – 264b.
- 3 Kraubaeva A. Ezhelgy dauyr adebyety. – XIII-XIV gasyrdagy turkey tilde adebyet. Ekyshy basyluy. – Almaty: “Alatau” baspa polygrafyalyk korporatsiasy. – 2006. – 168 b.
- 4 Kazak adebiety taryhy. On tomdyk. Ezhelgy daur zhane orta gasyr adebiety.-Almaty: Kazakparat, 2006. – 2t. – 448 b.
- 5 Kozhaahmet Yasaui. Diuany hykmet (Akyl kitaby) Zhinakty baspaga azirlep, kazakshaga audargandar: M. Zharmuhambeduly, C. Dautuly, M.Shafygy.-Almaty: “Murattas” Gylymy- zertteu zhane baspa ortalygy. – 1993. – 262b.
- 6 Abdirasylykzy A. Kozha Ahmet yasauidyn akyn dyk alemy. Monografya. –Almaty “Kie” lingvaeltanu inovatsiyalyk ortalygy. 2007. – 264b.
- 7 Kelymbetov N. Ezhelgy daur adebiety. Hrestomatya. Ekyshy kitab (Kurastyrgan zhane omyrbayandyk derekterdy zhazgan f.g.k. A. Kraubaeva).- Almaty: Ana tyly, 1991.-280b.
- 8 Myrzahmetov M. Abay men Shakarymnyn sufizymge katysy // XXI gasyr zhane Shakarymnin ruhany murasy: respublikalyk gylymy teoriyalyk konfer. Materialdary,- Semey: Shakarym atyndagy Semey memlekettik unyversiteti, “XXI gasyr zhane Shakarym alemy” gylymy ortalygy. – 2007. – 580 b.

Кенжебаева А.А.,
Бейсембаев Б.Ш.

**Обозначения зоонимов в
составе фразеологических
оборотов (на материале
китайских и казахских
фразеологизмов)**

Kenzhebayeva A.,
Beisembayev B.

**Indication of zoonyms in
idiomatic phrases (Based
on the Chinese and Kazakh
phraseologisms)**

Кенжебаева А.А.,
Бейсембаев Б.Ш.

**Фразеологиялық
тіркестердегі зоонимдерді
белгілеу (Қазақ және қытай
тілдерінің фразеологизмдері
негізінде)**

В данной статье рассматривается культурная семантика фразеологизмов казахского и китайского языков. Исследование позволило прийти к выводу, что ценностно-смысловой аспект менталитета народов – это ни что иное, как совокупность систематизированных знаний и понятий людей об окружающей среде и о мире, которые рассматриваются сквозь призму их социального и эмоционального опыта.

Ключевые слова: фразеологизмы, зоонимы, животные, национально-культурная характеристика.

This article discusses the cultural semantics of phraseological units of Kazakh and Chinese languages. The study led to the conclusion that the value-semantic aspect of the mentality of the people is nothing but the totality of systematized knowledge and ideas of people about the environment and the world, which are considered through the prism of their social and emotional experience.

Key words: phraseologisms, zoonims, animals, national and cultural specificity.

Бұл мақалада қазақ және қытай тілдерінде фразеологизмдердің мәдени семантикасы талқыланады. Зерттеу халықтардың менталитетінің құнды-семантикалық аспектісі олардың әлеуметтік және эмоционалдық тәжірибе аясында қарастырылатын жүйеленген қоршаған орта мен жаһан туралы білім мен ұғымдар жиынтығы деген қорытындыға әкелді.

Түйін сөздер: фразеологизмдер, зоонимдер, жануарлар, ұлттық және мәдени ерекшелік.

**ОБОЗНАЧЕНИЯ
ЗООНИМОВ В
СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛО-
ГИЧЕСКИХ
ОБОРОТОВ
(НА МАТЕРИАЛЕ
КИТАЙСКИХ
И КАЗАХСКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ)**

Животные играли значительную роль за всю историю человеческой цивилизации. Непомерная роль животных в картине мира обретает тождественное отражение в языковой и культурной картине мира. Человек никогда не мог обойтись без животных, с античных времен люди и животные живут в тесном взаимодействии друг с другом. Животные всегда сопровождали человека, являясь неотъемлемой частью человеческой жизни.

Фразеологизмы с зоонимами занимают значительное место в обоих языках, как в казахском, так и в китайском языке. Животные олицетворяют различные черты человека, такие как характер, темперамент, нрав и облик человека, но из-за различий природной среды, культурных и исторических реалий, национального менталитета символика животных во фразеологии казахского и китайского языков обнаруживает как общие, так и специфические черты.

Самыми часто используемыми зоонимами в китайском языке являются «собака», «тигр», «корова», «лошадь», «курица», «дракон», «червяк», «баран», «утка» и «обезьяна», а в казахском языке это в первую очередь четыре вида домашнего скота (төрт түлік мал): «лошадь», «корова», «верблюд», «овца», которые являлись основным и главным источником существования и проживания казахского народа, а также «волк», «лев», «заяц» и т.д. Что подтверждает общеизвестное положение о том, что животные, находящиеся в более тесных отношениях с человеком, в языке соответственно занимают более высокое положение. Рассмотрим наиболее интересные из них. В китайском языке можно распределить зоонимы на две группы – животные вымышленные (мифические) и реально существующие.

Мифические животные

Дракон – символ императорской власти. В подтверждение этого можно привести немало слов и выражений, где одним из компонентов является 龙 long: 龙袍 longpao «парадное платье императора», 龙生龙 long sheng long «у дракона рождается дракон», образно в значении «у хорошего отца и сын хороший», 龙门战 long men zhan «лунмэньская схватка», образно в значении «продолжительный душевный разговор»; 龙潭虎穴 long tan hu xue «логовище дракона и пристанище тигра» (смертельно опасное место). В китайской культуре дракон выступает

символом счастья и является одним из четырех главных мифических животных – дракон 龙 long, феникс 凤 feng, черепаха 龟 gui и цилинь 麒麟 qilin.

Феникс. Чудесная царь-птица с клювом петуха, зобом ласточки, шеей змеи, узорами на теле как у дракона, хвостом рыбы и панцирем черепахи. В китайской культуре феникс считается счастливым предзнаменованием. Устойчивые образования с компонентом «феникс» отличаются изяществом, например: 凤麟姿 feng lin zi буквально «движения феникса и цилиня», в значении «изысканные манеры». 凤头鞋 feng tou xie буквально «туфли в виде головы феникса», в значении «женские туфельки» (с изображением головы феникса). 凤阳门 feng yang men буквально «фениксовые ворота», в значении «парадные ворота дворца».

Цилинь, черепаха. Если в основе образа дракона лежит змея, а феникса – петух (курица), то цилинь сочетает признаки многих животных: тело оленя с одним рогом, покрытое чешуей.

Черепаха – единственное реально существующее существо из четырех мифических животных. Первоначально черепаха была символом долголетия, который постепенно был вытеснен сосной (松 song) и журавлем (鹤 he), (см. [3, с. 225]). В современном китайском языке образ черепахи вызывает только одну ассоциацию – мужчина, которому изменяет его жена (ср. рус.: «рогоносец») и употребляется в качестве ругательства, например в составе следующих устойчивых образований: 当王八 dang wangba буквально «быть черепахой», в значении «мужчина, которому изменяет жена; рогоносец»; 王八蛋 wangba dan буквально «черепаший яйца», в значении «негодяй, мерзавец» [2].

Реально существующие животные

Тигр. В представлениях китайцев тигр символизирует жизнь, здоровье, могущество и процветание. Из известных нам привычных выражений, имеющих в своем составе компонент «тигр», подавляющее большинство имеют отрицательную эмоциональную окраску, поскольку образ тигра связан с чем-то опасным и рискованным: 打老虎 da laohu буквально «бить тигра», в значении «критиковать высокопоставленного чиновника»; 入虎穴 ru hu xue буквально «войти в логово тигра», в значении «подвергать себя опасности».

Тигр олицетворяет хищника и злодея: 坐地虎 zuo di hu буквально «сидящий на земле тигр», в значении «местный деспот, самодур, самоуправ»; 笑面虎 xiao mian hu буквально

«улыбающийся тигр», в значении «притворщик, лицемер».

Обезьяна. Образ обезьяны в китайской культуре используется, когда надо подчеркнуть чью-либо ловкость, сметливость. Например: торопливый человек 急猴子 ji houzi буквально «спешащая обезьяна», в значении «вечно торопящийся человек»; озорной, шаловливый (ребенок) 皮猴子 pi houzi буквально «шаловливая обезьяна»; худой 瘦猴子 shou houzi буквально «худая обезьяна».

Собака, заяц, осел и лиса. В китайском языке выражения с компонентом «собака» имеют яркую негативную окраску, это, как правило, стилистически сниженные фразеологические обороты, например: 狗腿子 gou tui zi буквально «собачья нога», в значении «приспешник»; 狗咬狗 gou yao gou буквально «собака кусает собаку», в значении «внутренние раздоры»; 钻狗洞 zuan gou dong буквально «пролезать в собачью конуру», в значении «услужничать влиятельному человеку»; для сравнения, в казахской культуре собака наделяется такими качествами, как верность и преданность, но и в казахском языке существуют выражения с компонентом «собака», которые имеют отрицательную окраску, например: «ит болу», в значении «устать; измучиться, как собака, потерять порядочность»; «аузынан ақ ит кіріп, кара ит шығу», в значении «Браниться, сквернословить». В китайской фразеологии используются те же качества зайца (трусливость, скорость), осла (глупость и упрямство) и лисы (хитрость и коварство), что и в казахской идиоматике, например: 兔子胆 tuzi dan буквально «зайчий желчный пузырь», в значении «трусливый как заяц»; ср. каз.: «қояндай қорқақ»; 笨驴 ben lu буквально «глупый осел», в значении «необразованный, малограмотный»; 老狐狸 lao huli буквально «старая лиса» или 小狐狸 xiao huli буквально «маленькая лиса», в значении «плут, хитрец», «хитрый человек»; ср. каз.: «түлікдей қу».

Казахские зоонимы

Домашний скот (төрт түлік мал). В казахском культурном пространстве существует феномен «төрт түлік» (под которым понимается «мал» – скот, домашние животные) букв.: четыре вида скота, подразумевающее в частности, – «жылқы» (лошадь), «түйе» (верблюд), «қой» (овца), «сиыр» (корова). В ценностной картине мира казахов «төрт түлік мал» занимает особое место. Следует обратить внимание, что образы этих животных часто употребляются в основном для характеристики и описания каких-либо особенностей в поведении и действиях человека.

Компонента «овца» в казахском языке в основном используется, чтобы подчеркнуть такие черты характера человека, как скромность, застенчивость, спокойствие, наивность и т.д., например, «қой аузынан шөп алмас», в значении робкий, застенчивый, «и мухи не обидит»; «қой үстіне бозторғай жұмыртқалады» данный фразеологизм означает наступившее спокойствие, мир и тишину; «ақсақ қой түстен кейін маңырайды» букв. «хромая овца блеет после обеда», можно также перевести как «после драки кулаками не машут».

Стоит отметить, что некоторые зоонимы, такие как «овца», «осел», «собака», употребляются в основном для характеристики глупца, тугодума, бестолочи, т.е. человека, не отличающегося интеллектом, с глупым поведением, совершающего глупые поступки, напр., «ит иттігін қылмай қоймас», что значит «собака не оставит свои повадки»; «есекті отқа айдасаң, бокқа қашады» букв. (осла гонят на траву, а он бежит к дерьму) «есектің миын жеген» (букв.: съел ишачий мозг), переводимого как «обезумел, одурел». Имеется в виду, что кто-то действует неразумно, делает нелепые, глупые, дурные поступки. Существуют различные варианты приведенного фразеологизма, которые имеют аналогичное интегральное значение и употребляются в форме: «құтырған (жынды) қойдың миын жеген» (букв.: съел мозги взбесившейся (дурной) овцы); «құтырған иттің құлағын жеген» (букв.: съел уши бешеной собаки); «құтырған қасқырдың көзін ойып жеген» (букв.: вырезал и съел глаза взбесившегося волка).

Образ лошади в казахском национальном языковом сознании ассоциируется с такими качествами человека, как быстрота, грация, изящество, хорошая порода. Например, «Ат шаптырым жер» букв. (расстояние в один пробег коня); «ат – ердің қанаты» букв. (конь – крылья молодца) и т.д.

У казахов существовала традиция преподносить в дар молодоженам, особо почитаемым родственникам лошадь. Также имела место возрастная градация, в которой есть определение возраста мальчика, выраженное фразеологизмом «Ат жалын тартып міну» (букв. взбираться на лошадь, ухватившись за его гриву) в значении «повзрослеть, возмужать».

Волк. Общеизвестным фактом является существование тотема волка в сознании тюркских народов. Так, тюркские племена считали своим

«хранителем» и «защитником» волка (көк бөрі). Названия көк бөрі, көкжал бөрі не были связаны с темно-серым окрасом животного, а выражали его принадлежность к синему небу, к высшим небесным силам, присваивая свойства «храбрый», «священный», «сильный». Изображение волка на флагах тюркских племен было обязательным атрибутом.

Этим и другими факторами обусловлено символическое значение данного животного в жизни казахского народа. В казахском языке можно встретить образные выражения, нашедшие отражение в языке в результате мифологического восприятия и древних поверий казахского народа. Так, выражение «тәңірдің серісі», пословица «Иттің иесі бар, тәңірдің серісі бар» обозначало принадлежность тотема к высшим силам, а выражения «тік құлак», «кара құлак», «ұлыма», «серек құлак», «көкжал» и другие являются признаками табуирования названия животного. Сильного противника казахи называют «нағыз көкжалдың өзі», что означает «отважный», «смелый».

В Китае волк прослыл безжалостным и алчным животным. По этой причине фразеологизмы и идиомы со словом волк обычно имеют негативный оттенок. Например, 豺狼当道 Chai lang dang dao буквально означает «волк становится царем леса», т.е. «у власти стоят злые и алчные люди» [2]. В тоже время, в китайском языке волк символизирует мужество. В какой угодно схватке волк борется до победы или поражения. Следовательно, отдельные фразеологизмы со словом волк обозначают силу и храбрость. Например, 如狼似虎 Ru lang si hu буквально означает «подобный волку и тигру». в переносном смысле «могущественный и мужественный человек».

Анализ зоонимов и устойчивых словосочетаний показал, что традиционная культура обоих народов богата самыми разнообразными фразеологизмами с названиями животных. Расхождения в символике связаны прежде всего с природными условиями, культурными и религиозными традициями, а также с тенденциями номинации, положенной в основу того или иного языка. Исследование позволило прийти к выводу, что ценностно-смысловой аспект менталитета народов – это ни что иное, как совокупность систематизированных знаний и понятий людей об окружающей среде и о мире, которые рассматриваются сквозь призму их социального и эмоционального опыта.

Литература

- 1 Фоли Дж. Голуби и драконы. Символы с изображением животных и растений // Энциклопедия знаков и символов. – М., 1997.
- 2 Донова О.В. Сопоставление символов в культурной семантике фразеологизмов китайского и русского языков // Мир науки, культуры, образования. – № 3 (15). – 2009. – С.78-82.
- 3 Mo Peng Ling, Cheng yu bai ke zhi shi ci dian. Jiangsu., 1998. – С.238.
- 4 БКРС [Электронный ресурс]. – URL: <http://bkrs.info>
- 5 Кенесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 2007. – 800 с.

References

- 1 Foley J. Pigeons and dragons. The symbols depicting animals and plants // Encyclopedia of signs and symbols. M., 1997.
- 2 OV Donova. A comparison of the characters in the cultural semantics of phraseology of the Chinese and Russian languages. The world of science, culture and education. No. 3 (15) 2009 217 p.
- 3 Mo Peng Ling, Cheng yu bai ke zhi shi ci dian. Jiangsu., 1998. C.238
- 4 BKRS [electronic resource]. – URL: <http://bkrs.info>
- 5 Kenesbayev I.K. Phraseology dictionary of Kazakh language. – Almaty, 2007. – 800 p

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Кокеева Д.М., Бокулева Б.С.,
Елдекенова Ә.Б.

**Хинди ареалды өңір
топонимиясының
қалыптасуындағы тарихи,
этномәдени факторлар**

Антропоэзектік ұстанымда жүргізілетін лингвистикалық зерттеулердің бір нысаны ретінде үнді топонимиясының аймақтық (регионалдық) жүйесін қарастыру белгілі бір шектеулі аймақ – жер-су аттарының сол өңірдің этномәдени, рухани тарихымен байланысын зерттеу болып табылады. Аймақтық топонимиялық материалдар сол аймаққа ғана тән лингвотарихи, этномәдени, этнотанымдық тарихына қатысты және сонымен бірге жалпы үнді топонимиясына тән заңдылықтарды айшықтап, аражігін көрсетіп бере алады. Мақалада лингвотарихи, этномәдени, этнотанымдық тарихына қатысты үнді топонимиясына тән заңдылықтар қарастырылады.

Түйін сөздер: топонимика, география, лингвотарихи, этномәдени, этнотаным.

Kokeeva D.M., Bokuleva B.S.,
Eldekenova A.B.

**Historical and ethnocultural
factors of developing hindi
speaking area**

The anthropocentric position as one of the forms of Indian linguistic research conducted in the regional toponymy review of the system to a specific area – in the names of certain ethno-cultural regions, is the study of the relationship of spiritual history. Regional toponymic materials, show the distribution patterns inherent in all-Indian toponymy revealing linguistic history, ethnocultural, ethnocognitive stories that are unique to this region.

The article discusses lingvohistorical, ethnocultural, ethnocognitive patterns characteristic of Indian toponymy.

Key words: Toponymy, geography, linguistic history, ethnocultural, ethnocognitive.

Кокеева Д.М., Бокулева Б.С.,
Елдекенова А.Б.

**Исторические, этнокультурные
факторы развития
области топонимий хинди
язычного ареала**

В антропоцентрическом положении в качестве одной из форм индийских лингвистических исследований, проводимых в региональной топонимии, рассмотрение системы с определенной зоны – в названиях определенных этнокультурных регионов, является изучение взаимосвязи духовной истории. Региональные топонимические материалы показывают распределение закономерностей, присущих общеиндийской топонимии, раскрывая лингвоисторические, этнокультурные, этнопознавательные истории, характерные только для этого региона.

В статье рассматриваются лингвоисторические, этнокультурные, этнопознавательные закономерности, характерные для индийской топонимии.

Ключевые слова: топонимика, география, лингвоистория, этнокультура, этнопознание.

ХИНДИ АРЕАЛДЫ ӨңІР ТОПОНИМИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТАРИХИ, ЭТНОМӘДЕНИ ФАКТОРЛАР

Қазіргі үнді тіл білімінде ұлт, тіл, мәдениет арақатынастарының, өзара байланысының жаңаша антропоцентристік парадигмада зерттелуі ономастикалық материалдарды кешенді түрде, яғни үнді халқының санасымен, дүниетанымымен, өмір сүрген табиғи ортасымен, ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығымен, т.б. тұрғыда қарастыруға үлкен мүмкіндіктер беріп отыр. Хинди тіліндегі өте бай ономастикалық қорда, соның ішіндегі географиялық жалқы есімдер жүйесінде үнді этносына қатысты орасан мол этнотанымдық ақпараттар жинақталған. Осындай мол ақпараттық байлықты антропоцентристік парадигма аясында қарастыру зерттеушілерге үнді жалқы есімінің онтологиялық табиғатын, көп қырлы ерекшеліктерін тану мен сипаттауға жол ашады.

Хинди тілді ареал өңірі мифологияға, дінге байланысты жерлері аса көп десек те болады. Махабхарата эпосындағы ең атақты жерлердің бірі – Курукшетра. Харияна штатында орналасқан бұл жер үнді тарихында маңызды орын алады. Атақты ағайындылар арасындағы қанды соғыс болған жер және Кришна құдайының Арджунаға «Бхагавадгита» жырын оқып берген жер, қазірде үнділердің құлшылық ететін жерлердің бірі. Бхагавадгитаның бірінші жырында, Курукшетра «дхарма – кшетра» – «дхарма даласы» деп аталады [1, 100].

Хинди тілді ареал топонимиясының өзіндік келбетін ғасырлар бойы қалыптастырған этномәдени факторлардың бірі – жергілікті елдің наным-сенімдері. Халықтық наным-сенімдерінің аймақтық топонимиясындағы бірден-бір көрініс әулиелі жер-су аттары немесе агиотопонимдер. Үндістанның барлық өңірінде, соның ішінде хинди тілді ареал агиотопонимдері белгілі мөлшерде кездеседі. Хинди тілді ареал өңірі киесі мол жер деп айтуымызға болады және де осы рухани феноменнің басты себебі, Рам құдайының туылған жері – Айодхья қаласы немесе Варанаси қаласы, Будда құдайының уағыз оқыған жер – Шраваста қаласы, маймыл Будда құдайға бірінші рет балды сыйға тартқан жер – Вайшали қаласы секілді т.б. көптеген киелі жерлеріне күні бүгінге дейін халық зиярат етеді, тілек тілейді [2, 13].

Хинди тілді ареалдың киелі орындары белгілі бір *микротопонимиялық кешенді* құрайды. Төменде сөз етілген *микротопонимиялық кешеннің* өзіндік ерекшеліктеріне төмендегідей

жайттарды (белгілерді, сипаттарды) жатқызуға болады: 1) кешенге енетін микротопонимиялық атаулар белгілі бір қалалардың ішінде орналасуы; 2) осы кешендегі микротопонимиялық атаулар ұсақ нысандарға қатысты қойылған және де шын мәнінде жалқы есімдер қатарына толыққанды жатпайды, сонымен қатар бұл атаулар жалпы есімдер де емес – жалқы және жалпы есімдер «ортасындағы» атаулар (себебі кейде «үлкен әріппен» жалқы есімдер сияқты жазылады, кейде «кіші әріппен» де жазылады).

Сиддхартха Гаутама медитация арқылы жарықтану дәрежесіне жеткен *Гая* деген жер бар, ал кейде сол жер *Будда құдайының жарықтанған жері* деген атпен белгілі. Сондай-ақ, Сиддхартха Гаутама мен оның жанындағы оқушыларымен *мекендеген жері*, оның *уағыз оқыған жері*, *саусағының ізі*, *су ішкен бұлағы* деген микротопонимиялық атаулар осы кешенге кіреді.

Үндістан тарихы Инд жазықтығында б.з.б. III ғасырда дамыған Хараппа өркениетінен бастау алып, б.з.б. V дейін өз дамуын жалғастырған ведалық өркениет бастау алады. Ведалық өркениеттің қалыптасуы, Үндістанда индуизм және басқа да мәдени аспектілердің дамуына негіз болды. Б.з.б. VI ғасырдан бастап, Үндістанда көптеген Махаджанападтардың, яғни тәуелсіз князьдықтар мен патшалықтар бой көтере бастады. Оңтүстік Азияның біршама бөлігі Чандрагуптаның басқаруымен, Маурья империясына бірікті. Империя Ашок патшаның тұсында гүлденді. Б.з.б. II ғасырдың басында Үндістанға (кейіннен Үнді субконтинентін құраған) Орталық Азияның патшалықтары, атап айтсақ: Үнді-грек, Үнді-скиф, Үнді-парфян және Кушандықтардың шабуылына тап болды. Үндістанның гүлденген кезеңі немесе алтын ғасыры Гупта династиясының тұсында, яғни III ғасырда басталады. XII-XV ғасыр аралығында Үндістанның солтүстік бөлігі Дели сұлтандығының қол астына өтті. Дели сұлтандығынан біздің күнге шейін жеткен немесе толық сақталмаған қала аттары, форттар секілді керемет туындылардың бары мәлім. Соған мысал ретінде Дели қаласын айтуға болады. Мәселен қазіргі Дели қаласында Дели сұлтанат заманында 7 қаланың орналасқандығы туралы мәлімет айтуымызға болады. Соның ішінде бірінші қала – Лал Кот Томар династиясының патшасы Анангпал 736 жылы салдырған. Бұрынғы қала Оңтүстік Дели, Мехраулида орналасқан. Екінші қаланың аты Сири, жылы Кхалджи династиясының сұлтаны Алауддин 1303 жылы салдырған. Үшінші қаланың аты – Тұлахабад. Тұғлақ династиясының

сұлтаны Ғиияс-уд-дин Тұғлақ салдырған қала-форт. Ол Дели қаласында шамамен 6,5 км-ге дейін созылған. Алайда ол біздің күнге шейін жетпеген. Джаханпана – қазіргі Дели қаласында 1327 жылы салынған төртінші қала деп есептеледі. Қаланың негізін қалаған Мухаммад бин Тұғлақ. Бесінші қаланың аты – Фирозабад. Фироз Шах Тұғлақ тұсында бой көтерген. Алтыншы қала-форт – Динпана. Бабыр баласы Хумаюн кезінде бой көтерген, яғни моғол билігі кезінде. Жетінші қала – Шахджаханабад. Қазір шамамен қала ескі Дели жерін алып жатыр. Қаланы Шахджахан салдырған [3, 15].

XV ғасырдың орта шенінде Солтүстік Үндістанды Бабыр бастаған моғолдар жаулап алады. Солтүстік Үндістанда «Ұлы Моғол империясы» құрылады. Моғолдар заманында Үндістанда көптеген өзгерістер болады. Сондай өзгерістердің біреуі, жаңа қалалар іргесінің қалануы. Мысалға алатын болсақ: Фатехпур Сикри (Акбар билік еткен жылдар астана болған); Морадабад (Шахджахан баласының атына байланысты); Шергарх (Шершах тұсында бой көтерген қала); Аллахабад (бұрынғы аты Праяг); Патна (бұрынғы аты Патлипура) және жоғарыда айтып өткен Дели қаласындағы Динпана, Шахджаханабад мысал бола алады. XVIII ғасырдың орта шенінде Үндістанды Британдықтар жаулай бастады. Британдықтар кезінде жер-су аттарына, әсіресе хинди тілді ареалға байланысты өзгерістер аса көп болмаған. Мысалға алатын болсақ Индор қаласы, британ империясы тұсында қала осылай атала бастады және Жаңа Дели (New Delhi) т.б. Тәуелсіздік алғаннан кейін, яғни 1947 жылы Үнді қалаларының атауларына көптеген өзгерістер енгізілді. Хинди тілді ареалына да байланысты: Симла → Шимлаға, Саугор → Сагарға, Виратнагари → Шахдолға, Одджайн → Удджайнға, Джуббулпур → Джабалпурам, Манду → Мандаварх, Аджаймеру → Аджмерге, Банарас → Варанаси, Аллигурх → Аллигарх, Рассен → Райсенге, Бхелса → Видиша [4, 8-37].

Үндістан жері киелі орындарға бай жерлердің бірі. Әсіресе, соның ішінде хинди тілді ареал өңірі деп айтуымызға болады. Үндістанда 3000-ға жуық құдайлар бар. Олардың құдайға деген сенімі өте жоғары. Тіпті, әрбір үндістің үйінде кішкентай ғана құдайға арнап дұға жасайтын бөлмесі бар. Үнді халқы діни наным-сенімге, жұлдыз жорамалға кіршіксіз сенеді. Олардың әр күні құдайға жалынумен басталады. Міне, құдайға деген үлкен махаббатпен олардың жер-су аттары құдай есімдерімен байланысты болып келеді. Алайда уақыт өте келе Үндістанда көпте-

ген өзгерістер туындайды. Атап айтсақ түркілер, моғолдар, ағылшындар тарапынан шабуылдар жасалынады. Үнді халқы ата-бабасынан қалған жерлерден айрыла бастайды. Түркілер болсын, моғолдар болсын, ағылшындар болсын үнді жеріне өзгерістер енгізі бастайды. Бұрынғы үнді патшалары туған жерін, халқын сақтап қалу үшін соғысқан Үндістан енді басқаның қол астына өтті. Құдайлардың, патшалардың, батырлардың аттарына арнап берілген жер-су аттары өзгертіліп, оларға жаңа есім берілді. Жер-су аттары өзгеріп қана қоймай, үнді халқының тілі өзгерді, зорлық-зомбылықпен олардың діні өзгере бастады. Бірақ 1947 жылы үнді халқы көрген барлық қатыгездік, зорлықтан кейін ақыр соңында тәуелсіздікке қол жеткізді. Үнді халқы үшін бұл үлкен қуаныш және осы қуанышқа толы күнді олар көздеріне жас алып, зор мақтанышпен, қуанышпен қарсы алады.

Ғаламның жалпы ұлттық топонимиялық бейнесінің құрамында *аймақтық (регионалдық) топонимиялық бейнесін* зерттеу нысаны ретінде қарастыруымызға болады, өйткені ол белгілі бір мәдени-тарихи аймақтың (регионның) топонимдер мен микротопонимдер деңгейіндегі тілдік-менталды көрінісі болып келеді. Демек, сол аймақта ежелгі замандардан бері тұрып келе жатқан елдің, халықтың этнотанымдық (дүниетанымдық) ерекшеліктерін аймақтық топонимиялық жүйеде айқындайды.

Этнотанымдық топонимиялық қабаттар дүниетанымның белгілі бір түрлеріне негізделген және соларды тілдік-менталдық түрде көрсететін топонимиялық қабаттар (топонимдер типтері немесе топонимдер жиынтығы) болып табылады. Мәселен, кейбір топонимдер мифтік (мифологиялық) таным негізінде туындаған. Сол себепті оларды *мифтік (мифологиялық) топонимдер* немесе *мифтік (мифологиялық) этнотанымдық (дүниетанымдық) қабатына* жатқызуымызға болады. Танымның бір түрін «тарихи таным» деп айқындасак, жалпы топонимияда немесе аймақтық топонимияда сол танымға негізделген «тарихи топонимдерді» немесе *тарихи топонимиялық қабатты* қарастыруымызға болады.

Ал енді, сол түрлі таным түрлеріне негізделген топонимиялық қабаттарды хронологиялық (диахрониялық) тұрғыдан қарастыратын болсақ, олар *стратиграфиялық* қабаттарды құрайды, өйткені пайда болған, қалыптасқан дәуіріне, кезеңіне сәйкес бірінен кейін бірі, кезектесіп *стратиграфиялық* мәдени-тарихи хронологиялық қабаттардың құрылымын жасақтайды.

Алғашқы немесе ең көне стратиграфиялық дүниетанымдық топонимиялық қабатқа мифтік (мифологиялық) танымға негізделген топонимдерді жатқыза аламыз. Рама құдайымен – Рамнагар, Рампур, Рамгарх; Лакшми құдайымен – Лакшми Нагар; Рудра құдайымен – Рудрапур, Рудранатх; Сурья құдайымен – Сурьяван; Шива – Шивпури, Шивгарх, Шивпур, Шивраджпур; Брахма – Брахмапутра; Кали; Дурганти; Сарасвати; Парвати; Канти; Кама; Ямуна; Варуна; Балрама құдайымен – Балрампур; Ганеш құдайына – Ганеш Нагар; Хануман құдайына – Ханумангандж, Ханумангарх; Тулсипур; және де Арджунгарх, Гуру Дроначария, Бхарат – Үндістанның хиндиша аты; Ганга; Бхимпур; Лакшманпур; Ситапур, Ситанагар т.б. жатады. Хинди тілді ареалдағы топонимдердің этимологиялық қырының түп-төркіні санскрит және араб-парсы тілдерінен шыққан. Мысалы: Ганга (санскрит), Аллахабад (араб). Сондай-ақ түбір сөзге жалғанған араб-парсы, санскрит жұрнақтарына тоқтала келсек. Мысалы:

– абад: парсы тілінен енген жалғау (Ахмадабад);

– пур, -пури, -пура, -пурам: қалалардың аттарына байланысты (Канпур);

– шахар: парсы тілінен енген жұрнақ (Буландшахар).

Көне мифологиялық ұғымдар мен түсініктерге қатысты топонимиясында тағы бір географиялық атаулар тобы «әулие ағаштармен» байланысты. «Ағаш мифологиясы» өте көне «ғаламдық ағаш» культімен байланысты болып табылады. Мәселен, Бихар штатының орталық бөлігінде орналасқан шағын қала Бодх-Гаяның басты көрнекті орындары – Махабодхи ғибадатханасы мен Бодхи ағашы. Бүгінде Бодх-Гаяда өсіп тұрған ағаш, сол ежелгі заманда Гаутама ханзада түбінде отырып Буддаға айналған, яғни кемелдікке жеткен ағаштың тікелей «ұрпағы» және қасиетті ағаштардың бірі болып саналады [5, 11-15].

Көне мифологиялық танымдардан көрініс беретін аймақтық топонимдердің бір тобы үңгір атауларымен байланысты. Бихар штатының солтүстік-шығыс жағында шамамен 40 км қашықтықта орналасқан Гая қаласында – Барабар үңгірі сынды спелеоним белгілі. Осы микротопонимдік атауға және аталған нысанға қатысты ақпараттарда мифологиялық сипаттағы танымдық деректер бар. Әрине, бір кездерде киелі орын саналған үңгірдің сакральді мәні уақыт өте бәсеңдей берген, сондықтан үңгірге қатысты кейбір мифологиялық ақпараттар ұмыт болған. Егер көне замандарда үңгір зиярат, құлшылық

ететін, белгілі бір ырым-жоралар (ритуалдар) өткеретін киелі орын қызметін атқарған болса, кейінгі дәуірлерде ол киелі функцияларынан айрылған. Ал хинди тілді ареал топонимиясында сумен байланысты мифологиялық танымдардың мейлінше қарабайырланған сарқыншақтарын кейбір гидронимдік атаулардан байқауымызға болады. Ежелгі замандарда өзен, су атауларында имплицитті (жасырын) түрде «толыққанды» мифологиялық ұғымдар кешенді түрде болған шығар, ал талай дәуір өткен соң сол атауларда (су нысандарында) тек «қасиетті», «әулиелі», «емдік шипасы» бар деген қарабайырланған ұғымдар сақталған. Мысалы, *Ганга өзені* қасиетті, емдік шипасы бар су көзі болып саналады. *Ганга өзені* – Бхагиратхи, Бхиллангана, Алакнанда, *Ямуна өзені* – Тонс, Чамбал, Бетва, Синд және Кен сынды ағындардың орналасуында да мифологиялық астарлар бар. Осындай қасиетті өзендердің қатарына *Сарасвати* және *Парвати* да кіреді. Хинди тілдік ареалды өңірдің қасиетті, киелі жерлері өте көп. Алайда ең атақтылары:

Айодхья – Рам құдайдың туылған жері.

Матхура – Кришна құдайдың туылған жері.

Харидвар – Жерге Индраның баласы алып жүрген өлмес шәрбаты түтікшісінен бірнеше тамшы төгілген жердің біреуі. Қалған үш жер: Праяг (Аллахабад), Удджайн, Насик.

Канчипурам – Бұл қалада мындаған Вишну және Шива құдайына арналған ғибадатханалар бар [6, 10].

Әулиелік, көріпкелдік қасиет дарыған кісілердің есімдерімен байланысты топонимдер мен микротопонимдер: Горакхнатх, Вибхандак Риши, Бурхан ад – Дин т.б. Үнді халқы қасиетті жерлерін қадірлейтін елдің бірі болып табылады. Мысалға алатын болсақ: Ганга мен Ямуна өзендері. Үндістанның ең қасиетті өзендерінің қатарына жатады. Әлі күнге шейін үнді халқы Ганга өзеніне табынады, ол өзенді қасиетті және ол өзенге сыйынып, шомылған адам өз күнелерінен тазаланады деп санайды.

Үнді халқының аксиологиялық рухани құндылықтарының бірі – ел батырларын қастерлеу; елін, жерін қорғаған елі, жері үшін жанын қиған батырлар есімдерін жер-су аттарында мәңгі етіп үнді халқы «топонимиялық жадында» сақтай білген. Мысалға алатын болсақ: Раджа Пратап Сингх, Акбар, Ашока, Мадхубан Радж, Кашинатх Адхикари, Фироз т.б.

Хинди тілді ареал өлкесі топонимдеріне қатысты аңыз-әпсаналар бойынша тоқтала кетер болсақ, жалпыұлттық және аймақтық топонимдеріне (микротопонимдеріне) қатысты аңыз-

дар мен әпсаналар үлкен этнотанымдық рөл атқарады. Ғасырлар бойы қалыптасқан жер-су аттарына байланысты аңыздық және әпсаналық әңгімелер ел өмірінің өткен кезеңдерінен, ескі күннің естегі тарихынан мәлімет береді, халық дүниетанымынан, әлденеше ұрпақ өкілдерінің бастан кешкендерінен, өмір тәжірибесінен хабардар етеді. Хинди тілді ареал феноменінің үнді лингвомәдени қауымына етене таныс ықшамдалған инварианты – «Хинди тілді ареал – киелі, қасиетті жерлердің жиынтығы». Хинди тілді ареал феноменінің үнді рухани мәдениетінің эталондарының бірі деп қабылдауымызға да болады. Хинди тілді ареал киеліліктің, қасиеттіліктің (әулиеліктің) бір метафорасы ретінде де түсінуімізге болады. Басқа сөзбен айтқанда, Хинди тілді ареал үнді үшін киеліліктің бірегей бір символы.

«Ғаламдық тау», «ғаламдық таудың киелі шыңы» адам баласы Аспанмен және Тәңірмен байланыса алады, яғни жасампаздық (адамның жаратылуы, өсуі, өркендеуі) осы Ғаламдық өзектің (өсінің) тұрпаттары нақтыланған табиғи нысандары арқылы өткеріледі. Осындай мифтік танымдар мен түсініктердің негізінде, арқауында таудың «киелілігі», «қасиеттілігі» пайда болады. Хинди тілді ареал жерлері феномендік сипатқа, яғни қасиетті, киелі деген сипатқа қай дәуірлерде ие болды деген сауалға біржақты жауап беруге болмайды. Үнді халқының қазіргі (бүгінгі таңдағы) этно (дүние) танымдық түсініктері бойынша Айодхья, Харидвар, Матхура, Варанаси, Удджайн т.б. байланыстырылады. Уттаркханд штатында орналасқан Ом-Парват тауы үнді халқы үшін өте қасиетті. Таудың қасында орналасқан Манасаровар және Йонглингконг өзендері үндістер үшін аса құнды, қасиетті жерлердің бірі. Аңыз бойынша, Вишну мен Брахма Шива құдайына құлшылық жасағылары келгендіктен, Шивлинг тауының кейпін алады [7, 30].

Хинди тілді ареал өңірінде бірнеше мыңжылдықтар бойы ретімен ауысып келген түрлі лингвомәдени қауымдастықтарындағы когнитивтік база, ұжымдық когнитивтік кеңістік және жеке когнитивтік кеңістіктерінде тұрақты түрде хинди тілді ареал рухани феномені жалғасын тауып, күні бүгінге дейін сақталған. Киелілікті ұлықтайтын, туған жердің тау-тасына, топырағына дейін сүйе білетін, атамекенін, баба елін – Отанын қастерлей білетін халықтың ізгі ойлары мен жүрек тебіренісі көптеген Үнді елінің тарихына арналған мәтіндерден айқын көрініс тапқан. Хинди тілді ареал өңірінің жер, су, тау-тас, мекен, әулие орындары аттарына байланысты айтылатын

аңыздар мен әпсаналардың үлкен этнотанымдық (дүниетанымдық) мәні бар, сол өлкенің тарихынан, тұрмыс-тіршілігінен, әдет-ғұрыптарынан мәліметтер береді. Осыған қарағанда, топонимдер мен топонимикалық аңыздар белгілі бір өңірдің, яғни хинди тілді ареалдың топонимиялық ғалам бейнесін құруда, қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Хинди тілді ареал өңірі топонимиясына қатысты топонимикалық аңыздар мен әпсаналарды шартты түрде *тарихи-топонимикалық, жалпы топонимикалық, мифологиялық (діни-әлеуметтік)* аңыздар мен әпсаналар деп бөлуімізге болады. *Тарихи-топонимикалық аңыздар* – белгілі бір немесе жалпы тарихи оқиғаларға, тұлғаларға қатысты мекендік әңгімелер. *Жалпы топонимикалық аңыздарда* тарихи оқиғаларға (немесе дәуірге, кезеңге) қатысы жоқ, бірақ жергілікті халықтың түсінігіне сай келетін шындыққа жақын оқиғаларға құрылған әңгімелер баяндалады. *Мифологиялық (діни-әлеуметтік) топонимикалық аңыздар* мен әпсаналарда ертедегі мифтік танымдық (дүниетанымдық) іргетасы мүжіліп, өзгеріп немесе мүлдем жойылып кетуі салдарынан аңызда

өзгеріп немесе тіпті ұмыт болып жойылып кетуі әбден мүмкін [8, 216].

Хинди ареалының топонимикалық атауларына байланысты зерттеу жұмысында бірнеше этномәдени факторлар қарастырылған. Тілдегі аңыз-әпсаналардың ғасырдан-ғасырға тоқтамай жетуі халықтың ауыздан-ауызға жеткізіп, таратуы, фольклорының дамуы, өз елінің, тілінің салт-дәстүрінің берік ұстануы. Қорыта айтқанда, *Хинди тілді ареал* рухани феномені – үнді мәдени кеңістігіндегі белгілі бір эталон, киеліліктің (әулиеліктің) метафорасы және символы. *Хинди тілді ареал* феноменінің мыңжылдар бойы сақталуының негізгі себебі – «мәңгі ел» Үнді халқының мәңгі өшпес рухының жасампаздығында, сансыз ұрпақтардың рухани сабақтастығында. Хинди тілді ареал рухани феноменінің мәдени философиялық, тарихи-танымдық, дүние-танымдық, діни, идеологиялық және аксиологиялық әулеттері өте жоғары, сол себепті ұлттық санада, үнді халқының рухани мәдениеті мен тарихында қайталанбас және мәңгі өшпес орны бар. Әрбір үнді азаматы үшін хинди тілді ареал мифологиясы, бұрыннан қалыптасқан өркениеті, тарихы, мәдениеті, киелі жерлері оларға мақтаныш.

Әдебиеттер

- 1 Richard Stephen Charnock. Local Etymology: A Derivative Dictionary of Geographical Names. – Oxford University, 1990. – 167 p.
- 2 Witzel, Michael. “Aryan and non-Aryan Names in Vedic India.”. In Bronkhorst, Johannes; Deshpande, Madhav. Aryans and Non-Non-Aryans, Evidence, Interpretation, and Ideology (PDF). – Cambridge: Harvard University, 2008. – 352 p.
- 3 M. Athar Ali. Capital of the Sultans Delhi during the thirteenth and fourteenth centuries in Delhi through the Ages. – Delhi, 1986. – 42 p.
- 4 Hans Bekker The History of Sacred Places in India As Reflected in Traditional Literature. – New York, 1990. – 161 p.
- 5 Devdutt Pattanaik. Myth=Mithya: A handbook of hindu mythology. – New Delhi, 2006. – 227 p.
- 6 Mahadev Chakravarti. The concept of Rudra Siva through the ages. – New Delhi, 2002. – 46 p.
- 7 Дымшиц З.М., Ульциферов О.Г., Горюнов В.И. Учебник языка хинди. – М.: “Муравей-Гайд”, 1999. – 3-е изд. испр. – 688 с.
- 8 Дымшиц З.М. Морфология, Служебные части речи, Синтаксис. – М.: Наука, главная редакция восточной литературы, 1986. – 580 с.

References

- 1 Richard Stephen Charnock. Local Etymology: A Derivative Dictionary of Geographical Names. – Oxford University, 1990. – 167 p.
- 2 Witzel, Michael. «Aryan and non-Aryan Names in Vedic India.». In Bronkhorst, Johannes; Deshpande, Madhav. Aryans and Non-Non-Aryans, Evidence, Interpretation, and Ideology (PDF). Cambridge: Harvard University, 2008. – 352 p.
- 3 M. Athar Ali. Capital of the Sultans Delhi during the thirteenth and fourteenth centuries in Delhi through the Ages. – Delhi, 1986. – 42 p.
- 4 Hans Bekker The History of Sacred Places in India As Reflected in Traditional Literature. New York, 1990. – 161 p.
- 5 Devdutt Pattanaik. Myth = Mithya: A handbook of hindu mythology. New Delhi, 2006. – 227 p.
- 6 Mahadev Chakravarti. The concept of Rudra Siva through the ages. New Delhi, 2002. 46 p.
- 7 Dimşic ZM, Wlciferov OG, Goryunov VI Linguistic tutorial Hindi. – Moscow: “Muravey Hyde”, 1999. – 3-e izd. Corr. – 688 s.
- 8 Dimşic ZM Morphology, Service parts of speech, syntax. – Science, revised Home East Literature, 1986. – 580 p.

Кокеева Д.М., Бокулева Б.С.,
Турар А.С.

**Хинди тіліндегі
терминологиялық жүйенің
қалыптасу мәселелері**

Банк терминдерінің қалыптасуы мен дамуындағы өзгерістерді бірізді, жүйелі зерттеу заман қажеттілігінен туындап отыр. Себебі, басқа терминдер сияқты банк саласындағы терминдер де аз уақыттың ішінде қалыптасқан терминдер, қазіргі кездегі қолданыс аясы орныққан, өзге сала терминдері сияқты банк терминдері де даму үрдісін басынан кешіп отыр. Мақалада банк терминология анықтамасының пайда болу мен қалыптасу қырлары зерттелді.

Түйін сөздер: терминология, хинди тілі, Үндістан, банк терминдері.

Kokeyeva D.M., Bokuleva B.S.,
Turar A.S.

**Problems of formation of
terminological system in hindi
language**

A consistent and systematic study of changes in the development and formation of banking terms due to the need of time. Whereas the scope of banking terms is established, as in other industries, and the process of development is going on. This article investigated aspects of the emergence and establishment of definitions of the banking terminology.

Key words: terminology, Hindi, India, banking words.

Кокеева Д.М., Бокулева Б.С.,
Турар А.С.

**Проблемы формирования
терминологической системы
в языке хинди**

Последовательное и системное исследование изменений в развитии и становлении банковских терминов обусловлено необходимостью времени. Так как сфера применения банковских терминов, как и в других отраслях, налажена и происходит процесс активного развития. В данной статье исследованы аспекты возникновения и становления определения банковской терминологии.

Ключевые слова: терминология, язык хинди, Индия, банковские термины.

ХИНДИ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі әдеби хинди тілі – Үндістанның мемлекеттік тілдерінің бірі. Хинди тілі Үндіеуропа тілдері шоғырының үндіарий тармағына жатады. Хинди тілінде сөйлеушілердің саны 500 млн-нан астам адам (2002). Солтүстік пен орталық Үндістанның Уттар-Прадеш, Мадхья-Прадеш, Харьяна, Раджастан, Химачал-Прадеш, Бихар штаттары мен Дели одақтас аумағының халқы сөйлейді. Хинди тілі екі диалектілік топқа бөлінеді:

Батыс диалектісіне – кхари боли, бангару (немесе хариани), брадж, канауджи, бундели;

Шығыс диалектісіне авадхи, багхели, чхаттисгархи диалектілері жатады [1].

Сөйлесу деңгейінде хинди және урду тілдерінің айырмашылығы жоқ [2]. Урду тілі араб және парсы тілдерінен кірген сөздердің бар болуымен және араб әліпбиінің қолдануымен ерекшеленсе, хинди тілінің дәстүрлі жазуы – деванагри қолданылады және хинди тілінде ежелгі санскрит тілінен енген сөздер көп.

Хинди тілі өзінің грамматикалық құрылымына, фонетикасына және лексикасына әсерін тигізген, тілге көп өзгерістер әкелген қиын да, ұзақ даму жолын бастан кешірді:

– ерте кезең (X-XII ғ.) Солтүстік Үндістанды үнді билеушілерінің билеген уақыты;

– орта кезең (XII-XVI ғ.) Түркілердің билеу кезі;

– кейінгі кезең (XVI-XIX ғ.) Ұлы Моғол империясының билікте болған уақыты және еуропалықтардың Үндістанды жаулап алудың басы;

– қазіргі кезең екі субкезеңге бөлінеді:

XIX ғ. басынан 1947 жылы Үндістанның тәуелсіздік алу уақытына дейінгі;

– тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақыттан қазіргі кезге дейін [3].

XI ғ. бастап Үнді жеріне мұсылман жаулаушылары келіп, XIII ғ. Дели сұлтанатының негізін қалады. Сол уақытта ислам – мемлекеттік дін болып, парсы тілі сұлтанаттың ресми тілі болып бекітілді. Мұсылман билеушілерінің арасынан әдеби шығармаларды тек парсы тілінде ғана емес, жергілікті кхари боли тілінде де жазған болатын. Сол замандағы танымал ақын Амир Хусрау осы тілді «хиндави» деп атады, яғни Инд өзенінің шығысында тұратын халықтың тілі. Санскрит тілінде бұл өзен «Синдху» деп айтылса, кейіннен фонетикалық өзгерістер-

ге байланысты «хинду» деп аталып кетті. Осы сөздің өзі уақыт өте келе «хинд» деп дыбыстала бастап, тағы біраз уақыттан соң, сөздің соңына дауысты «и» қосылып «хинди» делінеді. Делиде сөйленген жергілікті тілге «забан-э-хинди» деген атау беріледі. Алайда нәтижесінде «забан» сөзі қолданыстан шығып, жай ғана «хинди» болып аталып кетті [3, 154]. Мысалға дінмен байланысты келген кірме сөздер: कुरान [kurān] – Мұсылмандардың Қасиетті кітабы – Құран, मस्जिद [masjid] – мешіт, बस्मिल्ला [bismillā] – бисмилләх, मदरसा [madarasā] – медресе, दुआ [duā] – дұға. Осы кезде әдебиет парсы тілінде керемет даму үрдісін басынан кешті. Ғазальдар дүниеге келе бастады. Мысалға: अफसाना [afsānā] – әңгіме, दास्तान [dāstān] – дастан. Музыкалық аспап түрлері де көбейді. Мысалы: चंग [chang] – пернелі музыкалық аспап, तंबूर [tanbur] – барабан, शहनाई [shahnāi] – сырнай [3].

Орта кезеңнің басында үндістер мен мұсылмандар мәдениетінің синтезденуінен қазіргі әдеби хинди тілі өзінің сөздік қоры және грамматикалық құрылымын сақтай отырып, парсы тілінің лексикалық қорын сіңіріп ерекше сөйлеу тіліне айналды, яғни хиндавидің парсыланған түрі. Бұл сөйлеу тілі де бас кезінде жергілікті тіл «хиндави» сияқты атауға ие болады. Уақыт өте келе хиндави Үндістанның басқа аумақтарына тарай бастайды. Бұл өздерінің ықпалын күшейту мақсатында жасалынған жаулаушылардың саясаты деуге болады. Жаулаушылар Оңтүстік Үндістанға шапқыншылық жасай бастайды, сол кезде хиндави (кхари боли) өзінің сөздік қорын араб және парсы лексикасымен толтырып ары қарай дами түседі. Осы кезде хиндави араб графикасымен жазыла бастады. Солтүстікте хиндави (кхари боли) үнділердің көне алфавиті деванагариді қолданса, оңтүстіктегі араб графикасын пайдаланған хиндави тілі «дакхини» деп аталады. Кейіннен дакхини оңтүстік Деканда негізгі қарым-қатынас жасайтын, алдыңғы қатарлы танылған тілге айналды. Осы уақытта үнділер мен түркілердің арасында сауда өте жақсы дамыды. Осыған байланысты кірме сөздер қатары да көбейді. Парсы тілінен енген сөздерге мысал берсек: अनार [anār] – анар, жеміс атауы, तरबूज [tarbuz] – қарбыз, खुरमा [khurmā] – құрма, कश्मिश [kishmish] – жүзім, पस्ता [pista] – пісте, प्याज [piyāz] – пияз, अंगूर [angur] – жүзім, गौहर [gauhar] – гаухар тас, алмас [almās] – алмас тас, मरमर [marmar] – мәрмәр, मरिजान [mirjān] – маржан. गजी [gazi] – қалың мата атауы, ताфта [tāftā] – жібек мата, चादरा [chādrā] – жамылғы, दरियाई [dariyāi] – атлас мата,

रेशम [reshm] – жібек. Бұл сөздер сол уақытта Үнді жеріне Азиядан сауда керуендерінің келуімен байланысты қолданылған кірген сөздер.

Ұлы Моғолдардың кезінде хиндави тілі өзінің дамуын әрі қарай жалғастырады. XVII ғ. Моғолдардың Деканға шабуылы кезінде Декандағы жергілікті тіл дакхиниді «забан-е-урду-е-муалла» деп өзгертілді. Кейіннен бұл атау қысқартылып урду деп аталып кетеді. Осылайша урду дакхини тілін ығыстырып, Деканның әдеби тіліне айналды [3]. Ұлы Моғолдар кезінде сөздік қорды көбейтіп, терминдер қатарын көбейткен кірме сөздер көбінесе әскери терминдер болды. Себебі, Моғолдар кезеңінде жаулаушылық әрекетті соғыстар көп болды. Мысалы: लश्कर [lashkar] – әскер, ऐवान [evān] – заң шығарушы палата, तैग [teg] – қылыш, रज्म [rajm] – соғыс, नावक [nāvak] – оқ, जरिह [jirah] – сауыт, шамшир [shamshir] – семсер, कामан [kamān] – садақ. Берілген сөздердің бәрі парсы сөздері. मालकि [mālik] – патша, वाजीर [vājir] – уәзір, अमीर [amir] – әмір, बैरक [beirak] – ту – бұлар араб тілінің сөздері.

XVIII ғ. Үндістанға келген ағылшындар өздерінің тіл саясатын жүргізе бастады. Ұлы Моғол империясының құлауы және ағылшындардың үстемдік етуі қазіргі әдеби хинди тілінің қалыптасуына негіз болды. Ағылшындар үнді қоғамының қолдауына ие болу үшін, хинди тілінің мерейін көтерді және де олар Үндістанда христиан дінін таратуда хинди тілін қолдануды ыңғайлы деп тапты. Қазіргі әдеби хинди тілінің қазіргі кезеңде орнығуын ағылшындардың XIX ғ. саяси және экономикалық орталығына айналған Калькутта қаласындағы форт Уильямдағы христиан колледжімен байланыстырады. Дәл сол жерде хинди тілінде өте көп шығармалар жазылып шыға бастады. Мысалы, Лаллу Джи Лалдың «Прем Сагар» (Махаббат теңізі), Мир Аманның «Баг о бахар» (Бақ және көктем) шығармалары. Осы кезде хиндидің дамуымен қатар оның парсы тіліне икемделген түрі, яғни урудудың да дамуын айта кеткен жөн. 1837 жылы урду тілі парсы тілін толықтай ығыстырып, ресми тіл болды. Сол уақытта хинди тілі деванагари алфавитімен ресми тіл болуға дайын болмады, себебі біріншіден, 1859 жылға дейін Ұлы Моғол империясының мұсылман әкімшілігі әлі де болсын үстем болып тұрды, екіншіден, оның барлық арнайы терминологиясы араб тілі және парсы тілінен тұрды [24, 187]. Ағылшын сөздері үнді тілдеріне XVI ғ. ене бастады. Ағылшындардың келуімен техника, технология саласындағы термин сөздер қатары толықты. Мысалы: अफसर [afsar] – офицер, मशीन [mashin] – машина, स्कूल [skul] – мектеп, प्रेस

[pres] – пресса, रेल्वे [relve] – темір жол, मील [mil] – зауыт.

Хинди тілі әрі қарай дамыды, оған дәлел XX ғ. басында хинди тілінде газет-журналдардың басылып шыға бастауы. Хиндидің интенсивті дамуы XX ғ. екінші жартысында Үндістанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде орын алды. Үндістан Конституциясы 1950 жылы хиндиді оның деванагари әліпбиімен мемлекеттік тіл деп жариялайды. XX ғ. қазіргі әдеби хинди тілі ғылым мен білімнің тілі деп есептелінді [4].

Қазіргі әдеби хинди тілінің өзіндік тұрақталған стилистикалық бағыттары бар. Стилистикалық ерекшеліктеріне әсер ететін факторлардың бірі – кірме сөздердің қолданылуы. Осыған байланысты қазіргі әдеби хинди тілі алты бағытқа немесе стильге бөлінеді:

Кітап стилі, бұл стильді «дұрыс» стиль немесе «таза хинди» стилі деп атайды. Бұл стиль төл хинди тілінің *тадбхава तद्भव* сөздерін қолданылуымен қатар, санскрит тілінен енген *татсама तत्सम* сөздерінің кең қолданылуымен анықталады. Кітап стилінде аздап араб-парсы және ағылшын сөздері де кездеседі. Мысалы, *видеши वदिशी* деген сөз, яғни басқа әртүрлі тілдер семьясынан енген кірме сөздер. Кітап стилінде көптеген газеттер мен журнал мақалалары жазылған. Үндістанның Орталық үкіметінің, штат үкіметінің және кеңестік территория құжаттары мен іс-қағаздарының көп мөлшері аталған кітап стилінде жазылады. Басым бөлігі ғылыми-көпшілік пен оқу-білім әдебиетінде қолданылады.

Санскриттелген стиль. Ең басты белгісі бұл стильде *татсама तत्सम* сөздері қолданылады. Үндістан Конституциясы аталған стильде жазылған. Бұл стиль әртүрлі діни, философиялық және әдебиеттану жөніндегі зерттеулер мен трактаттарда қолданылады. Үнділік діни ұйымдар құжаттарын жасауда осы стильді қолданады.

Бейтарап стиль, басқаша сөзбен айтқанда күнделікті қолданатын стиль деп те айтса болады. Бұл стильді араб-парсы сөздерін де, хинди тілінің төл *тадбхава तद्भव* сөздерін де біркелкі үйлесімділікте қолданады. Бейтарап стилі санскриттен енген *татсама तत्सम* сөздерін аз қолданады. Алайда, ағылшын тілінен енген кірме сөздерін өте көп қолданады. Бұған себеп алдыңғы қатарлы технологиялар дамып, күнделікті тұрмысқа жылдам еніп, көп қолданылуымен түсіндіріледі. Бұл стиль радио, теледидар, ақпараттық газет мақалаларында және халықтық жиналыстарда көптеп қолданылады.

Көптеген әдебиет шығармалары да аталған стильде жазылған. Мемлекет көшбасшылары да халықпен тіл табысу кезінде осы стильді қолданады.

Сөйлеу стилі деп хиндидің төл *тадбхава* мен *видеши* иранизмдіктің және қаладағы жергілікті (делилік, мумбайлық, хайдерабадтық) тілдің қолданылуын атайды. Оларды *деши देशी* деп атайды. Бұл – базар, жәрмеңке, жақын достар арасында тіл табысатын, жұмысшылар мен күтушілермен сөйлесу стилі. Аталған стиль көше стилі болып табылады. Қаладағы көпшілік тұрғындардың бірін-бірі арасында үйреншікті қолданысындағы стилі болып табылады.

Урдуланған стиль көбіне араб-парсы тілінің *видеши* сөздерін қолданады. Бұл сөйлеу стилінің толықтай егістік құрылымы хинди сөздерімен қала береді. Аталған стиль урду тілінен аударылған кітап стилі болып саналады. Үндістанда тұрып жатқан толықтай дерлік мұсылмандардың тұрмыс-тіршілігі жайлы көркем әдебиет осы стильде жазылған. Бұндай көркем әдебиет мұсылман авторларымен шығарылған. Сонымен қатар, бұл стильді кино түсірілімнің лексикасында көп қолданады, яғни «фильми бхаша» *फिल्मीभाषा* деп атайды. Алайда, индуизмге қатысты тарихи-діни тақырыптардағы фильмдер санскриттелген стильде болып келеді.

Парсыланған стиль немесе әдеби урду стилінің өзіндік жазуы бар, араб жазуын қолданады, тек өзіндік өзгертулерімен және грамматикалық ерекшеліктерімен. Басқа стильдермен ұқсастығы – есімдер, егістіктің түбір сөздері, көмекші сөздерінің кездесуі болып табылады. Көркем әдебиет шығармалары, ғылыми мақалалар мен публицистикалық материалдар осы стильде жазылған. Бұл стиль бұқаралық ақпарат құралдарының, теледидар және радионың сөйлеу стилі болып табылады. Бұл стиль урду поэзиясының дәстүрлі стилі болып табылады. Әдеби урду стилінде урду тілінде жоғары білім алғандар сөйлейді [5].

Аталған алты стильдер қазіргі әдеби хинди тілінің негізін құрайтын функционалдық стильдері (ғылыми, публицистикалық және ресми іс жүргізу) болып табылады. Бір ғылыми мақала «дұрыс» хинди немесе кітап стилінде, ал басқа ғылыми мақала санскриттелген стильде жазылуы мүмкін. Кейде публицистикалық мақалалар бейтарап стилінде жазылуы да мүмкін. Сонымен қатар, әдеби шығармалардың мазмұнында бейтарап стилі, урдуланған стилі немесе сөйлеу стилі кездесіп жатады.

Қорыта айтқанда, хинди терминологиясының қалыптасу, даму тарихы термин шығармашылығының барлық уақытта бір қалыпты жүріп жататын үдеріс емес екендігін көрсетеді. Түрлі себептердің әсерінен белгілі бір мерзім аралығында терминдер қатары тез өсіп, терминологиялық лекси-

каның ауқымы молая түссе, келесі бір уақыт аралығында ондай қарқындылық болмайды. Оның бірнеше себептері бар. Солардың ішіндегі термин шығармашылығына тікелей ықпал ететін ең басты факторлардың бірі – ғылым мен техниканың дамуы болса, екіншісі – сол елде үстемдік етуші тіл саясаты.

Әдебиеттер

- 1 Исакова З.Е., Көкеева Д.М., Бокулева Б.С. Үнді филологиясына кіріспе: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 388 б.
- 2 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 315 б.
- 3 История Востока. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI–XVIII вв. – М.: «Восточная литература» РАН, 2000. – Т. 3. – 296 с.
- 4 Воронков В.А., Иоффе М.Я. и др. Налоговые системы зарубежных стран. – М., 1983. – 406 с.
- 5 Ульциферов О.Г. Учебник языка хинди. Основной курс второго и третьего годов обучения: – М.: Восток-Запад, 2006. – 536 с.

References

- 1 Iskakova Z.E., Kokeyeva D.M., Bokuleva B.S. Yndi filologiyasyna kirispe / oku kuraly. – Almaty: Kazakh University, 2006. – 388 b.
- 2 Syzdykova R. Kazak adebi tilinin tarihy. – Almaty: Gylym, 1995. – 315 b.
- 3 The history of the East. East at the turn of the Middle Ages and modern times. XVI-XVIII centuries. – M.: “Eastern Literature” RAS, 2000. – T. 3 – 296 seconds.
- 4 Voronkov V.A. Yoffe M.J. and other tax systems of foreign countries: – M., 1983. – 406 p.
- 5 Ultsiferov O.G. Hindi language textbook. The main course of the second and third years of study: – M., East – West, 2006. – 536 p.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Кортабаева Г.К.
**Чуваш тіліндегі ротацизмнің
фонетикалық табиғаты**

Түркі тілдерінде ротацизм сияқты өте қызықты фонетикалық құбылыстар бар екендігі ертеден белгілі. R ~ z сәйкестігінің фонетикалық табиғаты түркітану ең жұмбақ құбылыстардың бірі болып табылады. «Ротацизм» атауына ие бұл құбылыс түркітануда даулы мәселе болып қалып отыр. Бұл мақалада автор түрлі ғылыми жорамалдарға шолу жасайды және олардың көзқарастарына бірқатар түсініктеме береді.

Түйін сөздер: ротацизм, салыстырмалы-тарихи фонетика, чуваш тілі.

Kortabaeva G.K.
**Phonetic nature rhotacism in the
Chuvash language**

The Turkic languages have long been found very interesting is the phonetic phenomenon of rhotacism. Nature phonetic matching r ~ z is one of the most mysterious phenomena in Turkic studies. Phonetic phenomenon rhotacism still remains a controversial issue in linguistics. In this article the author comments on a number of different hypotheses and tries to uncover its meaning.

Key words: rhotacism, comparative- historical phonetics, the Chuvash language.

Кортабаева Г.К.
**Фонетическая природа
ротацизма в чувашском языке**

В тюркских языках уже давно было обнаружено весьма интересно такое фонетическое явление, как ротацизм. Природа фонетического соответствия r ~ z является одним из самых загадочных явлений в тюркологии и до сих пор остается спорной проблемой в языкознании. В данной статье автор комментирует несколько разных гипотез и пытается раскрыть его суть.

Ключевые слова: ротацизм, сравнительно-историческая фонетика, чувашский язык.

ЧУВАШ ТІЛІНДЕГІ РОТАЦИЗМНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Түркілік тілтаным тарихында дыбыстардың тарихи өзгерістерінің туыс тілдерді ажыратудың басты белгісі болды. XI ғасыр лингвисті М. Қашқаридың еңбегінен түркі тіл білімінде салыстырмалы-тарихи фонетика бұдан 1000 жылдар шамасында қалана бастаған деп айтуға негіз бар. Түркі халықтары өміріндегі күрделі саяси-әлеуметтік жағдай, жартылай көшпелі өмір салты ғылымның үздіксіз дамуына қолайлы жағдай туғыза алмағандықтан, лингвистика ғылымы да белгілі бір дәрежеде кешеуілдеп қалғаны рас. Сонау Махмұт Қашқари заманынан кейін араға 7-8 ғасыр салып барып, Батыс Еуропада салыстырмалы-тарихи фонетиканың ғылыми-теориялық негізі салына бастады.

1927 жылы Р.О. Якобсон синхронды-диахронды лингвистика зерттеулерінің басын қосып, тілдің тарихи фонологиясы мен оның жүйесінің тарихын бірге қарастыра бастады. Сол себепті тарихи фонологиялық дүниеге келуін Р.О. Якобсонның атымен байланыстырады.

Тілдің ішкі заңдылығын құрайтын дыбыс сәйкестіктерінің тарихи дамуда қызметтері де кеңейіп, сараланады. Айталық, дыбыс сәйкестіктерінің сөз мағынасына әсері түркологияда XIX ғасырдың соңғы жылдарынан бастап зерттеушілер В. Томсен, В.В. Радлов, Ж. Дени, К. Гренбек, В. Богородицкий т.б. еңбектерінен кездестіреміз [1, 16].

Қазіргі зерттеушілердің айтуы бойынша, түркітануда салыстырмалы-тарихи зерттеулерді саралағанда, фонетикаға арналған еңбектер көбірек. Фонетиканы тарихи тұрғыдан зерттеу О. Бетлинг, В. Радлов, А.Н. Самойловичтардан басталып, «түркі теңізінің» штурмандары (Дзюба О.) болып саналатын В.В. Бартольд, С.Е. Малов, В.А. Богородицкий, А.Н. Кононов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак, Б.А. Серебринников, М. Ряснен, Э.В. Севортян сынды ғалымдар жалғастырды.

Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи фонетикасына арналған Москва мен Ленинградта Н.К. Дмитриев (1955) және оның ізбасарлары Ф.Г. Исхаков (1955), Дж. Киекбаев (1955; 1956) Ф. Кязимов (1954), Г.П. Мельниковтердің (1962; 1963; 1970), А.М. Щербактың «Сравнительная фонетика тюркских языков» (1963; 1964; 1970), сондай-ақ түркі-монғол тілдері секторының ұжымдық еңбегі «Сравнительно-историческая

грамматика тюркских языков. Фонетика» (1984) еңбектері жарық көрді.

Қазіргі түркі тілдеріндегі ерекше фонетикалық құбылыстар санатына йотация, ламдаизм, ротацизм құбылыстарын айта аламыз. Соңғы жылдары Г.И. Рамстедт, Золтана Гобоц, Лайоша Лигети, Николас Поппе, Н.К. Дмитриев, М.Р. Федоров, Талат Текин, Е.А. Хелимский, М.З. Закиев, О.А. Мудрак, Амини Йылмаз, Али Акар, А.А. Бурыкин сынды шет елдік ғалымдар осы мәселеге қызығушылық танытып, көптеген еңбектерін арнады.

Түркі тілдерінде дауыссыздардың екі дауысты арасында «сына» ретінде қолданылуы біршама кең тараған құбылыстардың қатарына жатады. Әрине, кез келген дауыссыз мұндай позицияда қолданыла бермейді. **Р дыбысының түркі және монғол тілдерінде қолданылу жағынан ұқсастық көп.**

Ротацизм дегеніміз *z* фонемасының орнына *г* фонемасының қолданылуы, яғни *r/z* сәйкестігі, орысша *г*'кание деп аталады. **Бірақ түркі, монғол тілдеріне тән ротацизм заңдылығы *р* менен *з*-ның сәйкестігі сақталып отырады: *ихер ~ егіз, ухер ~ өгіз, түрген ~ тез, херчик ~ кесу* т.б.**

Академик Ә. Қайдардың салыстырмалы-тарихи зерттеулерге қойылатын бірнеше қағидалардың ішінен осы ротацизм құбылысына қатыстысын келтірейік: *Салыстырмалы-тарихи зерттеулердің фактілері – дыбыстар мен оның заңдылықтары, морфологиялық тұлғалар, сөйлем жүйесі және сөздердің лексикалық, грамматикалық мағыналары. Шауаш тіліндегі хер сөзі мен көпшілік түркі тіліндегі қыз сөзінің арасындағы айырмашылықтар осы тілдерге тән заңдылықтар қ-ның х-ға, з-ның р-ға, ы-ның е-ге алмасуы не сәйкестігі негізінде дәлелденуге тиіс* [2].

Түркі тілдеріндегі *r/z* дыбыстарының сәйкестігіне, яғни ротацизм құбылысына алғаш көңіл аударған И. Клапорт болды. Ал чуваш тілі мен басқа түркі тілдерінің арасындағы бұл ерекшелікті В.Шот зерттеулері кеңейте түсті. Кейінгі зерттеушілер арасында бұл тарихи өзгеріске ұшыраған дыбыстардың қайсысы бұрын деген мәселеде 2 түрлі көзқарастың бар екенін айтамыз: Г. Рамстед, М. Ряснен, Н. Баскаков сияқты ғалымдар *р* дыбысына *z* дыбысы дамып шықты десе, В. Радлов, Ю. Немет, Г. Гомбоц, Б. Серебрянников *z* дыбысынан *р* дыбысы өрбіген дейді.

Ал Н. Ашмарин, Н. Дмитриев сияқты тюркологтар бұл дыбыстардың шығуы жөнінде нақты пікірлерін айтпайды, бірақ материалдарды талдаумен болды. Оның үстіне Н. Дмитриев *r/z*

дыбыстарының алмасуы абсолютті құбылыс емес екенін көрсетті [3].

Алайда бүгінгі таңда түркологтардың басым көпшілігі *z* дыбысы *г* фонемасынан дамып шықты деген пікірде. Қалай болғанда да, *самар / самыр / сәміз* сөздеріндегі *r/z* дыбыстарының алмасуы анық байқалып тұр.

Махмуд Қашқари заманында Самарқанд пен Семізкенд атауы қатар қолданылған, яғни «Самарқандты үлкендігі үшін Семізкенд – Семіз шахар дейді. Мұны форсылар Самарқанд түрінде қолданылады» деп жазылған «Диуани лұғатит-түрк» еңбегінде [4].

Түркі тілдерінің құрамында, якут тілі секілді басқа түркі тілдеріне ұқсамайтын ерекше тілдердің бірі – чуваш тілі. Түрік ғалымы Талат Текиннің зерттеулеріне сүйенетін болсақ, чуваш тілі Ана түрікше тілімен туыс бір тіл болған. Ана чуваш немесе Ана Бұлғар тілінен шыққан. Бұл тұжырымға сүйенсек, онда чуваш тілі басқа түрк тілдерімен туыс емес, туыс тілдердің балалары болғаны. Талат Текин чуваш тілінің шыққан тобы яғни Ана Бұлғар тілінің ең алғаш Түрк тілінен айрылуы шамамен б.з 2000 жылға баратынын айтады [5].

Көрнекті түркітанушы Н.А. Баскаков Бұлғар тілінің ерекшеліктері деп төмендегі белгілерді атайды, оның ішінде бізге керегі «өзге түркі тілдеріндегі сөз соңындағы *з* орнына *р* дыбысының қолданылуы (ротацизм құбылысы): *пар~ буз// муз; хер~кыз* т.б.» [6].

Чуваш тілінің фонетикалық жүйесін зерттеушілер оның вокализмінің құрамында Еділ бойындағы түркі тілдеріне ортақ болып келетін ерекшеліктермен қатар, ол тілдерден өзгеше таза шауаштық және әр қилы фонетикалық қоршаудың нәтижесінде қалыптасқан өзгерістерді, кейінгі замандарда ауысқан сөздер құрамындағы өзгерістерді ажыратады. Чуваш тілінің құрамында финн-угор, оның ішінде мари тілдерінің сөздері көп.

Чуваш тілінің негізгі айырмашылығы түркі тілдеріндегі *з* орнына **р**, **ш** орнына **л** әрпінің қолданылуы. Мысал келтіретін болсақ, жалпы түркі тілдеріндегі *кыз* сөзі чуваш тілінде жіңішке *і* дыбысы арқылы *һир, сакӑрвунӑ сегіз он ~ сексен*, жалпы түрікшедегі *кыш* сөзінің чуваш тілінде жіңішке *і* дыбысыменен *һил* болады. Бұған қарасақ, түркі тілдерінің ішіндегі ең ескі қасиеттерді сақтаған чуваш тілі деп айтуға болады. Ең қызығы, қазақ тіліндегі *теңіз*, түрік тіліндегі *дениз* сөзінде кездесетін *з* дыбысы чуваш тілінде *тинӑс* деп дыбысталады. Махмуд Қашқари заманында (XI ғ.) *з* орнына

р, ш орнына **л** әрпінің қолданылуы болмаған дейді.

Н.А. Баскаковтың «Историко-типологическая фонология тюркских языков» (1988) еңбегі түркі тілдерінің фонологиялық құбылыстарын зерттеуге арналған ерекше еңбек болып табылады. Ғалым осы еңбегінде вокализмдердің дамуын төмендігіше қарастырады, яғни түркі тілдері:

1) Алтай кезеңіне дейінгі кезеңде басқа біртұтас бөлінбеген моновокалдық жүйелі дамыған тіл болған.

2) Алтай кезеңінде вокализмнің негізі екі фонемадан құралған, олар тек қана тембр арқылы ажыратылған.

3) Хун кезеңінде жалғамалылық сипатқа толық ие болды, дауыстылардың саны сегізге жеткен. Ашық дауыстылар мен қысаң дауыстылар толық жіктелген кезең деп есептеледі.

4) Көне түркілік кезеңде жеке топтарға бөліне бастаған.

5) Қазіргі түркі тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес өзгере бастауы. [7,72-73 б.]

Сөйтіп, Н.Баскаковтың топшылауынша, Алтай дәуіріндегі біртұтас тілдерден тұңғұсманчжурь, монғол және түркі тілдері бөлініп шығып, жеке-жеке тіл ретінде қалыптасқан. Ротацизм құбылысын *p ~ z* ол осы дәуірдің жемісі деп қарайды [6].

Ротацизм чуваш тіліндегі *p* дыбысының келетін кейбір сөздер басқа түркі тілдерінде *z* дыбысына тарихи ауысуы байқалады.

Салыстырайық:

– чув. *вӑкӑр*, монғ. йкег, венг. өкӱг, көне түркі. *ogüz* «өгіз»;

– чув. *йӓкӓр*, монғ. екегі ~ ікегі /ікеге, венг. ікег, көне түркі. *ekiz* «егіз»;

– чув. *пару*, монғ. *бігауи*, венг. *еогји*, көне түркі. *bizau*, *bizauu* «бұзау»;

– чув. *сыр*, монғ. *j i g и*), көне түркі. *jaz* «жаз».

Түркологтар *z* дыбысын ең ескі дыбыстардың қатарына қосады. Татар ғалымы Р.Г.Ахметьяновтың этимологиялық ізденістерінде монғол, тұңғыс-манчжурь, чуваш тілдеріндегі *r* дыбысын архетип (түбіртек) деп таниды [8, 129].

Б.А. Серебринников пен А.М. Щербак та бұл мәселеде қалыс қалмады: олар *r/z* құбылысын басқаша дәлелдеуге тырысады: Предположение о первичности *r* в шауашском построено без учета основных тенденций развития шауашского консонантизма. Одна из наиболее характерных особенностей развития шауашского консонантизма состоит в стремлении к ослаблению смычки, в соответствии с чем, например, древний задненебный *q* в шауашском

*языке превратился в х...; Древний ч в шауашском языке превращался в ч'... Подпав под действие дальнейшего ослабления щели затвора, исконный *z* мог бы дать *r*; так как несмотря на артикуляционную сложность *r* степень раскрытия затвора у *r* больше, чем у *z* [9].*

Сөйтіп, Ю.А. Серебринников түркі тілдеріне жуан дауыстылардан кейін жіңішке дауысты дыбыстардың келуі мүмкін емес екенін ескерте келіп, фин ғалымы Г.И. Рамстедтің елеулі қателікке ұрынғанын ашып айтады.

Татар ғалымы М.З. Закиев, Ф. Хакимзянов, Ю. Шамилоглы сияқты ғалымдар кейінгі бұлғарлардың *z*-тілде сөйлеуіне байланысты ашмаринистер «бұлғар тілінің ауысуы жайлы» жаңа болжамдарын ұсынды. Бұл болжам бойынша бір кездерде бұлғарлар ескі чуваш тілінде сөйлеген, монғол шапқыншылығына дейін-ақ өздерінің бұрынғы тілдерін тастап, кейін *z*-тілді тілге айналған дейді [10]. Ғалымдардың ашмаринистер деп отырғаны «бұлғар-чуваш» теориясын ұсынған Н.И. Ашмарин және оның жақтастары туралы.

Бұл ғалымдар бұл өзгерістің себебін «Бұлғарияға көшіп келген *z*-тілді қыпшақтардың немесе Орта Азиядан келген дін қызметкерлерінің ықпалымен, тіпті оба індетіне байланысты халықтың толық қоныс аударуымен» түсіндіреді және «көне бұлғар тілінің жазба ескерткіштері тілінің деректері негізінде бұлғарлар о бастан-ақ қазіргі татар тілінің кейбір белгілері бар *z* тілінде сөйлеген, ешқандай ротацизм, ламдаизм белгілері болмаған» деген қорытындыға келеді.

Башқұрт ғалымы М.Р.Валиева «Происхождение фонетических соответствий *p ~ p*, *z ~ p*, *й ~ p* в башкирском языке» деген еңбегінде «Общеизвестно, что «булгарский ротацизм» наблюдается только в чувашском языке среди тюркских языков. Однако некоторые корреляты активно функционируют в башкирском, татарском языках» деген қорытындыға келеді [11]. Біз де бұл пікірге қосыламыз: **чуваш тілімен қазақ тілін салыстырсак: хер ~ қыз, хур ~ қаз, хуран ~ қазан, ватар ~ отыз, хантар ~ құндыз, самар ~ семіз, зер ~ жүз, сур ~ жаз, чер ~ тізе т.б. түрінде дыбысталады.**

М.Р. Валиева аталмыш мақаласында ротация құбылысын жан-жақты зерттей келе, көзқарас-пікірлерді төмендегіше жіктеп көрсеткен. Оны сол күйінде еш өзгеріссіз сілтеме жасағанды жөн санадық.

1) *r // z*, Ю. Клапрот, В. Шотт, Н.И. Ашмарин считают, что *r ~ z* – явление не имеет хронологической датировки;

2) $r > z$, Р.И. Рамстедт, М. Рясянен, Бернат Мункачи, Золтан Гомбоц, Маргет К. Палло, Лайош Лигети, Н. Поппе, Н.К. Дмитриев, И.Г. Добродомов, Е.А. Хелимский, А.А. Бурыкин и др. доказывают, что слова с фонемой r являются первичными по отношению к их коррелятам с фонемой z ;

3) $z > r$, В. Богородицкий, В.В. Радлов, И. Бенцинг, Й. Буденц, Б.А. Серебренников и др. утверждают обратное взглядом учёных второй группы;

4) $\delta > r \sim z \sim j$, А.М. Щербак, А.Г. Бишев реконструируют звонкий межзубный согласный δ априорной фонемой по отношению к зетацизму и ротацизму [11].

Макаланы қорытындылай келгенде, p -з және $л$ -ш сәйкестігі туралы бұрынғы және қазір-

гі жасалған болжамдарда бірізділік жоқ екенін нақты айта аламыз. Жалпы алғанда, p -дің $з$ -ге қалай ауысып кеткенін нақты ешкім түсіндіріп берген емес. Өйткені тіл-тілдегі дыбыс алмасуды тарихи үдерістің бір факторы ретінде қарастырсақ, оны бір күнде зерттеп, жаңа болжамға қол жеткізу оңай емес. Сол себепті түркітанушылардың бұл мәселеге әр кезде түрлі көзқараспен келуі заңды құбылыс. Дау тудырмайтыны, ротацизм чуваш тіліне тән құбылыс, XIII-XIV ғасырға жазылған эпитафиялық ескерткіштердің сақталып қалғандығы. Тағы бір ескерер жайт, ротацизмге ұшыраған сөздердің монғол және тұңғыс-манчжур тілдерінде көп кездесетіндігін ол тілдердің генетикалық жағымен байланыстыруға болады.

Әдебиеттер

- 1 Ермбетова А.Х. Түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстардың архитипі. – Астана, 2011. – 174 б.
- 2 Қайдар Ә., Оразов. М. Түркітануға кіріспе. – Алматы, 2004. – 360 б.
- 3 Дмитриев Н. К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – М., 1955.
- 4 Қашғари М. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит-түрк»). – Алматы, 1993.
- 5 Talat Tekin. Makaleler I. Grafiker Yayıncılık: 11, Araştırma İnceleme Dizisi: 5. – Ankara, 2003.
- 6 Баскаков Н. Тюркские языки. – М., 1960. – 248 с.
- 7 Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М., 1988.
- 8 Ахметьянов Р.Г. О генеалогической классификации кыпчакских тюркских языков // Советская тюркология. – Баку, 1978. – № 6. – С. 31.
- 9 Серебренников Б.А. О некоторых спорных вопросах сравнительно-исторической фонетики тюркских языков // Вопросы языкознания. – М., 1960. – № 4.
- 10 Закиев М.З. Татары: проблемы истории и языка. – Казань, 1995. – 464 с.
- 11 Валиева М.Р. Происхождение фонетических соответствий $p \sim p$, $з \sim p$, $й \sim p$ в башкирском языке // Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. – 2016. – № 1 (58). <http://elibrary.ru>

References

- 1 Erimbetova A.X. Türki tilderindegi dawıssız dibistardıñ arxıptıeri. – Astana, 2011. – 174 b.
- 2 Kaydar A., Orazov. M. Turkytanuga kyryspe. – Almaty, 2004. – 360.
- 3 Dmitriev N.K. Issledovanya po sravnitelnoy grammtike tyurkskih yazykov. Fonetika. – M., 1955.
- 4 Kashghary M. Tuby bir turki tyly («Divani lugat it-turk») – Almaty, 1993
- 5 Talat Tekin. Makaleler I. Grafiker Yayıncılık: 11, Araştırma İnceleme Dizisi: 5. – Ankara, 2003.
- 6 Baskakov N.A. Turkskiye yazyky. – M., 1960. – 248.
- 7 Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskih yazykov. – M., 1988
- 8 Ahmetyanov R.G. Ogenyalogicheskoy klsasifikatsiyi kypchakskiyh turkskyh yazylov. – M., 1988
- 9 Serebrennikov B.A. O nekotoryh spornyh voprosah sravnitelno-istorycheskoi fonetyky tuyrkskih yazykov // Voprosy yazykoznanya. – 1960. – №4. – M., 1988.
- 10 Zakiev M.Z. Tatary: problem istoryy i yazyka. – Kazan, 1995. – 464.
- 11 Balieva M.R. Proishogdenie fonetysheskiq sootvetstvi p ~ p, z ~ p, y ~ p v bashkirskom yazike // Aktualnie problem gumani-tarniq I obshestbenniq nauk. 2016. № 1 (58). <http://elibrary.ru>

Қазақ Ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Қортабаева Г.Қ., Сарсен Ш.М.

**Қырғыз халқының музыкалық
аспаптары: лингвомәдени
талдау**

Мақалада қырғыз халқының музыкалық аспаптары, олардың бір-неше түрлері қарастырылған, сондай-ақ музыкалық аспаптарға жеке-жеке анықтама берілген. Мақаланың мақсаты – қырғыз халқының музыкалық аспаптары, фольклоры халықтың еркіндікті сүйетін, ашық – ақжарқын ер мінезді халықтың тарихын музыкасы арқылы берілетінін дәлелдеу.

Түйін сөздер: музыкалық аспаптар, қомыз, қырғыз халқы, фольклор, түркі тілдес халықтар.

Kortabaeva G.K., Sarsen Sh.M.

**The musical instruments of the
Kyrgyz people: linguistic cultural
excursion**

The article discusses the musical instruments of the Kyrgyz people, kinds of musical instruments and provides definitions also considered. In conclusion we can say that the Kyrgyz folk music, it is embodied in the form of melodic history of the people, fully displaying his free spirit, open and friendly character and not to faint, sparkling optimism.

Key words: musical instruments, komuz, Kyrgyz people, folklore, Turkic people.

Кортабаева Г.Қ., Сарсен Ш.М.

**Музыкальные инструменты
кыргызского народа:
лингвокультурологический
экскурс**

В статье рассматриваются музыкальные инструменты кыргызского народа, виды музыкальных инструментов и даются определения. Музыкальный фольклор кыргызов – это запечатленная в мелодической форме история народа, в полной мере отображающая его свободолюбивый дух, открытый и приветливый нрав и неунывающий, искрометный оптимизм.

Ключевые слова: музыкальные инструменты, комуз, кыргызский народ, фольклор, тюркоязычные народы.

**ҚЫРҒЫЗ
ХАЛҚЫНЫҢ
МУЗЫКАЛЫҚ
АСПАПТАРЫ:
ЛИНГВОМӘДЕНИ
ТАЛДАУ**

Түркі халықтарының музыкалық мәдениеті талай ғасырлар жемісі. Кез келген халықтың музыкалық мұраларын алып қарастырғанда олардың ұзақ уақыттардан ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мәдени мұрасы екендігіне көзіміз жетеді. Әлемде 40-тан аса түркі халықтары болса, олардың өмір сүріп жатқан территорияларын, өмір салтын білгенімізбен, музыкалық аспаптары туралы толық хабардар емеспіз, сол себепті музыканы танып-білуде арнайы зерттеу жұмысын жүргізуді қажет деп таптық. Осы тұрғыдан біз түркі халықтарының ішінен қырғыздардың музыкалық аспаптарына жеке тоқталып өтуді жөн көрдік.

Музыка – адамның ішкі әлемінің көрінісі, сондай-ақ халықтың рухани өмірінің бейнесі. Зерттеуші В.Виноградов «Музыка аспаптарының өзара байланыстылығы тайға таңба басқандай болып ап-айқын көрінетін белгілері Солтүстікке, Орталық Қазақстан мен Оңтүстік Сібірге, Алтайға жетелейді» дейді [1; 71]. Сол себепті де кез келген халықтың рухани-мәдени мұрасы саналатын аспаптары өздерінің атауларына, құрылысына, пішініне, ойылған өрнегіне, тіпті үніне қарай әрбір ұлтқа тән, сол ұлттың рухани өмірін бейнелейтін ерекшелігімен сипатталады.

Орталық Азиядағы көптеген халықтар секілді қырғыз халқы да музыкаға өте жақын, оған дәлел ретінде осы күнге дейін сақталған, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жетіп отырған ұлттық әуендері мен тамаша ән өнерін айтуға болады. Қырғыздар ертеден сөздің магиялық күдіретіне сенген, сол себепті де ұзақ ғасырлар бойы көптеген діни және салттық әндерді тудырған. Шамандар, бақсылар, емшілер орындаған әндер уақыт өте келе халық арасына кеңінен тарап, ата-бабаларынан қалған фольклорлық мұраның негізін қалады. Қырғыз халқының музыкасы бастауын сонау көнеден алады. Зерттеушілердің бәрі қырғыздардың музыка мен поэзияға деген махаббаты жайында айтады. Өткен ғасырларда музыка қоғамдағы түрлі жағдайлардың куәсі болған, мерекелерде, отбасылық жиындарда, тіпті соғысқа шығарда да музыкамен шығарып салып отырған [2;251].

Қырғыз халқының музыкалық мұрасы тек ән айтумен ғана шектеліп қоймай, халық аспаптарымен де ерекшеленеді. Халықтың музыкасынан өмірге деген ерекше құштарлықты сезінуге болады. Ол өзінің ерекше нәзік, көркем үлгісімен

өрнектеледі. Кыргыз халқының өткен тарихын, мәдениетін, салт-санасын, әдет-ғұрып, көркем дүниесін бейнелейтін музыкалық аспаптары ертедегі Енисей кыргыздарымен сабақтасып жатыр. Олар туралы мәліметтер, кыргыздардың тұрмыс-тіршілігімен қоса музыкалық аспаптары туралы мәліметтер өткен ғасырдағы саяхатшы, тарихшы этнографтардың, атап айтар болсақ, П.Семенов-Тянь-Шанский, Н.Северцев, Ш.Уәлиханов, С.Дмитриев, Ф.Поярков тағы да басқа да ғалымдардың сапар кезінде жазған ғылыми еңбектерінде кездеседі. Кыргыз музыкасы Алтай және хакас халықтарының музыкасына жақын келеді. В.С.Виноградовтың пікірінше, кыргыз халқы музыкасы солтүстікке – Қазақстан, Оңтүстік Сібір, Орталық Азия халықтарына жақын келеді. Кыргыз музыкасы ерте кезеңдерде жеті сатылы негізден құрылған [2;252].

Әйгілі түркітанушы Махмұд Қашқаридың «Сборник тюркских наречий» атты еңбегінде кыргыздардың музыкалық аспаптарының аттары берілген, мысалы: кобуз, чан, буг, икома, боргун, су-бучу, урма, кую-рук, томурк, добулбас. Енді қазіргі таңда сол атаулары да сақталған – *комуз*, *кыл кыяк*, *чоор*, *сурнай*, *керней*, *добулбас*, *чопо чоор*, *жекесан*, *жылаажын*, *шылдырак*, *коңгуроо*, *асатаяк*, *доол*, *чымылдак*, *зулдак*. Осы аталғандардың ішінде ең ескісі «комуз», ол түркі халықтарына ортақ «Кітаби Деде Коркут» (8-9 ғғ.) атты еңбекте кездеседі.

Көшпелі кыргыздардың музыкалық аспаптарын бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Олар: ішекті аспаптар (кыл аспаптар), оларға комуз, комуз бас, кыл кыяк жатады; үрмелі аспаптар (уиломо аспаптар), оларға чоор, сыбызгы, чопо чоор, керней, сурнай жатады; ұрмалы аспаптарға (жаргактуу урма аспаптар) добулбас, доол, дап жатады т.б.

Кыргыз халқы – тілі мен түрі, салт-дәстүрі, өнері мен музыкалық аспаптары жағынан ерекшеленетін халық; музыкалық өнерінің өзіндік тарихы, өте бай репетуары бар. Орындаушылары мен композиторлары музыка мұрасын ерте замандардың бүгінгі күнге жеткізді. Қазақтың жыршы деген орындаушыларын кыргыздар *ыршы* деп атайды. Күйші деген мағынаны *комузшы* дейді.

Кыргыз халықтарының музыкалық аспаптарын тайтын болсақ: *қомыз*, *кыл қияк*, *жығаш*, *ооз қомыз*, *темір қомыз*, *гоор*, *сырнай*, *керней*, *добулбас*, *доор* т.б.. Олардың ішінен кыргыз халқының арасында кеңінен таралған ұлттық аспабы *қомуз* – үш ішекті музыкалық аспап. Аңыз бойынша комузды «Қамбар атты аңшы жасаған» деседі.

Кыргыздар бірде-бір мерекелерін, іс-шараларын комуз аспабынсыз өткізбеген. Қомуз сырт көзге қазақтардың домбырасына өте ұқсас келеді. Айырмашылығы – екі ішектің орнына сымнан тағылған үш ішегі бар. Әнші-жыршылар осы комуз аспабының сүйемелдеуімен өздерінің ән-жырларын орындаған. Аспапты өрік немесе арша ағашынан, кейде жаңғақ пен қызыл ағаштан дайындайды. Қомуздың ішектерін тартып байлайтын үш құлағы бар. Аспаптың ұзындығы 85-90 см-ден аспайды [3]. Қомызшы (үш ішекті шертпелі аспапта орындаушы) жеңіл әуен тартқанда, теке ойнақтап, комуздан шыққан әуеннің ырғағына бағынып, әдемі би билейді. Аталмыш жанр «Ортеке» кыргыздарда «Тақ-теке» деп аталады.

«Тақ-текеде» қолданылатын әннің мәтініне зер салсақ, сөздердің бірнеше рет қайталанатын көруге болады:

Чойт, чойт, так-теке
Кайдасын, так-теке
Издеттин го, так-теке
Чой, чойт текелер
Ала-Тоонын так-теке
Ала-Тоонын текеси

Кыргыз зерттеушісі М.Қадыров келтірген. Автордың айтуы бойынша, кыргыз бен қазақтың жыраулық өнерінде қуыршақ «теке» бейнесі қолданылған. «Кейбір кыргыз бен қазақ жыраулары жыр айтқанда музыкалық аспаптың сүйемелдеуіне сәйкес ағаштан жасалған мергендер, теке, торпақты қимылдатып отырған. Жыршы аспаптың үнін шығарғанда, аталған бейнелер тіріліп, әр түрлі қозғалысқа келген» [4].

Типологиялық жағынан алып қарағанда, кыргыздардың комузына ұқсас қазақтарда *домбыра*, башқұрттарда *думбыра*, әзірбайжандарда *гопуз*, түріктерде *копуз*, хакастарда *хомыс* және якуттарда *тангсыр* бар. Сонымен қатар, халықта аты ұқсас *темір-қомуз/ооз қомуз* бар [4;718].

Ең алдымен тек кыргыз халқында ғана емес, сондай-ақ біраз түркітілдес халықтарда кездесетін, сонау IX-X ғасырларда «Кітаби Деде Қорқыт» атты оғыз эпосынан белгілі кобыз ішекті аспаптардың ішіндегі ең көнесі десек қателеспеспіз. Осы тұрғыдан кыргыз халқындағы *кыл-қияк* осы қазақ халқындағы кобыз болса керек.

Кыл-кыяк/қыяк – өріктің немесе жаңғақ ағашынан жасалатын ысқышпен ойналатын ішекті аспап. Оның *кыяк* екі ішекті және «джаа» деп аталатын ысқышы бар. Кыяқтың пішіні ожауға ұқсас, жоғарғы бөлігі ашық, ал төменгі бөлігі түйе терісімен қапталған. Аспаптың ұзын-

дығы 70 см-ден аспайды, әдетте ішегі аттың қылынан жасалады. Ал қыяқтың (ысқының) сабы тобылғыдан жасалады. Әдетте қыяқта отырып ойнайды.

Келесі бір көнеден келе жатқан үрмелі аспаптың бір түрі – *чоор* қырғыз мәдениетінде орны ерекше аспап деуге болады. Негізінде чоор Қырғызстанның оңтүстік аймағына да малшылардың аспабы ретінде кеңінен таралған, чоорда ойнайтын адамдарды *чоорчу* деп атайды. Зерттеушілердің біразы *чоордың* түрлерінің көп екендігін және жасалатын материалының түрлеріне қарап рулық аспаптар қатарына жатқызады, мысалы: чогойно чоор (ошағаннан жасалған), камыш чоор (камыстан), шилби чоор (бөріжидектен), сары жыгач чоор (бөріқарақаттан), балтырқан чоор (балдырған мен басқа да өсімдіктерден), жез чоор (балдан) деп бөледі.

Мысал ретінде 1992 жылы қырғыздың белгілі музыканты Нурланбек Нышанов чоор аспабын пластиктен жасаған екен. Ұзындығы 80 см, диаметрі 1,5 см құрайды, төрт тесігі бар. Н.Нышанбаев өзі жасаған осы чоорын Қырғызстандағы Жалал-Абад облысы, Сузак ауданындағы Турк-Абад ауылынан шыққан белгілі чоорчу Асанбай Каримовтың жеке аспабының негізінде құрастырған [5]. Чоорға ұқсас аспап алтайлықтар мен тувалықтарда – *шоор*, башқұрттарда *қурай*, түрікмендерде – *гаргы тюйдук* деп аталады.

Тағы бір қырғыз халқының үрмелі аспаптары қатарына жататын *чопо чоор* – саз балшықтан жасалған аспап. Көбінесе ол елдің оңтүстік аймақтарында таралған және түрлі аттармен кездеседі, мәселен, *чопо чоор*, *ылай чоор* сынды. Профессор С.Субаналиевтің жинағында кездесетін ең ескі түрі ақ саздан кішкене шар тәріздес пішінде жасалған, биіктігі 5 см көп емес. Екеуі ойнайтын, бірі ұңғыша тәріздес келген тесіктерінің орналасуының өзінде бір мән бар, яғни бір уақытта ерінмен де, сұқ саусақтармен де жауып ойнауға болады [5]. Қазіргі таңда бұл аспап өзгерген, жетілген.

Сыбызғы (сыбызғы) – бұл да үрмелі аспаптың бір түрі. Оның чоордан ерекшелігі аэрофоны көлденең болады.

Сыбызғы аспабы қазақ халқында кездесетін сыбызғыға өте ұқсас, одан бөлек өзбек (*сибизик*), татар, башқұрт халықтарында да кездеседі. Сыбызғының да чоор секілді екі түрі бар, бірі – халықтық, екіншісі – жетілдірілген түрі. Сыбызғыны тұт ағашынан, өрік ағашынан, бөріқарақаттан, камыстан, мыстан дайындайды. Аспаптың ұзындығы 50 см құрайды, диаметрі –

2 см шамасында болады. Бұрыннан келе жатқан аспаптың дыбыс шығаратын 6-7 тесігі, ал жетілдірілген түрінің 10 тесігі болады [5].

Сурнай – үрмелі аспап. Ұзынша келген, төменгі бөлігі ашық түтікше түрінде келген. Бас жағына дөңгелек келген жез түтік орнатылған, қамыстан жасалған. Бұл аспап добулбаспен, кернеймен бірге түрлі жорықтарда, ат шабыстарда, ер адамдардың түрлі сайыстарында, тіпті той-думандарда ойналған. «Манас» жырында «сурнай кулак тундуруп», «сурнай үнү такылдап» деп сипатталады.

Керней – қырғыздың ұлттық үрмелі аспабы, *керней* мен *сурнай* ансамблде, оркестрде ойнауға арналып жаңартылып жасалмаған, тек қана дәстүрлі аспап ретінде қалған. Дыбысы өте күшті. Кернейдің екі түрі бар – *мүйіз керней* (мүйіз керней) және *жез керней*. Мүйіз керней – ертеден келе жатқан ескі аспап. Оны тауешкінің мүйізінен жасайды, ал оның ұзындығы 3-40 см құрайды. Ал *жез керней* ұзын келген 1-2 метрді құрайтын аспап. Жалпы кернейге өзбек пен ұйғыр халықтарындағы карнай аспабы ұқсайды. Кернейдің дыбысы өте күшті, қатты, ашық кеңістікте шырқауға арналған [6].

Добулбаш\добулбас – ұлттық ұрмалы аспап. Ол адамның көркем ойлауына әсер ететін бірден-бір мықты құрал саналады. Добулбаш бір жақты, төбесі түйенің терісімен қапталған барабан. Арша ағашынан жасалған, биіктігі 60 см аспайды, мамбрананың диаметрі 52-30 см құрайды. Барабанның дауысы қамшымен немесе алақанмен ұру арқылы шығады. Дыбысы өте күшті.

Добулбас аспабының алғашқы үлгілерін Ош облысында тұратын шеберлер жасаған. Қырғыз республикасының баспасөз беттерінде бұл туралы «Қырғыз халқының көне музыкалық аспабы барабан добулбаш қайта шырқалды. Мәңгіге жоғалған мұрамыз тек аңыздарда ғана айтылатын... Т. Эргеш атты шебер ескі аспапты қайта қарап, жаңасын жасады» делінген. Осылайша, шебер добулбаш аспабының үш түрін жасады – үлкен, орташа және кіші. Пішінінде ғана айырмашылы бар.

Доол – пішіні шағын ғана, ағаштан немесе металды қаптамадан жасалатын алтын түстес барабан. Ағаш таяқшамен ұру арқылы дыбысы шығады. Ертеде оның көмегімен шамандар адамдар арасындағы жауыз рухтардан тазартатын.

Қырғыз халқында көне заманнан келе жатқан «какма» аспап *темир қомуз* (темир ооз комуз) – темірден жасалған сүйір тілшесі бар музыкалық аспап. Ұзындығы – 6-7 см құрайды. Әдетте

аспапты жезден, күмістен, мыстан жасайды. Ортасында оң қолдың саусағымен ұстап тұратын «шанышқы» тәріздес «тілшесі» болады. Аспапта ойнау тәсілі де өзгеше. *Темир қомусты* ерінге қойып, тіске тіреп ойнайды. Аспап дыбысы тілшені саусақпен шалып тартқан кезде серіппенің тербелісі арқылы шығады. Ауыз қуысы аспап резонатордың қызметін атқарады. Қырғыз халқының дәстүрі бойынша, темир комузды жаңа туылған нәрестенің бесігінің жанында тартса ақылды, талантты баланың өсуіне себеп болады дейді [6].

Аспап көптеген халықтарда әр түрлі атпен кездеседі: шаңқобыз, темір қомыз, чангкобуз, кубыз, тумра, коусян т.б. атаумен темир комузға ұқсас аспаптар қазақ, өзбек, түрікмен, тува, якут, хакас, татар, қарақалпақ, дүнген, башқұрт, моңғол т.б. халықтары арасында кең тараған.

Қырғыздың ең байырғы музыкалық «какма» аспаптарының бірі – *жыгач ооз кому*. Бұл аспап Өзбекстанда өмір сүретін қырғыздардың арасында кеңінен тараған, сондай-ақ Аксы, Ала-Бука аймақтарында да кездеседі. Аспаптың ұзындығы 15-18 см. Бір жақ бөлігі ішке қарай орналасып, ортасынан дыбыс шығаратын тілі болады. Жалы *жыгач ооз комузды* тауда өсетін бөріқарақаттан жасайды.

Түркі тілдес халықтардың музыкалық аспаптарының пайда болуы, шыққан тегі бір. Ежелгі түрік жазбаларында аттары аталатын кейбір аспаптар түркі тілдес халықтарда күні бүгінде кездеседі. Енді қырғыз халқында кездесетін аспаптарды кейбір түркі тілдес халықтармен салыстырмалы тұрғыдан қарастырып көрсек.

№	Түрі	Қырғыз	Қазақ	Өзбек	Түрікмен	Татар
1	Ішекті аспаптар	Комуз	Домбыра	Танбур	Танбур/ тамбур	Думбыра
2		Кыл кыяк	Қобыз	Кобуз/ Гижжак		
3	Үрмелі аспаптар	Чоор			Тюйдук	Курай
4		Чопо чоор	Саз сырнай			
5		Сыбызгы	Сыбызгы	Балабан		Сыбызга
6		Сурнай	Сырнай	Сурнай	Сурнай	Сорнай
7		Керней		Карнай	Кернай	
8	Ұрмалы аспаптар	Добулбас	Дауылпаз	Дол/ Чиндаул		
9		Доол	Дабыл	Нагора		
10		Темир комуз	Шаңқобыз	Темир чанг кобуз	Гопуз	Кубыз

Жоғарыда келтірілген шағын кесте бойынша түркі тілдес халықтардың көне музыкалық аспаптарының шыққан тегі бір болуы керек деген болжам жасауға болады. Сонымен қатар осы айтылған халықтардың біртектес аспаптарының жасалу құрылысында, тұрмыста қолдануында, даусында, оларда ойнау тәсілдерінде бір-біріне ұқсас, ортақ жайттар көп.

Қырғыздың классикалық дәстүрлі музыкасы – ғажайып рухани мұра. Ол сонау ерте заманда өмір сүрген ата-бабалары жасаған көшпелі мәдениетінің негізінде қалыптасып, осы күнге жетіп отыр. Сондай-ақ қырғыз халқының бай музыкалық мұрасы халық мәдениетінің жаңа

кезеңінде өзінің айрықша келбетін, қайталанбас құндылығын аша түсті.

Қырғыз халқының музыкалық аспаптарын сөз еткенде, батырлық жырлардың ең көлемділерінің бірі – қырғыздың «Манас» жырын айтпай кетуіміз мүмкін емес. Қырғыздардың әлемдік аренадағы ең басты бренді – «Манас» эпостық жыры. Миллионнан астам жолдан тұратын жыр әлемдегі ең ұзын туынды ретінде Гиннес рекордтар кітабына енген. Сондай-ақ, аталмыш жыр ЮНЕСКО қорғауына алынған. «Манас» қырғыз халқының мәдениетін, философиясын, дәстүрі мен тарихын, көзқарасын, топонимикалық, этногенетикалық және тарихи атауларды түгел қамтығанымен де ерекше.

«Манас» жыры 400-500 мың жолдан тұрады. «Манас» жырын апталап, кейді тіпті айлап та жырлаған. «Манас» жырының негізгі мазмұны елі мен жерін жаудан қорғаудағы батырлар ерлігі баяндалады. Манастың ел қорғаудағы батырлық ісін оның баласы Семетей және немересі Сейтек жалғастырады. «Манас» жыры үлкен үш бөлімнен тұрады. Олар: «Манас», «Семетей», «Сейтек» деп, үш батырдың асқан ерлігіне арналады. «Манас» жырын орындаушыларды «Манасчы», «Семетейчи» және «Сейтекчи» деп атаған. Ең қызығы, «Манас» жырын аспапсыз орындаған. Бұл да бір музыкалық мұраға бай халықтың бір жұмбағы іспеттес.

Қорытындылай келгенде, алуан тарихи деректерге жүгіне отырып, қырғыз халық өне-

рінің қорымен, музыкалық аспаптарының түрімен таныстыруды мақсат тұттық. Қырғыз музыкасына арқау болған әр түрлі музыкалық аспаптар заманға сай түрленіп, жаңа ұғымда, жаңа мазмұнда пайдаланылып, қырғыз өнерін әлемге танытып келеді. Шындығында, қырғыз халқының музыкалық аспабының қай түрі болмасын көнермейді, керісінше заман ағымына сай өзгеріп, жаңарып, жаңа туынды ретінде өмір сүреді. Бүгінгі таңда қайта көркейген, жаңа мазмұнға ие болған, өмірімізден өзінің лайықты орнын алған жоғарыда аталған музыкалық аспаптар өткеннің ескерткіші ғана емес, күнделікті мәдениетті дамытатын, ажарын ашатын рухани құндылық болып қала береді.

Әдебиеттер

- 1 Виноградов В. Киргизская народная музыка. – Фрунзе, 1958. – 260 с.
- 2 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 472 с.
- 3 Комуз // Большая советская энциклопедия. // <https://ru.wikipedia.org/> Комуз Изд. 4. Том 14. – М., 2009. – С. 718.
- 4 Кадыров М.Х. Историко-типологические корни, связи черты узбекского традиционного театра кукол. – Ташкент, 1992.
- 5 <https://www.neweurasia.net/> //Кыргызские национальные инструменты: неповторимый колорит древности»
- 6 Духовые кыргызские музыкальные инструменты // <http://www.open.kg/about-kyrgyzstan/> 06 ноябрь 2014

References

- 1 Vinogradov V. Kirgizskaja narodnaja muzyka. – Frunze: 1958. – 260 s.
- 2 Abramzon S.M. Kirgizy i ih jetnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svjazi. – Frunze: Kyrgyzstan, 1990. – 472 s.
- 3 Komuz // Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija. <https://ru.wikipedia.org/> Komuz Izd. 4. Tom 14. – Moskva, 2009, s.718.
- 4 Kadyrov M.H. Istoriko-tipologicheskie korni, svjazi cherty uzbekskogo tradicionnogo teatra kukol. – Tashkent, 1992
- 5 <https://www.neweurasia.net/> //Kyrgyzskie nacional'nye instrumenty: nepovtorimyj kolorit drevnosti»
- 6 Duhovye kyrgyzskie muzykal'nye instrument// <http://www.open.kg/about-kyrgyzstan/> 06 nojabr' 2014.

Қыдырбаев Қ., Молдахметов Р.

**Құран мәтінінің қазақ тіліне
аударылу және оны
түсіндіру әдістері**

Бұл мақалада ең алдымен Құранның қазақ тіліне аударылу тарихы көрсетілген. Қай кезде қандай кісі мұсылмандардың қасиетті кітабының мағынасын ана тілімізге тәржімалағанын біле аласыз. Ал кейбір қазақ тіліне аударылған нұсқалардың Кеңес үкіметі дәуірінде қалай және қай жерде жойылуға ұшырағандығы туралы сұрақтарға да осы мақала ішінен жауап табылады. Ғылыми мақала өз мазмұнына келесі бөлімдерді қамтиды:

1. Құран мәтінін аударудың қандай түрлері бар;
2. Құранның түсірілуіндегі негізгі екі мақсат;
3. Араб тілінің лингвистикалық ерекшеліктері;
4. Құранды түсіну әрі оны интерпретациялау әдістері;
5. Құран тілі – классикалық араб тілінің өте көркем әрі әдеби тілінің шыңы;
6. Семантикалық әдіс дегеніміз не.

Жоғарыда көрсетілген жеті сұрақ бұл мақаланың тақырыбын толықтай ашады. Мақаланың негізгі мақсаты – Құранның қазақ тіліне аударылу мен оны түсіндіру жолдарын айқындау және барынша жеңіл түрде оқырман назарына ұсыну.

Түйін сөздер: Құран, араб тілі, интерпретациялау, қазақ тіліне аударма, семантика, мәтін.

Қыдырбаев Қ., Moldahmetov R.

**Translating the text of Quran
into Kazakh language and the
methods of interpretation**

In this article, first of all the history of the translation of the Qur'an into the Kazakh language is presented. Here you can find out when and by whom the holy book was interpreted into our native language. In this article you can also find an answer to when and how the Soviet Union eradicated some scripts that had been translated into the Kazakh language. Furthermore, in this research other aspects are discussed such as below listed:

1. Types of translation of the Holy Quran;
2. The two main objectives of the Qur'an;
3. The linguistic features of the Arabic language;
4. The approaches to understand and interpret the Quran;
5. The language of the Qur'an is a pinnacle of the classical Arabic language;
6. What is the method of semantics.

The above mentioned seven research subjects thoroughly expound the topic of this article. The main purpose of this article is to convey to the readers in a comprehensible way how to translate and interpret the Quran in Kazakh.

Key words: Quran, arabic language, interpretation, translation into Kazakh, semantics and text.

Қыдырбаев Қ., Молдахметов Р.

**Перевод текста священного
Корана на казахский язык
и методы интерпретаций**

В этой статье показывается история перевода Корана на казахский язык. Здесь вы можете узнать, когда и кем была истолкована священная книга на наш родной язык. Также можете найти ответ, когда и как в Советском Союзе были уничтожены указания на казахском языке. А именно рассматривается:

1. Какие имеются виды перевода священного Корана;
2. Две основные цели Корана;
3. Лингвистические особенности арабского языка;
4. Способы понять и интерпретировать Коран;
5. Язык Корана – это прекрасная вершина классического арабского языка;
7. Что такое метод Семантики.

Вышеуказанные семь тем полностью раскрывают эту статью.

Ключевые слова: Коран, арабский язык, интерпретация, перевод на казахский, семантика и текст.

**ҚҰРАН
МӘТІНІНІҢ ҚАЗАҚ
ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ
ЖӘНЕ ОНЫ
ТҮСІНДІРУ ӘДІСТЕРІ**

Құранның жинақталу тарихына қысқаша тоқталсақ, алты жүз отыз екінші жылы Халифа Абу Бакр сүрелерді ретке келтіріп, бір жерге жинақтады. 644 пен 656 жылдар аралығында халифа болған Осман Афған ұлы Құранды толық жинақтап, оның бірнеше нұсқасын Басра, Куфа, Мекке, Дамаск секілді үлкен қалаларға жіберген болатын.

Құранның толығымен қазақ тіліне қашан аударылғанын анықтау оңай шаруа емес, өйткені қолымызда дәлел бола алатын нақты тарихи дерек жоқ. Халифа Алтайдың мағыналық аудармасының алғы сөзінде Қазақ Совет Энциклопедиясынан мынадай деректер келтірілген: «Мұса Бегейұлы 1912 жылы Құранды қазақ тіліне аударды, бірақ ол жарыққа шықпай қолжазба күйінде қалды».

Аталған еңбектің татар тілінде жазылып, қазіргі уақытта Уфа қаласында сақтаулы екендігін дәлелдей отырып Х.Алтай өз еңбегін қазақ тіліндегі тұңғыш аударма деп есептейді: Ал міне тұңғыш рет «Құран Шәриф. Қазақша мағына және түсінігі», – деген атпен осы қысқаша еңбек жарық көріп отыр.

Н.Өсерұлы өзінің «Құран және оның қысқаша мағынасы» деген еңбегінің 5 бөлімінің соңындағы арнау сөзінде Құранды алғаш тәржімалағаны жөнінде айтады. «Алла Тағала нәсіп етіп, Қасиетті Құранды өздеріңізге тәржімалап, алғаш рет жеткізуді бұйырыпты.

Әуелі Алла Тағала қолдап, қиын да тылсым терең, мұхит мәнді Құранды 1988 жылы аяқтадым», – деп жазады аудармашы. Н.Өсерұлы Құранды қазақ тіліне аударуға жиырма жылдай уақытының кеткенін де жасырмайды. Еңбектің алғашқы томдары жарық көрер кезде Ж.М. Истаев аудармашының қасында болып, аудармаға өз үлесін қосқан.

У.Қыдырханұлы өзінің «Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі» атты еңбегінде: «1989 жылы Түркияда Х.Алтайдың 1990 жылы Пекинде сол Ақыт қажының ұлы Ғазиздің аудармасы жарық көрді».

Осы жерде Ақытұлы Ғазизбен бірге М.Ақытұлының да аудармаға өз үлесін қосқанын атап өту керек, өйткені Пекиндегі «Ұлттар баспасынан» жарық көрген еңбекте екі аудармашының да есімдері қатар жазылған.

1991 жылы «Жазушы» баспасынан қазақшасы 578 бет, арабшасы 585 бет болып Құран Кәрімнің Р. Нысанбайұлы, У. Қыдырханұлы жасаған қазақша аудармасы жарыққа шықты. Енді, баспа бетін көрмеген Құран аудармаларына тоқталар болсақ «олардың кейбірі өртеніп кеткен, екіншілері қолжазба күйінде қалған» – деген мәліметтерге кездесеміз. «XX ғасырдың алғашқы жартысында Шығыс Түркістанда өмір сүрген ақын Ақыт қажы Үлімжіұлының ғұлама діндар Әбдірахман қажы Бай-Юсуф ұлының аудармалары 1940 жылдары өздерімен бірге өлімге үкім етіліп, өртеліп кетіпті», – деп жазады У. Қыдырханұлы.

Құранның қазақ тіліне ертеректе аударылғаны жайлы «Шырағың мәңгі сөнбейді» деген кітаптан да табуға болады. Сол жылдары күйеу баласы Әбдірейім қазақ қажыларымен ілесіп Меккеге барып, атасы Әбдірахманның тілегі бойынша Құран Кәрімнің түрік тіліндегі екі томдығын әкеліп береді (Бұл Құранды арабшадан түрік тіліне аударған Нұралы Баян деген кісі).

Әбдірахман Құран Кәрімді 1937 жылдан бастап түрік тілінен қазақшаға аударуды қолға алып, төрт томдық етіп сегіз жылда бітіреді. Керей еліндегі сыйласы, жазуы көркем Сұлтанмахмұт Харифулинге көшіртіп шығады да ерте күнде Стамбул, Меккеде бірге болған сабақтасы Алтайдағы Сейітқазы мұғалімнен Қобықтағы Ахмет Бадихұттың көруіне береді. Олар бұл аударманың ақаусыз болғанын көптеген терминдердің баламасын дұрыс тауып аударғанын мойындап, қате жоқ деп тапқан деген деректерді таптық.

Енді Құранның яғни діни мәтіндердің аудару мен оған қойылатын талаптарға тоқталып өтейік. Діни мәтіндерді араб тілінен орыс тіліне аударған Иман Валерия Прохорова өзінің аудармасын «Құранның мағыналық аудармасы» деп атады. Ол сөзінің бірінде: «Мен бұл аудармада аяттардың ұйқасқан түрде аударылғанын қаладым. Сол кезде ғана бұл еңбек Құранның негізгі түпнұсқасына аз да болса жақындаған болар еді», – деген. Бұдан шығаратын қорытынды, діни мәтіндердің мағыналық аудармасы мен интерпретациялық мағынасы екеуі бір сөз. Интерпретациялық мағынасына мәтіннің мазмұны мен оған айтылған пікірлер жиынтығы кіреді.

Діни мәтіндердің басқа тілге аударылуы

Тілде тәржіме:

Сөзді немесе сөйлемді түпнұсқадағы мағынасын баяндамай, бір тілден екінші бір тілге аудару.

Түпнұсқадағы ойды, мағынаны басқа бір тілмен жеткізу сияқты екі мағынада қолданылады. «Тажу әл-арус» сөздігінде «Тәржумән сөзін басқа бір сөзбен түсіндіруші» деп келсе, әл-Жауһари: «Бір тілден екінші тілге аударушы», – дейді.

Осылайша Құран мәтінін аударудың екі түрі болады:

1. Сөзбе-сөз аударма;
2. Мағыналық аударма;

Сөзбе-сөз аударма. Түпнұсқадағы барлық сөздердің сөздіктегі мағынасын тікелей беру және сөйлемдегі сөздердің реті мен тәртібін сақтай отырып, бір тілден екінші тілге аудару.

Мағыналық аударма. Түпнұсқадағы сөздердің мағынасын, сөйлемдегі сөздердің реттілік тәртібін сақтамай-ақ, басқа бір тілге неғұрлым анық әрі көркем жеткізу.

Құранды сөзбе-сөз аудару. Құранды сөзбе-сөз аудару деп – Құран аяттарындағы әрбір сөздің орналасу тәртібін өзгертпей, ондағы шарият үкімдері мен риторикалық ерекшеліктерін сақтай отырып, жеке-жеке сөздің мағынасын тікелей аударуды атаймыз. Бірақ, аударманың бұл тәсілін Құран Кәрім мәтіндерін аударуда қолдану мүмкін емес.

Себебі, Құран мына екі негізгі мақсат үшін түсірілген:

Құранды мағынамен аудару

Мағыналық аударма барысында аудармашы ойды, сөзді, мәтінді бір тілден екінші тілге неғұрлым анық әрі көркем түрде жеткізуді көздейді. Сондықтан да, түпнұсқа мен аударма арасында алуан түрлі өзгерістер болуы мүмкін. Мысалға, сөз реті, сөйлем түрлері өзгеше бола береді. Яғни, аудармашы түпнұсқадағы сөйлемнің мағынасын дұрыс түсініп, сол мағынаны аударып отырған белгілі бір тілдегі көркемдеуші сөздермен жеткізеді. Сөзбе-сөз аударма мен мағыналық аударманың бірден-бір айырмашылығы осы. Түсінікті болу үшін мына мысалға назар аударайық. Егер Алла тағаланың:

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ " («Исра» сүресі, 29) аятын сөзбе-сөз аударатын болсақ, «Қолыңды мүлде мойнына байлаулы қылма да бүтіндей ашпа» деген мағына береді. Аятты қай тілге аударсақ та Құранның айтқысы келген мағынасын мүлдем бере алмайтыны анық. Ал, мағыналық аударма жасайтын болсақ, Алла тағаланың метафоралық теңеу арқылы сараңдық пен ысырапшылдықтан тыйғандығын түсінеміз. Яғни,

мағыналық аударма тәсілін қолданған кезде ғана аяттың мағынасы айқындалады. Сондықтан, Құрандағы мәтіннің мағыналық аудармамен аударылуы ешкімге қарсылық білдірмейді. Өйткені, Құранның бұл аудармасын Құранның басқа тілдердегі тәпсірі десек те болады.

Құран мәтіні аса көркем тілмен баяндалғаны белгілі. Сондықтан оның мағынасын түсіну, араб тіліндегі түсіндіру жолдары мен тәсілдеріне, сөздердің түпкі мағыналарына үңілу арқылы болмақ [1,6291]. Құран мәтінінің тек сыртқы мағынасын ұстану жаңсақ түсінікке жол ашуы мүмкін. Мұның мысалын ораза кезіндегі сәресі уақыты жайында айтылған, Құрандағы: «...ақ жіп қара жіптен ажыратылғанға дейін жеп-ішіңдер...» («Бақара» сүресі, 187), – деген аят түскенде, Ади ибн Хатимнің аятты сол қалпында (тура мағынасында) түсініп, қара жіп пен ақ жіпті алып, соған түні бойы қарап, ажырата алмағандығынан көреміз. Сонда Алла елшісі ﷺ бұл сөздің теңеу екендігін, «қара жіп» деп түнді, «ақ жіп» деп күндізді меңзеп тұрғандығын білдірген [2,61916].

Тілдік тұрғыда мұғжизалығымен тіл майталмандарын тамсандырған Құран мәтінінде осы сияқты аяттар аз кездеспейді. Мұндай тілдік ерекшеліктер аз сөзбен көп мағыналарды жеткізе білген Пайғамбардың ﷺ сөздерінде де келген. Сондықтан Құран мәтінін түсініп дұрыс түсіндіруде, бірінші кезекте араб тіл білімін білу талап етіледі.

Сахабалар уақытында Құран аяттарын түсіндіруде сахабалардың жеке көзқарастары мен ижтиһадтарына жүгінілді. Кейінгі буын өкілдері сахабалардан жеткен деректерге сүйенді. Ал Құран мәтіндерін түсіндіруде өз ойы мен көзқарасына иек артқан тәпсіршілерге, ғалымдар Құран, хадис, құқық ілімдерімен қатар, араб лингвистикасына қатысты бірқатар ғылым салаларын білуді шарт санады.

Олар:

Бірінші: Араб тілі. Тәпсірші араб тілін жетік білуі керек. Тіл білмеген адам араб тілінде түскен кітапты түсіндіре алмасы хақ.

Екінші: Араб тіл синтаксисі.

Үшінші: Араб тілінің морфологиясы. Сөздердің құрылымдарын біліп, дыбыстық формаларын анықтау – дұрыс мағынаға қол жеткізуге жетелейтіні сөзсіз. Имам аз-Замахшари: «Тәпсірдегі ауытқулардың бірі: «يوم ندعو كل اناس» «يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ اِنْسَانٍ» аятындағы «إِمام» сөзі – «ام» сөзінің

көпше түрі деп білу. Бұл – морфологиялық сауатсыздықтан туындаған үлкен қателік. Өйткені «أَم» сөзінің көпше түрі «أَمَّهَات», – деген.

Төртінші: Этимология. Мағыналары әртүрлі түбірден туындаған бір сөздің шығу төркінін анықтау арқылы негізгі мағынасын түсіну.

Бесінші, алтыншы, жетінші: Бәләға ілімдері. Олар: Мағани ілімі (риторика), Баян ілімі (стилистика), Бадиф ілімі (поэтика). Яғни, араб тілінің шешендік өнері мен әдеби көркемдігін білу. Риторика арқылы – сөздердің құрылымдарынан туындаған мағыналардың ерекшеліктері ұғынылса, стилистика арқылы – семантикалық айқындық пен астарлылық, поэтикамен сөз көркемдігі білінеді [3, б.772].

Құранды түсіну әрі оны интерпретациялау әдістерінің ішінде объективті әрі дұрыс критерийлерге сүйенетін семантикалық әдіс бар [4,631]. Бұл әдіс туралы түрік ғалымы И.Якыт: «...Семантикалық әдіс Құранның өз әдісі әрі оны ең дұрыс түрде түсінуге жетелейтін әдіс» [5,619], – деген.

Семантика – сөз мағынасын, сөз құрамындағы элементтердің өзара мағыналық қарым-қатынасын, сөз мағынасы түрлерінің даму заңдылықтарын зерттейді [6, б. 346-347]. Сондай-ақ, семантика тек тіл білімінде ғана емес, философияның, гносеологияның, әдебиеттанудың және т.б. тілдік жүйе арқылы таным процесін зерделейтін барлық ғылым салаларына ортақ зерттеу нысаны бола алады.

Семантикалық әдіс мәтін құрылымындағы тілдік қабаттарды, яғни сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдерді тарихи, этимологиялық, лексика семантикалық тұрғыда талдау мен сөздердің мәнмәтіндегі қолданыс аясын анықтау арқылы жүзеге асады. Бұл әдістің Құран мәтінін дұрыс түсіндіруде басшылыққа алатын өзіндік ұстанымдары бар:

1. Сөздің этимологиялық төркіні мен түрленімдеріне талдау жүргізіледі.

2. Мәтін бірліктерін семантикалық талдау. Жекелеген сөздің лексика семантикасына зерттеу жасалады. Сөздің лексикалық мағыналарын анықтау барысында: «Лисану әл-Араб», «Тәжу әл-Арус» және «Муфратату әл-Құран», «Ғарайбу әл-Құран» секілді жалпы түсіндірмелі сөздіктер мен Құран сөздерін баяндаған арнайы сөздіктерге жүгініледі.

3. Сөздің семантикалық даму барысын зерделеу. Тарихи деректердегі сөз мағыналарының даму жүйесін саралау және оның мағы-

налық құрылымындағы семантикалық ерекшеліктерді, иірімдерді аңғару әрі семантикалық заңдылықтар бойынша дәлелдеу күрделі ғылыми зерттеуді қажет етеді.

4. Сөздің мәнмәтіндегі қолданысына қарай мағынасын анықтау. Бір сөз Құран Кәрімнің әр жерінде бірнеше рет кездесіп, түрлі мағынада қолданылуы мүмкін. Құран мәтініндегі бір сөздің мағынасын білген адам, сол сөздің мағынасын басқа аяттарда кездескен сол сөздің мағынасына қайта телуі көп жағдайда қате түсінікке алып барады.

5. Контекстуалды семантикалық талдау. Мәнмәтін тұтастығы маңызды болғандықтан, мәтіндегі негізгі ой жүйесі контекстік деңгейде талқыланады.

Құран тілі – классикалық араб тілінің өте көркем әрі әдеби тілінің шыңы. Ондағы әрбір сөз тек өзіне тиесілі, ең лайықты орнында тұр және соның себебінен, оның астарындағы мағына толық ашылады да барлық мәтін толық үйлесімділікке жетеді. Сондықтан аят мағынасын түсінуде оның әріптері, сөздері мен сөйлемдерінің арасындағы үйлесімділігі мен мағынасы толық ескерілуі тиіс. Яғни, мәтін сөздерінің өзара байланысы мен аяттар арасындағы іліктестікке мән берілгенде ғана мәтіннің нақты мақсаты анықталады. Кез келген тілдік бірлік мағынасы лебізде жасалып, өзінің басты контекстік мәнін анықтайды әрі әралуан түрленіп, мағыналық құрылымының әр түрлі реңін

ашады. Құран сөздерінің құдіреті де оның контекстегі қолданысында.

Құран аяттарын түсіндіруде пайғамбар сөзден басқа әдіс-тәсілдерді де пайдаланғандығын, оның кей жағдайларда үнсіздік танытып немесе бейвербалды амалдар арқылы түсіндіргенінен көруге болады. Яғни, сөйлеу барысындағы сөйлем мен мәтін пресуппозициясы, ондағы негізгі ойды түсінуге септігін тигізеді. Алайда, жазба мәтіннің бір ерекшелігі – онда бейвербалды амалдар болмайды. Сондықтан жазылған мәтіндерді түсінуде олқылықтар көбейеді. Оны оқырманның өзі толықтыру үшін жорамал жасауына тура келеді.

Құран мәтіні және оның құрылымдық-семантикалық бүтіндігі, ауқымды мазмұн мен мол ақпарат беруі – оны терең зерделеуді қажет етеді. Мәтін мазмұнын жүйелі зерделеу үшін, оның семантикалық кеңістігін барлаудың мәні ерекше, өйткені, көркем мәтіннің мазмұны ауқымды, ашық, кейде нақты деректермен, нақты мағынамен эмплитивті мән таңбаланса, кейде ауыспалы мағынамен, астарлы сипатталып, имплитивті мән таңбалады. Мәтін теориясында «семантикалық кеңістік» терім сөзі мәтіннің мазмұндық ерекшелігі мен ішкі мәнін анықтауда қолданылады. «Мәтіннің семантикалық кеңістігі» мәтіннің өзі мен тілдік бірліктер арқылы таңбаланатын автордың интенциясы, мақсаты және реципиенттің қабылдауы, түсінуі, талдауы арқылы анықталады.

Әдебиеттер

1. Hallaf A. İslam Hukuk Felsefesi. / çev. Hüseyin Atay. – Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972. – 391 s.
2. صحيح البخاري. لمحمد إسماعيل بن البخاري. – بيروت: دار الكتاب العلمية 2013 م – 1456 ص
3. الإتيان في علوم القرآن. لجلال الدين السيوطي. – القاهرة: دار الحديث. 2005 م – 1152 ص
4. Soysaldi M.H. Kur'an'ı doğru anlamada semantik metodun önemi // Kur'an ve dil – dilbilim ve hermenotik-Sempozyumu. – Van: Yüzüncü yıl üniversitesi. İlahiyat fakültesi, 2001. – S. 31.
5. Yakıt İ. Doğru Bir Kur'an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi. – Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994. – S. 19.
6. Калиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 548 б.
7. Құрманбаев Қ. «Құран ілімдеріне кіріспе». – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2013.

References

1. Hallaf A. Islam Hukuk Felsefesi. / çev. Huseyin Atay. – Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972. – 391 s.
2. Sahih al Buhari li Muhammad Ismail bin al Buhari. Beirut: Darul kitab al ilmia 2013 m – 1456 s
3. Al Itkan fi ulumil Koran li Jalaluddin as Suyuti. Al Kahira: Darul hadis 2005 m – 1152 s
4. Soysaldi M.H. Kurani dogru anlamada semantik metodun önemi // Kuran ve dil – dilbilim ve hermenotik-Sempozyumu. – Van: Yuzuncu yıl üniversitesi. İlahiyat fakültesi, 2001. – S. 31.
5. Yakıt I. «Dogru Bir Kuran Tercumesinde Semantik Metodun Önemi». – Isparta: S.D.U. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994. – S. 19.
6. Kaliev G. Til bilimi terimlerinin tusindirme sozdigi. – Pavlodar: S.Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 548 b.
7. Kurmanbaev Kairat Kuran ilimlerine kirispe. Nur-Mubarak baspasy, Almaty 2013

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Нурелова А.М.

**Г. Тури концепциясындағы
эквивалент категориясы**

Бұл мақалада белгілі ғалым Г. Туридің аударма теориясы концепциясындағы эквивалент мәселесі қарастырылды. Ғалымның эквивалент категориясына қатысты айтылған пікірлеріне, осы салада жүргізілген зерттеуіне сараптама жасалды. Соның ішінде Г. Туридің «суреттеу» аударма теориясына да анализ жасалынды.

Түйін сөздер: аударма, эквивалент категориясы, түпнұсқа, бастапқы мәтін, норма.

Nurelova A.M.

**Category of equivalence in G.
Turi's concept**

In this article the category of equivalence in the descriptive concept of G. Turi is considered. And also his researches in this area and what part is assigned by G. Turi to category of equivalence in theory of translation

Key words: translation, equivalence category, original, norm, source text.

Нурелова А.М.

**Категория эквивалентности
в концепции Г. Тури**

В этой статье рассматривается категория эквивалентности в описательной концепции Г.Тури, а также его исследования в этой области, и какую роль отводит Г. Тури категории эквивалентности в переводе.

Ключевые слова: перевод, категория эквивалентности, оригинал, исходный текст, норма.

Г. ТУРИ КОНЦЕП- ЦИЯСЫНДАҒЫ ЭКВИВАЛЕНТ КАТЕГОРИЯСЫ

Эквивалент мәселесін жан-жақты зерттеген, эквивалент категориясына мүлдем басқа анықтама берген Израиль ғалымы Г.Тури көп жылдар бойы өзінің жеке аударма концепциясын шығаруға күш жұмсады. Оның зерттеу объектісі әртүрлі тілдерден иврит тіліне аударылған көркем аудармалар болды. Бірақ ол мүмкіндігінше белгілі аудармалардың сараптамалық негізі етіп жалпы теориялық концепцияларды тандаған.

Өз зерттеулерінде Г.Тури осы уақытқа дейін жасалынған аударма теорияларын қатты сынға алады. Оның пікірінше олардың алғышарттары дұрыс емес. Олар толығымен бастапқы мәтінге, немесе бастапқы тілге бағыттап, аударманы бастапқы мәтінге эквивалентті басқа тілдегі мәтін ретінде сипаттайды. Мұндай тәсіл аударманы нормативті және шектеулі қылады. Сонымен қатар екі тілдің арақатынасы болғандықтан, аударма теориясы мен контрастивті лингвистика арасында нақты шекара қалмайды. Аударма теориясы түпнұсқа тіліне де, түпнұсқа мәтініне де бағытталмауы керек, аударма ол нормативті болмауы тиіс.

Г.Тури өзінің аударма теориясының концепциясын ұсынады. Ол оны «суреттеу» деп атады. Ол мүлдем басқа заңдылықтардан тұрады. Ең алдымен ол аударма процесіне емес, аударма нәтижесіне, аударма мәтініне бағытталады. Аударма белгілі бір мәдени-тілдік шекарада аударма хабарламалары арқылы жүзеге асатын коммуникация ретінде сипатталады [1].

Түпнұсқа тілі мен аударылатын тіл мәтіндері бір-біріне жақын болған сайын, аударма да сәтті болады. Аударма мәтіні тек аударылатын тіл мәтіні ғана емес, оны жеке аударылатын мәтін ретінде қабылдау қажет. Мұндай мәтіндердің аударылмайтын мәтіндерден ерекше, белгілі бір қасиеттері болады.

Мәтінді аударылатын мәтін санатына әртүрлі жағдайда жататынына Г.Тури бәрнеше дәлелдер келтіреді: а) түпнұсқа бастапқы мәтініне әртүрлі деңгейде жақын болып келетін бірнеше аудармасы болуы мүмкін,

б) түпнұсқа бастапқы мәтініне бірдей деңгейде жақын бола тұрып, біреуі аударма болып табылса, басқалары аударма ретінде танылмауы мүмкін, в) түпнұсқасы жоқ, бірақ аударма ретінде танылған мәтіндер кездесетін жағдайлар болған, яғни аударма мәтініне тән қасиеттері болады. Сондықтан ең алдымен бұл аударма мәтіні болып табылады ма деген сұрақ емес,

аударылған әдебиетте аударма болып есептеле ме, аударма ретінде қабылдана ма деген сұрақ қойылуы тиіс. Осыдан аударма телеологиялық категория екенін, оның процесі мен нәтижесі аударма мақсатына тікелей тәуелді болып келетінін байқауға болады. Бұдан аударма эквиваленттілігінің түсініктемесі, аударма мен түпнұсқа арасындағы эквивалентті қатынас шығады. Олар алдын ала анықталмайды, олар аударма мен түпнұсқа мәтіндерін салыстырудан шығады. Мәтін түпнұсқаға эквивалентті болып табылғандықтан аударма болмайды, керісінше егер ол аударма болса, ол түпнұсқаға эквивалентті болып табылады. Эквивалентті емес аудармалар болмайды. Аударма болғандықтан эквивалентті болады. Егер мәтін аударма болып танылса, оның түпнұсқамен қатынасы аударма эквиваленттілігінің қатынасы болып табылады [2].

Мәтіндер арасындағы қатынас 3 түрлі болып келеді: а) формальді (материалды) қатынас, б) сәйкестік жоқ жерде сәйкестік табу, в) бастапқы тіл жүйесіндегі түпнұсқа мәтінінің қатынасын сақтайтын және оны өзгертетін (динамикалық) қатынас [3].

Эквиваленттілік түрлерінің арасында алдын ала белгіленген иерархия жоқ. Бірақ мәтінді аударма деп тануда басты рольді формальді (материалды) сәйкестік ойнайды.

Мәтін аударма мәтіні функциясын атқару үшін, кез-келген мәтін сияқты аударылатын тілдің тілдік, әдеби жүйесіне сәйкес болуы керек.

Аударма мәтіні болуы үшін ол түпнұсқаға адекватты болуы тиіс. Яғни түпнұсқаға сәйкес болуы керек. Әрине бұл жерде аудармашының жеке шешімдері де үлкен роль атқарады. Мысалы, аударма барысында тілдер арасындағы ерекшеліктерді ескере отырып, аудармашы осыған сәйкес шешімдер қабылдайды. Әрине, мәжбүрлі сәйкессіздіктер аударма кезінде қиындық тудыратыны анық. Бірақ аударма кез келген жағдайда адекваттылық пен сәйкестік арасындағы компромисс болып табылады.

Осыған байланысты Г.Тури «аралық» тіл концепциясын ұсынады (interlanguage). Оның пікірінше адекваттылыққа талпыну белгілі деңгейде сәйкестікті шектейді және аударма тілі аударылатын тілдерде арнайы орын алатындай болады. Ол белгілі бір ерекшеліктерді бойына сіңіріп, соның нәтижесінде аударма мәтіндері аударыла алатын болып өзгереді [4].

Осы аралық тілді қажетсіз деп қабылдап, күресудің қажеті жоқ. Аударма теориясы нақты аудармаларды зерттеу керек болса, оның аудармада болуы заңды. Г.Туридің пайымдауынша

бұл аударма әмбебаптылығы болып табылады. Аралық тіл ең алдымен формальді (материалды) эквиваленттіліктің белгісі: бастапқы тілдің әсерімен аударма тілінде пайда болатын бастапқы тіл бірлігіне аудармада аралық тіл бірлігі сәйкес келеді. Бұл жерде 3 жағдайды атап көрсетуге болады: (а) бірлік аударма тілінен тыс, бастапқы тілден тікелей қабылдау (транскрипция немесе транслитерация арқылы), (б) бірлік бастапқы тіл мен аударма тіл арасында жасалады – калька, (в) бірлік аударма тілінде жасалынады, бірақ бастапқы тілдің ықпалымен қолданылады.

Аралық тілдің болуы, аудармада эмпирикалық түрде расталып, теориялық түрде негізделуі мүмкін. Осындай негіздеме ретінде Г.Тури 3 жағдайды көрсетеді. Біріншіден, алдында айтылып кеткендей, бұл адекваттылық пен сәйкестік арасындағы компромисс, екіншіден АТ мен БТ мәтіндер мен бірліктер арасындағы нақты эквиваленттілік, жүйелік пен мәтіндік эквиваленттілік арасындағы аралық сипатқа ие. Үшіншіден аралықтіл лингвистикалық жүйеге қажетті қасиеттерге ие. Оның өз құрылымы бар, сонымен қатар аудармашы мен оқырман арасындағы коммуникация мақсатында қолданылады. Өзінің аралық табиғатына сәйкес аралықтіл пәнаралық қасиетке ие болып, психолингвистика мен социоллингвистика, тіл білімі сияқты ғылымдардың араласуымен жүргізілуі тиіс [4].

Г. Туридің концепциясында «аударма нормаларының» алатын орны ерекше. Оның пікірінше аударма процесіндегі аудармашының шешімдері 3 факторға байланысты болуы керек: тілдік нормалармен танылған – міндетті ережелер, аударма нормалары – аудармашылардың стратегиясын, іс-әрекетін айқындайтын негізгі шешімдері, субъективті таңдау. Бұл үштікте аударма нормалары субъективті және объективті факторлардың ішінде негізгі орынға ие [5].

Көркем аудармада көркем және аударма нормаларын бөлу ұсынылады. Бастапқы, операциялық нормалар басқа белгілері бойынша анықталады.

Бастапқы (аударма алдындағы) нормалар аударма тікелей түпнұсқадан немесе аралық тілден аударылатынын таңдау кезіндегі аудармашының саясатын анықтайды. Операциялық нормалар аударма процесінде, сонымен қатар мәтін құрылымын, мәтін мазмұнын құрастырғанда қолданылады [6].

Аударма нормалары алдын ала берілмейді аударманы салыстырмалы талдау жасау барысында, сонымен қатар аудармаға қатысты аудармашылардың, сыншылардың, теоре-

тиктердің жасаған талдау негізінде анықталады. Салыстырмалы талдау кезінде бір мәтіннің әр кезеңде жасалған бірнеше аудармасы, әр түрлі аудармашымен жасалған бір мәтіннің аудармасы түзетілгенге дейінгі кейінгі аудармалар. Бірақ талдаудың негізгі түрі аударма мен түпнұсқаны салыстыру болып табылады. Қаншалықты аударма әдеби және эквивалентті болып табылады. Эквиваленттілікті талдау кезінде түпнұсқаға максималды жақын адекватті аударма нұсқасы қабылданады. Нормалар негізгі және қосымша болуы мүмкін. Нормалардан басқа аудармашының таңдауына аудармашының іс-әрекетінің универсалийлары да әсер етеді.

Теорияның аударманың мәтініне бағыттауы, аударма мен түпнұсқа арасындағы нақты қатынастан бас тарту деген сөз емес. Бірақ Г.Туридің пікірінше мұндай талдау екі талапқа жауап беру керек. Біріншіден, тілдік бірліктер арасындағы қатынас емес, мәтін бірліктері (текстем) салыстырылуы керек. Текстем ретінде мәтіндік қатынасқа түсетін тілдік бірліктер, сонымен қатар мәтіндік бірліктер танылады (абзац, тарау, строфа, куплет). Екіншіден, талдау аудармада табылған аударма шешімдеріне қатысты жасалуы тиіс.

Аударма қатынасының 4 негізгі типі бар: 2 типі формальді қатынастар (этикалық) – АТ және ТТ тілдік құралдар арасында және АТ және ТТ мәтіндік құралдар арасында (тілдік тип) және тілдік құралдар функциясы арасындағы (мәтіндік тип) және 2 функционалды қатынастар типі (эмичеких) – ТТ және АТ тілдік құралдар функциясы арасында, мәтіндік құралдар функциялары арасында (мәтіндік тип) [7].

Қатынасты оқу барысында иерархияны ұмытпау керек: жоғарғы типтен төменге – функционалды-мәтіндік, формальді-мәтіндік, функционалды-тілдік, формальді-тілдік. Басында жоғарғы типтер тұрады, бірақ төменгі типтер жеңіл табылады. Практикалық талдау кішігірім бірліктерден тұтас мәтінге жасалады, бірақ кез келген бірлікті талдау кезінде оның жалпы орны ескерілуі тиіс. Аудармашының шешімдерінің ішінде бар құралдар (сәйкестік бар) және жоқ құралдар (ad hoc жолымен жасалынатын). Жаңа құралдарды шығару тәсілдері – калька, кірме сөз, ТТ және АТ байланыссыз жаңа тілдік бірліктерді ойлап табу (мысалы, түпнұсқада рифма болмаса да рифмалы аударма жасау). Мәтіндік текстемалар ad hoc құралдарымен беріледі. Шешім қабылдау процесі алдын ала

берілуі мүмкін немесе шығармашылық болуы мүмкін [8].

Г. Тури өзінің теориялық концепциясының негізінде көркем аударманы түпнұсқамен салыстыру арқылы оны талдау, бағалау методикасын ойлап шығарды. Оның ұсынылған тәсіліне сәйкес түпнұсқа мәтіні қайсысы адекватті аудармаға сәйкес екендігі талданады. Содан аударманың эквиваленттілігі, адекваттылықтан ауытқу деңгейі зерттеледі.

Оның үстіне ауытқу міндетті және еркін болып зерттеледі.

Салыстыру 3 деңгейден тұрады: 1) адекватті аударманың параметрлерін анықтау және текстемаларды шығару үшін түпнұсқа мәтінін талдау; 2) текстемаларға сәйкестерді салыстыру және адекваттылықтан ауытқуды табу, оның сипатын анықтау; 3) көптеген жеке текстемаларды салыстыру негізінде максималды және нақты эквиваленттілік арасындағы қашықтыққа жалпылама тұжырым жасау.

Салыстырудың негізгі бірлігі – толық мәтін болғанымен, тиімділік талабы, уақыт пен адам мүмкіндігінің шектеулігі осындай бірлік ретінде жеке текстеманы қолдануға мәжбүрлейді. Дегенмен таңдаудың 2 тәртібі мүмкін:

1) мәтін талдауының ең маңызды элементтерін таңдау (мәтіннің белгілі бөлімдері), оларды жалпы мәтінге қатысты тұжырым жасайтын мәтіннің өкілдері ретінде қарастыру; 2) мәтін функциясын атқаратын немесе әртүрлі микроқұрылымдарға қатысты мәтіннің әр түрлі жерлерінен текстемаларды таңдау, соның негізінде жалпымәтіндік тұжырым жасау [9].

Г. Туридің бақылауы бойынша аударманың адекваттылық деңгейі оның қабылдайтын әдебиеттегі орнына тікелей байланысты болады. Егер олар басты орын алса, адекваттылыққа ұмтылу да жоғары болады. Сондай-ақ адекваттылыққа БТ мәртебесі және де лакунның (қабылдайтын әдебиетте белгілі бір жанрдың болмауы) болуы да әсер етеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйенсек Г. Тури концепциясы жалпы аударма теориясының дамуына, әдеби аударма теориясының қалыптасуына теориялық және де практикалық пайдасы бары сөзсіз.

Аударма ісінің күрделі түрін сипаттаудың лингвистикалық, әдеби тәсілдерін бір-біріне жақындату жолдарын анықтайды. Ұсынылған талдау тәсілі әлі де нақтылауды қажет етеді, бірақ оның жалпы бағытының болашағы бар.

Әдебиеттер

- 1 Venuti L., The Translation Studies Reader, London and New York, 2000, 197.
- 2 Venuti L., The Translation Studies Reader, London and New York, 2000, 199-200.
- 3 Комиссаров В.Н. «Теория перевода» (Лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – С. 229.
- 4 Комиссаров В.Н. «Общая теория перевода» (Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых). – М.: ЧеРо, 1999. – С. 129.
- 5 Pym, Anthony(2010) Exploring Translation Theories. London and New York: Routledge, 148-159
- 6 Крупнов В.Н., В творческой лаборатории, М.: Междунар. отношения, 1976, 61.
- 7 Venuti L., The Translation Studies Reader, London and New York, 2000, 203-205.
- 8 Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты». – М., 2013. – 225-228 с.
- 9 Швейцер А.Д. «Перевод и лингвистика». – М., 2008. – 157-165 с.
- 10 Крупнов В.Н. «Теория перевода». – М., 2008. – С. 124.

References

- 1 Venuti L., The Translation Studies Reader, London and New York, 2000, 197.
- 2 Venuti L., The Translation Studies Reader, London and New York, 2000, 199-200.
- 3 Komissarov V.N. «Teorija perevoda» (Lingvisticheskie aspekty). – М.: Vysshaja shkola, 1990. – S. 229.
- 4 Komissarov V.N. «Obshhaja teorija perevoda» (Problemy perevodovedenija v osveshhenii zarubezhnyh uchenyh). – М.: ЧеРо, 1999. – S. 129.
- 5 Pym, Anthony(2010) Exploring Translation Theories. London and New York: Routledge, 148-159
- 6 Krupnov V.N., V tvorcheskoy laboratorii, M.: Mezhdunar. otnoshenija, 1976, 61.
- 7 Venuti L., The Translation Studies Reader, London and New York, 2000, 203-205.
- 8 A.D. Shvejcer Teorija perevoda: Status,problemy, aspekty». – М., 2013. – 225-228 s.
- 9 A.D. Shvejcer «Perevod i lingvistika». – М., 2008. – 157-165 s.
- 10 Krupnov V.N. «Teorija perevoda». – М., 2008. – S. 124.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Пәттеев М.И., Оқан С.

**Тәурат, Інжіл және Құрандағы
Мұхаммед пайғамбар туралы
жазбалардың үндестігі**

Бұл мақалада әлемде және посткеңістікте болып жатқан геосаяси және дінаралық шиеленістерді шешу жолдарын қарастыруда соңғы пайғамбар Мұхаммедке (саллаллаһу алейһи уә сәллам) деген сенім мәселесі Тәурат, Інжіл және Құран аясында талданады. Зерттеу барысында иләһи кітаптардағы үндеулерге салыстырмалы әдістер қолданылып, ұқсастық ашып көрсетіледі. Бұл руханияты әлсіреген мынау бір алмағайып заманның індеті болған дінаралық алауыздықты кетіріп, силастыққа апарады. Хазіретті Мұхаммед жайлы оң түсінік толерантты қоғам қалыптастыруда рөлі ерекше екені нақты дәлелдермен келтіріледі.

Түйін сөздер: Тәурат, Інжіл, Құран, Хазіреті Мұхаммед, толеранттылық.

Patteev M.I., Okan S.

**Harmony ideas about Prophet
Muhammad in the Scriptures: the
Torah, the Bible and the Qur'an**

This article considers the Prophet Muhammad as an outstanding personality in the three scriptures (Torah, Bible and Koran) of the Prophet Muhammad - the Prophet of all seals, which was sent to all mankind, who was definitely solve the geopolitical and religious strife. In the article the comparative analysis (the Torah, the Bible and the Koran) were held, the last prophet, as well as their similarities. The article aims to show how people should be tolerant of Scripture, on a solid basis of justice for all.

Key words: Prophet Muhammad, Torah, Bible, Koran, tolerant.

Паттеев М.И., Оқан С.

**Гармония идей относительно
пророка Мухамада
в священных писаниях:
Торе, Библии и Коране**

В статье говорится о пророке Мухаммаде как о выдающейся личности, трех священных писаниях (Торе, Библии и Коране) пророка Мухаммада – пророка всех печатей, который был послан всему человечеству, кому было определено решить геополитические и межрелигиозные уособицы. В статье были проведены сравнительные анализы (Торы, Библии и Корана) о последнем пророке, а так же их сходство. Цель статьи – показать, насколько должны быть толерантными люди Писания, справедливыми ко всем без различий.

Ключевые слова: пророк Мухаммад, Торе, Библия, Коран, толерантность.

¹Нұр-Мұбарак ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» философия,
саясаттану және дінтану институты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: o.samet@mail.ru

ТӘУРАТ, ІНЖІЛ ЖӘНЕ ҚҰРАНДАҒЫ МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАР ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАРДЫҢ ҮНДЕСТІГІ

Құрандағы түрлі сенім категориясына жататын дін өкілдерін атап көрсету барысында, оның көп бөлігін «Әһлі кітап» (Кітап иелері) құрайтынын көруге болады. Енді, осы кітап иелеріне қай діндегілер жатады? деген сұрақтың төңірегінде сөз қылар болсақ, ислам ғұламалары яһуди мен христиандардың кітап иелеріне жататындығы жайлы бір ауыздан келіскенімен, бұлардан өзге сабийлердің (жұлдыздарға табынатындар) және мәжусилердің (отқа табынатындардың) кітап иелерінің қатарына жатып-жатпайтындығын, оларда кітап иелері сияқты ислам құқығындағы кейбір жеңілдіктерден пайдалана ала ма? деген мәселе туралы түрлі көзқарас бар.

Имам Матуриди, «Әһлі кітап» деген терминологиялық ұғымды, Алла тарапынан келген бір иләһи «Кітапқа» иман еткендер. Алайда, ол кітап кейіннен адам тарапынан өзгертілген болуы да мүмкін деп қарайды. Ол: «Ақыл иесі жалпы адам баласының табиғатында бір Жаратушыға деген сенім бар. Бұл сенімнің көңілдерде орнығып, беки түсуі үшін хз. адамнан соңғы пайғамбар Мұхаммедке дейін белгілі бір заманда, белгілі бір мекенге пайғамбар жіберіліп отырды. Осы тұрғыдан бүкіл пайғамбарлар «Тәухид» (бір Жаратушыға сену) сенімін насихаттады. Алайда, олардың (пайғамбарлардың) қайтыс болуымен бұл тәухид сенімі бұзылды. Немесе халал және харам сияқты үкімдерді өз ішіне алған Забур, Тәурат және Інжілге иман еткендердің сенімі бұзылды» [1, 97 б.] десе, Құрандағы: «(Сондай-ақ бұл Кітапты сендерге): «Хақ Кітап бізден бұрынғы екі қауымға (яһуди мен насараларға) ғана түсті. Біз олардың оқып-білгендерінен бейхабар едік», – деп айтпауларың үшін (түсірдік)» (Әнғам сүресі, 156-аят) деген аяттың тәпсірінде: «Кітап сөзіндегі мақсат Тәурат және Інжіл» [2, 5/262 б.] деп, қасиетті Құранда кітап иелері яһуди, христиандар жайлы айтылатынын, олармен қатар хз. Ибраһимге түскен сухуфтар да аталмыш иләһи кітаптардың қатарына жататынын, олардың да кітап иелеріне кіретінін айтады.

Имам Матуриди, Құрандағы: «(Уа, Мұхаммед! Оларға): «Уа, кітап иелері! Қане, бізге де, сендерге де ортақ болған арамыздағы мына сөзге келейік: Алладан басқа ешкімге табынбайық және Оған ешкімді һәм еш нәрсені серік етіп қоспайық. Сондай-ақ Алланы ұмытып, бірімізді-біріміз тәңір

тұтпайық», – деп айт. Егер олар сырт айналып кете барса, онда: «Ендеше, куә болындар! Шүбәсіз, біз мұсылманбыз», – деп айтындар» (Әл-Ғимран сүресі, 64-аят) деген аяттың тәпсірінде: «Алла Тағала: «Қане, бізге де, сендерге де ортақ болған арамыздағы мына сөзге келейік» деп, оларды әділдік таразысы болған тәухид (Жаратушыны бірлеу) сөзіне шақырды. Өйткені, «Олардан: «Күллі аспан әлемі мен жерді кім жаратты?», – деп сұрасаң, олар, әлбетте: «Алла», – деп айтады» (Лұқман сүресі, 25-аят) деген сынды аяттармен мүшріктер де, әһлі кітаптар да айтатын ортақ сөз «Тәухид» кәлимасы» [2, 2/326 б.] деп, Құран әһлі кітаптарды күллі иләһи кітаптардың шақырған тәухид кәлимәсі арқылы бір мәмілеге келуге болатынын айтады.

Құран нұсқаған бұл сұхбатты қабылдауда кітап иелері бірдей көзқараста болмағаны жайлы Матуриди, Құрандағы: «Әһлі кітаптардың бәрі бірдей емес. Олардың түн мезгілінде тіке тұрып, Алланың аяттарын оқып, сәжде ететін бір тобы бар. Олар Аллаға, ақырет күніне сенеді де жақсылыққа бұйырып, жамандықтан тыяды. Сондай-ақ жақсы істерде жарысады. Міне, солар ізгілер» (әл-Ғимран сүресі, 113-115 аят) деген аяттың түсіндірмесінде: «Кітап иелерінің көбі күпірлікте жүргенде арасынан (Абдулла ибн Сәлам, Кәғб сияқты) бір топ ғалымдары Аллаға және ақырет күніне иман етіп, түн мезгілінде Алланың аяттарын оқып, ізгілікте жарыскандары үшін мәртебері асқақтай түсті. Себебі, бұлар бұрынғы иләһи кітаптарға да иман еткен еді» [2, 2/394 б.] деп, олар өз араларында түрлі пікірде екенін де тілге тиек ете кетеді.

Тәуратта Мұхаммед пайғамбардың зікір етілуі

Хазіреті Мұхаммедтің (саллаллаһу алейһи уә сәллам) пайғамбарлығы мен түр-түсі, іс-әрекеті туралы Тәурат пен Інжілден көптеген мағлұматтар табуға болады. 1944 жылы Лондонда арабшаға аударылған Тәуратта: «Алла Тағала адамзатқа Синада жақындады. Сайрда шағылып көрінді. Фаран тауларында көрініп, өзінің біртұтас толықтығын жария етті» (Сифр, Тәсния, баб: 33:2) делінеді. Синада жақындауы – Алла Тағала адамзатқа деген рақымдылығын хз. Мұса арқылы көрсетуі. Яғни, бұл – оған берілген пайғамбарлық. Сайрға келсек, ол – Палестина жері. Хазіреті Исаға берілген пайғамбарлық. Ол Хақ Тағаланың нұрын сол аймаққа жайған. Фаран – Мекке қаласы. Өйткені, Тәураттың басқа бір жолында хазіреті Ибраһим баласы Исмай-

ылды Фаранға тастап кеткені хақында айтылады. Ендеше, Тәураттағы Фаран – қазіргі Мекке қаласы. Тәурат жолының жалғасында: «Оның жанында мыңдаған жарқыраған асыл тастай достары һәм оң қолында оттан айбалта болады» дейді. Хз. Исаның он бір хауари – серіктерінен басқа достары болмаған. «Асыл тастай достар» әлбетте хазіреті Мұхаммедтің сахабалары. «Оттан айбалта» болуы дінін тарату үшін жиһатқа шығуы. Ал аталмыш жолда айтылғандай «Фаран тауларында көрінуі» – хазіреті Мұхаммедке (саллаллаһу алейһи уә сәллам) Мекке тауының Хира үңгірінде уахи келуінің басталуы. Демек, Алла Тағала «Өзінің біртұтас толықтығын», яғни жаратылыстан пәк, жалғыздығы мен даралығын Құран арқылы танытты [3, 1/49-50 бб.]. Және де «Миһайл» кітабында: «Ақырзаманда бір рақымды үммет шығып, Хаққа ғибадат ету үшін мұбарак тауды таңдайды. Барлық аймақтан сол жерге көптеген халық жиналып, Жалғыз Раббына құлшылық етеді. Оған ортақ, шірік қоспайды» (Китабы Мукаддес, Миһа, Баб: 4, 12 аят). Бұл жерде қасиетті Арафат тауы аталып, сол жерге әлемнің түкпір-түкпірінен Мұхаммедтің (саллаллаһу алейһи уә сәллам) үмметі қажылыққа келетіні баян етіледі.

Інжілде Мұхаммед пайғамбардың зікір етілуі

Ал, Інжілде хазіреті Иса: «Фарақлит келу үшін мен кетемін», «Фарақлит келген кезде барлық әлемді жасаған қателіктері үшін кінәлап, оларға тәрбие береді» (Иохан, баб:16-8). Осы жерде айтылған хазіреті Исадан кейін келетін Фарақлит хазіреті Мұхаммед (саллаллаһу алейһи уә сәллам). Алайда, бір бөлім христиандар хазіреті Мұхаммедті таныса да мойындамады. Хазіреті Исаның кеткеніне екі мың жылдан астам уақыт өтсе де, олар әлі сол бір Фарақлитты күтуде. Сонда «Фарақлит келу үшін мен кетемін» деген хазіреті Исаның сөзі дұрыс болмағаны ма?! Тарихта Рим императоры: «Иә, Иса Мұхаммедтің келетіні жайлы хабар берген» десе, еврейлердің атақты ғұламаларынан Ибни Сурия, Ибни Ах-таб және оның бауыры Каб ибн Әсад және Зубәйр ибн Батия секілді адамдар мұсылман болмағанымен хазіреті Мұхаммедті мойындап: «Иә, кітаптарымызда оның сипаттары мен басқа да көптеген хабарлар бар», – деп растаған. Эфиопиялық несториан және Эфиопияның сол замандағы басшысы хазіреті Мұхаммедтің сипаттарын кітаптарында көргендіктен мойындап иман еткен [4, 1/364-366 бб.]. Және сол

заманның христиан басшыларының бірі Харис ибн Әби Шумәрил Ғасани және Шамдық Сахиби Илба, Рим императоры, Ибни Натур, Жаруд секілді дін басылары мен басшылары ақырғы Пайғамбарды кітаптары арқылы танып, иман келтірген. Бірақ Рим императоры тағынан айырылып қалмау үшін иманын елден жасырған деседі [5, Бәдул-уахи:6.]. Пайғамбарлықтан бұрын да оның келетінін біліп, сырттай иман етіп, өмірден өткен Шамул, Йеменнің сол кездегі басшысы Тубба секілді еврейлер мен христиандар болған. Тіпті, олар ақырғы пайғамбардың Мәдинаға hijрат ететінін де Ибни Хәйбан атты кісі Мәдинаға келіп, Бәни Надыр тайпасына қонақ болады. Ол әңгіме үстінде: «Пайғамбардың шығуына өте аз қалды. Осы жер оның hijрат ететін жері»,– дейді. Кейін Бәни Надыр тайпасы хазіреті Мұхаммедпен айқасуға бел буған шақта сол тайпадағы Сайә деген кісінің екі баласы елге жар салып: «Бұл баяғы Ибн Хәйбанның бізге айтып кеткен адамы ғой. Онымен соғыспаңдар»,– деп араша түседі [6, 390-408 бб.]. Хазіреті Мұхаммедтің (саллаллаһу алейһи уә сәллам): «Салман менің әһли бәйтімнен» деп, өзіне өте жақын санаған атақты сахаба Салман Парыс та бұрын христиан еді. Тіпті, ол бұрын отқа табынушы болған. Бірақ ол ұзақ уақыт ақиқат дінді іздеп кейіннен христиан болып, христиандықты жақсы білетін поптардан дәріс алады. Ақырында, соңғы кездескен ұстазы өлер алдында келетін пайғамбардан хабар беріп, оның негізгі белгілерін айтып, соған жет деп өсиет айтып кетеді. Кейіннен Салман Мәдинадан Пайғамбарымызбен кездесіп, оның ұстазы айтқан бұлтартпас белгілерін көріп, иман келтіреді [7, 1/233 б.].

Қасиетті Құранда: «Олардың қолдарындағы Тәуратты растаушы Құран келген шақта, олар бұрын (ең ақырғы келетін пайғамбар арқылы кәпірлерге) үстемдік етуді тілеген бола тұра өздеріне Тәуратта таныған (Мұхаммед) келген заманда олар қарсы шықты. Қарсы шығушыларға Алланың лағынеті болсын» (Бақара сүресі, 89-аят) делінеді. Сондай-ақ, аталмыш екі кітаптағы кейбір әңгімелердің әр түрлі баяндалуын да елемей мүмкін емес. Себебі, Құран түскен заманда екі кітап та адамдардың қолымен бұрмаланып, түпнұсқасы сақталмаған еді. Мысалы, Тәураттан кейін түскен Інжілдің өзі төрт түрлі болып кеткен. Оларды өзара салыстырып қарасаңыз, арасынан көптеген айырмашылықтарға тап боласыз. Мысалы, «Лука» Інжілінде Мәриямның күйеуі Жүсіпті Гелидің баласы десе, Матта Інжілінде

Якубтың баласы деп жазылған (Лука, 3\23; Матта, 1\16). Кейде бір Інжілде болған мағлұмат басқаларында кездеспейді. Кейде үшеуінде бар мағлұмат төртіншісінде жоқ. Тіпті, бір Інжілдегі бір уақиға сол кітаптың басқа жерінде мүлдем басқаша айтылады. Мысалы, «Матта» Інжілінде Яхия пайғамбарды бір жерде шегіртке мен балық жеді десе, басқа жерде оның сол кезде ешнәрсе жемегені айтылады (Матта, 3\4; 11\18-19). Бұдан басқа да толып жатқан қарама-қайшылықтар бар. Сондай-ақ, Тәурат та осыған ұқсас. Оның да негізгі түпнұсқасы сақталмаған. Сондықтан да ибрани тілі мен грек тілі және амири тілінде жазылған Тәураттардың арасында көптеген қарама-қайшылықтар кезігеді. Мысалы, оларда адамның жаратылысы әр түрлі айтылған. Тіпті, хазіреті Лут пайғамбардың шарап ішіп, өз қыздарымен зина жасағаны жазылған. Бұл – кітапты бұрмалаудың ең шектен шыққан түрі. Ұлы Жаратушының адамдарға үлгі-өнеге етіп жіберген пайғамбары ең нас адамның да ары бара қоймайтын іс жасауы көңілге қалай сияды? Мұндай бұрмаланған кітап қалай ғана ақиқаттың қайнары болмақ? Бір қызығы, онда хазіреті Мұсаның өлімі мен жерленуі жайлы да айтылған. Тәурат Мұсаға берілген кітап болса, оның өлімінен кейінгі жағдайлар қалай қосылған?

Кейбір батыс шығыстанушылары хазіреті Мұхаммед (саллаллаһу алейһи уә сәллам) Құранның мазмұнын христиан кітаптарынан тікелей оқыған болуы мүмкін деген қисынсыз пікір айтады. Бірақ хазіреті Мұхаммед оқу-жазу білетін бе еді? Құран оның умми (хат танымаған) пайғамбар екендігін (Ағраф сүресі, 157-аят; Әли Имран сүресі, 164-аят; Жұма сүресі, 2-аят) ашық баян етеді. Тарихи деректер де оның мүлде хат танымағанын мойындайды. Оның Құранды әһли кітаптың жазуынан оқып, көшірді дегендер, бұл пікірінен бас тартпаса олардың алдына тағы бір тосқауыл шығады. Ол – Тәурат пен Інжілдің арабшаға аударылмағандығы. Батыс шығыстанушылары кітаптардың хазіреті Мұхаммедтен кейін бірнеше ғасырдан соң, яғни Інжілдің IX-X, Тәураттың XI ғасырда ғана тәржімәланғанын айтады. Олар хазіреті Мұхаммедті алғаш естігенде-ақ Інжілде хазіреті Иса сүйіншілеп кеткен Фарақлит екенін жазбай таныды. Құранның да бұрынғы илаһи кітаптар секілді Жаратушыдан келгенін жақсы білді. Бұл туралы Құран: «Өздеріне кітап берілгендер Оны (Мұхаммедті) өз балаларын танығандай жақсы таниды. Осыған қарамастан олардың бір тобы әдейі шындықты жасырады» (Бақара сүресі,

146-аят) деген. Христиан басшылары биліктен айырылып қалмау үшін де ақиқатты теріске шығарып, ислам дінін қабыл етпегендігі айтылады. Осылайша христиан әлемі дін басылары мен мемлекет басшыларының қара бастарының қамының кесірінен ғасырлар бойы күткен хазіреті Исаның сүйіншілеп кеткен адамын қабыл етпей, ақиқаттан алшақ қалды.

Енді осы кітап иелерінің сенім мәселесін Құран аяттарынан карастырып көрер болсақ, Құрандағы: «(Құранға және Алла елшісіне) иман еткендер, жебірейлдер, христиандар және сабиилер, осылардың арасынан кімде-кім Аллаға және ақирет күніне кәміл иман ететін һәм игілікті істер істейтін болса, Раббыларының дәрегейінде дәрежесіне қарай әрқайсысының алар сауабы бар. Олар үшін ешқандай да қорқыныш жоқ, сондай-ақ олар әсте қамықпайды» (Бақара сүресі, 62-аят) деген аяттың түсіндірмесінде: «Бұл аяттың заһири (сырт) мәнісінен қияметте мол сауап беріліп, қорқыныш болмайтындарға яһуди және христиандар да қатысты деуге болады. Өйткені, олар: «Біз Аллаға және ақырет күніне иман еттік. Бізге қайғы-қасірет болмайды», – дейді. Алайда, басқа бір аятта: «Хақ расул және мүміндер өзіне Раббысынан түсірілгенге иман келтірді. Олардың әрқайсысы Аллаға, періштелеріне, кітаптарына және пайғамбарларына толық иман келтіріп: «Біз Оның елшілерінің ешбірін бөліп-жармаймыз», – деді» (Бақара сүресі, 285-аят) деген. Олар болса, пайғамбарлардың және иләһи кітаптардың бір бөлігіне иман етіп, бір бөлігін мойындамайды. Сондай-ақ, жәннатқа кірудің бір шарты да ізгі амалда болу. Ендеше, елшілердің және иләһи кітаптардың бір бөлігін мойындамау қалай ізгі амал болмақ?!» [2, 1/146 б.] деп, Құран аяттарының арасын біріктіру негізінде жәннатқа кіру үшін бүкіл пайғамбарлар мен иләһи кітаптарға сенуі шарт қылынады. Яғни, иләһи кітаптардың барлығы күллі пайғамбарлар мен иләһи кітаптарға иман етуге шақырады. Сол себепті, әр дін өкілі өз кітабының әмірін

орындар болса, соңғы пайғамбар Мұхаммедке (саллаллаһу алейһи уә саллам) иман етпеуі де мүмкін емес деген қорытынды шығады. Өйткені, Тәурат пен Інжілде де Мұхаммед пайғамбардың келетіндігі ашық білдірілумен қатар соңғы пайғамбарға иман етуге шақырғанын көреміз.

Имам Матуриди, Құрандағы: «Әр топ өз сенімі мен ұстанымын мақтан тұтып, соған мәз болады» (Мүминун сүресі, 53-аят) деген аяттың тәпсірінде: «Дінді ұстанбай әркім жеке басымен қалар болса, ақиқат ісінде бір мәмілеге келе алмайды. Сол себепті, барлығы Хақ бір дінге жабысулары керек» [8, 4-5 бб.] дейді. Бұл жерде имам Матуриди, әлеуметтік екі маңызды мәселеге көңіл бөледі. Бірі адамдардың бір дін, бір мемлекет ішінде бас қосуларының қиындығы, екіншісі де діндар адам болсын яки саяси адам болсын өзіне лидер ретінде үлгі тұтатын көшбасшысының болмауы да мүмкін еместігі. Қоғамдағы бұл екі маңызды істің оңтайлы шешімі де Жаратушы тарапынан жіберілген Хақ пайғамбарға еру. Осы тұрғыдан күллі адам баласы көшбасшы пайғамбарға мұқтаж [9, 153 б.]. Сондай-ақ, адамзат арасындағы силастықтың бекем болуы үшін де сенімде бір ізділіктің болуы өте маңызды. Ислам діні яки Құран бүкіл пайғамбарлар мен иләһи кітаптардың барлығына сенуге шақыруының сыры да осы болса керек.

Қорыта айтар болсақ, Тәурат және Інжілде хазіреті Мұхаммед пайғамбар жайлы ашық баян етілуімен қатар Құран кәрім аяттарында да кітап иелері немесе еврейлер мен христиан жөнінде әр қырынан кеңінен баяндалуы кездейсоқтық бір іс емес. Бәлки, бұл үш кітаптың жалғыз Жаратушы Хақ тарапынан түскенін, бір-бірін толықтырып келгенін айғақтайды. Аллаға және ақыретке сенген әрқандай бір пенде бір бүтіндіктің символы болған иләһи кітаптар мен пайғамбарларды бөліп-жаруға ешқандай хақысы жоқ. Дінаралық сұхбаттың оң шешім табуы да әр дін өкілінің өз дініндегі негізгі принциптерді толық ұстануымен іске аспақ!

Әдебиеттер

- 1 Мансур әл-Матуридие гөре ислам діші дінлер. – Бурса: «Емин иәйынлары» баспасы, 2013. – 525 бет.
- 2 Бәкір Топалұғлы. Тәуилатул Құран ли Әби Мансур әл-Матуриди. – Стамбул: «Дәрул мизан» баспасы, 2005-2010. 17 томдық тәпсір кітабы.
- 3 Фәтхуллаһ М. Сонсуз нұр. – Ыстанбул: «Заман» баспасы, 1994.
- 4 Қады Иаз. әш-Шифа. – Бәйрут: «Дәрул күтубул ғилмия» баспасы, 1999.
- 5 Ибн Хажар әл-Әсқалани. Фәтхул-Бәри би Сахихил Бухари. – Египет, 1978.
- 6 Абдулмалик ибн Қадихан Әл-Һинди, Кәнзул-Уммал фи сунанил әқуал уәл әфғал, 2960 бет.
- 7 Ибни Хишам, Сиратун-Нәби, 1:233; Хикмет Ышық, Ғаламның рақым нұры, 1 том.
- 8 Әбу Мансур әл-Матуриди. Китәбут таухид. – Байрут: «Дәру садыр» баспасы, 2007. 538 бет.

9 Ариф Иылдырым, Әбу Мансур Матуридинин дін-девлет илшкисі ве бaзы дегерлендірмелер. Екев академи дергісі. 10-сайы, 27 (2006 баһар), 147-168 бб.

References

- 1 Mansur al-Maturidie gore islam dishi dinler, «Emin iajynlary» baspasy, Bursa. – 2013. 525 bet.
- 2 Bakir Topalugly, Tauilatul Quran li Abi Mansur al-Maturidi, «Darul mizan» baspasy, Stambul. – 2005-2010. 17 tomdyq tapsir kitaby.
- 3 M. Fathullah, Sonsuz nur, «Zaman» baspasy, Ystanbul, 1994.
- 4 Qady Iaz, ash–Shifa, «Darul kutubul gilmija» baspasy, Bajrut. – 1999.
- 5 Ibn Hazhar al-Asqalani. Fathul-Bari bi Sahihil Buhari. Egipet, 1978.
- 6 Abdulmalik ibn Qadihan Al-hindi, Kanzul-Ummal fi sunanil aqual ual afgal, 2960 bet.
- 7 Ibni Hisham, Siratun–Nəbi, 1:233; Hikmet Yshyk, Falamnyn raqym nury, 1 tom, ..
- 8 Abu Mansur al-Maturidi, Kitabut tauhid, «Daru sadyr» baspasy, Bajrut. – 2007. 538 bet.
- 9 Arif Iyldyrym, Abu Mansur Maturidinin din-devlet ilishkisi ve bazy degerlendirmeler. Ekev akademi dergisi. 10-sajy, 27 (2006 bahar), 147-168 bb.

Рыспекова Н.С.
**Бастапқы деңгейде
грамматиканы оқытудағы
диктоглосс әдістемелік тәсілін
қолдану**

Жапон тілін үйренушілердің ең жиі кездестіретін мәселелерінің бірі сөз қорының жеткіліксіздігі болып табылады. Диктоглосс – $i + 1$ гипотезасын, оқытылатын материалды енгізу мен оны пайдаланып, орындауға арналған іс-әрекет. Бұл мақалада $i + 1$ қамтитын мәтіндерді қолдана отырып диктоглосс арқылы грамматика, тыңдап түсіру, сөз қорын толықтыру және жазбалар жасау сияқты компетенцияларды айшықтауға арналған. Жұптық жаттығуларды жасау барысында тіл үйренушілер бір-бірі үшін ресурс қайнаркөзі болады және бұл оқушы автономиясының дамуына үлесін қосады.

Түйін сөздер: диктоглосс, топтық жұмыс, студенттердің оқу әрекетінің белсенділігі, қарым-қатынастық дағдылар.

Ryspekova N.S.
**Diktogloss as a methodological
procedure for the
implementation and development
of communication skills**

The problem of Japanese learners lies usually in the lack of the working knowledge of the language. Dictogloss is an activity to execute $i + 1$ input and output. This paper clarifies the improvement of integrated competence such as grammar, listening, vocabulary and note-taking skills through dictogloss using the texts contains $i + 1$ contents. To participate in peeractivities, learners become resources for each other, and which proved to contribute to cultivate learner autonomy.

Key words: диктоглосс, групповая работа, активизация учебной деятельности студентов, коммуникативные навыки.

Рыспекова Н.С.
**Диктоглосс как методический
прием для реализации
и развития коммуникативных
навыков**

Один из актуальных вопросов по методике преподавания среди большинства преподавателей – это привитие коммуникативных навыков и знаний у студентов, изучающих японский язык. Диктоглосс – это деятельность, направленная на выполнение ввода и вывода гипотезы $i + 1$. Данная работа посвящена толкованию таких компетенций, как грамматика, аудирование, вокабуляр и навыки делать заметки посредством диктоглосса с использованием текстов, содержащих $i + 1$. Для участия в парных занятиях изучающие становятся источниками ресурсов друг для друга, что способствует развитию самостоятельности у изучающих японский язык.

Ключевые слова: диктоглосс, групповая работа, активизация учебной деятельности студентов, коммуникативные навыки.

**БАСТАПҚЫ ДЕҢГЕЙДЕ
ГРАММАТИКАНЫ
ОҚЫТУДАҒЫ
ДИКТОГЛОСС
ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛІН
ҚОЛДАНУ**

Жапон тілін оқыту бойынша біліктілікті арттыру мақсатында, мен 07.07.2015 ж. – 28.08.2015 ж. аралығында Жапонияның Урава қ. жапон тілінің халықаралық орталығында қысқа мерзімді жазғы курстан өттім. Бұл орталық бүкіл әлемнің жапон тілі оқытушыларына тағылымдамадан өтуге мүмкіндік беретін, жетекші ұйымдардың бірі болып табылады. Курс бағдарламасында оқытушылардың жапон тілі білімін жетілдіру, жапон тілін оқытудың жаңа әдістемелерімен танысу және оның практикалық қолданысы, Жапонияның және жапон халқының мәдениетімен танысуға мүмкіндік берген, мәдени-танысу бағдарламасы болды. Сонымен бірге, бұл тағылымдама байқау сабақтарын өткізу жолымен шетелдік оқытушылармен тәжірибе алмасу мүмкіндігін берді.

Оқытушылардың көпшілігі арасында оқытудың әдістемесі бойынша өзекті мәселелердің бірі – бұл жапон тілін үйреніп жатқан студенттерге қарым-қатынастық дағдыларына баулу.

Интервью мен рөлдік ойындардан басқа, мені «диктоглосс – арнайы алгоритм бойынша естіп қабылдау» әдісі өте қызықтырды. «Диктоглосс» өз атауын Австрия мен Батыста 20 ғасырдың 90-шы жылдардың аяғында алды, қазіргі кезде ағылшын тілін оқытуда кеңінен пайдаланады, бірақ біздің елімізде әзірше сирек қолданылады. Диктоглосс мәні студенттердің мазмұны бойынша барынша түпнұсқасына жақын және мүмкіндігінше тиісті лексикалық-грамматикалық формаларын қолдануымен, тыңдалған мәтінін жаңғыртудан тұрады. Диктоглосс бойынша оқыту топта жүргізіледі, студенттерден кейбір іскерлік пен дағдыларының болуын және оларды қолдануын талап етеді.

Диктоглостың дәстүрлі диктант пен мазмұндамадан ерекшелігі – мақсаты және өткізу процедурасы. Рут Вайнриб (Ruth Wajnryb) (1990) анықтамасы бойынша диктоглосс мәні келесі тармақтардан тұрады:

топқа орташа жылдамдықпен 2-3 рет қысқаша мәтін оқылады;

студенттер түйінді сөздерді, өздеріне таныс сөздер мен грамматикалық құрылымдарды жазып алады;

одан кейін студенттер алдымен өз бетінше мәтінді қалпына келтіреді, кейін топта немесе жппен талқылай отырып, мәтінді толық қайта құрады;

студенттердің міндеті мәтінді жаңғырту кезінде сәйкес келетін грамматикалық құрылымдарды пайдалану. Бастысы, мәтінді түпнұсқа сияқты дәлме-дәл құрудың қажеттілігі жоқ екенін атап өту керек;

жұмыстың соңында дайын жұмыстар салыстырмалы талдаудан өтеді, қатынасады, нақтылайды және мәтіннің ең дұрыс нұсқасы беріледі.

Ең басты ережесі – мәтінді диктант сияқты толығымен жазып алуға болмайды. Сондай ақ, студенттер өз қателерін өшіргішпен өшірмей, сызып отыруы (мысалға қызыл пастамен) басты шарт болып табылады. Бұл әдіс негізінен «жазу» дағдылары үшін қолданылып келеді, бірақ Jacobs (2003) пікірінше, диктоглосты «тыңдалым», «жазу», «оқу» және «айту» сияқты дағдыларды дамыту үшін де, яғни, тілді үйрену кезінде қажетті барлық дағдыларды дамыту үшін қолдануға болады.

Диктоглосты жапон тілін оқытуда қолдану саласындағы зерттеудің алғашқы еңбектері Yokoama (1998) тиесілі, ол диктоглосты «мета тіл», «болжамды тексеру» және «бір нәрсені анықтау» міндетін айқындайтын аудиториядағы іс-әрекет түрі ретінде көрсеткен. Сонымен қатар Оу (2011) диктоглосс түрлі деңгейдегі студенттерге арналған іс-әрекет түрі және онда сол студенттердің ынтымақтастығы арқылы өзара оқыту жүзеге асырылуы мүмкін екендігін айтады.

Мен бұл мақалада үлгі арқылы аталған әдісті жапон тілін оқытуда қалайша қолдануға болатынын көрсеткім келеді. Мен 2 курс студенттеріне 3 кредит «Базалық жапон тілі. C1» пәні бойынша диктоглостың қолдануымен 4 сабақ өткіздім, яғни, айына бір рет (қараша – желтоқсан 2015 ж., ақпан – наурыз 2016 ж.). «楽しく読もう 2» оқулықтарының мәтіндері немесе «みんなの日本語 2» қосымша мәтіндері қолданылды, олардан іріктелмелі 4-8 сөйлем алынды. Грамматика мен лексика бұдан бұрын өтілген және студенттерге 85-90% таныс болды, шамамен 100-200 белгі. Мақсаты – өтілген грамматиканы пайдалана отырып, түпнұсқаға барынша жақын мәтіннің мазмұнды ақпараттық жағын қалпына келтіру болып табылады.

Бірінші сабақта мен тапсырманы жеңілдеттім, яғни студенттерге сөйлемдерді толықтыру тапсырмасы берілген парақтар таратылды. Бұл тапсырманы студенттер 15 минутта орындады. Үй тапсырмасы ретінде өтілген грамматикалық құрылымдарды пайдалана отырып, «Менің арманым» тақырыбында шағын мәтін жазып келуге тапсырма берілді.

Тапсырмалары бар парақтардың мазмұны келесідей болды.

Грамматика «みんなの日本語 2、31課»

1月一日

私はアジアの踊りに興味があります。特にインドネシアのバリの踊りが好きだから、

将来はバリで踊りを_____と思っています。それで、ことしからインドネシア語の_____と思っています。

使用語:

始めます 研究します

「みんなの日本語 2、初級で読めるトピック 25、31課」

Мәтіннің толық нұсқасы:

1月一日

私はアジアの踊りに興味があります。特にインドネシアのバリの踊りが好きだから、

将来はバリで踊りを研究したいと思っています。それで、ことしから

インドネシア語の勉強を始めようと思っています。

Екінші рет диктоглосс бойынша сабақ өткізу кезінде, мен студенттерге тапсырмалары бар парақтар таратқан жоқпын. Студенттер кез келген формада өз дәптерлерінде жазбалар жасады. Сабақтардың мұндай тақырыптарының бірі «日光東照宮の眠り猫» болды. Мәтін 6 сөйлемнен тұрды. Грамматика мен лексика студенттердің білім деңгейіне сәйкес келді. Мен мәтінді 3 рет оқып шықтым. Одан кейін студенттер жұптасып мәтінді қайта құрастырды, оған шамамен 15 минут кетті. Одан соң, оқытушы дұрыс нұсқасын оқиды, ал студенттер өзінің мәтінін қызыл пастамен сызып дұрыстайды, артығын немесе дұрыс емесін сызып тастайды. Егер студенттер жауап беруге қиналса, жетекші сұрақтар қойылды. Қателерді дұрыстау бойынша жұмысы өткізілген соң, мен оларға берілген тақырыпқа қатысты сұрақтар қойдым. Бұл кезеңде шамамен 35 минут уақыт қажет болды. Үй тапсырмасы ретінде студенттер жапон тілінде «Өз қаласының көрікті жерлері» тақырыбында шағын шығарма жазуға тиісті болды.

Грамматика «みんなの日本語 2、32課»

お見舞いできをつけること

A:実は、友達が入院したので、お見舞いに行こうと思っている。

B:でも、お見舞いに行く前にいろいろと確かめたほうがいいよ。病院に電話して

できる時間とできない時間を確認した方がいいよ。

A:うん、そうする。何か持っていこうと思うのだが...

В:そうね。食べられないものがあるから、
気をつけたほうがいいよ。

A:わかった。気をつける。ありがとう

«楽しく読もう 2、15 課»

Грамматика «みんなの日本語 2、37 課»

;日;光;東;照;宮の眠り猫

日光の東照宮は17世紀の初めに建てられま
した。他ともの有名ですが、建物の中

にも有名な彫刻や絵があります。その中
に「眠り猫」があります。その彫刻を

;左;甚;五;郎が彫ったと言われています。
彼は若いときから彫刻が上手でしたが、悪い

仲間が右手を切られてしまいました。しか
し、頑張って左手で彫れるようになった

ので、「左甚五郎」と呼ばれました。

«みんなの日本語 2、問題 37 課»

Грамматика «みんなの日本語 2、43 課»

私の母は、毎日とても忙しいそうです。それ
は、母が仕事をしているからです。朝、6

時ごろに起きて、洗濯や掃除をしたり、朝

ごはんを作ったりします。そして8時ごろ

うちを出て、病院へ仕事に行きます。で
も母は、時間がなさそうなのに、仕事が楽

しそうです。

«楽しく読もう 2、22 課»

Диктогloss бойынша соңғы сабақта бағалау
және сабақтарды жетілдіру үшін сауалнама
жүргізілді. Сауалнама «Сізге диктогlossтың
қолданылуымен жүргізілген сабақ ұнады ма?»,
«Сіз болашақта да осы тәсіл бойынша оқығы
ңыз келе ме?», «Диктогloss Сізге жапон тілі бо
йынша білім деңгейіңізді арттыруға көмектесті
ме?», «Ұсынылған мәтіндердің қайсысы Сізге
көбірек ұнады?», «Сізге қателерді түзету бойын
ша жұмыстың қай түрі ұнады (feedback)?» деген
сұрақтарды қамтыды.

Сұрақтардың жауаптары келесідей болды:

«Сізге диктогlossтың қолданылуымен жүргі
зілген сабақ ұнады ма?», «Сіз болашақта да осы
тәсіл бойынша оқығыңыз келе ме?».

Ұнады	4 (80%)
Әрі қарай білім алу	4.2 (84%)

«Диктогloss Сізге жапон тілі бойынша білім деңгейіңізді арттыруға көмектесті ме? Себептері»

	Саны (макс 5 адам)	Себептері (түсініктеме)
Лексика	3	Өткен сөздерді қайталау
Грамматика	2	Жаңа грамматиканы бекіту
Тыңдалым	4	Күнделікті сөйлеуді жақсырақ түсінетін болды
Жазу	3	Иероглифтерді қолдана бастады, жапон тілінде жазбалар жасайды

«Ұсынылған мәтіндердің қайсысы Сізге көбірек ұнады?»

Мәтін түрі	Саны (5 адам)	Себептері (түсініктеме)
Нақты оқиғаларға негізделген мәтіндер	4	Жаңа ақпаратты біліп тану қызық болды
Ойдан шығарылған мәтіндер	5	Мәтіндер біздің деңгейге бейімделген болды
Диалог	3	Сөйлеу тілі дағдыларын алу үшін маңызды, бірақ жазып алу қиын

«Сізге қателерді түзету бойынша жұмыстың қай түрі ұнады (feedback)?»

Жұмыс түрі	Саны (5 адам)	Түсініктеме
Жұппен жұмыс	5	Жұппен жұмыс жасаған қызықты; Жауапкершілік тек бір студентке ғана жүктелмейді;
Оқытушының дұрыс жауабын ауызша оқуы	5	
Оқытушының тексеруіне жазбаша түрде тапсыру	2	Оқытушының алдында қарапайым қателер үшін ұят

Бұл менің және менің студенттерімнің бірінші қадамы болғандықтан, кейбір қателіктер мен кемшіліктер болды:

жоспарланған уақыттың көбірек қажет болуы;
мәтіндерді деңгей бойынша іріктеу уақыт пен күш жұмсауды талап етеді;

студенттер барлығын айтылғанды естігенін жазып алуға тырысты;

барлық грамматикалық және лексикалық орамдар бұрын өтілгенімен, мәтін қабылдау үшін қиын болды;

топтың саны жағынан аздығы (2-3 адам).

Дегенмен, студенттер оқытушының сұрақтарына белсенді жауап берді, ұқсас грамматикалық құрылымдарды қолдануға тырысып, бір-бірін ақпаратпен өзара толықтырып отырды.

Сауалнама сұрақтарына жауаптарды талдай келе, келесі қорытынды жасауға болады:

– диктоглосс студенттер үшін жаңа тәсіл, сондықтан ол қызықты және сұранысқа ие;

– максималды тиімділігі үшін, рөлдік ойындармен, пікірталастармен, интервью және т.б. бірдей, мүмкіндігінше іс-әрекеттің мұндай түрі бар сабақтардың санын көбейту керек;

материалды таңдау кезінде тек грамматикалық материалдың болуына назар аударып қоймай, сондай-ақ тілді оқытудағы қалған дағдыларын жүзеге асыруға арналған басқа факторларды да ескеру қажет;

«i+1» болжамын жүзеге асыру үшін, яғни, мәтіннің мазмұны студенттер үшін қабылданатындай және пайдалы болуы үшін, Жапония туралы нақты деректерге негізделген материалдарды таңдау;

студенттердің топтық (жұптық) жұмысы кезінде студенттер мүмкіндігінше жапон тілін пайдалануын бақылау керек;

жазба дағдыларын игеру студенттердің болашақта өз зейінін негізгіге аударуға көмектеседі, мұның өзі диктоглостың дәстүрлі диктанттан басты айырмашылығы болып табылады.

Қорытындылай келе, диктоглосс жапон тілін оқытудың әмбебап тәсілі ретінде біздің университетте кеңінен қолдануы мүмкін екендігін айтқым келеді. Сонымен бірге, болашақта осы шағын зерттеудің қорытындысын егжей-тегжейлі зерттеп, практикалық қызметке енгізіміз келеді.

Әдебиеттер

- 1 王文賢 博士論文要旨学習者同士のインタラクションが日本語学習に及ぼす効果—社会文化理論の観点から—// 日本言語文化研究会論集.- 2011. No7. – Кіру тәрізін: http://www3.grips.ac.jp/~jlc/jlc/ronshu/2011/Summary_wang.pdf
- 2 横山紀子言語学習におけるインプットとアウトプットの果たす役割—効果的な「気づき」を生じさせる教室活動を求めて—// 日本語国際センター紀要.- 2008. No8, P. 67-80.
- 3 Jacobs, G. Combining dictogloss and cooperative learning to promote language learning. The Reading Matrix. -2003. Vol.3(1), P.1-15.
- 4 Wajnryb, Ruth. Grammar Dictation. Oxford: Oxford University Press. – 1990

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

Сембаева А., Оразова Р.
**Араб тіліндегі жалғаулардың
қызметі мен рөлі**

Мақалада араб тіліндегі жалғаулардың атқаратын қызметі мен рөлі қарастырылған. Сөйлемде орналасуына қарай мағынасының өзгеретіндігі және олардың етістік пен есім сөзге қолданылуына байланысты бөлінетіндігі туралы баяндалған. Жалғаулардың бөлінетін түрлері қарастырылып, әсіресе ілік септігінің жалғауларының мағынасы түсіндіріліп, мысалдармен көрсетілді. Жалғаулардың тұрлаусыз мүшелердің қызметін атқаратыны туралы айтылған. Осы мысалдарды түсіндіру барысында, қазақ тілінің грамматикасын негізге алдық. Яғни, араб тілінің грамматикасын қазақ тілінің грамматикасымен салыстыра зерттеуге тырыстық.

Түйін сөздер: араб тілі, сөз табы, жалғау, септік жалғау, шылау, жұрнақ, тұрлаусыз мүшелер.

Sembayeva A., Orazova R.
**A role and function
of the Arabic conjunctions**

The article describes a role of the Arabic conjunctions and how they work. It also explains how the meaning of conjunctions change depending on their place in the sentence. The article outlines that the conjunctions are divided depending on usage of verbs and pronouns. There were reviewed divisible parts of conjunctions, particularly the significance of conjunctions of the Genitive case were explained along with some great examples. It is mentioned that conjunctions perform secondary functions of the sentence. In the process of explaining these examples, the grammar of the Kazakh language was used. That is, the grammar of the Arabic language compared to the grammar of the Kazakh language.

Key words: arabic language, part of speech, shape, preposition, case, suffix, secondary members of the sentence.

Сембаева А., Оразова Р.
**Функции предлогов
в арабском языке**

В статье рассмотрены роль и функции предлогов в арабском языке. Описываются изменения их значения по расположению в предложении и разделение в связи с использованием вместе с глаголами и именами. Рассмотрены виды предлогов, разъяснены их значения в родительном падеже с примерами. Упомянуто о том, что предлоги выполняют функций второстепенных членов предложения. В процессе объяснения этих примеров была использована грамматика казахского языка. То есть, грамматика арабского языка сравнивалась с грамматикой казахского языка.

Ключевые слова: арабский язык, части речи, формы, падежные окончания, предлог, суффикс, второстепенные члены предложения.

АРАБ ТІЛІНДЕГІ ЖАЛҒАУЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ

Қазіргі заманда тілі білімінің көптеген салалары кең етек алып даму үстінде. Тіл ғылымы осы күнге дейін зерттелген, қазіргі таңда зерттеліп жатыр және болашақта зерттеле бермек. Себебі тіл – барлық дүниенің қайнар көзі деп айтсақ қателеспейміз. Біз білетіндей, тіл ғылымының бірнеше салалары бар. Мысалы: фонетика, лексикология сипаттама фонетика, салыстырмалы-тарихи фонетика, графика және орфография және т.б. болып бөлінеді. Сонымен қатар, XIX ғасырдан бастап, бір тіл мен екінші тілді салыстыру саласы да дамуда. Яғни бұл мақалада қарастырылып отырған мәселе, араб тілінің грамматикасын қазақ тілінің грамматикасымен салыстыру болып табылады. Сонымен, араб тілінің грамматикасы жайлы айтатын болсақ.

Араб тілінде 3 сөз табы бар. Олар اسم- есім сөз, فعل- етістік, حرف – көмекші сөз. Соның ішіндегі حرف (харф) көмекші сөз, қосымша немесе жалғау деп аударылады. «حرف» Харф – сөз бен сөзді байланыстыратын, сөз аралығындағы қатынастардың көрсеткіші болып табылатын, сөзге грамматикалық мағына үстейтін қосымшалар. Араб тілін қазақ тілімен салыстырып қарасақ, қазақ тілінде жұрнақ пен жалғауды сөздің құрамы ретінде, ал үстеу мен шылауды жеке сөз табы ретінде қарастырса, араб тілінде жоғары да айтылған ұғымдардың барлығын бір «حرف» (харф) ұғымына жатқызады.

Харфтың басқа сөз таптарынан айырмашылықтары:

1. Сөйлем мүшесі бола алмайды.
2. Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады.
3. Толық мағыналы сөздің жетегінде қолданылып, оған қосымша мән үстейді.
4. Сөйлемде бір ғана нақты мағынаны бермейді, мағыналары сан түрлі болып өзгереді.
5. Сөйлемде жеке тұрады немесе сөзге қосылып жазылады.
6. Кейбір сөйлемдерде бір харфқа басқа бір харф немесе есімдік қосылып жазылады.

1 حُرُوفُ الْجَرِّ (хуруфуль джарр) – ілік септігі-
нің жалғаулары.

ә) الزائدة – сөзге қосылуына

б) (رب، حاشا) — ұқсастығына қарай — الشبيهة بالزائدة

плаулар (الواو، أم، أو، ثم، بل، الفاء)

a) للأسماء – есім сөзбен келетін
(أَنْ،كَأَنَّ،إِنْ،لَعَلَّ،لَيْتَ)

4) حُرُوفُ الْجَزْمِ (хуруфуль джазим) – шартты
райдың жалғаулары (لم، لا، الناهية، لا الأمر)

а) غير العاملة – іс-әрекетті атқарушыдан басқаға (لا، ما، لن،)

Енді, осы харфтың бірінші түрін басты негізге ала отырып, **حُرُوفُ الْجَرِّ** (хуруфуль джарр)

туралы анықтама беретін болсақ, ілік септігінің жалғауы деп аталғанымен, қазақ тіліне аударылғанда мағынасы жағынан қазақ тіліндегі барлық септік жалғауларында тұрып және шылау мен есімдіктің қызметін атқарып, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің сұрақтарына жауап береді. Араб тілінде ілік септігінің 17 жалғаулықтары бар [2,34]. Арабша-қазақша сөздігінің мысалдарына сүйене отырып, соның ішіндегі бірнеше жалғауға сипаттама беретін болсақ, мысалы:

нің жалғауында тұрады. *جلس الى الطاولة* үстел басына отыру, ал осы сөйлемде тағы да барыс септігінің жалғауы жалғанып, пысықтауыштың қызметін атқарып тұр. *الى* қайда? Бұл тіркесте негізгі сұрақ сұрау есімдігі болып табылады. *الى* қай кезге дейін? Осы тіркес септеулік шылаулы есім сөздің рөлін атқарып тұр. *مندوب* *БҰҰ-дағы Мысырдың өкілі*; *الى* *هذا أحب طعام اليه*; *Берілген екі сөйлемге «-дың, -ның» ілік септігінің жалғауы жалғанды. ترجم الى اللغة* *арабшадан қазақ тіліне аудару* *العربية من العربية* - жалғауы бұл жерде барыс септігінің жалғауы ретінде орналасқан. *إلىك البيان* ! *міне саған түсініктеме!* [4,32]. Бұл сөйлемде *міне* шылауы – демеулік шылау, *саған* деген сөзіне күшейту мәнін үстеп тұр.

Ал, Ковалев пен Шарбатовтың «Учебник арабского языка» атты кітабында *إلى* – жалғауы *الى* «дейін» *اليه* «оған» *المدرسة* «ке» *الى* *المدرسة* *минимумға дейін* деген мағыналары көрсетілген [6,152]. Енді, жоғарыда келтірілген мысалдар бойынша *إلى* – жалғауын тұжырымдайтын болсақ: көбінесе барыс септігінің жалғауы қосылатынын және пысықтауыштың сұрағына жауап беретінін байқадық. Келесі жалғаулыққа да, арабша-қазақша сөздігінің мысалдарына сүйене отырып, сипаттама беретін болсақ, мысалы:

б) *عَنْ* – жалғауы «туралы, жөнінде жайлы, -дан, -ден, -тан, -тен, нан, -нен, -ның, -нің» деген мағынаны білдіреді. Осы жалғаудың сөйлемдегі мағынасын түсіну үшін мысал келтіре отырып, талдасақ: *بِزْ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدٍ* Біз Мұхаммед жайлы сөйлестік. *أحدث عن هذه الحوادث* ! *оқиғалар туралы айтып бер!* Бұл сөйлемдерде «жайлы, туралы» деген сөздерді білдіріп тұр, яғни атау септігіндегі сөздермен тіркесетін септеуліктер. *عن* *اليمن* *Ол одан алыс.* *هو بعيد عن هذا* *оң жақтан.* *رحل عن القرية* *ол ауылдан кетті.* *عن* *جهل* *білместіктен* [3,614]. Осы сөйлемдерде «-дан, -тан, -тен» дегенді білдіріп, яғни шығыс септігінің жалғауында тұр. *عن* *اليك* *менен аулақ жүр;* *عن* *لجنة* *комиссияның атынан;* *عن* *روى* *біреуден жеткізу;* *عن* *خوف* *ол бұны қорыққанынан істеді;* *عن* *اضطرار* *Мәжбүрліктен.* Берілген сөйлемдерде «-нен, -нан, -ден, -тен» дегенді білдіріп, яғни шығыс септігінің жалғауында тұр. *عن* *الحسنة بالسينة* *жақсылыққа жамандықпен жауап берді.* Бұл мысалда «-қа» деген барыс септігінің жалғауы. *عن* *شهر يوليو* *шілде айы үшін* (төлем туралы) *عَنْ* – жалғауы «үшін» деген атау

септігіндегі сөздермен тіркесетін септеулікте тұр. *عن* *ولد* *артында бала қалады;* *عن* *75* *жасында қайтыс болды;* Осы екі мысалда «-да» деген жатыс септігінің жалғауы. *عن* *أولادهم* *олардың соңғысына дейін.* Бұл жерде «дейін» деген барыс септіктегі сөздермен тіркесетін септеулік. *عن* *تجربة* *жә-не білім бойынша;* «бойынша» атау септігіндегі сөздер мен тіркесетін септеулік. *عن* *كرم* *жомарттықпен* «-пен» көмектес септігінің жалғауы. *عن* *دافع* *біреуді қорғау;* *عن* *بدر* *бірдеңені қаламау;* *عن* *تعامي* *бірдеңені әдейі байқамау, байқамағансу;* [4,501]. Бұл мысалдарда «-ді, -ні» деген табыс септігінің жалғауы болып табылады.

Сонымен *عَنْ* – жалғауы септеуліктерді білдіріп, әсіресе барыс пен шығыс септігінің жалғауы жалғанатынын, пысықтауыштың қызметін атқаратынын білдік. Көбіне бұл жалғау біреу туралы айтқанда және бағытты білдіру мақсатында қолданылады екен. Келесі жалғауды да арабша-қазақша сөздігінің мысалдарына сүйене отырып, сипаттама беретін болсақ, мысалы:

في жалғауы «-да, -де, -та, -те, -ға, -ге,» деген мағынаны білдіреді. Осы жалғаудың сөйлемдегі мағынасын түсіну үшін мысал келтіре отырып, талдасақ: *في* *المدرسة* *мектепте;* *في* *أبته* *райте* *мен оны көшеде көрдім;* *في* *الشارع* *ашығында, расында;* *في* *غروب الشمس* *күн батарда;* [3,767]. *في* – жалғауы бұл тіркеспен сөйлемде «-де, -да» деген жатыс септігінің жалғауы және пысықтауыштың сұрағына жауап береді. *في* *مسابقات* *жарыс;* Осы сөйлемде «-ден» шығыс септігінің жалғауы ... *في* *حقوقه* *біреудің ... -ға, -ге, құқығы;* *في* *барыс* *септігінің жалғауын білдіріп тұр.* *في* *كان* *диал. бар;* *في* *كان* *диал. жоқ, қазір жоқ!* *في* *كانش* *диал. жоқ болған, болған емес;* *في* *مواظبة* *шын ынтасымен, ықыласымен, ыждағатпен;* *في* *هواء* *ақырын, баппен, байыппен;* *في* *سافر* *ол сауда жұмыстарымен кетті;* *في* *لست* *мен онымен салыстыруға да келмеймін;* осы тіркестер мен сөйлемдерге «-мен, -пен» көмектес септігінің жалғаулықтары жалғанған. *في* *عدم* *немқұрайлы, пейілсіз;* *في* *غير* *жалғауы ... кезінде, ... туралы, ... жайында* деген мағыналарды беріп, мезгілге байланысты қолданылады. Мысал: *في* *مضى* *өткен заманда, бұрында;* *في* *بعد* *төмендегідей, төменде айтылғандай;* *في* *كئين* *кейін, соң, содан соң; болашақта, келешекте;*

1931 في سنة 1931 *оган дейін, одан бұрын*; *1931 жылы*; *ذلك عاقبني في ذلك* *ол мені осы үшін жазалады*; *...تحدث في... туралы сөйлесу*. Бұл екі сөйлемде «туралы, үшін» атау септігіндегі сөздермен тіркесетін септеуліктер. *تاريخ المعلم في التاريخ* *тарих пәнінің мұғалім* *في* – жалғауы «-нің» деген ілік септігінің жалғауын атқарып тұр. *في* – жалғауы және де еселену, көбейту мақсатында қолданылады. Мысалы: *ثلاثة في أربعة* *үш еселенген төрт*; *بعض في خمسة* *бес жердегі бесім*; *في+م* *неге? не үшін?* деген жалғаулар сұраулы есімдіктердің рөлін атқарады екен [4,577].

في жалғауы туралы Ковалев пен Шарбатовтың «Учебник арабского языка» атты кітабында «ішінде, туралы» деген мағыналарын беріп, *في البيت* *үйде*, *في المصنع* *зауытта*, *فيهم* *соның арасында* деген мысалдарды көрсеткен [6.533].

Енді, *في* – жалғауынан шығатын тұжырым: біріншіден, көбінесе «бір нәрсенің ішінде» деген мағынада және мезгілге байланысты сөйлемдерде қолданылады. Екіншіден, жатыс, шығыс, барыс, көмектес септігінің жалғаулары жалғанып, пысықтауыштың рөлін атқарады.

Қорыта айтқанда, араб тілін қазақ тілімен салыстырғанда көрінген ерекшеліктер, яғни *حُرُوفُ الْجَزْرِ* (хуруфуль джарр)-дың кейбір жалғаулықтарының етістік пен есім сөздермен бірге қолданылатынына байланысты сөзбе сөз аударылмай, олардың сөйлемдегі мағынасына қарай аударылады және әртүрлі болатынына көзіміз жетті. Дегенмен араб тіліндегі жалғаулардың қызметі мен рөлі әлі де күрделі және терең зерттеуді қажет ететін, ауқымды тақырыптардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 *أطلس النحو العربي* (Араб грамматикасының атласы).
- 2 Хайбуллин И. Грамматика арабского языка. – Уфа: Салым 1427, 2007.
- 3 Баранов Х.К. Большой арабской русский словарь – М.: Живой язык, 2011. – 1 том. 2 том.
- 4 Арабша-қазақша сөздік. Шамшәдин Керім редакциясы бойынша. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2016.
- 5 Боднар С.Н. Арабский язык. Жанр коммерческих деловых бумаг и их языковая специфика. – М.: Муравей, 2002.
- 6 Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. – М.: Восточная литература РАН, 2000.
- 7 Қайырбай Қ., Марданова Г., Аблаева А. Қазақ тілі. Edtech kz. Халықаралық білім орталығы, 2014.
- 8 Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. – М., 1961.
- 9 <http://nnvashkevich.narod.ru/kng/argramm.htm>
- 10 <http://www.ar-ru.ru/arab-grammatika-spravochnik-online/172-s-5>

Литература

- 1 *أطلس النحو العربي* Arab grammatikasynyn atlasy
- 2 Khaibullin I. Grammatika Arabskogo yazika – Ufa. Salyam 1427/2007
- 3 Baranov Kh.K. Bolshoi arabskoi russkii slovar – M., Zhivoy yazik 2011. – 1 tom, 2 tom
- 4 Shamshadin Kerim redakciya boyynwa Arabsha-Kazaksha sozdik Almaty 2016 Nur Mubarak baspasy
- 5 Bodnar S.N. Arabskyi yazik Zhanr kommercheskikh delovykh bumagi ih yazikovaya specifika Moskva Muravei 2002
- 6 Kovalev A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik yazika Moskva Vostochnaya literatura RAN 2000 zh.
- 7 Kayirbai K., Mardanova G. Ablava A. Kazakh tili Edtech kz Halyk aralyk bilim ortalgy 2014
- 8 Sharbatov G.Sh. Sovremennyi arabskoi yazik Vostochnyi Literatury Moskva, 1961 zh.
- 9 <http://nnvashkevich.narod.ru/kng/argramm.htm>
- 10 <http://www.ar-ru.ru/arab-grammatika-spravochnik-online/172-s-5>

Таубалдиева Д.С., Бекқали Ф.Ж.

Мақал-мәтелдер – ұлттық-мәдени ақпарат сақтаушы бірлік ретінде (қазақ және үнді мақал-мәтелдерінің салыстырмалы анализі)

Бүгінгі таңда, жаһандану үдерісінің қарқындалуы әсерінен әртүрлі мәдениеттердің бір-бірімен араласып, интеграцияға ұшырап жатқанына куә болудамыз. Алайда, бұл феноменнің қарқындылығына қарамастан, ұлттық бірегейлікті сақтап қалуға мүмкіндік беретін, сол ұлттың түпнегізін қай уақытта да қайта жаңғырта алатын, баға жетпес мәдени мұра – мақал-мәтелдер болып табылады.

Бұл мақалада ата-бабадан кейінгі ұрпаққа мирас болып қалған халық даналығының қазынасы – мақал-мәтелдер – сан ғасырлар тізбегінде этномәдени ақпарат сақтаушы және оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші бірден-бір қайнаркөз ретінде сипатталады. Сонымен қатар, қазақ және үнді мақал-мәтелдері талдау объектісі ретінде алынады.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, ұлттық-мәдени ақпарат, феномен, салыстырмалы анализ, этнос, ұлт, лингвомәдени ұғым, этнолингвистика.

Tauballdiyeva D.S., Bekkali G.J.

Proverbs and sayings as ethnic and cultural information preserving units (comparative analysis of kazakh and indian proverbs)

In the period of dynamically progressing process of globalization, we are witnessing how the representatives of various cultures are getting merged and integrated by the influence of this process. However, despite the dynamism of this phenomenon, there are proverbs and sayings in every language that help to preserve the uniqueness of its nation's culture, thus maintaining the identity and originality of the nation itself.

This article defines the value and importance of proverbs and sayings that are the heritage of each nation, and their role in language, history and culture of them. Also, the article describes the Kazakh and Indian proverbs and sayings as an object of comparative analysis.

Key words: proverbs, ethnic, cultural, information, phenomenon, comparative analysis, ethnicity, nationality.

Таубалдиева Д.С., Бекқали Ф.Ж.

Пословицы и поговорки как единицы, сохраняющие в себе национально-культурную информацию (сравнительный анализ казахских и индийских пословиц и поговорок)

В свете динамично развивающегося процесса глобализации мы становимся свидетелями того как представители разных культур все чаще сливаются и интегрируются под влиянием этого процесса. Однако, несмотря на динамичность этого феномена, в каждом языке существуют пословицы и поговорки, которые помогают сохранить уникальность культуры своего народа, таким образом, сохраняя самобытность и особенность самого народа.

В данной статье описываются ценность и важность пословиц и поговорок, которые являются наследием каждой нации, и их роль в языке, истории и культуре народа. Также, в статье рассматриваются казахские и индийские пословицы и поговорки как объект сравнительного анализа.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, национально-культурная информация, феномен, сравнительный анализ, этнос, национальность, этнолингвистика.

**МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР
– ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ
АҚПАРАТ САҚТАУШЫ
БІРЛІК РЕТІНДЕ
(ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҮНДІ
МАҚАЛ-МӘТЕЛ-
ДЕРІНІҢ САЛЫС-
ТЫРМАЛЫ АНАЛИЗІ)**

Әрбір ұлттың не этностың дүниетанымы, өзіндік болмысы, құндылықтары мен тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, оларды ұзақ жылдар бойы сақтап келетін, белгілі бір ұйқасқа ие және өзгермейтін тілдік элементтерді мақал-мәтелдер дейміз. «Мақал-мәтелдер – халық психологиясының айнасы. Өйткені мақал арқылы біз халықтың тұрмыс-тіршілігінен мәлімет аламыз. Мақал-мәтелдерде елдің жай-күйі, салт-дәстүрі, күнделікті өмірі, бір сөзбен айтқанда – жалпы мәдениеті суреттеледі. Мақал-мәтел – өмірлік тәжірибеден алынған жанр болып табылады» [1]. Әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ашатын бұл мақал-мәтелдер сол халықтардың құнды қазынасы, өткеннен хабардар етер, болашаққа рухани жол сілтер даналық көзі.

«Кез келген этнолингвистикалық және этномәдени тұрғыдан зерттеу – белгілі бір халыққа тән ерекшеліктерді жан-жақты қарастырады. Ал әр халықтың өзіндік өзгешелігін танытатын тарихы, өмір сүру ортасы, дүниені тану көзқарасы мен наным-сенімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы сол халықтың тіліндегі тілдік бірліктерде, оның ішінде мақал мен мәтелдерінде ізін қалдырады» [2]. Әр түрлі ұлттың мақал-мәтелдерін зерттеу арқылы сол ұлттың рухани дәрежесін, философиялық немесе діни-философиялық ұстанымдарын аңғаруға болады. Мақал-мәтелдерге тән тағы бір қасиет – олардың тәрбиелік қызметі. Өйткені мақал-мәтелдер көбінесе моральдық сипатқа ие ойлардан тұрады. Мәселен, тәрбиелеудің келесі формалары халық мақал-мәтелдерінде көрініс табады: жаманнан тыю, жақсылыққа шақыру, ақыл айту, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, адал, мейірімді, кішіпейіл болу және т.б. «Мақал-мәтелдер – қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тірлігінің айнасы. Сол халықтың сөздік қорын байытады, уақыт өткен сайын құны арта түсетін қазына, себебі мақал-мәтелдердің айтары – өсиет, ұлағат, тәлім-тәрбие, парасат, ізгілік» [3].

Мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени құндылығы жайлы ары қарай жалғастырсақ, олар – заман ағымына бағынбай, өз қызметін атқарып, яғни ұлт болмысы туралы ақпараттарды сақтап, оларды ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын, кешегі мен бүгінгіні байланыстырар көпір. «Мақал мен мәтел жай айтыла салған сөз емес, ол қысқа болса да нұсқа, мағынасы мейлінше терең, қоғамдағы барша салаға ортақ әмбебап құбылыс. Мақал-мә-

тел арқылы халықтың мәдениеті мен болмысын, тұрмыс-тіршілігі мен этикалық тағылымын, бір сөзбен айтар болсақ, адам өмірінің өткені мен бүгінін танып-білуге арналған дүниелерді айқындауға болады. Сол себепті мақал мен мәтел – халық жадында ұзақ сақталып келе жатқан һәм тіл атаулының қай саласында болмасын ұзақ ғұмыр кешетін тілдік бөлшек» [4].

Қазақ және Үнді халықтары өздерінің бай, жан-жақты, терең мәдениетімен әлемге әйгілі. Бұл халықтар ата-бабасынан мұра боп жеткен мәдени қазынасын көздерінің қарашығындай сақтап, оған үнемі қолдау көрсетіп келеді. Соның арқасында, бүгінде, осы екі ерекше мәдениет өкілдеріне лингвомәдени тұрғысынан талдау жасауға мүмкін болып отыр. Олай болса, Қазақ және Үнді тілдеріндегі мәдени элементтер – мақал-мәтелдер екі елдің ұлттық-мәдени көрсеткіштері екендігін мысалдар негізінде қарастырайық.

Қазақ руханиятының айнасы, болмысының түптамыры – тілі мен мәдениетінің көркем түрде астарласуының бір көрінісі ретінде қазақ тілінің мақал-мәтелдерін жіктеп, талдап көрелік. «Этно-мәдени танымды айшықтайтын қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер тек сан жағынан ғана емес, сапа, мазмұнына қарай да алуан түрлі. Оның басты себебі: ұлттық менталитетіміздің тілдегі ерекше бір жарқын, мәнді де маңызды өрнегі болып саналатын мақал-мәтелдер – қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімінің, өркениеті мен мәдениетінің – барша болмысының қайнар бұлағы» [5].

Қазақ халқы ертеден мал шаруашылығымен айналысуды өздерінің атакәсібі санаған. Көшпелі халыққа тән бұл кәсіп түрі қазақтардың тұрмыс-тіршілігімен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрімен, дүниетанымымен біте қайнасып кеткені соншалық, тіпті мал шаруашылығына қатысты сөздер мен ұғымдардан тұратын мақалдар мен мәтелдер қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің басым бөлігін құрайды. «Малды баға біл, бабын таба біл», «Мал баққанға бітеді» деп бекер айтпаған біздің халық. Қазақ халқы төрт түлік малдың түгелінің бабын тауып білген соң, олардың барлығының атауын мақал-мәтелдерден кездестіруге болады. Онда төрт түліктің әрқайсысына тән ерекшеліктер өте шебер әрі дәл сипатталған деуге болады.

Мәселен қойға қатысты мақал-мәтелдер:

Қой егіз тапса,
Шөптің басы айыр туады.

Қойы көбейсе,
Қойшы таяғының құтты болғаны.
Қозы көбейсе,
Қойының сүтті болғаны.

Мұнда, көріп тұрғанымыздай, қойға тән молшылық пен берекелік жақсы көрсетілген. Асылында, қазақ халқы қойды адалдық, момындық және ырыс-берекенің символы деп біледі.

Келесі түлік түрі түйеге қатысты мақал-мәтелдер:

Бакырауық демесең
Бағалы көлік түйе ғой,
Жаман да болса өз ұлын,
Өз малыңа ие ғой.

Соңғы түйенің жүгі ауыр.

Қуырдақтың көкесін
Түйе сойғанда көрерсің.

Түйе байлықтың, төзімділіктің, мықтылықтың нышаны. Қазақ халқының көшпенділігінен хабар беретін бірден бір дереккөз – түйе туралы мақал-мәтелдер болып табылады. Өйткені қазақтар көші-қон кезінде жүк тиеуші көлік ретінде түйені пайдаланған. Бұған дәлел жоғарыдағы мақал-мәтелдер.

Бағалылығы жағынан түйеден асып түспесе, кем түспейтін түлік түрі – жылқы:

Жылқы малдың патшасы,
Түйе малдың қасқасы.

Арғымақ аттың баласы,
Аз оттап, көп жусайды;
Асыл ердің баласы,
Аз сөйлеп, көп тыңдайды.

Жылқы Қазақ үшін қасиетті мал. Астына – көлік, жанына – азық, басына – байлық. Нағыз баптауды, күтімді талап ететін, судың тұнығын, тұщысын ғана ішіп, шөптің шүйгінін жейтін асыл жануар.

Төртінші түлік – сиыр малы:

Екі сиыр сауғанның айраны бар

Тана пайда бермесе,
Тәңрі пайда бермейді.

Сиыр сушыл келеді.

Негізінен, қазақтар сиыр малын жылқы мен түйеге қарағанда азырақ баққан. Әрі сиырды

қасиет тұтпаған. «Сиыр сипағанды білмейді» деген мақал бекер айтылмаса керек.

Мал кәсібіне қатысты мақал-мәтелдерден бөлек, Қазақ халқы адами құндылықтарды жоғары қойғандықтан, барлық ізгі қасиеттерді насихаттайтын тәлім-тәрбиелік мәні бар, діни-философиялық тематикадағы мақал-мәтелдерді жиі кездестіруге болады. «... қазақ ғалымдары дәстүрлі діни танымды қара сөзбен, мақал-мәтел арқылы және өлең түрінде халықтың санасына жеткізе білген. «Аллаға сиынған құстай ұшады, адамға сиынған мұрттай ұшады», «Алла деп барсаң, аман келерсің», «Алла деген ар болмас, Алла деген пенделер, еш нәрсеге зар болмас» деген мақал-мәтелдердің ішкі мәні мен мазмұнына назар аударсақ, қазақ ойшылдарының адамгершілік ақыл айтып, халықты түзу жолға салуды өздерінің зор мақсаты санағандығын байқауға болады» [6].

Қазақ халқымен салыстырғанда тұрмыс-тіршілігімен де, салт-дәстүрі, мәдениетімен де, діни көзқарастарымен де, жалпы алғанда, барлық жағынан өзгеше болып келетін үнді лингвомәдениетін, яғни тілі мен мәдениетін біріктірген мақал-мәтелдерін қарастырып көрелік. Үнді халқының қазақтардан үлкен айырмашылығы – олардың көшпелі емес, отырықшы мәдениет өкілдері болуында. Келесі айырмашылық – үнділердің діни-философиялық дүниетанымы, рухани құндылықтары, ділі мен дінінде. Қазақ қазақ болғалы ата дінін Ислам деп тапса, үнділер көне заманнан бері индуизм дінін берік ұстанып келеді. Әрине, екі ел де көп ұлтты, көп дін өкілдері мекен еткен елдер саналады. Бірақ, бұл жердегі мәселе екі доминант ұлт пен олардың лингвомәдениетінде болып тұр. Үнділер өте құдайшыл, тіпті діни фанатизм сипатына ие халық. Олар ұстанатын дін – Индуизм – әлемдегі ең көне діндердің бірі саналады. Бірақ, көнелігіне қарамастан, бұл дін әлі күнге дейін өмір сүруін тоқтатпады. Оған себеп – үнділердің өз діндеріне деген соншалықты беріктігі мен адалдығында, және де олар діни ақпаратты атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа эпостық жырлар, дастандар, өлеңдер, қара сөздер мен мақал-мәтелдер арқылы мирас етіп қалдырып отырған. Қазақтардың мал шаруашылығына өте шебер екендігін, оның бүге-шігесіне дейін жете меңгергендігін жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерден куә болдық. Ал енді Үнділердің діни наным-сенімдерге, канондар мен ұстанымдарға аса мән беретіндігіне, Индуизмнің өзіндік күрделілігінің себебінен, ондағы Құдай бейнесі, оның «Жердегі аватарлары» және Құдайларының заттар

мен жан-жануарлардан көрініс табатындығына, оларға үлкен сеніммен, ынтызарлықпен қарайтындығына қатысты мақал-мәтелдерді мысалға келтірейік:

राम— रामजपनापरायामालअपनाना

(рам— рам джаппна прая маль апнана)

Рам— Рам деп Құдайды аузынан тастамайды, бірақ өзгелердің малын жейді

जैसेदेवतातैसीपूजा

(джэйсэ девта тэйси пуджи)

Құдайы қандай болса, құлшылығы сондай

ईश्वर की माया, कहीं धूप कहीं छाया

(ишвар ки мая, кахиң дхуп кахиң чхая)

Құдай елесі: біреуге күн, біреуге сая

खुदा गंजे को नाखून न दे

(худа гандже ко нахун на де)

Құдай тазға тырнақ бермеген

धर्मछोड़धनकोईछाया

(дхарм чхор дхаг кои кхая)

Дінді тастаған байлыққа тоймас

Құдай тақырыбынан бөлек, үнді дүниетанымына тән тағы да басқа тақырыптарды үнді мақал-мәтелдерінен кездестіруге болады. Қазақтар мақал-мәтелдерде өздеріне тән дала жан-жануарлары мен көшпенділерге сай тағамдар туралы сөз етсе, үнділердің мақал-мәтелдерінде өздері мекен ететін тропикалық аймақтың ерекшеліктеріне сай орман жан-жануарлары мен көбінесе жеміс-жидектер айтылады. Осыдан мақал-мәтелдердің лингвомәдени рөлінің орасан зор екенін аңғаруға болады:

«Жел соқпаса, шөптің басы қимылдамайды» – «नारियल सरि पर पड़ता तो उसको कारण होता (нариял сир пар парта то уско каран хота). Кокос басыңа түссе, оның да себебі бар». Мұнда қазақтардың дала халқы екендігі, ал үнділердің тропикалық елден екендігі мына сөздерден-ақ белгілі: «жел, шөп» және «кокос».

«Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» – «एक मछली सारे तालाब को गन्दा कर देती है (эк мачхли сарэ талаб ко ганда кар дети хэй). «Бір балық бүкіл суды бүлдіреді». Бұл жерде «құмалақ» пен «балық», «қарын май» мен «суды» салыстырсақ, бұл екі мақал әр елдің дүниетанымдық ерекшеліктерін айқын көрсетіп тұр.

Сонымен, мақал-мәтелдер жай ғана тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні емес, сонымен қатар, олар бүтін бір ұлттың, этностың шынайы болмысын, тұрмыс-тіршілігін және жалпы айтқанда, мәдениетін ашатын, анықтайтын, сипаттайтын, ұрпақтан ұрпаққа тасымалдайтын, өмірдің барлық салаларын қамтитын көп қырлы, көп функционалды тілдік элементтер болып табылады. Олардың белгілі бір елдің, ұлттың

лингвомәдениетінде, этномәдениетінде, этнолингвистикасында, тілдік бейнесінде алатын орны ерекше зор.

Салыстырмалы анализден куә болғанымыздай, Қазақ және Үнді халықтарының ұлт-

тық-мәдени болмыстарын, ерекшеліктерін бір-екі жолға сыйғызып-ақ айшықтап берген мақал-мәтелдер, шын мәнінде, тілдегі ең бағалы бірліктер екендігін сенімді түрде айтуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Теменова Г.К, Есимбекова Н.Е. Қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдеріндегі гендерлік көрініс. – Алматы, 2012. – 5 б.
- 2 Мұқәддәс Мирза. Қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің паремиологиялық жүйесі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007.
- 3 Шүленбаева Ұ.Р. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні. – Алматы, 2015.
- 4 Мансуров Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі діни-хадистік аспекті. – Алматы, 2014.
- 5 Қарсыбекова Ш.П. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастырудың этнолингвистикалық принциптері: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2004. – 29 б.
- 6 Алпысбаев Б. Дәстүрлі діни таным және қазақ мәдениеті. – Тараз, 2014.

References

- 1 Temenova G.K, Esimbekova N.E. Kazak zhane tyrik halyktarynyn makal-matelde-rindegi genderlik korinis. – Almaty, 2012. – 5 b.
- 2 Mukaddas Mirza. Kazak-ujgyr makal-matelderinin paremiologijalyk zhyjesi. Filologija gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu yshin dajyn-dalgan dissertacijany avtoreferaty. – Almaty, 2007.
- 3 Shylenbaeva U.R. Kazak tilindegi makal-matelderin tarbielik mani. – Almaty, 2015.
- 4 Mansurov B.B. Kazak makal-matelderindegi dini-hadistik aspekti. – Almaty, 2014.
- 5 Karsybekova Sh.P. Kazak tilindegi makal-matelderdi toptastyrudyn jetnoling-vistikalyk principteri. Filologija gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin dajyndalgan dissertacija avtoreferaty. – Almaty, 2004. – 29 b.
- 6 Alpysbaev B. Dasturli dini tanym zhane kazak madenieti. – Taraz, 2014.

Қазақ ұлттық университетінің ғылыми журналы. Шығыстану сериясы

مجله علمی دانشگاه ملی قزاقستان به نام الفارابی . رشته شرقشناسی

カザフ国立大学学術ジャーナル（東洋学）

المجلة العلمية لجامعة الفارابي الوطنية القزاقية. سلسلة الدراسات الشرقية

알파라비 카자흐국립대학교 동방학보

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin İlmî Dergisi. Şarkiyat Serisi

अल-फराबी नामक कजाख राष्ट्रीय विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक पत्रिका। ओरिएंटल स्टडीज़ की सीरीज

阿里-法拉比哈萨克国立大学学报。东方学丛刊

الفارابی قازق قومی یونیورسٹی کا علمی رسالہ، اورینٹل سٹڈیز کا سلسلہ

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Тарих	Раздел 1 История
<i>Арзыкулов А.А., Оразбекова Г.Р.</i> Қазақстан мен ҚХР арасындағы әскери ынтымақтастықтың қалыптасуы	4
<i>Assyl Moldir Bakytzhankizy</i> Chinese factor in central asia	12
<i>Ем Н.Б., Абейбекова Г.</i> Образ мигрантов на телевидении Южной Кореи (на примере брачных мигрантов)	18
<i>Есбосынов Е.З., Махсұтова А.</i> История турецкой прессы	26
<i>Жұмадилова Г.Т.</i> Место и роль «Сельджукнаме» в культурном наследии Казахстана и Центральной Азии	32
<i>Кабделова У.С.</i> Инклюзивное образование как феномен социокультурной реальности общества	36
<i>Қамидолла Е.Б., Салқынбаев М.Б.</i> Мәмлүктік Мысыр мен Алтын Орда мемлекеттік құрылым ерекшеліктері	44
<i>Кокеева Д.М.</i> Рамакришна ілімінің діни-философиялық мән-маңызы	50
<i>Конырбай А.Р.</i> Влияние пространственной организации Великого Шелкового пути на развитие цивилизаций вдоль торговых магистралей: прошлое и будущее	56
<i>Men D.V.</i> The current policy of Kazakhstan on the Korean peninsula	62
<i>Томпиев М.К.</i> Роль жузової системи в формуванні території Казахстану	68
<i>Югай М.Р.</i> Семантика цвета в традиционной японской культуре	78
2-бөлім Филология	Раздел 2 Филология
<i>Абаган А.Б.</i> Киноаударма: түрлері мен ерекшеліктері	86
<i>Abbasova Z.</i> The ethymology of azerbaijani personal names	92
<i>Абдурақын Н., Маулет Б.</i> Қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің ұқсастығы	98
<i>Абдурақын Н., Шарыпқазы Н.</i> Қытай-қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөйлемнің айырмашылығы	104
<i>Абуова А.</i> Интербелсенді әдістер арқылы шет тілі ретінде түрік тілін меңгерту	110
<i>Алжанбаева Ұ.</i> Қожа Ахмет Ясауидің шығармаларын оқытудағы түйінді мәселелер	116
<i>Алжанбаева Ұ.Т., Сарсен Ш.М.</i> Шығыстық сарында жазылған түркі дастандарының зерттелу тарихы	122

<i>Алжанбаева У.Т., Заирова Н.Ш.</i> Религиозные аспекты в тюркских дастанах	128
<i>Алиева А.</i> Лексико-семантические особенности некоторых топонимов Агдамского района Азербайджана	134
<i>Анипина А.К., Қалиолла А.</i> Қытай тілін шетелдерге тарату жолдары	140
<i>Анипина А.К., Шәріпқазы Н.</i> Каллиграфия техникасы	144
<i>Akharov Ye.A. Dairova A.S.</i> Apology speeches from linguistic view	150
<i>Akhmetbekova A., Koptyleuova D.</i> The use of Yassawi dictionary in Jytaus's poetry	156
<i>Балабекова Н.Р.</i> Қазақ және түрік тілдерінің антропонимдеріндегі диминутивтер	162
<i>Даулет Ф., Оразакын Ф.</i> Тотемический образ во фразеологии китайского и казахского языков	168
<i>Даулет Ф., Оразакын Ф.</i> Влияние культа Неба на фразеологический фонд китайского и казахского языков	174
<i>Jafarov A.</i> The pronouns in the dialects of aghdam of garabagh	178
<i>Жұмажанова Ф.Т., Көптілеуова Д.Т.</i> Діни шығармалардағы көркемдік сабақтастық	182
<i>Кенжебаева А.А., Бейсембаев Б.Ш.</i> Обозначения зоонимов в составе фразеологических оборотов (на материале китайских и казахских фразеологизмов)	188
<i>Кокеева Д.М., Бокулева Б.С., Елдекенова Ә.Б.</i> Хинди ареалды өңір топонимиясының қалыптасуындағы тарихи, этномәдени факторлар	194
<i>Кокеева Д.М., Бокулева Б.С., Турар А.С.</i> Хинди тіліндегі терминологиялық жүйенің қалыптасу мәселелері	200
<i>Қортабаева Г.Қ.</i> Чуваш тіліндегі ротацизмнің фонетикалық табиғаты	206
<i>Қортабаева Г.Қ., Сарсен Ш.М.</i> Қырғыз халқының музыкалық аспаптары: лингвомәдени талдау	212
<i>Қыдырбаев Қ., Молдахметов Р.</i> Құран мәтінінің қазақ тіліне аударылу және оны түсіндіру әдістері	218
<i>Нурелова А.М.</i> Г.Тури концепциясындағы эквивалент категориясы	224
<i>Пәттеев М.И., Оқан С.</i> Тәурат, Інжіл және Құрандағы Мұхаммед пайғамбар туралы жазбалардың үндестігі	230
<i>Рысбекова Н.С.</i> Бастапқы деңгейде грамматиканы оқытудағы диктогloss әдістемелік тәсілін қолдану	236
<i>Сембаева А., Оразова Р.</i> Араб тіліндегі жалғаулардың қызметі мен рөлі	242
<i>Таубалдиева Д.С., Бекқали Ф.Ж.</i> Мақал-мәтелдер – ұлттық-мәдени ақпарат сақтаушы бірлік ретінде (қазақ және үнді мақал-мәтелдерінің салыстырмалы анализі)	248

CONTENTS

Section 1 History

<i>Arzykulov A.A., Orazbekova G.R.</i> Formation of a military cooperation between Kazakhstan and the People's Republic of China.....	4
<i>Assyl M.B.</i> Chinese factor in Central Asia	12
<i>Em N.B., Abeibekova G.</i> The image of the marital migrants (As marital migrant's example).....	18
<i>Esbosynov E.Z., Mahsutova A.</i> History of turkish press	26
<i>Zhumadilova G.</i> Place and role of «Seljuk Name» in the cultural heritage Kazakhstan and Central Asia	32
<i>Kabelova U.S.</i> Inclusive education as a phenomenon of sociocultural reality of society.....	36
<i>Kamidoll E.B., Salkynbayev M.B.</i> Features of government institution of the Golden Horde and mamlyuk Egypt.....	44
<i>Kokeyeva D.M.</i> The significance of ramakrishna's religious and philosophical doctrine	50
<i>Konyrbai A.R.</i> The influence of the spatial organization of the great silk way on the development of the civilizations along the trade routes: the past and future	56
<i>Men D.V.</i> The current policy of Kazakhstan on the Korean peninsula	62
<i>Tompiyev M.</i> Role of zhuz system in the process of formation of Kazakhstan territory	68
<i>Yugay M.</i> Color semantics in traditional japanese culture	78

Section 2 Philology

<i>Abagan A.B.</i> Movie translation: types and features	86
<i>Abbasova Z.I.</i> The ethymology of azerbaijan personal names.....	92
<i>Abdurakyn N., Maulet B.</i> Similarities between two-part sentences in Chinese and Kazakh languages	98
<i>Abdurakyn N., Sharypkazy N.</i> The differences between two-part sentences in Chinese and Kazakh languages	104
<i>Abuova A.</i> Interactive methods of teaching Turkish as a foreign language.....	110
<i>Alzhanbayeva U.T.</i> Important moments in the training of Khoja Ahmed Yassau works	116
<i>Alzhanbayeva U.T., Sarsen Sh.</i> The research of Turkic eposes on oriental motives.....	122

<i>Alzhanbaeva U.T., Zairova N.Sh.</i> The religious aspects of Turkic dastans	128
<i>Aliyeva A.</i> Lexic-semantic features of some toponyms of the region of aghdam summary	134
<i>Anipina A.K., Kaliolla A.</i> Ways of disseminating of Chinese language.....	140
<i>Anipina A.K., Sharipkazy N.</i> Technique of calligraphy.....	144
<i>Akhapov Ye.A., Dairova A.S.</i> Apology speeches from linguistic view	150
<i>Akhmetbekova A., Koptileuova D.</i> The use of Yassawi dictionary in Jyraus's poetry	156
<i>Balabekova N.R.</i> Diminutives in anthroponyms of kazakh and turkish languages	162
<i>Daulet F.N., Orazakyn F.</i> Totemic figure in the phraseology of the Chinese and Kazakh languages.....	168
<i>Daulet F.N., Orazakyn F.</i> Effect of heaven worship to the idioms of Chinese and Kazakh languages	174
<i>Jafarov A.</i> The pronouns in the dialects of aghdam of garabagh	178
<i>Zhumazhanova F.T., Koptyleuova D.T.</i> Art continuity in religious works	182
<i>Kenzhebayeva A., Beisembayev B.</i> Indication of zoonyms in idiomatic phrases (Based on the Chinese and Kazakh phraseologisms)	188
<i>Kokeeva D.M., Bokuleva B.S., Eldekenova A.B.</i> Historical and ethnocultural factors of devoloping hindi speaking area.....	194
<i>Kokeyeva D.M., Bokuleva B.S., Turar A.S.</i> Problems of formation of terminological system in hindi language	200
<i>Kortabaeva G.K.</i> Phonetic nature rhotacism in the Chuvash language	206
<i>Kortabaeva G.K., Sarsen Sh.M.</i> The musical instruments of the Kyrgyz people: linguistic cultural excursion.....	212
<i>Kydyrbaev K., Moldahmetov R.</i> Translating the text of Quran into Kazakh language and the methods of interpretation	218
<i>Nurelova A.M.</i> Category of equivalence in G. Turi's concept.....	224
<i>Patteev M.I., Okan S.</i> Harmony ideas about Prophet Muhammad in the Scriptures: the Torah, the Bible and the Qur'an.....	230
<i>Ryspekova N.S.</i> Diktogloss as a methodological procedure for the implementation and development of communication skills	236
<i>Sembayeva A., Orazova R.</i> A role and function of the Arabic conjunctions	242
<i>Taubaldiyeva D.S., Bekkali G.J.</i> Proverbs and sayings as ethnic and cultral information preserving units (comparative analysis of kazakh and indian proverbs).....	248

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

**Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!**

- Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.
- Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.
- Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.
- Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50